ΝΙΚΟΣ Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ
ΣΠΥΡΟΥ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΘΕΜΕΛΙΟ

ι΄ έκδοση

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΣΒΟΡΩΝΟΥ
ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΞΑΝΑΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΛΙΘΟΓΡΑΦΕΙΟ
«Χ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. ΣΙΤΑΡΑΣ, Γ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ»,
ΚΥΠΡΟΥ 9 ΜΟΣΧΑΤΟ, ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ
ΤΟΥΣ Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ ΚΑΙ Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟ, ΟΡΦΕΩΣ 200,
ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ 1994 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΘΕΜΕΛΙΟ

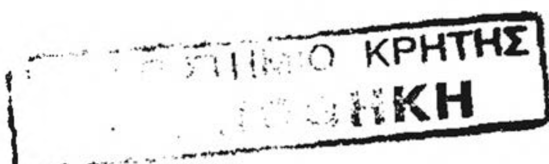
ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ
ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

1. *Salonique et Cavalla* (1686 - 1792). Inventaire des correspondances des consuls de France au Levant conservées aux Archives Nationales, Paris, Adrien Maisonneuve, 1951.
2. *Le commerce de Salonique au XVIIIème siècle,* Paris, P.U.F., 1956.
3. *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité au XIème et XIIème siècles. Le cadastre des Thèbes.* Athènes - Paris, Ecole Française d'Athènes, 1959 (Bull. Corr. Hell. vol. 83, extrait).
4. *Recherches sur la tradition juridique à Byzance. La Synopsis major des Basiliques et ses Appendices,* Paris, P.U.F., 1964.
5. *Actes de Lavra,* Première partie : Des origines à 1204. Διπλωματικὴ ἔκδοση σὲ συνεργασία μὲ τοὺς P. Lemerle, A. Guillou καὶ Denise Papachrysanthou. (Archives de l'Athos, vol. V) Paris, Editions P. Lethielleux, 1970.

— Deuxième partie (1204 - 1326).

6. *Etudes sur l'organisation intérieure, la Société et l'économie de l'Empire Byzantin,* Variorum Reprints, London 1973.

Τίτλος τοῦ πρωτοτύπου:
Histoire de la Grèce Moderne
Presses Universitaires de France, Paris 1972

ISBN 960-7293-21-5

Ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση ἔχει συμπληρωθεῖ καὶ θεωρηθεῖ ἀπὸ τὸ συγγραφέα.

ΝΙΚΟΣ Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μετάφραση
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΣΔΡΑΧΑ

Βιβλιογραφικός οδηγός
ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Γενικὲς ἱστορίες τῆς Ἑλλάδας ἢ τῶν Ἑλλήνων ἢ εἰδικὰ ἔργα γιὰ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη περίοδο, καθὼς καὶ μονογραφίες γύρω ἀπὸ ὁρισμένα θέματα δὲ λείπουν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἢ τὴν ξένη βιβλιογραφία. Ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ τὰ κυριότερα στὸ τέλος τοῦ βιβλίου καὶ ὁ ἐρευνητὴς ἱστορικὸς θὰ διακρίνει τὸ τί τοὺς χρωστάει τὸ βιβλίο τοῦτο, ποὺ ἡ συγγραφή του, χωρὶς τὴν ὕπαρξή τους, θὰ ἦταν ἀδύνατη.

Παρ' ὅλα ταῦτα, ἡ παρουσίαση καὶ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ μιᾶς σύντομης Ἱστορίας τῶν Νεότερων Ἑλλήνων, ποὺ γράφτηκε γαλλικὰ κατὰ παραγγελία τῶν Presses Universitaires de France γιὰ τὴν ἐνημέρωση τοῦ μὴ ἑλληνικοῦ κοινοῦ, δὲ θεωρήθηκε ἄσκοπη ἀπὸ τὸ συγγραφέα της.

Μιὰ σύντομη συνθετικὴ ἐπισκόπηση τῆς πορείας ἑνὸς πανάρχαιου λαοῦ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται σὲ ἔθνος, μὲ τὸ σημερινὸ νόημα τοῦ ὅρου, ὡς τὶς μέρες μας εἶναι τόλμημα· καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ σύντομου τούτου βιβλίου ἔχει πλήρη ἐπίγνωση. Μιὰ τέτοια ὅμως προσπάθεια ἦταν ἀναγκαία. Εἶναι στιγμὲς ὅπου ὁ ἐρευνητὴς αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ καταρτίσει τὸν κατάλογο τῶν προβλημάτων ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ποὺ οἱ ἐπιμέρους ἔρευνες — ξένες ἢ δικές του — συσσώρευσαν, νὰ προτείνει — ἔστω καὶ προσωρινὰ — κάποιες λύσεις ἢ κατευθύνσεις γιὰ λύσεις, νὰ διαρθρώσει τὴν προβληματικὴ σ' ἕνα σύστημα ἀλληλουχιῶν γιὰ νὰ προσπαθήσει νὰ καθορίσει τὴ λειτουργία μέσα σ' αὐτὸ τὸ σύστημα τῶν παραγόντων μακρόχρονης ἢ συντομότερης διάρκειας ἢ ἀκόμα τῶν σταθερῶν ποὺ συνοδεύουν τὸ λαό μας στὴν ἱστορική του πορεία. Νὰ προτείνει τέλος κάποια ἱεράρχηση τῶν πολλαπλῶν αὐτῶν παραγόντων ποὺ καθορίζουν τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι.

Σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια ὁ συγγραφέας ξεκινάει ἀπὸ τὸ πα-

ρόν, γιατὶ πιστεύει ὅτι μόνο ξεκινώντας ἀπὸ τὸ παρὸν εἶναι δυνατὸς ὁ πλουτισμὸς τῆς ἱστορικῆς προβληματικῆς, χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει τὴ μηχανικὴ μεταφορὰ τῶν προβλημάτων τοῦ παρόντος στὸ παρελθόν.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πεποίθηση αὐτὴ δὲ δίστασε νὰ συσσωματώσει στὴ συνολικὴ θεώρηση τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ ἔθνους τὰ σύγχρονά του γεγονότα. Χωρὶς νὰ ἀγνοεῖ τὸν κίνδυνο τῆς παρεμβολῆς, στὴν ἔκθεση καὶ στὶς ἐκτιμήσεις, τοῦ συναισθηματικοῦ στοιχείου ποὺ ἀναπόφευκτα συνοδεύει κάθε «μαρτυρία», προσπάθησε ὡστόσο, ὅσο ἦταν δυνατό, ν' ἀπαγκιστρωθεῖ ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους, καὶ νὰ ξεχωρίσει μερικὲς γενικὲς γραμμὲς — ὅσες ἐπιτρέπει ἡ ἐλλιπέστατη ἀκόμα τεκμηρίωση — ποὺ τὶς θεωρεῖ ὅτι βρίσκονται σὲ νομοτελικὴ σύνδεση μὲ τὸ μακρινὸ ἢ τὸ πρόσφατο παρελθὸν καὶ ποὺ συγχρόνως παρουσιάζουν τὰ καινούργια στοιχεῖα ποὺ προδιαγράφουν τὸ μέλλον.

Γιατί, γιὰ ὅσους τουλάχιστον ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι ἕνα ἁπλὸ διανοητικὸ παιγνίδι ποὺ ἱκανοποιεῖ τὶς περιέργειες τοῦ νοῦ, ἀλλὰ ὑπεύθυνο ἔργο ζωῆς ἑνὸς ἐπιστήμονα-πολίτη, τὸ ἐγχείρημα τῆς ἀνάλυσης μιᾶς συγκεκριμένης πραγματικότητας μὲ τὸ σκοπὸ νὰ προσφέρει κάποια ἐπιστημονικὴ καὶ κατὰ τοῦτο ἀντικειμενικὴ βάση, ἀπαραίτητη προϋπόθεση κάθε σοβαροῦ πολιτικοῦ προγραμματισμοῦ, καὶ γενικότερα κάθε πολιτικῆς παιδείας, ὅπως τὴν ἔχει συλλάβει ἡ δημοκρατικὴ πολιτεία, εἶναι, ἀπὸ τὴν πρώτη της γένεση, ὁ βαθύτερος στόχος τῆς ἱστορίας καὶ ἴσως ἡ καταξίωσή της ὡς ἐπιστήμης.

Τὰ ἐπίμονα ἐρωτήματα ποὺ διατρέχουν τὸ βιβλίο ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη εἶναι τοῦτα : Γιατί ὁ σημερινὸς ἑλληνισμὸς ἔχει ἀκόμα αἰτήματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν λυθεῖ στὸ οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ στάδιο ποὺ βρίσκεται : προβλήματα ἐθνικά, πολιτικὰ καὶ πολιτισμικά, προβλήματα ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας. Ποιοί εἶναι οἱ βαθύτεροι λόγοι τῆς ἀνώμαλης πορείας τοῦ ἔθνους : ξεκινήματα γεμάτα ὑποσχέσεις ποὺ δὲν ὁλοκληρώνονται καὶ πισωστρατήματα ἀπότομα ποὺ καταλήγουν σὲ ἀλλεπάλληλα κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ ἀδιέξοδα.

'Ακολουθώντας τὴ μέθοδο ποὺ ἀπορέει ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ σκέψη — ἐπιστημονικὰ δοκιμασμένο καὶ κοινὸ πλέον ὑπόβαθρο, ὁμολογημένο ἢ μή, ὅλων τῶν «ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου», παρ' ὅλες τὶς παραλλαγὲς καὶ ἀλλοιώσεις ποὺ ἐπιχείρησαν καὶ ἐπιχειροῦν μερικὰ μεταγενέστερα ρεύματα — ὁ συγγραφέας ζήτησε τὴν ἀπάντηση στὰ παραπάνω ἐρωτήματα κατὰ πρῶτο

λόγο στὴ διερεύνηση τῆς οἰκονομίας καὶ τῶν συναφῶν κοινωνικῶν δομῶν τοῦ χώρου ποὺ μελετᾶ.

'Εφαρμόζοντας τὴ γενικὴ τούτη μέθοδο σὲ ὁρισμένο χῶρο καὶ χρόνο ἀποφεύγει συστηματικὰ τὶς ἀφηρημένες θεωρητικὲς ἀναπτύξεις καὶ τὰ θεωρητικὰ σχήματα, καθὼς καὶ τὴν κάποια «νεοσχολαστικὴ» φρασεολογία τοῦ σημερινοῦ συρμοῦ, ποὺ τείνει νὰ μεταβάλει τὴν ἱστορικὴ πραγματολογικὴ διερεύνηση σὲ ρητορικὸ δοκίμιο. Προσπάθησε νὰ προβάλει τὸν ἰδιαίτερο ρυθμὸ καὶ τὰ ἰδιότυπα χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐξέλιξης καὶ νὰ ζητήσει τὶς αἰτίες τους.

Ἔτσι προσέχτηκε, βέβαια, ἰδιαίτερα ἡ ἰδιότυπη σύνθεση τῶν ἑκάστοτε κοινωνικῶν τάξεων τοῦ ἔθνους, ποὺ καθορίζει μὲ τὴ σειρά της ἐν πολλοῖς τὸ χαρακτήρα καὶ τὴ στάση τους στοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες καὶ στὴν πάλη τους γιὰ τὴν κατάκτηση ἢ διατήρηση τῆς πολιτικῆς ἡγεμονίας, καθὼς καὶ τὰ ὅρια τῆς κάθε μιᾶς στὶς ἐθνικές, πολιτικὲς καὶ κοινωνικές τους προοπτικές, ἀλλὰ συγχρόνως τονίστηκαν οἱ συγκυρίες ἐκεῖνες ποὺ ἔχοντας τὶς ρίζες τους βαθιὰ στὸν ἱστορικὸ χρόνο παρουσιάζονται, στὴν ἐποχὴ μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται τὸ βιβλίο, σὰν παράγοντες μὲ λειτουργία αὐτόνομη καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις πρωταρχική.

'Ο ἱστορικὸς τοῦ Νεότερου 'Ελληνισμοῦ ἔχει νὰ κάνει μ' ἕνα λαὸ ποὺ βρέθηκε ἐπὶ αἰῶνες ἄλλοτε σὰ στοιχεῖο ἡγεμονικό, ἄλλοτε σὰ στοιχεῖο πολιτικὰ ὑποταγμένο ἀλλὰ οἰκονομικὰ καὶ πολιτισμικὰ σημαντικὸ ἂν ὄχι πρωταρχικό, ἀνάμεσα σ' ἄλλους λαούς, μέσα στὰ γεωγραφικὰ ὅρια ὑπερεθνικῶν πολιτικῶν συγκροτημάτων (τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, τοῦ Βυζαντίου, τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας), σκορπισμένος σὲ ἑνότητες λιγότερο ἢ περισσότερο συμπαγεῖς, ἔτσι ποὺ ἦταν δύσκολο στὸ λαὸ αὐτὸ νὰ καθορίσει τὰ γεωγραφικὰ ὅρια τῆς ἐθνικῆς του βάσης· ὥστε, κι ὅταν ἀκόμα ὁ ἱστορικὸς ἐπιγράφει τὸ βιβλίο του 'Ιστορία τῆς νεότερης 'Ελλάδας, εἶναι ὑποχρεωμένος, στὴν πραγματικότητα, ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ σύνολο τοῦ 'Ελληνισμοῦ, ποὺ ἕνα μεγάλο του μέρος καὶ ἐπὶ πολὺ χρονικὸ διάστημα, ἀκόμα κι ὕστερα ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ 'Ελληνικοῦ Κράτους, ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορά του. 'Ο ὅρος 'Ελλάδα παίρνει πάντα τὴ σημασία ἑνὸς κέντρου ἕλξης τοῦ 'Ελληνισμοῦ, ἐκείνου βέβαια ποὺ, σκορπισμένος ἀπὸ αἰῶνες στὶς χῶρες τῆς 'Ανατολικῆς Μεσογείου καὶ τῶν Βαλκανίων, δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ

βρίσκεται σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἑλλαδικὸ Ἑλληνισμὸ καὶ νὰ παίζει στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους πρωτεύοντα ρόλο.

Μιὰ τέτοια ἱστορικὴ μοίρα παίρνει ἰδιαίτερη βαρύτητα στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη. Ἐδῶ βρίσκονται οἱ ρίζες τῶν ἰδιοτυπιῶν στὴν οἰκονομικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἔθνους, τοῦ ἰδιαίτερου χαρακτήρα τῶν διευθυντικῶν τάξεων ποὺ ἔζησαν ἐπὶ αἰῶνες τὴ διπλὴ ὑπόσταση στοιχείων ὑποταγμένων σὲ ξένους κατακτητὲς καὶ συγχρόνως ἡγετικῶν ἐν σχέσει μὲ τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμό, τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς τους ἐξάρτησης ἀπὸ τὶς ξένες ἀνάλογες εὐρωπαϊκὲς κοινωνικὲς ὁμάδες.

Ἡ πρωταρχικὴ σημασία τοῦ παράγοντα τούτου φαίνεται κατὰ κύριο λόγο στὴ διαμόρφωση τοῦ συνειδησιακοῦ περιεχόμενου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ποὺ ἡ πορεία του ἀποτελεῖ μιὰ πραγματικὴ περιπέτεια. Ἐδῶ ἀκριβῶς τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς ἀπόστασης ἀνάμεσα στὸ οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ γίγνεσθαι ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ στὴν ἰδεολογία ἀπὸ τὴν ἄλλη, πρόβλημα ποὺ στὴν ἑλληνικὴ περίπτωση ἀποκτᾶ μεγαλύτερη ἐνάργεια : τὸ ἰδιαίτερο βάρος τῆς παράδοσης ἐπέβαλε δρόμους διαφορετικούς, προκάλεσε ξεστρατίσματα καὶ βραδεῖς ρυθμοὺς στὴ διαμόρφωση μιᾶς νέας ἰδεολογίας ἀντίστοιχης στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνική της βάση.

Αὐτὲς οἱ θεωρητικὲς προϋποθέσεις καθόρισαν τὶς κεντρικὲς κατευθυντήριες γραμμὲς ποὺ ἁπλῶς διαφαίνονται σὰν σταθερὲς στὴν ὑποδομὴ τῆς ἔκθεσης :

Ὁ ἀντιστασιακὸς χαρακτήρας ποὺ διέπει ὁλόκληρη τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία : ὁ ἑλληνισμὸς ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν μικρῶν λαῶν ποὺ κινοῦνται στὴν περιφέρεια τοῦ νεότερου κόσμου, καὶ ποὺ ἡ σταδιακὴ ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς τους συνείδησης καὶ ἡ συγκρότησή τους σὲ καινούργια ἔθνη, ποὺ διεκδίκησαν καὶ διεκδικοῦν τὴν πολιτική τους ἀνεξαρτησία καὶ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτισμική τους αὐτονόμηση, συντελεῖται μέσα στὴν πάλη ἐναντίον ὑπερεθνικῶν αὐτοκρατοριῶν στὴν ἀρχή, ἐναντίον ὑπερεθνικῶν ἰμπεριαλιστικῶν οἰκονομικοκοινωνικῶν συγκροτημάτων στὰ νεότερα χρόνια.

Ἡ ἀντιστασιακὴ αὐτὴ διαδικασία, μὲ τὴν πιὸ πλατιὰ σημασία τοῦ ὅρου, ποὺ περιέχει κάθε προσπάθεια διαφύλαξης τῆς ἰδιαίτερης προσωπικότητας ἑνὸς λαοῦ, παίρνει διάφορες μορφές : ἀπὸ τὴν ἁπλὴ προσαρμογὴ στὶς ἑκάστοτε συνθῆκες

μὲ προοπτικὴ τὴ διείσδυση στοὺς πολιτικοκοινωνικοὺς μηχανισμοὺς τῆς κατάκτησης καὶ τὴ μετατροπή τους σὲ ὄργανα ἐθνικῆς συντήρησης (ἐκκλησία - Φαναριῶτες - κοινότητες - ἁρματολοί, στὴν Τουρκοκρατία) καὶ τὴν ὁλοένα καὶ περισσότερο ἐνεργὸ συμμετοχὴ στοὺς οἰκονομικοὺς μηχανισμοὺς τῶν κατακτητῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν δυτικῶν δυνάμεων στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή, ποὺ ἔδωσε ὥς τὸ τέλος τοῦ ιθ' αἰ. τὶς πραγματικὲς διαστάσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὥς τὴ συνεχὴ παθητικὴ ἢ ἔνοπλη ἀντίσταση (κλεφτουριὰ — ἀλλεπάλληλα, ἔστω καὶ ξενοκίνητα, κινήματα) ποὺ κατέληξαν στὴν ἐθνικοαπελευθερωτικὴ ἐπανάσταση τοῦ '21.

Ἐπίσης, ὅταν ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ὥς τὶς μέρες μας οἱ ἐξωελληνικὲς δυνάμεις παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στὴ ρύθμιση τῆς μοίρας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὄχι μόνο στὴν ἐθνική του ὁλοκλήρωση, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐσωτερική του πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξέλιξη, σὲ σημεῖο ποὺ ἡ ἐπίσημη πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδας νὰ δίνει συχνὰ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀνελίσσεται ἐν ἀπουσίᾳ τῶν Ἑλλήνων, ἡ παρουσία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐκδηλώνεται μὲ συνεχῆ κινήματα διαμαρτυρίας, ἔστω καὶ ἂν τὰ κινήματα αὐτὰ δὲν παίρνουν πάντα συγκεκριμένες πολιτικὲς μορφές, ποὺ κορυφώνονται μὲ τὴν ἐθνικὴ καὶ ἀντιφασιστικὴ ἀντίσταση τοῦ 1940 - 1945.

Ἡ ἀπουσία ἀκριβῶς αὐτὴ καθαρῶν γραμμῶν στὴ διάρθρωση τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν δομῶν εἶναι ἡ δεύτερη κατευθυντήρια ἰδέα τοῦ βιβλίου : οἱ μικρὲς διαφορὲς στὴν οἰκονομικὴ βάση τῶν διαφόρων ἡγετικῶν ὁμάδων τοῦ ἔθνους (κοινές, ἔστω καὶ σὲ διαφορετικὴ ἀναλογία, πηγὲς πλούτου : ἔγγεια ἰδιοκτησία, ἐμπορικὲς καὶ τραπεζιτικὲς ἐπιχειρήσεις, συμμετοχὴ μὲ διάφορους τρόπους στὰ κρατικὰ ἔσοδα) καὶ ἡ συμμετοχή τους στὴν ἐξουσία συντέλεσαν στὴ δημιουργία, ἤδη μέσα στὴν Τουρκοκρατία, μιᾶς σύνθετης ἡγετικῆς τάξης μὲ ἀσαφεῖς καὶ διφορούμενους κοινωνικούς, πολιτικοὺς καὶ ἰδεολογικοὺς προσανατολισμούς.

Ἡ κάποια διαφοροποίηση στὶς ἀρχαϊκὲς δομὲς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μὲ τὴν ἀνάπτυξη κάποιας ἀστικῆς τάξης ποὺ ἀπὸ τὸ ιη' αἰ. κυρίως ἀρχίζει νὰ γίνεται ὑπολογίσιμη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ δύναμη συμβάλλει βέβαια μὲ τὸν καιρὸ σὲ κάποια ἀποσαφήνιση τῶν κοινωνικῶν δομῶν, ἀλλὰ δὲν καταφέρνει νὰ ἀλλάξει ριζικὰ τὸν ἀνάμικτο καὶ συγκεχυμένο χαρακτήρα τῶν διευθυντικῶν ὁμάδων τοῦ ἔθνους.

Πράγματι, ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξη τοῦ χώρου δράσης τοῦ ἑλληνισμοῦ παρουσιάζει καθυστέρηση μερικῶν αἰώνων, ἂν συγκριθεῖ μὲ τὴν πορεία τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Οἱ ἱστορικὲς συνθῆκες τῆς ἐξέλιξης τῆς Βυζαντινῆς καὶ ὕστερα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας δὲν ἐπέτρεψαν τὴν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς κάποιας προκαπιταλιστικῆς μεσαίας ἀστικῆς τάξης ἐμπόρων καὶ βιοτεχνῶν ποὺ ἐμφανίζεται καὶ δρᾶ στὸ χῶρο αὐτὸ ἤδη ἀπὸ τὸ ια΄ αἰ. καὶ τὴν προοδευτική της διαμόρφωση, μέσα στὰ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικοπολιτικὰ πλαίσια τῶν μεσαιωνικῶν αὐτῶν αὐτοκρατοριῶν, σὲ αὐτόνομη οἰκονομική, κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ δύναμη. Ὅταν ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνια ἀποτελμάτωση, τὸ ιζ΄ καὶ κυρίως τὸ ιη΄ αἰ. ξαναρχίζει ἡ διαδικασία τῆς κάποιας ἀστικοποίησης, οἱ συγκυρίες μέσα στὶς ὁποῖες ἐπιτελεῖται ἐπιβάλλουν ἐξαιρετικὰ βραδεῖς ρυθμοὺς ἐξέλιξης σὲ σημεῖο ποὺ ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ κ΄ αἰ. νὰ μὴν ἔχει φτάσει ἀκόμα στὶς ὁλοκληρωμένες μορφὲς τοῦ δυτικοῦ καπιταλισμοῦ καὶ νὰ παρουσιάζει μερικὰ χαρακτηριστικά, ἄλλα κοινὰ σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ περιφερειακὰ ἐθνικοκοινωνικὰ συγκροτήματα, ἄλλα ἰδιότυπα. Σημεῖο ἀφετηρίας γιὰ κάθε κοινωνικὴ ἀνάλυση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου εἶναι πράγματι τὸ θεμελιακὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀστικὰ στρώματα ἀναπτύσσονται εὐθὺς ἐξαρχῆς κάτω ἀπὸ τὴν ὤθηση τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο τῶν δυτικῶν δυνάμεων ἀπὸ τὶς ὁποῖες παραμένουν ἄμεσα ἐξαρτημένα καὶ τοῦτο σ' ἕνα χῶρο ποὺ οἱ σχέσεις του μὲ τὶς κεντρικὲς οἰκονομικὲς δυνάμεις τοῦ δυτικοῦ καπιταλισμοῦ ἔχουν τὸ χαρακτήρα μιᾶς οἰκονομικῆς, ἂν ὄχι ἄμεσα πολιτικῆς, ἀποικιοκρατίας. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποτύπωσε στὴν ὁλοένα ἀναπτυσσόμενη ἀστικὴ τάξη ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ ποὺ τονίστηκαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ διάφορους μελετητές, καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὡς τὶς μέρες μας δὲν κατάφερε ἀκόμα ν' ἀπαλλαγεῖ :

α. Τὸν ἐμπορευματικὸ-διαμετακομιστικό της χαρακτήρα (ἐμπόριο - τράπεζες - μεταφορὲς - διάφορες ὑπηρεσίες σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐξαρτημένες ἀπὸ τὴν κρατικὴ μηχανή). Τὸ σύνολο σχεδόν, ἤ, τουλάχιστον ἀπὸ κάποια στιγμὴ καὶ πέρα, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς τάξης αὐτῆς, ἀνήκει στὸν τριτογενὴ τομέα, σύνθετο καὶ ἑτερογενὴ ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύση· καὶ *β*. τὴν οἰκονομικὴ ἀνισορροπία καὶ τὴ συνακόλουθη ἔλλειψη συνοχῆς ἀνάμεσα στὶς διάφορες ὁμάδες ποὺ τὴ συνθέτουν. Εἶναι χτυπητὴ ἡ οἰκονομικὴ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὶς ἐξαιρετικὰ ὀλιγάριθμες μεγάλες ἐπιχειρήσεις, ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μεσαίων

καὶ μικρῶν οἰκονομικῶν μονάδων, ποὺ ἐπικρατοῦν στὴ σύνθεσή της.

Σὲ τέτοιο σημεῖο ποὺ ἡ τάξη αὐτή, ἰδωμένη μὲ τὰ μέτρα τῶν προχωρημένων κοινωνιῶν τῆς Δύσης, νὰ παρουσιάζει τὴ συγκεχυμένη εἰκόνα μιᾶς μεσοαστικῆς κοινωνικῆς ὁμάδας ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὸ ρευστὸ νεφέλωμα ἑνὸς ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ποικίλων ἀπασχολήσεων περισσότερο ἢ λιγότερο παρασιτικῶν. Ἀκόμα πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι εἶναι ἀκριβῶς αὐτὰ τὰ μεσαῖα κοινωνικὰ στρώματα ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνάπτυξής τους βρίσκονται καὶ δροῦν μέσα στὰ ἑκάστοτε σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἐνῶ ἡ πιὸ γερὴ οἰκονομικὰ ὁμάδα τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης δημιουργεῖται καὶ ἀναπτύσσεται ἔξω ἀπὸ τὰ ἑλλαδικὰ σύνορα (στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας) κι ἔξω μάλιστα ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο (στὰ Βαλκάνια, στὴ Ρωσία, στὴν Αἴγυπτο, στὴ Δύση).

Ἡ ἄμεση ἢ ἔμμεση ἐξάρτηση τῶν μεσαίων καὶ μικρῶν ἑλλαδικῶν ἀστικῶν στρωμάτων ἀπὸ τὸ ἐξωελλαδικὸ αὐτὸ τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης ἀπὸ τὸ ιη' αἰ. ὡς τὸ τέλος περίπου τοῦ ιθ', ποὺ ἐπιτείνεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα τούτου μὲ τὴ μεταφορὰ σημαντικοῦ μέρους ἑλληνικῶν κεφαλαίων καὶ τὴν ἐπένδυσή τους στὴν Ἑλλάδα, συνδέει τὴν ἐξωελλαδικὴ αὐτὴ ὁμάδα μὲ τὴν ἑλλαδικὴ οἰκονομία, ὅπου τῆς ἐξασφαλίζει ρόλο ἡγετικὸ καὶ τὴν καθιστᾶ τὸν κύριο θετικὸ παράγοντα στὶς κοινωνικές, πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς ἐξελίξεις.

Ἐδῶ ἀκριβῶς ἐπεμβαίνουν δύο βασικὰ γεγονότα ποὺ συντελοῦν, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, στὴν ἄμβλυνση τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὶς παλιές, ἀνάμικτες κι αὐτές, κοινωνικὲς ὁμάδες τῆς ὀλιγαρχίας τῶν προυχόντων καὶ τὴ νεότερη τούτη ἡγετικὴ ὁμάδα τῶν «μεγάλων ἀστῶν», προκαλοῦν καινούργιες ὀσμώσεις καὶ διαιωνίζουν τὴ σύγχυση στὶς κοινωνικὲς δομές : ἡ ἐπένδυση σημαντικῶν κεφαλαίων στὴ γῆ, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ιθ' αἰ., ἔτσι ποὺ ἕνας μικρὸς ἀριθμὸς μεγαλεμπόρων καὶ τραπεζιτῶν νὰ δροῦν συγχρόνως καὶ σὰν μεγάλοι γαιοκτήμονες, καὶ ὁ ἔλεγχος ποὺ ἡ νέα τούτη ἡγετικὴ ὁμάδα τῆς ἀστικῆς τάξης ἐξασκεῖ στὰ οἰκονομικὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ποὺ βρίσκεται ὑπὸ τὴ συνεχὴ ἀπειλὴ τῆς χρεωκοπίας, στὴν ὁποία ἄλλωστε καταφεύγει κάμποσες φορές.

Ἐξάρτηση ἀπὸ τὰ δυτικὰ οἰκονομικὰ κέντρα καὶ ἀνισορροπία καὶ σύγχυση στὶς ἐσωτερικὲς δομές, ποὺ τονίζονται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ βραδύτατο ρυθμὸ ἀνάπτυξης κάποιας ἑλληνικῆς βιομηχανίας, χαρακτηρίζουν βέβαια τὴν ἑλληνικὴ ἀστικὴ

τάξη. Ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ διαφεύγει ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πρῶτες ὑπολογίσιμες κοινωνικὲς ἀστικὲς διαφοροποιήσεις σ' ὁλόκληρο τὸ χῶρο δράσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔχουν φορέα κυρίως τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, χωρὶς βέβαια νὰ παραγνωρίζεται ἐδῶ ὁ ἰδιαίτερος ρόλος τοῦ ἰσραηλιτικοῦ στοιχείου καθὼς καὶ τῶν Ἀρμενίων στὴν Ἀνατολή.

Δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖο, οὔτε χωρὶς σοβαρὲς συνέπειες γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ πολιτισμικὴ ἐξέλιξη τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὅτι ἡ πρώτη ἀστικὴ τάξη ποὺ διαμορφώνεται, ὄχι μόνο στὰ Βαλκάνια, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλες τὶς χῶρες τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, εἶναι ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη, καὶ ὅτι τὸ πεδίο δράσης της ὑπῆρξε ὣς τὸ τέλος περίπου τοῦ ιθ' αἱ., ὁλόκληρος αὐτὸς ὁ χῶρος, ἔτσι ποὺ ἕνα σημαντικὸ μέρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ νὰ διαχωρίζεται ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ἐθνικὲς κοινότητες τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ὄχι μόνον ἐθνικὰ ἀλλὰ καὶ κοινωνικά, ἀφοῦ ἀποτέλεσε, γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, τὴν ἀστικὴ τάξη τῶν χωρῶν αὐτῶν, καὶ ἀπὸ ἕνα σημεῖο κι ἔπειτα τὴν κινητήρια δύναμη γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ἐθνικῶν τους ἀστικῶν ὁμάδων.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δίνει καὶ στὴν ἑλλαδικὴ ἀστικὴ τάξη ἰδιαίτερη βαρύτητα καὶ ἐξηγεῖ ἴσως τὸν πρωταγωνιστικὸ πολιτικὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὴν ἱστορία τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κράτους, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ιθ' αἱ. ὣς τὰ πρόθυρα τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Γιατὶ στὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας καὶ τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους δρᾶ, ἔμμεσα ἢ ἄμεσα, τὸ σύνολο τῶν ἀστικῶν στρωμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ λειτουργικὸ σύνδεσμο μεταξύ τους, εἴτε βρίσκονται μέσα στὰ κρατικὰ σύνορα εἴτε ἔξω. Καὶ τὸ σύνολο τοῦτο ὑπερέχει σὲ οἰκονομικὴ σημασία καὶ δυναμισμὸ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κοινωνικὰ στρώματα ποὺ ἔχουν βάση τὴ γαιοκτησία, ἔστω κι ἂν ὣς τὰ μέσα τοῦ κ' αἱ., μέσα στὰ ὅρια — ὑπερβολικὰ περιορισμένα ὣς τὸ τέλος τοῦ ιθ' αἰώνα — τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας, οἱ ἀγροτικὲς ἀπασχολήσεις ἐπικρατοῦν στὴν οἰκονομία. Ἡ ἀπομόνωση λοιπὸν ἐδῶ τῆς ἑλλαδικῆς ἀστικῆς τάξης ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἀστικῶν στρωμάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ θὰ ἦταν βαρὺ μεθοδολογικὸ λάθος.

Ὁ πρωταγωνιστικὸς αὐτὸς ρόλος τῆς ἀστικῆς τάξης παρουσιάζεται μὲ μεγάλη ἐνάργεια στὴν πολιτικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Οἱ κύριοι σταθμοὶ τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ὣς τὰ μέσα τοῦ κ' αἱ. συνδέονται μὲ τὰ διάφορα στάδια ἀνάπτυξης καὶ πολιτικῆς μορφοποίησης τῶν ἀστικῶν ὁμάδων :

ἡ ἐπαναστατικὴ λύση τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ '21, ὅπου ἕνας μικρὸς ἀλλὰ δυναμικὸς ἀστικὸς πυρήνας (Φιλικὴ Ἑταιρεία) ὀργανώνει τὴν ἀγροτιὰ καὶ παρασύρει στὸν ἐθνικὸ ἀγώνα τὰ διστακτικὰ ἢ ἐχθρικὰ στρώματα τῶν προυχόντων. Οἱ πολιτικοὶ ἀγῶνες γιὰ τὴ βαθμιαία πολιτικὴ φιλελευθεροποίηση τῶν κρατικῶν θεσμῶν ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀγῶνες γιὰ τὴν ἐπιβολὴ συντάγματος, ὧς τὴν καθιέρωση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, τὶς ἀπόπειρες θεμελίωσης ἑνὸς φιλελεύθερου κράτους δικαίου, καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς πρώτης δημοκρατίας. Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς πολιτικὲς μεταβολὲς ἡ πρωτοβουλία ἀνήκει στοὺς πολιτικοὺς ὀργανισμοὺς τῶν ἀστικῶν στοιχείων, σὲ ὁλοένα μεγαλύτερη ἀντίθεση μὲ τοὺς πολιτικοὺς μηχανισμοὺς ποὺ ἐκφράζουν τὶς συντηρητικὲς ὁμάδες τῶν προυχόντων ποὺ βρίσκονται συσπειρωμένες γύρω ἀπὸ τὸ θρόνο.

Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἐδῶ ὁ συγχρονισμὸς τῶν φιλελεύθερων αὐτῶν πολιτικῶν κινημάτων στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο μὲ τὰ ἀνάλογα κινήματα ποὺ ἐμφανίζονται στὸν ἑλληνισμὸ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς Αἰγύπτου στὰ πλαίσια τῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοίκησης καὶ τῶν ὀρθοδόξων πατριαρχείων.

Εἶναι ἀκόμα χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας, χώρας μὲ πληθυσμὸ στὴν τεράστια πλειοψηφία του ἀγροτικό, μὲ οἰκονομία βασικὰ ἀγροτικὴ καὶ μὲ ὀξὺ ἀγροτικὸ πρόβλημα ποὺ προκάλεσε ἐπανειλημμένα κινήματα καὶ ἐξεγέρσεις, ἡ ἀπουσία ἑνὸς ἀξιόλογου ἀγροτικοῦ κόμματος ποὺ νὰ ἐκφράζει πολιτικὰ τὰ αἰτήματα τῆς ἀγροτιᾶς. Τὸ βασικὸ καὶ παλιό της αἴτημα, ὁ ἀναδασμὸς τῆς γῆς, ποὺ τέθηκε ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπανάστασης τοῦ '21, υἱοθετήθηκε καὶ ἐκφράστηκε ἀπὸ τὸν ἀστικὸ πολιτικὸ φιλελευθερισμὸ στὴν ἐποχὴ τῆς ἀνόδου του καὶ τῆς ἐπικράτησής του, ὁ ὁποῖος τοῦ ἔδωσε καὶ κάποια λύση μὲ τὴν ἀγροτικὴ μεταρύθμιση, λύση πρόσφορη βέβαια στὰ δικά του ἀστικὰ πλαίσια. Τὸ ἴδιο αὐτὸ κίνημα, στὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο, ἐπέτυχε μὲ τὴν πρώτη ἐργατικὴ νομοθεσία ποὺ εἰσήγαγε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ὑποστήριξη τοῦ μεγάλου μέρους τῆς ὀλιγάριθμης καὶ πολιτικὰ ἀσυνειδητοποίητης ἀκόμα ἐργατικῆς τάξης, καθὼς καὶ τῶν μικροεπαγγελματιῶν, ἔτσι ποὺ τὰ διάφορα σοσιαλίζοντα κόμματα νὰ μὴ κατορθώσουν ν' ἀποκτήσουν πολιτικὴ αὐτοτέλεια. Τὸ πρῶτο αὐτόνομο πολιτικὸ κίνημα τῆς ἐργατικῆς τάξης ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα τῆς Ἑλλάδας δὲν ἀρχίζει νὰ

παίζει ὑπολογίσιμο ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου παρὰ ἀπὸ τὸ μεσοπόλεμο καὶ πέρα.

Ἔχοντας ὑπόψη τὶς παραπάνω διαπιστώσεις, μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴ φαινομενικὴ ἀντίφαση ποὺ παρουσιάζει ἡ πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας : μιὰ χώρα ἀγροτικὴ μὲ χαμηλὸ βαθμὸ οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης νὰ παρουσιάζει πολιτικὲς δομὲς ἀνάλογες μὲ κεῖνες ποὺ ἔχουν διαμορφωθεῖ στὶς σύγχρονες καὶ προηγμένες χῶρες τῆς Δύσης.

Ἂν οἱ συνθῆκες στὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης στὸ σύνολό της ἐξηγοῦν τὴν ἀναμφισβήτητη πρωτοβουλία τῶν ἀστικῶν στοιχείων στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας, ἡ μακρόχρονη ἀσάφεια στὶς κοινωνικὲς δομὲς καὶ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς τάξης αὐτῆς, ὅπως ὑποτυπώθηκαν παραπάνω, ἐξηγοῦν κατὰ κύριο λόγο τοὺς βραδεῖς καὶ ἀνώμαλους ρυθμοὺς στὴν πορεία της καὶ τὰ ἀνολοκλήρωτα ἀποτελέσματα τῶν πολιτικῶν της ἀγώνων.

Ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτική της ἐξάρτηση ἀπὸ τὶς ξένες ἀνάλογες εὐρωπαϊκὲς κοινωνικὲς ὁμάδες ἀποτέλεσε πάντα ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους τὸ ὑπόβαθρο στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας τῶν ξενικῶν ἐπεμβάσεων ποὺ ἔχουν πάρει ὡς τὶς μέρες μας σχεδὸν θεσμικὸ χαρακτήρα.

Οἱ κοινωνικὲς ὀσμώσεις ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω καὶ ἡ ἐπακόλουθη ἄμβλυνση τῶν ἀντιθέσεων ἀνάμεσα στὶς διάφορες κοινωνικὲς ὁμάδες ἐξηγοῦν βασικὰ τὴν ἀπουσία ριζοσπαστικοῦ πνεύματος τῆς ἀστικῆς τάξης στὶς κοινωνικές της προοπτικὲς καὶ τοὺς συμβιβασμοὺς ὅπου καταλήγουν συνήθως οἱ πολιτικοὶ ἀγῶνες ποὺ κατευθύνει : τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα τοῦ πρώτου πυρήνα τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας παραμερίζεται κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ '21 ποὺ καταλήγει μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας. Οἱ στόχοι τῶν ἀγώνων γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ συντάγματος καὶ τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ δὲν ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τῆς συμμετοχῆς τῶν ἀστικῶν ὁμάδων στὴν ἐξουσία. Ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀνανεωτικὴ προσπάθεια στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας ὅπως ἐκφράζεται τὸ 1909 δὲν ξεπερνάει τὰ ὅρια ἑνὸς συντηρητικοῦ ἀναθεωρητικοῦ φιλελευθερισμοῦ ποὺ συμβιβάζεται μὲ τὴ μοναρχία ποὺ ἐπανειλημμένα παραβιάζει τοὺς βασικοὺς θεσμοὺς τοῦ πολιτεύματος. Ἡ οἰκονομική της πολιτική, σύμφωνη μὲ τὸ μεταπρατικό της χαρακτήρα, ἐπιβραδύνει τὴν πορεία πρὸς τὴν ὁλοκλήρωση τῶν ἴδιων τῶν ἀστικῶν δομῶν.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης ποὺ, σὲ ἄμεση

πάντα ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῶν ξένων δυνάμεων, βρίσκεται ἀπὸ παλιὰ στὸ κέντρο τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ βίου, γίνεται παράγοντας ἄμβλυνσης τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν συγκρούσεων καὶ παρουσιάζεται συχνὰ σὰν πρόφαση γιὰ τὴν ἀναβολὴ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ, ἔστω καὶ περιορισμένου, κοινωνικοῦ προγράμματος τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀκόμα καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς πολιτικῆς της ἐπικράτησης. Ἄλλωστε οἱ ἀλλεπάλληλες ὑπαναχωρήσεις ποὺ παρατηροῦνται στὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικό της πρόγραμμα προδιαγράφουν καὶ τὴν πορεία της. Ὅταν, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, οἱ ἡγετικὲς ὁμάδες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, συσσωματωμένες ἤδη σ' ἕνα σύνολο ποὺ ἐκφράζει τὰ συμφέροντα ἑνὸς ἑλληνικοῦ κατεστημένου, ἀρχίζουν ν' ἀντιμετωπίζουν πολιτικὲς ὀργανώσεις ποὺ ἐκφράζουν, ἄλλη περισσότερο ἄλλη λιγότερο, τὰ αἰτήματα τῶν ἀγροτῶν καὶ ἐργατῶν, δὲ διστάζουν, ἐγκαταλείποντας τὶς ἐνδοταξικὲς διαφορὲς ποὺ δὲν ἀφοροῦν πλέον παρὰ τὸν τρόπο ἐξάσκησης τῆς ἐξουσίας καὶ ἀκολουθώντας τὸ γενικὸ ρεῦμα ποὺ ἐπικρατεῖ σὲ ὁρισμένες χῶρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, νὰ προσανατολιστοῦν πρὸς καθαρὰ ἀντιδημοκρατικὲς λύσεις : ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ νόμου περὶ ἰδιωνύμου ἀδικήματος ὣς τὴν ψήφιση, ἀπὸ τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς βουλῆς, τῆς κυβέρνησης Μεταξᾶ, ποὺ κατέληξε στὴ δικτατορία τοῦ 1936 - 1940.

Ἡ δυσπιστία ἄλλωστε τῆς ἡγετικῆς ἀστικῆς ὁμάδας πρὸς τὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς κινήσεις τῶν λαϊκῶν στρωμάτων εἶναι παλιὸ φαινόμενο καὶ τὴ συνοδεύει σ' ὅλες τὶς προσπάθειές της γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας καὶ τὴ διαμόρφωση ἑνὸς ἀστικοῦ κράτους. Ὁρισμένα γεγονότα εἶναι ἐνδεικτικά. Ἡ πολεμικὴ ἐναντίον τῶν σοσιαλιστικῶν θεωριῶν ἀρχίζει πρὶν κἂν ὀργανωθεῖ ἔστω κι ἕνα ἐμβρυῶδες σοσιαλιστικὸ κίνημα στὴν Ἑλλάδα. Ὅλα τὰ στάδια τῶν πολιτικῶν ἀστικῶν ἐπιτεύξεων στὴν Ἑλλάδα ἔχουν ἕνα κοινὸ χαρακτηριστικό : τὸ παραμέρισμα ἢ καὶ τὸ χτύπημα τῶν λαϊκῶν κινημάτων ποὺ χρησιμοποιοῦνται, ὡστόσο, σὰν συμπληρωματικὲς δυνάμεις στοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνες, καὶ τὴν κινητοποίηση τοῦ στρατοῦ ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἐπιβάλλει καὶ στηρίζει τὴ νέα πολιτικὴ τάξη.

Οἱ μεταπολιτεύσεις τοῦ 1843, τοῦ 1862, τοῦ 1909, τοῦ 1924 ἐπιβάλλονται μὲ στρατιωτικὰ κινήματα· ὁ στρατὸς ποὺ πολιτικοποιεῖται καὶ χρησιμοποιεῖται σὰ δύναμη κρούσης στοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνες παίζει κύριο ρόλο στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις, ἔτσι ὥστε ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐκκαθαρί-

σεις, ἰδιαίτερα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τοῦ κινήματος τοῦ 1935, ἀπογυμνωμένος ἀπὸ τὰ δημοκρατικά του στοιχεῖα γίνεται τὸ στήριγμα ὅλων τῶν ἀντιδημοκρατικῶν κινημάτων ποὺ καταλήγουν στὴν τελευταία περιπέτεια τοῦ στρατιωτικοῦ καθεστῶτος τῆς ἑπταετίας 1967 - 1974.

Ἡ δυσκολία τέλος στὴν ἀποσαφήνιση τῶν συγκεχυμένων περιγραμμάτων τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ στὴ διαμόρφωση συγκροτημένων ἰδεολογιῶν εἶναι τὸ τρίτο κεντρικὸ πρόβλημα ποὺ ἀπασχολεῖ τὸ βιβλίο.

Γιὰ τὸν ἱστορικὸ ποὺ δὲ βλέπει στὸν ὅρο «Νεότερος Ἑλληνισμός» ἕναν ἁπλὸ χρονολογικὸ προσδιορισμό, ἀλλὰ ποὺ μὲ τὴ διατύπωση αὐτὴ ἐννοεῖ μιὰ καινούργια ἱστορικὴ ὀντότητα, διαφορετικὴ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ἢ τὸ μεσαιωνικὸ ἑλληνισμό, παρ' ὅλα τὰ συνδετικὰ στοιχεῖα, ποὺ τοὺς διασφαλίζουν τὴ συνέχεια, τὸ κεντρικὸ πρόβλημα ποὺ τίθεται εἶναι τοῦτο: ποιὰ εἶναι τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ νεότερου ἑλληνισμοῦ, ποιὰ εἶναι ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ ποὺ τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἑλληνικὲς ὀντότητες καὶ ποιὰ τὰ συνδετικὰ στοιχεῖα ποὺ τὶς διαπερνοῦν καὶ τὶς συνέχουν. Ἡ ἀπάντηση ζητήθηκε στὴ διερεύνηση τῆς ἀλληλοδιάρθρωσης τῶν ἱστορικῶν διαρκειῶν μέσα στὶς ὁποῖες πραγματοποιοῦνται οἱ προσαρμογὲς καὶ οἱ τομές, ὅπου τὸ συνειδησιακὸ περιεχόμενο δίνει τὴν ἐναργέστερη εἰκόνα.

Γιατὶ δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅταν ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ Βυζαντίου μένει, ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ια' αἰ., τὸ μόνο συστατικὸ στοιχεῖο τῆς αὐτοκρατορίας, καί, ἀπομονωμένος καὶ περικυκλωμένος ἀπὸ ἐχθρικοὺς πλέον λαοὺς-ἐθνότητες, ἀρχίζει νὰ παίρνει βαθύτερη συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του σὰν ἰδιαίτερης πολιτικῆς καὶ πολιτισμικῆς ὀντότητας, ξαναπαίρνει τὸ δρόμο, ἀπ' τὸν ὁποῖο ἐπὶ αἰῶνες εἶχε ἀπομακρυνθεῖ, πρὸς τὶς ἱστορικές του πηγές. Τὸ κλασικὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ πολιτισμὸς ἀρχίζουν νὰ γίνονται γιὰ τὴ διανόηση σταθερὰ σημεῖα ἀναφορᾶς καὶ ἀναγνωρίζονται σὰν ἐθνικὴ κληρονομιὰ καὶ τὸ ὄνομα «Ἕλλην», ποὺ εἶχε καταλήξει νὰ σημαίνει ἐπὶ αἰῶνες τὸν εἰδωλολάτρη ἢ τὸ μὴ χριστιανό, ἀρχίζει νὰ ξαναπαίρνει τὸ διπλό του πολιτισμικὸ καὶ ἐθνολογικὸ περιεχόμενο: μέθεξη στὴν ἑλληνικὴ παιδεία καὶ ἑλληνικὴ καταγωγή.

Δὲν εἶναι ἐπίσης τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἔχομε τὶς πρῶτες ἐνδείξεις κάποιας γεφύρωσης τοῦ πολιτισμικοῦ χάσματος ἀνάμεσα στὸν ἐπίσημο καὶ τὸ λαϊκὸ πολιτι-

σμὸ μὲ τὴν ἀνύψωση τῆς λαϊκῆς γλώσσας σὲ ὄργανο προσωπικῆς λογοτεχνίας καὶ γενικότερα τὴ χρησιμοποίηση τῶν λαϊκῶν στοιχείων στὴν τέχνη. Ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἑλληνικὴ διανόηση ἀναζητάει τὶς ἑλληνικές της ρίζες ὁπουδήποτε ὑπάρχουν : στὴν κλασικὴ κληρονομιὰ καὶ στὸ λαϊκὸ πολιτισμό, ὅπου ἡ ἑλληνικὴ ἰδέα ζοῦσε ἔστω καὶ σὰ μακρινὴ ἀνάμνηση.

Στὴ νέα τούτη ἀνεπίστροφη διαδικασία τῆς ἐμφάνισης νέων νοοτροπιῶν ποὺ θὰ ὀργανώνονται, στοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολουθοῦν, σὲ καινούργιες ἰδεολογικὲς δομὲς καὶ ὅπου ἡ ἑλληνικὴ ἰδέα ὅλο καὶ περισσότερο ξεκαθαρισμένη ἀπὸ τὰ ξένα στοιχεῖα — αὐτοκρατορικὴ ἰδέα, θεολογικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ περίγυρο — γίνεται κυριαρχική, μποροῦμε νὰ δοῦμε τὰ καθαρότερα σημάδια τῆς ἀνάπτυξης μιᾶς ἐθνικῆς ἑλληνικῆς συνείδησης, ποὺ ἴσως ἀποτελεῖ καὶ τὸ πρῶτο καὶ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ Νεότερου Ἑλληνισμοῦ, σὲ βαθμὸ ποὺ δὲ θὰ ἦταν ἴσως ὑπερβολικὴ κάποια ταύτιση τῶν ὅρων Νεότερος Ἑλληνισμὸς καὶ Ἑλληνικὸ Ἔθνος.

Κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ὁρίζεται ἀπὸ τὸ τέλος περίπου τοῦ ια' αἱ. ὣς τὴν ἅλωση τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους παρατηροῦνται οἱ πρῶτες προσπάθειες τῆς προσαρμογῆς τῆς ἰδεολογίας στὴ νέα πραγματικότητα ποὺ δημιουργεῖται, δηλαδὴ στὴ σταθερὴ πορεία τῆς αὐτοκρατορίας σ' ἕνα ἐθνικὸ ἑλληνικὸ κράτος ἔτσι ποὺ ἐμφανίζεται στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων μὲ τὴ βαθμιαία ἀπομάκρυνση τῆς ἑλληνικῆς διανόησης ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἰδέα καὶ τὸν ὁλοένα βαθύτερο συνδυασμὸ μὲ τὴν ἑλληνικὴ παράδοση. Ἡ κίνηση τούτη θὰ καταλήξει στὶς πολιτικὲς θεωρίες τοῦ Γεμιστοῦ, ποὺ μὲ προφητικὴ σαφήνεια καθορίζει τὶς γεωγραφικὲς καὶ ἐθνολογικὲς βάσεις τῆς ἐθνικῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας, καὶ στὴ θαυμαστὴ γιὰ τὴν ἐποχή του σύνθεση τοῦ μαθητῆ του Χαλκοκονδύλη. Πρῶτος αὐτὸς διατυπώνει μὲ ἐνάργεια τὴν ἰδέα τῆς ἀδιάκοπης συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τοὺς μυθικοὺς χρόνους ὣς τὴν ἐποχή του, τονίζει τὴ θεμελιώδη διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Ἑλληνισμὸ καὶ στὴ Ρώμη καὶ τὸ ἱστορικὸ καὶ πολιτικὸ «λάθος» τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου ποὺ, περιφρονώντας τὴν ἑλληνική τους ὑπόσταση, προτίμησαν τὸν τίτλο τῶν «Ρωμαίων», ὅταν, παρὰ τὴ Ρωμαϊκὴ ἀνάμιξη, ὁ λαὸς αὐτὸς στὴ μεγάλη του πλειοψηφία εἶχε διατηρήσει τὰ πάτρια ἑλληνικὰ ἤθη καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, καὶ προφητεύει τὴν ἀνάσταση ἑνὸς ἑλληνικοῦ κράτους ποὺ θὰ δοξάσει καὶ πάλι τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα : «ὁπότε δὴ ἀνὰ βασιλείαν οὐ φαύ-

λην Ἕλλην γε αὐτὸς βασιλεύς, καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐσόμενοι βασιλεῖς, οἵ δὴ καὶ οἱ τῶν Ἑλλήνων παῖδες ξυλλεγόμενοι κατὰ σφῶν αὐτῶν ἔθιμα ὡς ἥδιστα μὲν σφίσιν αὐτοῖς, τοῖς δὲ ἄλλοις ὡς κράτιστα πολιτεύοιντο».

Ἂν ἡ ἑλληνικὴ ἰδεολογία στὶς παραμονὲς τῆς πτώσης εἶχε ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ρωμαϊκότητας, διατηροῦσε ὅμως πάντα ζωντανὴ τὴν ἰδέα τῆς αὐτοκρατορίας στὴν ὁποία τώρα ἔδινε ἑλληνικὸ ἐθνικὸ περιεχόμενο. Ἡ σύγχυση τῆς ἐθνικῆς ἰδέας καὶ τῆς ἰδέας τοῦ Βυζαντίου ἐντείνεται, ἰδιαίτερα ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάκτηση. Τὸ ὄνειρο τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας παίρνει τὸ περιεχόμενο τῆς ἀνάστασης μιᾶς ἐξελληνισμένης βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ θέση καὶ ἡ στάση τῆς ἐκκλησίας στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ἅλωσης, ποὺ ἀντικαθιστᾶ στὴ συνείδηση τῶν ἑλλήνων τὴ χαμένη αὐτοκρατορία καὶ γίνεται τὸ πολιτικὸ ὄργανο τῆς συνοχῆς τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, παρέχει κάποια πραγματικὴ βάση στὸ νοσταλγικὸ αὐτὸ ὄνειρο. Τό χριστιανικὸ στοιχεῖο, ἢ ἀκριβέστερα ἡ ἰδέα τῆς ὀρθοδοξίας, ποὺ ἦταν πάντα κυριαρχικὸ στὴ βυζαντινὴ ἰδεολογία, συνδέεται τώρα ἄρρηκτα μὲ τὴν ἰδέα τοῦ γένους. Ἡ ἐθνικὴ ἰδέα βρίσκεται περισσότερο παρὰ ποτὲ συνδεμένη μὲ τὴ χριστιανικὴ ὀρθοδοξία καὶ διαμέσου τῆς ἐκκλησίας μὲ τὸ ὄνειρο μιᾶς ἐξελληνισμένης αὐτοκρατορίας.

Τὸ τριπλὸ αὐτὸ περιεχόμενο τῆς συνείδησης τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὅπως συνοψίζεται ἀπὸ τὸν πρῶτο ἐθνάρχη τῶν Ἑλλήνων Γεννάδιο (ἰδέα τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἡ ἀρχαία πατρίδα του εἶναι ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ ἰδέα τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας, πατρίδας κοινῆς «πάντων τῶν ἀπὸ Χριστοῦ καλουμένων») γίνεται τὸ κοινὸ ὑπόστρωμα στὴ σκέψη ὅλων τῶν πνευματικῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἔστω καὶ ἂν προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὰ ἰδεολογικὰ κινήματα : στοὺς ὀπαδοὺς τῆς «ἡσυχίας», ὑπέρμαχους τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης, ἢ στοὺς ἀνανεωτὲς μὲ τὶς ὀρθολογιστικὲς τάσεις, στοὺς ἑνωτικοὺς ποὺ θεωροῦν τὴν ἕνωση μὲ τὴ δυτικὴ ἐκκλησία σὰν τὸ μόνο μέσο σωτηρίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ ἀπειλή. ἢ στοὺς ἀνθενωτικούς, ποὺ ταυτίζουν ἐθνικὴ ἰδέα καὶ ὀρθοδοξία καὶ θεωροῦν τὸν καθολικισμὸ σὰν τὴν πραγματικὴ ἀπειλὴ ἐνάντια στὸ ἔθνος. Ἡ ὀρθοδοξία καὶ ὁ μυστικισμὸς τοῦ Νικολάου Καβάσιλα δὲν τὸν ἐμποδίζουν νὰ μελετᾶ τὴν ἀρχαία φιλοσοφία καὶ νὰ θεωρεῖ τοὺς συμπατριῶτες του σὰν ἀπόγονους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης γράφει : «Ἑλλήνων τοίνυν γένος μὲν ἀρχῆθεν ἦσαν καὶ πατέρες Ἕλληνες». Ἡ ἑλληνολατρεία τοῦ Γεμιστοῦ δὲν τὸν ἐμπόδισε

νὰ ἐμφανιστεῖ στὴ σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς διαπρεπέστερους ὑπερασπιστὲς τῆς 'Ορθοδοξίας.

Οἱ μακρόχρονοι ἀγῶνες ποὺ ἀκολούθησαν γιὰ τὴ διάσωση τοῦ 'Ελληνισμοῦ καὶ τὴ διαφύλαξη τῆς ἐθνικῆς του ὑπόστασης ἢ ἀργότερα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του καὶ τὴ δημιουργία ἑνὸς ἀνεξάρτητου ὁλοκληρωμένου ἐθνικοῦ κράτους, ἀγῶνες ποὺ διαρκοῦν ὡς τὸν κ' αἰ., τοποθετοῦν τὸ πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς αὐτογνωσίας στὸ κέντρο τῆς ἑλληνικῆς εὐαισθησίας καὶ σκέψης. Ἔτσι ὥστε ἡ ἑκάστοτε ἐθνικὴ ἰδεολογία νὰ γίνεται στοιχεῖο προσδιοριστικὸ γιὰ τὶς κοινωνικές, πολιτικὲς καὶ πολιτισμικὲς ἰδεολογίες ποὺ ἐμφανίζονται στὴν 'Ελλάδα κατὰ καιροὺς καὶ ποὺ μὲ τὴ σειρά τους προσδιορίζουν ἐν πολλοῖς τὴν ἴδια τὴν ἐθνικὴ ἰδεολογία. 'Αποτέλεσμα, τὰ διάφορα ἀντιφατικὰ ἢ «μυθικὰ» στοιχεῖα ποὺ οἱ ἱστορικὲς συνθῆκες συσσώρευσαν γύρω ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἑλληνικὴ ἰδέα νὰ συντελοῦν στὴ σύγχυση τῶν περιγραμμάτων καὶ στὴν ἔλλειψη συνοχῆς καὶ συνέπειας τῶν ἰδεολογικῶν δομῶν τοῦ Νεότερου 'Ελληνισμοῦ.

Κλασικὴ ἑλληνικὴ κληρονομιά, βυζαντινὴ καὶ λαϊκὴ παράδοση, χριστιανικὴ ὀρθοδοξία, ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις καὶ δυτικὴ σκέψη δὲ βρίσκουν πάντα ἐδῶ τὴν ἀντικειμενική τους βαρύτητα καὶ τὴ σωστή τους θέση.

Οἱ πρῶτες προσπάθειες ποὺ προοιωνίζουν τὴν πορεία πρὸς κάποιαν ἁρμονικὴ σύνθεση τῆς κλασικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς κληρονομιᾶς μὲ τὰ λαϊκὰ στοιχεῖα ἀνακόπτονται ἀπὸ τὴ λόγια ἐκκλησιαστικὴ παράδοση στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση ὅπου θὰ κυριαρχήσει, παρὰ τὶς φωτεινὲς ἐξαιρέσεις, ὡς τὸ ιη' αἰ. τὸ βυζαντινὸ-ὀρθόδοξο πνεῦμα, ἐχθρικὸ σὲ κάθε γόνιμη ἐπαφὴ μὲ τὴν ὀρθολογιστικὴ κλασικὴ ἀρχαιότητα ἢ μὲ τὸ ἀναγεννητικὸ πνεῦμα τῆς δύσης· θεωρήθηκαν καὶ τὰ δύο ἐπικίνδυνα γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ὀρθοδοξίας ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ ἔθνος.

'Ωστόσο, τὸ ρεῦμα ποὺ συνδέεται μὲ τὴν κλασικὴ ἰδέα σὲ συνδυασμό, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, μὲ τὴ λαϊκὴ παράδοση κυριαρχεῖ στὶς φραγκοκρατούμενες περιοχὲς καὶ δίνει τὰ πρῶτα ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, τέχνη καὶ σκέψη γενικότερα. Καλλιεργεῖται ἐπίσης ἀπὸ τοὺς ξενιτεμένους διανοούμενους στὴ Δύση καὶ γίνεται ἡ θεωρητικὴ βάση στὴ δράση τους νὰ ξαναζωντανέψουν τὸ πνεῦμα μιᾶς νέας σταυροφορίας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς 'Ελλάδας. Τὸ ρεῦμα τοῦτο θὰ συνεχισθεῖ τὸ ιη' αἰ. σὲ ἄλλες βάσεις ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν διανοουμένων ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἀναπτυσσό-

μενη ἀστικὴ τάξη, σὲ ἄμεση οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ δυτικὸ κόσμο καὶ τὴν ὀρθολογιστικὴ καὶ φιλελεύθερη ἰδεολογία του. Ἂν σ' αὐτὴ τὴ νέα ἰδεολογία διαφαίνονται κάποιες προσπάθειες νὰ διαχωριστεῖ ἡ ἐθνικὴ ἰδέα ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ ὀρθοδοξία, ἐμφανίζεται ἐπίσης ἡ τάση νὰ προβληθεῖ ἡ κλασικὴ ἀρχαιότητα σὰν προσδιοριστικὸ στοιχεῖο τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ ποὺ θὰ καταλήξει, στὴν πρώτη περίοδο τοῦ ἐλεύθερου Ἑλληνικοῦ Κράτους, στὴν ἰδεολογικὴ σύγχυση — ἀντικαθρέφτισμα τῆς σύγχυσης τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν δομῶν — τῆς «μεγάλης ἰδέας», ὅπου συσσωρεύονται οἱ πιὸ ἀντιφατικὲς προτάσεις καὶ ποὺ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα χρωματίζει τὰ διάφορα ρεύματα τῆς ἑλληνικῆς διανόησης ὥς τὸ πιὸ πρόσφατο παρελθόν: τὴν ἀρχαΐζουσα τάση καὶ τὸ λογιωτατισμό, ποὺ προβάλλουν σὰ στοιχεῖο ἀναφορᾶς τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ ἐπιχειροῦν νὰ ἐπιβάλουν στὸ ἔθνος τὴ γλωσσική της ἔκφραση, κι ἐνῶ καταδικάζουν τὸ «ρυπαρὸν Βυζάντιον» συμβιβάζονται μὲ τὴν ἀπόλυτη μοναρχία καὶ ἐπιβάλλουν στὸ νεότευκτο Ἑλληνικὸ Κράτος τοὺς νόμους «τῶν εὐσεβῶν ἡμῶν αὐτοκρατόρων»· τὸν «καθαρεύοντα» ἢ δημοτικιστικὸ λαϊκισμὸ μὲ τὶς φιλορθόδοξες ἢ ἑλληνοκεντρικὲς τάσεις ποὺ, σὰν ἀντίδραση στὶς μηχανικὲς μιμήσεις δυτικῶν προτύπων ἢ σὲ κάποιες κοσμοπολίτικες τάσεις χωρὶς ρίζες, θέλουν ν' ἀπομονώσουν τὴν ἑλληνικὴ σκέψη ἀπὸ τὸ δυτικὸ πολιτισμό, ὅταν τὰ ἴδια αὐτὰ κινήματα ἔχουν τὴν ἔμπνευσή τους σὲ ἀνάλογες δυτικοευρωπαϊκὲς τάσεις. Ἀπὸ τὴ σύγχυση τούτη δὲν ξέφυγαν οὔτε οἱ πρῶτες προσπάθειες γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας προσαρμοσμένης στὰ ἑλληνικὰ δεδομένα, οὔτε τὸ πιὸ σημαντικὸ πνευματικὸ νεοελληνικὸ κίνημα, ὁ δημοτικισμός.

Ἡ πρόθεση τοῦ βιβλίου ἦταν νὰ παρακολουθήσει τὶς προσπάθειες τῆς ἑλληνικῆς διανόησης γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση καὶ τὴν ἀπομυθοποίηση τῶν στοιχείων ποὺ συνιστοῦν τὸν πραγματικὸ νεοελληνικὸ πολιτισμό, τοποθετημένο στὸ σύνολο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος ὅπου καὶ ἀνήκει.

Γενικά, ἡ προσπάθεια σκιαγράφησης τῶν διαφόρων σταθμῶν, ἀπὸ τὶς ρίζες ὥς τὰ νεότερα χρόνια, τῆς διαδικασίας ποὺ δίνει στὸ Νεότερο Ἑλληνισμὸ κάποιον ὁριακὸ χαρακτήρα στὸ χρόνο καὶ στὸ χῶρο, ἡ ἀνίχνευση τῶν ἱστορικῶν, οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν συνθηκῶν καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς λειτουργίας τους σὰν ἀνασταλτικῶν ἢ ἀνανεωτικῶν δυνάμεων, κοντολογῆς, ἡ περίπλοκη καὶ ἀμφίροπη διαλεκτικὴ σχέση στὸ παιγνίδι τῶν ἱστορικῶν πιθανοτήτων καὶ ἀναγκαιοτήτων

ἀνάμεσα στὴ βαρύτητα τῆς παράδοσης καὶ τὶς ἀνανεωτικὲς δυνάμεις διέπει τὸ βιβλίο τοῦτο. Τὸ βιβλίο γράφτηκε μ' αὐτὴ τὴν ὀπτική. Τὸ ἀφηγηματικό του στοιχεῖο περιορίζεται στὴν ὑπόδειξη τῶν τεκμηρίων.

Στὸ φίλο Δημήτρη Δεσποτίδη, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ παρουσίαση τοῦ μικροῦ αὐτοῦ βιβλίου στὸ ἑλληνικὸ κοινό, στὴ συνεργάτιδα Αἰκατερίνη 'Ασδραχᾶ ποὺ ἐπιμελήθηκε τὴ μετάφραση, στὸ φίλο καὶ συνάδελφο Σπύρο 'Ασδραχὰ ποὺ σύνθεσε τὴ βιβλιογραφία, γιὰ νὰ προσδώσει στὸ πόνημα τοῦτο τὸ χαρακτήρα ἐργαλείου ἔρευνας καὶ στὴ δεσποινίδα Γεωργία Παπαγεωργίου ποὺ πολὺ βοήθησε στὴν προετοιμασία τῆς ἔκδοσης, ἐκφράζω τὶς πιὸ θερμές μου εὐχαριστίες.

Παρίσι 1975

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Ἡ ἐσωτερικὴ κρίση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀρχίζει πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου. Ἀπὸ τὸν ια΄ καὶ κυρίως στὸ ιβ΄ αἰ. ἡ ἀνεξαρτησία τῶν ἰσχυρῶν γαιοκτημόνων καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας αὐξανόταν ἀδιάκοπα καὶ ὁδήγησε, κατὰ τὸ ιδ΄ καὶ ιε΄ αἰ., στὴ διοικητικὴ ἀποκέντρωση καὶ στὴν ἐξασθένιση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας — φαινόμενα ποὺ θυμίζουν ὁρισμένες ὄψεις τοῦ δυτικοῦ φεουδαλισμοῦ. Ἡ φραγκικὴ κατάκτηση δὲν ἔκαμε τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ ὁλοκληρώσει τὴν ὀργανικὴ ἐξέλιξη τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀποκέντρωση αὐτὴ ποὺ συνοδεύτηκε μ' ἐμφύλιους πολέμους καὶ πολιτικοκοινωνικὲς διαταραχὲς καθὼς καὶ μ' ἐξωτερικὰ χτυπήματα, προετοίμασε τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου. Τὴν ἴδια ἐποχή, μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία, διαμορφώνονταν τὰ βαλκανικὰ ἔθνη ποὺ διεκδικοῦσαν τὴν ἀνεξαρτησία τους καὶ ποὺ δημιούργησαν τὰ νεότερα βαλκανικὰ κράτη. Τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας παίρνει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς μεταβολὲς τοῦ Βυζαντίου στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων ἐπιτάχυναν τὴν ἐξέλιξη. Τὰ μικρὰ κράτη καὶ οἱ φραγκικὲς καὶ ἑλληνικὲς ἡγεμονίες, ποὺ δημιουργήθηκαν ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους, ἔρχονται σὲ διαμάχες ἀναμεταξύ τους καὶ διεκδικοῦν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τὴν ἐξουσία. Ἀκόμα καὶ οἱ διοικητὲς τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν ξεφεύγουν ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ καταλήγουν νὰ γίνουν σχεδὸν ἀνεξάρτητοι. Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος, ἡ μεσαία τάξη τῶν μεγάλων πόλεων, οἱ πλούσιοι ἔμποροι καὶ τεχνίτες, καθὼς κι οἱ ἀνώτεροι ὑπάλληλοι ποὺ, κιόλας ἀπ' τὸν ια΄ αἰ., βρίσκονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ στρατιωτικὴ ἀριστοκρα-

τία, ἐκδηλώνουν χωριστικὲς τάσεις. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ κεντρικὴ κυβέρνηση, παρὰ τὸν ἀπολυταρχισμό της, ὑποχρεώθηκε νὰ παραχωρήσει διάφορα προνόμια στὶς μεγάλες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας — ὅπως στὴν Ἀδριανούπολη, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Ἰωάννινα, Μονεμβασία — ποὺ μερικὲς ἀπ' αὐτὲς γνώρισαν μιὰ πραγματικὴ κοινοτικὴ διοίκηση. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἔπαψε νὰ εἶναι τὸ μοναδικὸ κατευθυντήριο κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ· δημιουργήθηκαν ἀντίθετα πολλὲς ἑστίες, πολιτικὲς καὶ πνευματικές, στὶς ἐπαρχίες ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν στὶς περιοχὲς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ὅπου οἱ ἑλληνικὲς παραδόσεις ἦταν πιὸ ζωντανὲς καὶ ἡ ἀνάμνηση τῆς κλασικῆς Ἀρχαιότητας πιὸ ἄμεση.

Ὁ τεμαχισμὸς τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἡ διοικητικὴ ἀποκέντρωση ἀφήνουν ἐλεύθερα τὰ λαϊκὰ στοιχεῖα ποὺ εἶχαν διατηρήσει τὶς ἑλληνικὲς παραδόσεις καὶ ποὺ ὡς τότε καταπιέζονταν ἀπ' τὶς ἀνατολικές, ρωμαϊκὲς ἢ ὑπερεθνικὲς κατευθύνσεις τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ διανοούμενοι τοῦ Βυζαντίου ἀρχίζουν νὰ ἐπηρεάζονται ὄχι μόνο ἀπ' τὸν τύπο, ἀλλὰ κι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας γραμματείας· αὐτὴ ἡ γόνιμη ἐπαφὴ προκαλεῖ τὴν ἀναγέννηση τῶν Παλαιολόγων ποὺ προηγεῖται ἀπ' τὴν ἀναγέννηση τῆς Δύσης καὶ ποὺ ὡς ἕνα σημεῖο, συμβάλλει σ' αὐτήν. Ἐδῶ βρίσκεται μιὰ ἀπ' τὶς πρῶτες ἐκδηλώσεις τῆς ἐμφάνισης κάποιας ἐθνικῆς ἑλληνικῆς συνείδησης, ποὺ θὰ ἐνισχυθεῖ κι ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα : ὁ ἀγώνας γιὰ τὴ Μεσόγειο φέρνει σ' ἄμεση ἀντίθεση τοὺς Ἕλληνες ἐμπόρους μὲ τοὺς δυτικοὺς (Βενετούς, Γενοβέζους καὶ ἄλλους)· ἡ ἵδρυση τῶν ἐθνικῶν βαλκανικῶν κρατῶν (βουλγαρικοῦ, σερβικοῦ, ρουμανικοῦ, οὐγγρικοῦ), τὰ ἐθνικὰ κινήματα στὴ Μικρὰ Ἀσία (ἐπανάσταση τῶν Ἀρμενίων τοῦ 1158), ἡ ὕπαρξη τῶν μικρῶν φραγκικῶν κρατῶν, ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες καθιστοῦν βαθύτερη τὴ διαφοροποίηση ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες καὶ σ' ἄλλους λαοὺς ποὺ ἀνήκουν ἢ ἀνῆκαν στὴν Αὐτοκρατορία καὶ κάνουν νὰ ὡριμάσει βαθμιαῖα ἡ ἰδέα ἑνὸς ἐθνικοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐθνικὴ συνειδητοποίηση εἶναι πολλές : παράλληλα μὲ τὴν κλασικὴ γλώσσα χρησιμοποιεῖται τώρα στὴ λογοτεχνία ἡ λαϊκή, ποὺ ἤδη ἀπ' τὶς ἀρχὲς τοῦ ια' αἰ. εἶχε πάρει τὴ νεότερη φυσιογνωμία της. Ἡ λέξη «Ἕλλην» ποὺ εἶχε χάσει τὸ ἀρχαῖο της νόημα γιὰ νὰ σημάνει τὸν εἰδωλολάτρη, ξαναβρίσκει τὴν πρώτη σημασία της καὶ ἀντικαθιστᾶ τὸν ὅρο «Ρωμαῖος». Τὰ ἑλληνικὰ κράτη, ὅσα ἱδρύονται μετὰ τὴ φραγκικὴ κατάκτηση, εἶναι «νέα ἑλληνικὰ» στ' ὄνομα, στὴν ὀργάνωση καὶ στὴ σύλληψη. Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας ὀνομάζεται «Ἑλληνικὸ Βασίλειο», ἀκόμα καὶ τὸ ἴδιο τὸ Βυζάντιο ἀποκαλεῖται «Ἑλλη-

νικὸ Κράτος» κι ὁ «Αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων» ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν τίτλο «Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων».

Ἔτσι, ὅταν οἱ Τοῦρκοι τὸ 1453 καταλύουν τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία καὶ σταθεροποιοῦν τὴν κατάκτηση τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου, συναντοῦν νέα ἔθνη ποὺ δὲ θὰ πάψουν ποτὲ ν' ἀντιστέκονται στὴν ἐπέκτασή τους. Ἡ ἀντίσταση αὐτὴ θὰ χαρακτηρίσει ὅλη τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΞΕΝΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ

I. Η ΦΡΑΓΚΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

Ἡ Φραγκικὴ διείσδυση στὴν Ἀνατολὴ ἀρχίζει μὲ τὴν πρώτη σταυροφορία (1096 - 1099). Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἑπόμενων σταυροφοριῶν ἦταν ἡ κατάκτηση ἐδαφῶν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας εἴτε καθαρὰ ἑλληνικῶν ἢ κατοικημένων κατὰ πλειοψηφία ἀπὸ Ἕλληνες: στὴν τρίτη σταυροφορία ἱδρύθηκε τὸ βασίλειο τῆς Κύπρου ὑπὸ τοὺς Λουζινιὰν (1192)· ἡ τέταρτη σταυροφορία κατέληγε μὲ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης (1204) καὶ τὸ μοίρασμα τῆς Αὐτοκρατορίας ἀνάμεσα στοὺς Σταυροφόρους. Ἡ Κωνσταντινούπολη μὲ τὴ Θράκη ἀποτέλεσε τὴ Φραγκικὴ Αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινούπολης (1204 - 1261)· στὴ Μακεδονία σχηματίστηκε τὸ Βασίλειο τῆς Θεσσαλονίκης (1204 - 1224)· ἡ κεντρικὴ Ἑλλάδα διαιρέθηκε σὲ διάφορες βαρωνίες, ἐνῶ ἡ Πελοπόννησος ἀποτέλεσε τὸ πριγκηπάτο τοῦ Μορέως, τὸ σπουδαιότερο στὴν Ἑλλάδα φραγκικὸ κράτος ὕστερ' ἀπὸ τὶς βενετικὲς κτήσεις. Πραγματικά, ἡ Βενετία ὑπῆρξε ὁ ἀληθινὸς κυρίαρχος στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἡ παρουσία της ἐπιβλήθηκε γιὰ αἰῶνες, παράλληλα μὲ τὴν παρουσία τῶν Τούρκων. Ἡ Βενετία κυρίαρχη ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ στὶς περισσότερες ἑλληνικὲς ἀκτές. Ἡ Εὔβοια, οἱ Κυκλάδες, τὰ Ἰόνια νησιά, ἡ Κρήτη, ἡ Κύπρος ἀπ' τὸ 1489, ἀποτελοῦσαν λίγο ἢ πολὺ βενετικὲς κτήσεις. Ἐκτὸς ἀπ' τὶς μεγάλες αὐτὲς περιοχές, μιὰ σειρὰ ναυτικῶν βάσεων, ἡ Μεθώνη, ἡ Κορώνη, ἡ Θεσσαλονίκη, ἀργότερα τὸ Ναύπλιο καὶ τὸ Ἄργος, ἡ Ναύπακτος, ἡ Αἴγινα, ἡ Μονεμβασία, ἀκόμα ἐμπορικὲς συνοικίες στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἄλλα ἐμπορεῖα ἐξασφάλιζαν στὴ Βενετία τὴ θαλασσοκρατία στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἡ Γένοβα, ἡ μεγάλη ἀντίπαλος τῆς Βενετίας, φρόντισε κι ἐκείνη ἀπ' τὸ ιγ' αἰ., νὰ ἐξασφαλίσει τὸ μερίδιό της στὴ λατινικὴ μοιρασιά. Στὸ ιε' αἰ. τὰ νησιὰ Θάσος, Σαμοθράκη, Ἴμβρος, Λῆμνος, Χίος, Σάμος, Ἰκαρία καὶ τὰ λιμάνια τῆς Αἴνου στὴ Θράκη καὶ τῆς Φώκαιας στὴν Ἰωνία, βρίσκονται στὴν ἐξάρτησή της, ὑπὸ διάφορες μορφές. Ἀκόμα διέθετε κι αὐτὴ τὴν ἀνεξάρτητη συνοικία της στὸ Πέραν καὶ σημαντικὰ ἐμπορεῖα στὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ στὴν Κριμαία. Τέλος οἱ Ἱππότες τοῦ Τά-

γματος τοῦ 'Αγίου 'Ιωάννου κατεῖχαν ἀπ' τὸ 1308 τὴ Ρόδο μὲ τὰ γειτονικὰ νησιά.

'Η ἐξάρθρωση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας δὲν ἐπέφερε καὶ τὴν ἐξάρθρωση τοῦ 'Ελληνισμοῦ. 'Η ἐκκολαπτόμενη ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἑνότητας εἶχε ἤδη ἀρκετὰ ἀναπτυχθεῖ, ἔτσι ποὺ νὰ ἐπιτρέπει τὴ συγκέντρωση τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων γύρω ἀπὸ τοπικοὺς ἀρχηγοὺς καὶ τὴ δημιουργία πυρήνων ἀντίστασης. 'Εκτὸς ἀπ' τὶς μικρές, πρόσκαιρες, ἑλληνικὲς ἡγεμονίες, τὰ τρία ἀνεξάρτητα κράτη ποὺ ἱδρύθηκαν μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας, ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας καὶ τὸ Δεσποτάτο τῆς 'Ηπείρου, ἔταξαν στὸν ἑαυτό τους δύο συγκεκριμένους σκοπούς: νὰ διώξουν τοὺς Φράγκους καὶ ν' ἀποκαταστήσουν, καθένα γιὰ λογαριασμό του, τὴν ἑνότητα τῆς Αὐτοκρατορίας, πράγμα ποὺ θὰ σήμαινε τὴν ἑνοποίηση τοῦ 'Ελληνισμοῦ. 'Ο Μιχαὴλ Παλαιολόγος πέτυχε ν' ἀνακτήσει τὴν Κωνσταντινούπολη (1261) καὶ ἡ ἀναστημένη Αὐτοκρατορία ἔζησε ἀκόμα δύο αἰῶνες. 'Αλλά, παρὰ τὰ φαινόμενα καὶ τὴ θέληση τῆς κεντρικῆς κυβέρνησης νὰ διατηρήσει τὶς αὐτοκρατορικὲς παραδόσεις, ἡ «Αὐτοκρατορία» τῶν Παλαιολόγων δὲν εἶναι, στὴν πραγματικότητα, παρὰ ἕνα ἐθνικὸ ἑλληνικὸ κράτος, ποὺ μπροστὰ στὶς ἐπιθέσεις τῶν Σέρβων, Βουλγάρων καὶ Τούρκων ἀναγκάζεται νὰ ἐγκαταλείψει τὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδέα καὶ νὰ περιχαρακωθεῖ πίσω ἀπ' τὴν ἐθνικὴ ἰδέα γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ καὶ διασώσει ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπ' τὸν 'Ελληνισμό. Τὰ ἴδια ἴσχυσαν καὶ γιὰ τὴν «Αὐτοκρατορία» τῆς Τραπεζούντας κι ἀκόμα περισσότερο γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς 'Ηπείρου καὶ τὸ Δεσποτάτο τοῦ Μορέως ποὺ δημιουργήθηκε τὸ 1262, μετὰ τὴ νίκη τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου κατὰ τῶν Φράγκων τῆς 'Ελλάδας καὶ τῆς Πελοποννήσου. 'Η σημασία τοῦ Δεσποτάτου τῆς 'Ηπείρου καὶ τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μορέως γιὰ τὸν 'Ελληνισμὸ εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' τὴν ἀντίστοιχη τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινούπολης τὴν ἴδια ἐποχή. Σ' αὐτὰ τὰ κράτη τῆς 'Ελλάδας ἐμφανίζονται πιὸ καθαρὰ ὁρισμένοι θεσμοί: χειραφέτηση πόλεων, ἐμβρυώδης αὐτοδιοίκηση ἀγροτικῶν κοινοτήτων — οἱ ἐλεύθεροι ἀγρότες ἐδῶ εἶναι πιὸ πολυάριθμοι ἀπὸ ἀλλοῦ — ἐπίδραση τοῦ ἐθιμικοῦ δίκαιου στὸ ἐπίσημο βυζαντινὸ δίκαιο καὶ ἡ νέα θεωρία ἑνὸς ἐθνικοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, γεγονότα ποὺ ἀναγγέλλουν πολιτικοὺς σχηματισμοὺς συγγενέστερους μὲ τὰ κράτη τῆς 'Ιταλικῆς 'Αναγέννησης παρὰ μὲ τὴν παλιὰ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία. Ὅλ' αὐτὰ τὰ ἑλληνικὰ κράτη, μ' ὅλες τὶς διαμάχες τους, κατόρθωσαν νὰ ἐκμηδενίσουν σχεδὸν τὴ φραγκικὴ κατοχὴ καὶ νὰ ἐπεκτείνουν τὴν κυριαρχία

τους σ' ὅλο τὸ ἑλληνικὸ τμῆμα τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου. Στὸ τέλος τοῦ ιε' αἰ. δὲν ἀπόμεναν στοὺς Φράγκους παρὰ τὰ νησιὰ καὶ μερικὲς παραλιακὲς θέσεις. Ἡ ἰδέα τῆς πολιτικῆς ἑνότητας τῶν Ἑλλήνων κέρδιζε ἀδιάκοπα ἔδαφος. Χωρὶς τὶς τουρκικὲς κατακτήσεις, αὐτὰ τὰ κράτη θὰ μποροῦσαν νὰ παίξουν γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς νεότερης Ἑλλάδας τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξαν τὰ ἰταλικὰ κράτη γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς Ἰταλίας. Ἡ τουρκικὴ κατοχή, ἀποχωρίζοντας τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπ' τὴν κοινότητα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν τῆς Μεσογείου, ἐπιβράδυνε γιὰ μερικοὺς αἰῶνες μιὰ ἐξέλιξη ποὺ ὡστόσο δὲν σταμάτησε καθόλου.

Τὸ ἴδιο ἀντιστασιακὸ πνεῦμα ἐμψύχωνε τοὺς Ἕλληνες, ὅσοι ἔμεναν κάτω ἀπ' τὴ φραγκικὴ κατοχή. Ἡ διοίκηση τῶν κατακτημένων χωρῶν, ποὺ καταργοῦσε κάθε τοπικὴ αὐτονομία, ἀκόμα καὶ τὴν ἐκκλησιαστική, κι ἡ συστηματικὴ ἐκμετάλλευση τῆς χώρας δυνάμωναν τὰ μίση ἀνάμεσα σὲ Λατίνους καὶ Ἕλληνες καὶ διευκόλυναν τὶς τουρκικὲς κατακτήσεις. Μόνο ἡ ρεαλιστικὴ Βενετία ἤξερε νὰ προσαρμόζει τὴ διοίκησή της στὶς τοπικὲς ἰδιορυθμίες. Ἔτσι δὲν κατάργησε τὶς ὀρθόδοξες ἐπισκοπὲς στὴν Πελοπόννησο, ἐπέτρεψε τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Κεφαλονιᾶς καὶ τῶν Κυθήρων κι ἔκλεισε τὶς ἀνατολικές της κτήσεις στὴν Ἱερὴ Ἐξέταση, στοὺς Ἰησουίτες καὶ στὴν Ἑταιρεία «De propaganda fide». Ἡ Βενετία συγκέντρωνε τὶς προσπάθειές της στὴν τήρηση τῆς ἐσωτερικῆς τάξης, στὴν ἐξωτερικὴ ἄμυνα καὶ στὴν οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση τῆς αὐτοκρατορίας της. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἐπέβαλε βαριὰ καὶ αὐστηρὰ συγκεντρωτικὴ διοίκηση (τὸ regimen), ἀλλά, σύγχρονα, ἐξασκοῦσε στενὴ ἐπιτήρηση μὲ τοὺς ἀπεσταλμένους της ἐπιτρόπους (sindici ad partes levantis) γιὰ νὰ περιορίσει τὶς καταχρήσεις τῶν τοπικῶν ἀρχῶν. Ἀκόμα κατάφερε, κι ἀρκετὰ σύντομα μάλιστα, νὰ ἑλίσσεται μπροστὰ στὴν ἀντίσταση τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων της, ἀναγνωρίζοντας ὁρισμένα τοπικὰ προνόμια, ὅπως στὴν Κέρκυρα καὶ στὴ Θεσσαλονίκη. Ἄλλωστε οἱ συνεχεῖς ἐξεγέρσεις ποὺ ὑπέθαλπε ἡ κρητικὴ ἀριστοκρατία στὴ διάρκεια τοῦ ιγ' καὶ ιδ' αἰ. (ἡ σπουδαιότερη εἶναι τῶν ἐτῶν 1270 - 1299) ἀνάγκασαν τὴ Βενετία ν' ἀναγνωρίσει στοὺς κρητικοὺς ἄρχοντες προνόμια παρόμοια μὲ τῆς βενετικῆς ἀριστοκρατίας. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὰ Ἰόνια νησιά, ὅπου ἡ ντόπια ἀριστοκρατία, ἀπ' τὴν ἀρχή, δὲ διέφερε καθόλου ἀπ' τὴ βενετική. Ἔτσι ἡ ντόπια ἀριστοκρατία κατέληξε νὰ γίνει ἀλληλέγγυα μὲ τὸν κατακτητὴ καὶ τὸ καλύτερο στήριγμά του. Οἱ ἀγρότες, στὴν πλειοψηφία τους δουλοπάροικοι τῶν ξένων καὶ

ντόπιων εὐγενῶν ἢ ἐλεύθεροι μικροϊδιοκτῆτες, ὑπάγονταν σὲ ἐπαχθεῖς ἐπιβαρύνσεις, ὑποχρεώσεις καὶ ἀγγαρεῖες ποὺ οἱ πιὸ βαριὲς ἦταν ἡ ὑπηρεσία στὶς γαλέρες, στὶς φρουρὲς (ἐναντίον τῶν ἐπιθέσεων τῶν πειρατῶν ἢ τῶν Τούρκων) καὶ ἡ καταναγκαστικὴ ἐργασία στὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα. Ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς ἐξαιροῦνταν ἀπ' τὶς ὑποχρεώσεις αὐτές, ἀλλ' ἡ οἰκονομική του δραστηριότητα ἦταν περιορισμένη στὸ ἔπακρο. Ἡ Δημοκρατία ἐφάρμοζε στὶς κτήσεις της τὸν αὐστηρότερο μερκαντιλισμό : ὅλο τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο ἔπρεπε νὰ περνᾶ ἀπ' τὴ Βενετία καὶ νὰ διεξάγεται ἀπὸ Βενετοὺς ἐμπόρους καὶ μὲ βενετικὰ πλοῖα. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο στὶς χῶρες τὶς κατεχόμενες ἀπ' τὴ Βενετία, τὸ ἀντιστασιακὸ πνεῦμα ἀναπτύχθηκε μόνο στοὺς χωρικοὺς καὶ στοὺς ἁπλοὺς ἀστοὺς κι οἱ ἐξεγέρσεις πῆραν πάντα χαρακτήρα κοινωνικὸ ἐναντίον τῆς ντόπιας ἀριστοκρατίας. Στὴ διάρκεια τῶν ταραχῶν τοῦ 1458 - 1463 στὴν Κρήτη, μόνο ἕνας ἀσήμαντος ἀριθμὸς ἀρχόντων δεύτερης σειρᾶς πῆρε τὸ μέρος τῶν ἐπαναστατημένων· κατὰ τὴν ἐξέγερση τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν κατοίκων τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῶν Σφακιῶν (1563 - 1573) ἕνα μέρος τῆς ντόπιας ἀριστοκρατίας βοήθησε τὴ Βενετία νὰ καταπνίξει τὴν ἐξέγερση. Στὰ Ἰόνια νησιὰ εἶναι συχνὲς οἱ ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις.

II. Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

Α. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ (1300-1715)

1. Οἱ τούρκικες κατακτήσεις

Οἱ κατακτήσεις τῶν 'Οθωμανῶν Τούρκων ἀρχίζουν ἀρκετὰ πρὶν ἀπ' τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης. 'Ανάμεσα στὰ χρόνια 1301 καὶ 1337, χρονολογία τῆς κατάληψης τῆς Νικομήδειας, ὅλη ἡ Μ. 'Ασία ἔπεσε στὴν κυριαρχία τους. 'Επωφελούμενοι ἀπ' τὶς δυσχέρειες τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ κυρίως ἀπ' τοὺς ἐμφύλιους πολέμους τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Κανταχουζηνοῦ, ποὺ δὲ δίστασε νὰ τοὺς καλέσει σὲ βοήθειά του, οἱ Τοῦρκοι παίρνουν τὴν Καλλίπολη τὸ 1354· μὲ τὴν ἐγκατάστασή τους ἔτσι στὴν Εὐρώπη, κατάκτησαν βαθμιαῖα τὰ Βαλκάνια. 'Η Θράκη, ἡ Μακεδονία, ἡ Θεσσαλία, ἡ Ἤπειρος πέφτουν διαδοχικὰ στὰ χέρια τους. Στὰ 1369 παίρνουν τὴν 'Αδριανούπολη, ποὺ γίνεται ἡ πρώτη πρωτεύουσα τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὸ 1430 τὰ 'Ιωάννινα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη. Τὰ σερβικὰ καὶ βουλγαρικὰ κράτη ὑφίστανται τὴν ἴδια τύχη. Δυὸ δυτικὲς σταυροφορίες ὀργανωμένες ἀπ' τὸν πάπα δὲν εἶχαν κανένα ἀποτέλεσμα. Οἱ στρατοὶ τῶν σταυροφόρων ἐξοντώθηκαν στὶς μάχες τῆς Νικόπολης (1396) καὶ τῆς Βάρνας (1444). 'Η Κωνσταντινούπολη ὑπέκυψε τὸ 1453 ὕστερ' ἀπὸ ἀντίσταση δυὸ μηνῶν καὶ πάνω. Μόνο μιὰ ἰσχυρὴ δυτικὴ συμμαχία θὰ μποροῦσε στὸ ἑξῆς νὰ σταματήσει τοὺς Τούρκους. 'Αλλ' ἡ Γένοβα κι ἡ Βενετία, οἱ περισσότερο ἐνδιαφερόμενες δυνάμεις, προτίμησαν ν' ἀποχτήσουν ἐμπορικὰ προνόμια στὴν 'Οθωμανικὴ αὐτοκρατορία παρὰ νὰ ἔρθουν σὲ πόλεμο μαζί της. 'Ο Μωάμεθ ἦταν ἔτσι ἐλεύθερος νὰ ὑποτάξει τοὺς ἀνεξάρτητους Τουρκομάνους πρίγκιπες τῆς 'Ασίας, νὰ συντρίψει τὴν τελευταία χριστιανικὴ ἀντίσταση τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ νὰ καταλάβει τὴν 'Αλβανία (1457), νὰ πάρει τὰ μικρὰ γειτονικὰ νησιὰ τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ νὰ συμπληρώσει τὴν κατάκτηση τῶν ἑλληνικῶν

χωρῶν. Τὸ 1458 - 1459 καταλύει τὸ Δουκάτο τῶν Ἀθηνῶν κι ἐπωφελούμενος ἀπ' τὶς διαμάχες ἀνάμεσα στοὺς δεσπότες τοῦ Μυστρᾶ, κυριεύει τὸ Ἑλληνικὸ Δεσποτάτο (1461). Τὸν ἴδιο χρόνο, ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας ἔπεφτε στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Οἱ συνθῆκες εἰρήνης ποὺ ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους, τὴ Γένοβα καὶ τὴ Βενετία δὲν ἐμπόδισαν τὶς ἐπιθέσεις τοῦ Μωάμεθ. Ὁ τουρκικὸς στόλος ἔκανε συχνὲς ἐπιδρομὲς στὸ Αἰγαῖο καὶ τὸ 1462 κατέλαβε τὴ Μυτιλήνη. Ἡ Βενετία κατανόησε τότε ὅτι ἔπρεπε νὰ πάρει μέρος στὴ σταυροφορία ποὺ κήρυττε ἡ Ἁγία Ἕδρα μὲ τὴν προτροπὴ τοῦ Βησσαρίωνα. Οἱ δυὸ τουρκοβενετικοὶ πόλεμοι ἀπ' τὸ 1463 ὣς τὸ 1502 εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα νὰ κατακτήσουν οἱ Τοῦρκοι τὴν Εὔβοια (1470) καὶ βενετικὲς θέσεις στὴν Πελοπόννησο. Οἱ τουρκικὲς κατακτήσεις στὴν Ἑλλάδα συνεχίστηκαν μὲ ρυθμὸ σχετικὰ γρήγορο ὣς τὶς ἀρχὲς τοῦ ιη' αἰ. Οἱ δυὸ μεγάλοι σουλτάνοι τοῦ ις' αἰ., ὁ Σουλεϊμὰν ὁ Μεγαλοπρεπὴς (1520 - 1566) κι ὁ Σελὶμ Β' (1566 - 1574) κατόρθωσαν νὰ ἐκδιώξουν τοὺς Ἰωαννίτες, τοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς Γενοβέζους ἀπ' ὅλη τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο : ἡ Ρόδος (1522), ἡ Χίος (1566), ἡ Κύπρος (1570 - 1571), τὸ Δουκάτο τῆς Νάξου μὲ τὶς Κυκλάδες (1579) γίνονταν τουρκικὲς κτήσεις. Μόνο ἡ Κρήτη ἔμενε ἀκόμη στοὺς Βενετούς. Στὴ διάρκεια τῶν τουρκοβενετικῶν πολέμων ἀπ' τὸ 1645 ὣς τὸ 1715, οἱ Τοῦρκοι θὰ συμπληρώσουν τὴν κατάκτηση τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Κάρλοβιτς (1699), ποὺ ἔβαζε τέλος στὸν πρῶτο ἀπ' αὐτοὺς τοὺς μακροὺς πολέμους, οἱ Τοῦρκοι γίνονταν ὁριστικὰ κάτοχοι τῆς Κρήτης ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ τὴν κατακτοῦν ἀπ' τὸ 1645· ὡστόσο ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Αἴγινα στοὺς Βενετοὺς οἱ ὁποῖοι τὶς εἶχαν κυριεύσει στὴ διάρκεια τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ 1685 - 1687. Ἡ βενετικὴ κατοχὴ τῆς Πελοποννήσου κράτησε ὣς τὸ 1715, ὁπότε οἱ Τοῦρκοι ἀνακατέλαβαν ὁριστικὰ τὴ χώρα. Μόνο τὰ Ἰόνια νησιὰ θὰ μείνουν στοὺς Βενετούς.

2. Ἡ ἑλληνικὴ ἀντίσταση

Ἡ ἐσωτερικὴ ἀποσύνθεση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ποὺ ἐδυνάτιζε τὴν ἀντίσταση κατὰ τῆς τουρκικῆς προώθησης, ἀποτελεῖ τὴν πρωταρχικὴ αἰτία τῆς ραγδαιότητας τῆς τουρκικῆς κατάκτησης. Μ' ὅλα αὐτά, ἡ χριστιανικὴ ἰδέα, ἑνωμένη μὲ τὴν ἐκκολαπτόμενη ἐθνικὴ ἰδέα ποὺ συγχεόταν ἀκόμα μὲ τὴν ὀρθοδοξία, δημιούργησε πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης

ἀντιστασιακὰ κινήματα, μερικὰ ἀπ' τὰ ὁποῖα ἦταν αὐθόρμητα, τὰ περισσότερα ὅμως εἶχαν προκληθεῖ ἀπ' τὶς σταυροφορίες τῶν δυτικῶν δυνάμεων. Στὴ διάρκεια τῆς περιόδου ἀπὸ τὸ ιδ' ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ ιη' αἰ., ἡ πρωτοβουλία τῶν ἀντιστασιακῶν κινημάτων στὶς ἑλληνικὲς χῶρες ἀνήκει στοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς ἄρχοντες, στοὺς ἀνθρωπιστές, στοὺς ἀξιωματούχους τῆς Ἐκκλησίας καὶ στοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἑλληνικῶν στρατιωτικῶν σωμάτων στὴν ὑπηρεσία τῆς Δύσης (Βενετίας, Νεάπολης). Οἱ λόγιοι ποὺ κατέφυγαν στὴ Δύση δὲν περιορίστηκαν μόνο σὲ φιλολογικὲς δραστηριότητες ἀλλὰ πῆραν ἐνεργὸ μέρος στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς τους κι ἔγιναν οἱ πιὸ ἔνθερμοι προπαγανδιστὲς μιᾶς σταυροφορίας κατὰ τῶν Τούρκων. Ὁ Καρδινάλιος *Βησσαρίων*, ποὺ λίγο ἔλειψε δυὸ φορὲς νὰ ἐκλεγεῖ πάπας, διέτρεξε τὴν Εὐρώπη σὰν ἀπεσταλμένος τοῦ Πίου Β' γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς σταυροφορίας, ἐνῶ ὁ *Ἰωάννης Λάσκαρις* ἐργάστηκε κι αὐτὸς γιὰ τὴν ἴδια ὑπόθεση στὴν Ἰταλία καὶ στὴ Γαλλία. Ἡ δραστηριότητα τῶν προσφύγων εὕρισκε ἀνταπόκριση στὴν Ἑλλάδα. Κατὰ τὸν τουρκοβενετικὸ πόλεμο τοῦ 1463 - 1479 ὁ Μιχαὴλ Ράλλης κι ὁ Πέτρος Μπούας ξεσηκώνουν τὴν Πελοπόννησο κι ὕστερ' ἀπὸ τὴν εἰρήνη, ὁ Κροκόδειλος Κλαδᾶς κρατᾶ μόνος του τὸν ἀγώνα. Τὰ ρομαντικὰ σχέδια τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Καρόλου Η', ποὺ ἔχοντας ἀγοράσει ἀπ' τὸν Ἀνδρέα Παλαιολόγο τὰ δικαιώματά του στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου ἐπιδίωκε τὴν ἀνάκτηση τῆς Αὐτοκρατορίας, βρίσκουν εὐνοϊκὴ ἀπήχηση στοὺς Ἕλληνες. Στὴ διάρκεια τῶν πολέμων τῆς Βενετίας ἀπ' τὸ 1499 ὡς τὸ 1502, ἐνόσω κρατοῦσαν οἱ σταυροφορίες τοῦ πάπα, τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Νεάπολης κι οἱ πόλεμοι τῆς Αὐστριακῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῶν πριγκίπων τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης ἐναντίον τῆς Τουρκίας, οἱ Ἕλληνες ἐξεγέρθηκαν ἐπανειλημμένα : τὸ 1518 οἱ κάτοικοι τῆς Χειμάρρας, τὸ 1525-31 συνωμοσία στὴ Ρόδο. Ἡ Πελοπόννησος κι ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἐξεγέρθηκαν τὴν ἴδια ἐποχή, ὅταν ὁ παπικὸς στόλος πλησίασε στὴν Πελοπόννησο. Ἡ συμμαχία τοῦ πάπα, τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἰσπανίας καὶ τῶν Βενετῶν κι ἡ νίκη τῶν χριστιανῶν στὴν περίφημη ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου (1571), ὅπου πέντε χιλιάδες Ἕλληνες ὑπηρέτησαν στὸ βενετικὸ στόλο, στάθηκαν ἡ εὐκαιρία γιὰ ἕνα καινούργιο ξεσήκωμα τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας, τῆς Μακεδονίας, τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Πελοποννήσου μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς ἀδελφοὺς Μελισσηνοὺς καὶ μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν Μανιατῶν. Ἡ Ἰσπανία μέσω τοῦ Βασιλείου τῆς Νεάπολης προκαλεῖ σειρὰ ἐξεγέρσεων στὸ τέλος τοῦ ις' καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ιζ' αἰ. Οἱ ἐξεγέρσεις αὐτὲς ἐκτείνονται ἀπὸ τὴ Βλαχία, ὅπου ὁ Μιχαὴλ ὁ Γενναῖος πολεμᾶ ἐναντίον τῶν Τούρκων (1595 - 1601)

μὲ σύμβουλο τὸ μητροπολίτη Τυρνόβου, Διονύσιο Ράλλη Παλαιολόγο καὶ μὲ σημαντικὸ ἀριθμὸ Ἑλλήνων στὸ στρατό του, ὥς τὴ Θεσσαλία, ὅπου ὁ ἀρχιεπίσκοπος Τρίκκης Διονύσιος ὁ Φιλόσοφος κι ὁ ἐπίσκοπος Φαναρίου Σεραφεὶμ ξεσηκώνουν τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα. Ἡ στάση καταπνίγηκε γρήγορα, ὁ Σεραφεὶμ βρῆκε μαρτυρικὸ θάνατο κι ὁ Διονύσιος κατέφυγε στὴν Ἰταλία. Ἐκεῖ ἦρθε σὲ σχέσεις μὲ τὸν Κάρολο Β΄ δούκα τοῦ Νεβέρ, ἀπόγονο τῶν Παλαιολόγων ἀπ' τὴ μητέρα του, ὁ ὁποῖος βρισκόταν ἐπίσης σὲ σχέσεις μὲ ἄλλους Ἕλληνες ἀρχιερεῖς καὶ προκρίτους ἐν ὄψει μιᾶς ἐξέγερσης σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα. Ὅλα τὰ σχέδια τοῦ Καρόλου τοῦ Νεβὲρ δὲν ἀπόληξαν παρὰ σὲ μιὰ ἐξέγερση στὴν Ἤπειρο τὸ 1611, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ Διονύσιο τὸ Φιλόσοφο, ποὺ κι αὐτὴ καταπνίγηκε ἀμέσως. Ὁ Διονύσιος πιάστηκε καὶ γδάρθηκε ζωντανός. Οἱ μακροὶ πόλεμοι τῶν Βενετῶν στὸ διάστημα 1645 - 1715 ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία ἄλλων ἐξεγέρσεων, λιγότερο σημαντικῶν.

3. Τουρκικὴ διοίκηση τῶν κατακτημένων χωρῶν

Ἡ Ἑλλάδα κι οἱ ἄλλες κατακτημένες βαλκανικὲς χῶρες σχημάτισαν μιὰ διοικητικὴ ἑνότητα, τὸ *Ἐγιαλέτι* τῆς Ρούμελης (Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας) κάτω ἀπ' τὴ διοίκηση τοῦ *Μπεηλέρμπεη* τῆς Ρούμελης. Τὸ Ἐγιαλέτι τῆς Ρούμελης διαιροῦνταν σὲ *σαντζάκια*. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ σαντζάκια ἑνώθηκαν ἀργότερα σὲ *πασαλίκια* ἢ *βιλαέτια*, ποὺ ὁ ἀριθμός τους ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὶς ἐποχὲς (24 ἢ 26 στὸ ιζ΄ αἰ.). Τὰ σαντζάκια ἢ πασαλίκια διαιροῦνται σὲ *καζάδες*. Ὅλα τὰ παραπάνω διαμερίσματα διοικοῦνται ἀντίστοιχα ἀπ' τοὺς *βαλῆδες*, τοὺς *πασάδες*, τοὺς *σουμπασῆδες* καὶ τὰ συμβούλιά τους *(ντιβάνια)*, ἀποτελούμενα ἀπὸ τὸ *Μουλλᾶ*, τοὺς *καδῆδες* κι ἄλλους τούρκους ὑπαλλήλους. Ὁρισμένες περιοχές, ποὺ δόθηκαν σὰν προνομιακὲς κτήσεις σὲ διάφορα πρόσωπα ἢ σὲ θρησκευτικὰ ἱδρύματα, ἐξαρτῶνταν ἄμεσα ἀπ' τοὺς δικαιούχους καὶ διοικοῦνταν ἀπὸ *βοεβόδες* διορισμένους ἀπ' αὐτούς.

4. Κοινωνικὴ κατάσταση τῶν Ἑλλήνων στὴν Τουρκοκρατία

Ἡ νομικὴ θέση τῶν ὑποταγμένων χριστιανικῶν πληθυσμῶν καθορίστηκε σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ Ἰσλαμικοῦ νόμου, ποὺ ἀναγνώριζε τὸ δικαίωμα ζωῆς καὶ περιουσίας κι ἄφηνε ἐλεύθερη τὴν ἄσκηση τῆς λατρείας σ' ὅσους λαοὺς εἶχαν δεχτεῖ χωρὶς ἀντίσταση τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία· σὲ ἀντάλλαγμα, τοὺς ὑποχρέωνε

νὰ πληρώνουν κεφαλικὸ φόρο, τὸν ἀρχαῖο ἀραβικὸ *djizya*, ποὺ οἱ χριστιανοὶ τὸν ὀνόμαζαν *χαράτσι*, λέξη προσδιοριστικὴ κυρίως τοῦ ἐγγείου φόρου. Οἱ πρῶτοι σουλτάνοι κατακτητὲς ἐφάρμοσαν γενικὰ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἰσλαμικοῦ νόμου. Ἄλλωστε, σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο νόμο, ὅλη ἡ γῆ ἡ κατακτημένη μὲ τὴ βία περιερχόταν στὸ σουλτάνο, ποὺ τὴ μοίραζε ἔναντι ὑπηρεσιῶν στοὺς πολεμιστές του, τοὺς *γαζί*, καὶ στοὺς διάφορους ἀξιωματούχους τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ παραχωρήσεις αὐτὲς ποὺ ὀνομάζονταν ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκτασή τους καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τους, *χάσια*, *ζιαμέτια*, γενικά, *τιμάρια*, περιλάβαιναν κάθε εἴδους εἰσοδήματα δημοσίου ἢ ἰδιωτικοῦ χαρακτήρα (κρατικοὺς φόρους, δεκάτη, διάφορα δικαιώματα) προερχόμενα ἀπὸ πόλεις ἢ ἀπὸ τὴν ὕπαιθρο ἢ ἀκόμα ἀπὸ κρατικὲς ἐπιχειρήσεις· ἐπίσης ἐκτάσεις γῆς, ἀπ' ὅπου οἱ τιμαριῶτες εἰσέπρατταν ὁρισμένα δικαιώματα, ἢ συγκροτημένα ἀγροκτήματα ποὺ καλλιεργοῦνταν ἀπὸ δουλοπάροικους, ὑπὸ τὴν ἄμεση κατοχὴ καὶ τὴ νομὴ τοῦ τιμαριώτη. Ἔτσι, στὴν Ἀσία, στὴ Θράκη, στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θεσσαλία τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν εὔφορων πεδιάδων πέρασε στοὺς Τούρκους εἴτε μὲ τὴν μορφὴ πλήρους ἰδιοκτησίας *(mülk)* εἴτε μὲ τὴ μορφὴ τιμαρίων κάτω ἀπὸ ἕνα περίπλοκο καθεστὼς ἐξαρτημένης νομῆς. Ἕνα ἄλλο τμῆμα τῆς γῆς δόθηκε στὰ θρησκευτικὰ ἱδρύματα *(βακούφια)*. Οἱ χριστιανοὶ ἀγρότες γίνονταν κολλῆγοι καὶ δουλοπάροικοι τῶν τιμαρίων, κάτω ἀπὸ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη καθοριστεῖ ἀρκετὰ καλά. Στὴν ἀρχὴ τῆς κατάκτησης οἱ Τοῦρκοι, γενικά, καταργοῦσαν τὰ δικαιώματα τῶν Βυζαντινῶν καὶ Φράγκων ἀρχόντων κι ἐλευθέρωναν τοὺς ἀγρότες δουλοπάροικους, γεγονὸς ποὺ διευκόλυνε τὴν κατάκτηση. Ἤδη, ὅμως, ἀπ' τὸ ιε' αἰ. βλέπει κανεὶς σουλτάνους νὰ μεταφέρουν ὑπόδουλους πληθυσμοὺς καὶ νὰ τοὺς ἐγκαθιστοῦν σὰν δουλοπάροικους (ποὺ ἀργότερα ἀπελευθερώθηκαν) στὶς κτήσεις τοῦ στέμματος στὴ Θράκη καὶ Μ. Ἀσία. Ἡ γῆ ποὺ ἀφέθηκε στοὺς χριστιανοὺς περιοριζόταν στὶς ὀρεινὲς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας, στὴν Ἤπειρο, τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, στὴν Πελοπόννησο καὶ στὰ νησιά. Στὶς περιοχὲς αὐτές, ποὺ κατακτήθηκαν ἀργότερα κι ὅπου οἱ Τοῦρκοι, ἐφοδιασμένοι ἤδη μὲ γαῖες, ἦταν πολὺ λίγοι, ἀκόμα καὶ εὔφορες πεδιάδες ἀφήνονται στοὺς χριστιανούς, καὶ Ἕλληνες μεγαλογαιοκτήμονες εἰσέρχονται στὴν τουρκικὴ ἱεραρχία. Ἀκόμα, οἱ Τοῦρκοι ἄφησαν ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς κατάκτησης στὰ μεγάλα ὀρθόδοξα μοναστήρια τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀπέραντων γαιῶν ποὺ κατεῖχαν. Αὐτὸ ἀποτελεῖ σημαντικὸ γεγονὸς γιὰ τὸν ἑλληνισμό, γιατὶ ἐδῶ βρίσκεται ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσχύος τῶν μονῶν αὐτῶν, ποὺ ὁ οἰκονομικός τους ρόλος — ὁ

πνευματικός τους μᾶς εἶναι ἀρκετὰ γνωστὸς — ἀξίζει νὰ ἐξεταστεῖ ἀπὸ πιὸ κοντά. Ἐκτὸς ἀπ' τοὺς κολλήγους ἢ δουλοπάροιχους τῶν Τούρκων ἀγάδων καὶ τιμαριωτῶν *(μπέηδων, σπαχήδων, ζαΐμηδων)* καὶ τοὺς ἐπίμορτους γεωργοὺς τῶν Ἑλλήνων γαιοκτημόνων, συναντοῦμε στὴ διάρκεια τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ἀνεξάρτητους μικροϊδιοκτῆτες γεωργοὺς ἐγκατεστημένους σὲ ἐλεύθερα χωριὰ (κεφαλοχώρια) καὶ προστατευόμενους ἀπὸ τὸν ἰσλαμικὸ νόμο, γιατὶ ὁ νόμος αὐτός, ποὺ ἐνδιαφερόταν κυρίως γιὰ τὴ γῆ, ἀπαγόρευε τὴ μετατροπὴ τῶν ἐλεύθερων γαιῶν σὲ τσιφλίκια — καὶ ἀντίστροφα.

Οἱ ἐπιβαρύνσεις στὶς ὁποῖες ὑποχρεοῦνταν οἱ ραγιάδες* ἦταν στὴν ἀρχὴ πολὺ λιγότερο βαριὲς ἀπ' τὶς ἀντίστοιχες βυζαντινὲς ἢ φραγκικές. Ἐκτὸς ἀπ' τὸν κεφαλικὸ φόρο, τὸ χαράτσι, ὁ κύριος φόρος ὁ καταβαλλόμενος ἀπ' τοὺς ραγιάδες ἦταν ἡ δεκάτη, βασικὸς ἔγγειος φόρος ποὺ μὲ τὸν καιρὸ πῆρε πολλὲς μορφὲς (*Οὖσρ, χαρατζὶ - ἐραζὶ* κλπ.). Σ' αὐτοὺς ἂς προσθέσουμε τὶς ὀφειλές, ποὺ οἱ καλλιεργητὲς τῶν τιμαρίων καὶ τῶν τσιφλικιῶν κατέβαλλαν στοὺς κυρίους τους, καὶ τοὺς ἔμμεσους φόρους καὶ δοσίματα. Ἀκόμα, οἱ ραγιάδες ὑπόκειντν σὲ πολλὲς ἀπαγορεύσεις καὶ ὑποχρεώσεις : ἀπαγόρευση ν' ἀνεβαίνουν σ' ἄλογο καὶ νὰ φέρουν ὅπλα· νὰ χτίζουν καινούργιες ἐκκλησίες καὶ νὰ χρησιμοποιοῦν καμπάνες· ἡ μαρτυρία τους δὲν εἶχε ἀξία γιὰ τὴ δικαιοσύνη. Ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ φοροῦν εἰδικὰ ροῦχα. Ὁρισμένες κοινότητες, μέσα σὲ δάση, ἢ κοντὰ σὲ στενά, ἔπρεπε νὰ διατηροῦν τοπικὲς φρουρές. Τὰ νησιὰ κι ὁρισμένα παραλιακὰ μέρη ἔπρεπε νὰ δίνουν στὸν τουρκικὸ στόλο καθορισμένο ἀριθμὸ ναυτῶν *(γαλιοντζῆδες)*. Ἡ πιὸ βαριὰ ἐπιβάρυνση γιὰ τοὺς χριστιανοὺς ἦταν ἡ στρατολόγηση τῶν παιδιῶν τους ἡλικίας ἕξι ὡς δεκαπέντε χρονῶν· ἐξισλαμιζόμενα καὶ προσαρμοζόμενα στὰ τουρκικὰ ἤθη μὲ τὴ θητεία τους σὲ εἰδικὰ σχολεῖα, τὰ παιδιὰ αὐτὰ γίνονταν *ἀτζεμὶ-ὀγλὰν* κι ἔπειτα *γενίτσαροι*, τὸ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ. Ἡ δύναμη ὅμως αὐτοῦ τοῦ σώματος, ποὺ ἔδινε καὶ τοὺς ἀνώτερους ὑπάλληλους τῆς Αὐτοκρατορίας, ἔκανε τοὺς Τούρκους νὰ ἀντικαθιστοῦν τὰ δικά τους παιδιὰ μὲ τὰ παιδιὰ τῶν χριστιανῶν. Ἄλλωστε ἀπ' τὸ τέλος τοῦ ις' αἰ., ὅταν οἱ γενίτσαροι πῆραν τὴν ἄδεια νὰ παντρεύονται, ἀρχίζει ἡ διάβρωση τοῦ γενιτσαρικοῦ στρατοῦ, ὅπου μποροῦσε νὰ μπεῖ ὁποιος ἤθελε. Ἀκόμα, ἀπ' τὴν

* *Reaya* = ποίμνιον· δηλώνει γενικὰ τοὺς ὀθωμανοὺς ὑπηκόους, εἰδικότερα στοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς, τοὺς μὴ μουσουλμάνους ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου.

ἐποχὴ κυρίως τῆς μεταρύθμισης τοῦ Μουρὰτ Δ' (1632), παραμέρισαν καὶ τὶς μαζικὲς στρατολογήσεις τῶν παιδιῶν τῶν μὴ μουσουλμάνων, παρὰ τὴ συνέχιση τῶν μερικῶν στρατολογήσεων ὡς τὸ ιη' αἰ. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὶς μεγάλες κατακτήσεις τοῦ ις' αἰ. : περιπλοκότητα τῆς διοίκησης καὶ ἐξώνηση τῶν δημοσίων θέσεων· διασάλευση τῆς ἰσοροπίας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ συστήματος τῶν τιμαρίων χάρη στὴν αὔξηση τῶν τσιφλικιῶν καὶ στὴν ἐξάπλωση τοῦ συστήματος τῆς ἐνοικίασης τῶν προσόδων, τῶν φόρων καὶ τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν *(mukataa)*· οἱ δημοσιονομικὲς ἀνάγκες ποὺ αὐξάνονταν πάντοτε, οἱ ταραχὲς τῶν γενιτσάρων, οἱ ἀποκεντρωτικὲς τάσεις τῶν πασάδων στὶς ἐπαρχίες — αἰτία ἐξασθένησης τῆς αὐτοκρατορίας : ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες ἐπηρέασαν καὶ τὴν κατάσταση τῶν χριστιανῶν. Οὔτε ὁ ἰσλαμικὸς νόμος, οὔτε οἱ αὐτοκρατορικὲς διατάξεις σχετικὰ μὲ τοὺς ραγιάδες δὲν ἐφαρμόζονταν τώρα μὲ αὐστηρότητα κι ὅλα ἐξαρτῶνταν ἀπ' τὴν αὐθαιρεσία τῶν πασάδων καὶ τῶν ὑπαλλήλων τῆς Πύλης. Τὰ τιμάρια καὶ κυρίως τὰ τσιφλίκια, ποὺ στὸ τέλος ἔγιναν κληρονομικά, ἀπορροφοῦσαν βαθμιαῖα τὶς ἀνεξάρτητες ἰδιοκτησίες τῶν ραγιάδων. Σημαντικὸς ἀριθμὸς χριστιανῶν, κυρίως στὴν Ἤπειρο, Κρήτη καὶ Μ. Ἀσία, ἐξαναγκάστηκε νὰ προσχωρήσει στὸ Ἰσλάμ. Οἱ περιπλοκότερες τώρα ἐπιβαρύνσεις γίνονταν ὅλο καὶ πιὸ ἀβάσταχτες. Ἀτέλειωτη σειρὰ ταχτικῶν καὶ ἔκτακτων φόρων γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ στρατοῦ, τὰ *ἀβαρίζ*, βάρυναν ἰδιαίτερα τοὺς ραγιάδες, ἐνῶ συγχρόνως δημιουργήθηκαν καὶ νέες ἔμμεσες φορολογίες, οἱ *μπιντάτ**.

Ὁ ις' καὶ ιζ' αἰ. στάθηκαν στὸ σύνολό τους κρίσιμη ἐποχὴ γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ συνεχεῖς πόλεμοι ποὺ τοὺς ἀκολουθοῦσαν σφαγές, ἐξισλαμισμοί, ἐξανδραποδισμοὶ καὶ μαζικὲς μεταναστεύσεις στὴν Ἰταλία, ἐλάττωσαν στὸ ἔπακρο τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό. Ἕνα μέρος τῶν ἀκτῶν καὶ πολλὰ νησιὰ ἐρημώθηκαν τελείως. Ὅσοι ἔμεναν στὴ χώρα — ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς σ' ὅλη τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ὑπολογίζεται περίπου τὸ 1700 σὲ 1.500.000 — ἐγκατέλειπαν τὶς πεδιάδες γιὰ νὰ καταφύγουν στὰ βουνά. Ἐντούτοις παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς δυσκολίες, στὴ διάρκεια ἀκριβῶς αὐτῶν τῶν δύο αἰώνων οἱ Ἕλληνες προσπαθοῦσαν νὰ ὀργανωθοῦν, ἐπωφελούμενοι ἀπ' ὅλες τὶς δυνατότητες ποὺ τοὺς ἄφηνε ἡ τουρκικὴ κατάκτηση καὶ διοίκηση. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς προσαρμογῆς.

**Bida't* = νεωτερισμοί· *bedeat* στὶς δυτικὲς πηγές.

5. Ἡ ὀργάνωση τῶν Ἑλλήνων

Ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ δομὴ τῶν Τούρκων, ποὺ στὴν ἀρχὴ τῆς κατάκτησης τοὺς προσέδινε τὸ χαρακτήρα μιᾶς κάστας ἀπασχολημένης κυρίως μὲ τὸν ἱερὸ πόλεμο, ἄφηνε στοὺς κατακτημένους λαοὺς τὸ ἐμπόριο, τὴ βιοτεχνία καὶ τὶς ἄλλες παραγωγικὲς δραστηριότητες τῆς χώρας, κάνοντάς τους ἔτσι ἀπαραίτητους γιὰ τὴ λειτουργία τῆς διοικητικῆς μηχανῆς τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ κοινωνικὴ βάση τῶν προνομίων ποὺ παραχωρήθηκαν στοὺς ὑποταγμένους λαούς.

Καθὼς ὁ ἰσλαμικὸς νόμος δὲ διέκρινε τοὺς λαοὺς παρὰ μόνο σύμφωνα μὲ τὴ θρησκεία τους, οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοί, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ Ἀρμένιοι καὶ οἱ Ἑβραῖοι, ἀποτέλεσαν μιὰ ξεχωριστὴ θρησκευτικὴ κοινότητα, ἀναγνωρισμένη ἀπ' τὸ κράτος σὰ νομικὸ πρόσωπο, μὲ ἀνώτατο ἀρχηγὸ τὸν Πατριάρχη τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ διατηροῦσε ὅλα τὰ προνόμια, ὅσα εἶχε ἀποκτήσει στὴν ἐποχὴ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Τὰ προνόμια αὐτὰ τὰ ἐγγυῶταν μιὰ σειρὰ σουλτανικῶν διατάξεων *(φιρμάνια, ἀχτιναμέδες)*· τὴν πρώτη ἀπ' αὐτὲς τὴν ἐξέδωσε ὁ Μωάμεθ Β' ὑπὲρ τοῦ πρώτου Πατριάρχη μετὰ τὴν ἅλωση, Γενναδίου. Ἡ ἐκκλησία ἀπολάβαινε φορολογικὲς ἀτέλειες· τὰ προνόμια καὶ οἱ δικαιοδοσίες της σχετικὰ μὲ τὸ ἀστικὸ δίκαιο, ἰδιαίτερα τὸ οἰκογενειακό, ποὺ ἀσκοῦσε στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, διατηρήθηκαν κι ἐπαυξήθηκαν. Οἱ ἀποφάσεις ἦταν καταρχὴν ἐκτελεστὲς μὲ τὴν ἐγγύηση τῶν ἀρχῶν. Μὲ τὴν κατάκτηση τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου καὶ κατόπιν ὅλων τῶν χωρῶν τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, ἡ πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ δικαιοδοσία τῆς «Μεγάλης Ἐκκλησίας» τῆς Κωνσταντινούπολης ἐπεκτάθηκε σ' ὅλο τὸν ὀρθόδοξο κόσμο τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς. Ὁ πατριάρχης τῆς Κωνσταντινούπολης δὲν παρουσιαζόταν μόνο σὰν ἐθνικὸς ἀρχηγὸς *(ἐθνάρχης)* τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ σὰν θρησκευτικὸς καὶ πολιτικὸς ἀρχηγὸς ὅλων τῶν ὀρθόδοξων λαῶν, συνεχίζοντας ἔτσι τὴν ἰδέα τῆς καταλυμένης Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

Γύρω ἀπ' τὸ Πατριαρχεῖο συγκεντρωνόταν ὅ,τι ἀπόμενε ἀπ' τὴν παλιὰ βυζαντινὴ ἀριστοκρατία, στὴν ὁποία μὲ τὸν καιρὸ ἐνσωματώθηκαν κι ἄλλα κοινωνικὰ στοιχεῖα. Ἡ ἀριστοκρατία αὐτὴ ἀναλάβαινε τὰ ἀνώτερα λαϊκὰ ἀξιώματα τοῦ Πατριαρχείου καὶ συμμετεῖχε ἔτσι στὴ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους. Μολονότι εἶχε χάσει τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπ' τὰ πλούτη της, πῆρε πολὺ γρήγορα σπουδαία θέση στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας, χάρη στὰ σημαντικὰ εἰσοδήματα ποὺ τῆς πρόσφε-

ραν τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ στὸ ἐμπόριο ποὺ ἐξασκοῦσε. Μετὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Γενοβέζων καὶ τῶν Βενετῶν ἀπ' τὸν Εὔξεινο Πόντο καὶ τὴν ἀπαγόρευση ἐκεῖ τῆς εὐρωπαϊκῆς ναυσιπλοΐας, ὅλο τὸ ἐμπόριο πέρασε στὰ χέρια της. Παραπέρα, μὲ τὴ βοήθεια τῶν χριστιανῶν ἐξωμοτῶν, μεγάλο μέρος αὐτῆς τῆς ἀριστοκρατίας ἄρχισε ν' ἀγοράζει τὸ δικαίωμα τῆς μίσθωσης τῶν κρατικῶν φόρων, νὰ γίνεται προμηθευτὴς τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς καὶ νὰ συνάπτει σχέσεις μὲ τοὺς ἡμιανεξάρτητους πρίγκιπες τῶν παραδουνάβειων χωρῶν, γεγονὸς ποὺ τῆς ἐπέτρεψε νὰ διεισδύσει στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῶν πλούσιων αὐτῶν περιοχῶν. Ἄλλωστε, τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ εἰδικὰ χάρη στὴ σταθερότητα τῶν τουρκικῶν κατακτήσεων στὰ βόρεια Βαλκάνια, εὐρύνθηκε τὸ πεδίο τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας τῶν Ἑλλήνων. Οἱ ἔμποροι τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἠπείρου μεταφέρουν τὰ σιτηρά, τὰ μαλλιά, τὰ δέρματα καὶ τὸ μπαμπάκι τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου, τῆς Θεσσαλίας καὶ τὰ προϊόντα τῆς βαλκανικῆς ἐνδοχώρας ὡς τὰ μεγάλα καταναλωτικὰ κέντρα καὶ τὰ ἐμπορεῖα τῶν Βενετῶν καὶ Ραγουζαίων, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους τὰ ἐξάγουν στὴν Ἰταλία. Ἀπὸ τὸ ις' αἰ. ἡ δραστηριότητα αὐτὴ ἐντείνεται μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Γάλλων, ἔπειτα τῶν Ἄγγλων κι ἄλλων δυτικῶν ἐμπόρων στὴν Ἀνατολή. Οἱ Ἕλληνες συνάπτουν τότε σχέσεις μὲ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη κι ἐπεκτείνουν τὸ ἐμπόριό τους μέσω τῆς Σερβίας, τῆς Βουλγαρίας καὶ τῶν παραδουνάβειων χωρῶν ὡς τὴν Οὐγγαρία. Στὴ διάρκεια τοῦ ιζ' αἰ. ἱδρύθηκαν ἐμπορικοὶ οἶκοι στὴ Θεσσαλονίκη, Δυρράχιο, Ραγοῦζα, Κωνσταντινούπολη κι ἀλλοῦ. Ἐξάλλου, οἱ Ἕλληνες μετανάστες στὶς ἐμπορικὲς πόλεις τῆς Ἰταλίας, τὴν Πίζα, Γένοβα, Λιβόρνο καὶ κυρίως στὴ Βενετία, συσπειρωμένοι σὲ παροικίες, συνεργάζονταν μὲ τοὺς Ἰταλοὺς στὸ ἐμπόριό τους μὲ τὴν Ἀνατολή. Ὅλη αὐτὴ ἡ δραστηριότητα δημιουργοῦσε βαθμιαῖα στὴν Ἑλλάδα μιὰ εὔπορη τάξη, ποὺ διατηρώντας σχέσεις μὲ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη μποροῦσε νὰ σπουδάζει, νὰ μαθαίνει ξένες γλῶσσες καὶ γι' αὐτὸ νὰ γίνεται ἀπαραίτητη στὴ διοίκηση τῶν Τούρκων. Ὁ πυρήνας τῶν βυζαντινῶν «ἀρχόντων», τροφοδοτημένος μ' αὐτοὺς τοὺς νεοσύλλεκτους, αὐξανόταν σὲ ἀριθμὸ καὶ δύναμη : ἀναλάβαινε μέρος ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα· ἀσκοῦσε τὰ ἀξιώματα τοῦ *Δραγουμάνου τοῦ* (τουρκικοῦ) *στόλου* καὶ τοῦ *Δραγουμάνου τῆς Πόρτας* ἀπὸ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ ιζ' αἰ.· κατόπιν, ἀπ' τὸ 1709, τὸ ἀξίωμα τοῦ ἡγεμόνα-πρίγκιπα τῶν παραδουνάβειων χωρῶν, καὶ διαμορφωνόταν σὲ ξεχωριστὴ κοινωνικὴ ὁμάδα καλούμενη *Φαναριῶτες*, ἀπ' τὸ ὄνομα τῆς συνοικίας τῆς Κωνσταντινούπολης ὅπου διέμενε.

Ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες κιόλας τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτο-

κρατορίας συναντᾶμε στὰ χωριὰ καὶ στὶς πόλεις τοὺς πρόκριτους (*echraf*, *arkân*, *ihtiyarlar*=γέροντες, *ayan*) ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τοὺς ὑπηκόους — μουσουλμάνους καὶ μὴ μουσουλμάνους — καὶ παίρνουν μέρος μαζὶ μὲ τοὺς ὑπαλλήλους τῆς κεντρικῆς διοίκησης στὴν κατανομὴ τῶν φόρων καὶ στὸ διακανονισμὸ τῶν τοπικῶν ὑποθέσεων. Ὁ θεσμὸς αὐτὸς παρουσιάζεται στὸ ιϛ΄ αἰ. σὰν μιὰ πραγματικὴ κοινοτικὴ καὶ περιφερειακὴ διοίκηση, ποὺ ἡ διοργάνωσή της κανονίστηκε καὶ καθορίστηκε ἀργότερα μὲ ἀλλεπάλληλες διατάξεις τῶν σουλτάνων. Κάθε ἐλεύθερο χωριὸ (ποὺ δὲν ἀνῆκε σ' ἕνα τσιφλίκι) εἶχε τὴν τοπική του αὐτοδιοίκηση. Ἀνάλογα μὲ τὴ θρησκευτικὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ του, ἕνα χωριὸ ἢ μιὰ κωμόπολη μὲ μικρὸ ἀριθμὸ κατοίκων ἀποτελοῦσε μιὰ μόνο κοινότητα (μουσουλμανικὴ ἢ μὴ μουσουλμανικὴ στὴν περίπτωση ποὺ εἶχε ὁμοιογένεια πληθυσμοῦ, μικτὴ στὴν περίπτωση ποὺ εἶχε ἀνάμικτο πληθυσμό)· στὴν περίπτωση πολυάριθμου καὶ ἀνάμιχτου πληθυσμοῦ ἀποτελοῦσε πολλὲς κοινότητες (μουσουλμανική - χριστιανικὴ - ἑβραϊκὴ κλπ.), ποὺ ἡ κάθε μιά τους εἶχε τὴ δική της προσωπικότητα καὶ τὴ δική της διοίκηση. Ἀπ' αὐτὸ τὸ γενικὸ σύστημα τῆς περιφερειακῆς διοίκησης τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ ἡ ἀρχή του καὶ ἡ ἐξέλιξή του χρειάζονται ἀκόμα νὰ μελετηθοῦν, ξεκίνησαν καὶ οἱ ἑλληνικὲς κοινότητες, οἱ ὁποῖες, ἐπωφελούμενες ἀπ' ὅλες τὶς δυνατότητες τὶς παρεχόμενες ἀπ' τὸ διοικητικὸ καὶ φορολογικὸ σύστημα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐξελίχτηκαν μὲ τὸν καιρὸ καὶ πῆραν μορφὲς ὅλο καὶ πιὸ ἀναπτυγμένης αὐτοδιοίκησης.

Ὁ τρόπος τῆς κατανομῆς τῶν φόρων κατὰ φορολογικὲς περιοχὲς μὲ βάση τὴ συλλογικὴ εὐθύνη καὶ ὁ τρόπος εἴσπραξης μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐκμίσθωσης, ἐπέτρεψε σὲ πλούσιους Ἕλληνες, ποὺ οἱ Τοῦρκοι τοὺς εἶχαν ἀφήσει τὶς γαῖες, νὰ ἀγοράζουν ἀρχικὰ τοὺς ἐκμισθωμένους φόρους καὶ νὰ γίνονται κατόπιν «πρόκριτοι» (*κοτζαμπάσηδες*) αὐτῶν τῶν κοινοτήτων, νὰ διαμορφώνουν ἔτσι μιὰ ἑλληνικὴ κοινοτικὴ διοικητικὴ ἱεραρχία, παράλληλη μὲ τὴ διοίκηση τῶν κατακτητῶν. Οἱ πληθυσμοὶ ποὺ βρίσκονταν μέσα στὰ δάση ἢ κοντὰ στὰ στενά καὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ διατηροῦν τοπικὲς φρουρὲς ἢ νὰ ἐφοδιάζουν τὸ στρατό, καὶ ἄλλοι ποὺ εἶχαν ἀναλάβει τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ φυσικοῦ πλούτου (τῆς μαστίχας στὴ Χίο, τῶν ἀργυρωρυχείων στὰ χωριὰ τῆς Χαλκιδικῆς, τοῦ μεταξιοῦ στὰ χωριὰ τοῦ Πηλίου) καὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ παραδίνουν ἕνα μέρος τῶν εἰσοδημάτων τους στὴν τουρκικὴ κυβέρνηση, ἀποχτοῦσαν σὰν ἀντάλλαγμα φορολογικὲς ἀτέλειες ποὺ γρήγορα τὶς μετέτρεπαν σὲ κοινοτικὲς ἐλευθερίες. Πρέπει νὰ προσθέσουμε τὶς προνομιακὲς κτήσεις : Ἀθήνα, Χίο, Ρόδο, καὶ ὁρισμένα νη-

σιὰ τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ὅπου οἱ χαλαρωμένοι δεσμοὶ μὲ τὴν κεντρικὴ διοίκηση εὐνοοῦσαν τὴν παραχώρηση διοικητικῶν ἐλευθεριῶν· περιοχὲς ἀκόμη, ὅπως τὰ Ἰωάννινα, ὑποταγμένες ὕστερα ἀπὸ γραπτὲς συμφωνίες, ποὺ τοὺς παραχωροῦσαν εἰδικὰ προνόμια· τέλος, τὶς ὀρεινὲς περιοχὲς ὅπως τὴ Χειμάρρα, τὰ Σφακιὰ στὴν Κρήτη καὶ τὴ Μάνη, ποὺ ἔμεναν ἀνυπόταχτες, χωρὶς νὰ πληρώνουν παρὰ μόνο μιὰ γενικὴ εἰσφορά, καὶ ποὺ διοικοῦνταν ἀπὸ τοὺς δικούς τους ἀρχηγούς. Οἱ πρόκριτοι (*προεστοί*, *πρωτόγεροι*, *γέροντες*, *ἄρχοντες*, κλπ.) αὐτῶν τῶν κοινοτήτων, ἐκλεγμένοι ἢ διορισμένοι σύμφωνα μὲ ἕνα σύστημα δημοκρατικό, περισσότερο ἢ λιγότερο τιμοκρατικό, ἢ ἀριστοκρατικό, ἀνάλογα μὲ τὶς περιοχές, ἀσκοῦσαν ὅλα τὰ καθήκοντα μιᾶς κοινοτικῆς διοίκησης, διενεργοῦσαν τὴν κατανομὴ τῶν φόρων καί, σὲ συνεργασία μὲ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές, ἀσκοῦσαν ἐπίσης λειτουργίες αἱρετοκριτῶν, παρεμβαλλόμενοι ἔτσι ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες ὑπηκόους καὶ στὶς τουρκικὲς ἀρχές.

Ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴ διατήρηση τῆς τάξης στὴ χώρα καὶ γιὰ τὴ φύλαξη τῶν στενῶν καὶ τῶν συνοριακῶν θέσεων ἀνάγκασε τοὺς Τούρκους νὰ καταφύγουν στὴ βοήθεια τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῶν μερῶν αὐτῶν καί, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν βυζαντινῶν καὶ μετέπειτα τῶν Βενετῶν, νὰ σχηματίσουν εἰδικὲς πολιτοφυλακὲς ἀποτελούμενες ἀποκλειστικὰ ἀπὸ χριστιανούς, μὲ ἀρχηγοὺς κάποτε Τούρκους ἢ Ἀλβανούς, δηλαδὴ τὰ σώματα τῶν *ἀρματολῶν* (τουρκ. martolos) ποὺ τὰ συναντοῦμε ἀπ' τὸ ιδ' αἰ. στὴν Ἀνατολὴ κι ἀργότερα στὰ Βαλκάνια.

Ἡ Ἐκκλησία, οἱ Φαναριῶτες, οἱ κοινότητες, οἱ ἁρματολοὶ ἀποτελοῦν μορφὲς ὀργάνωσης τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους συνδεόμενες λίγο ἢ πολὺ μὲ τὴν τουρκικὴ διοίκηση κι ἐκφράζουν τὸ πνεῦμα τῆς προσαρμογῆς στὶς νέες συνθῆκες τῆς κατάκτησης. Στὸ πνεῦμα αὐτὸ ἀντιτίθεται ἡ αὐθόρμητη ἀντίσταση τῶν ἀγροτῶν, κυρίως στὶς ὀρεινὲς περιοχές, ποὺ δημιούργησε ἀπ' τὴν ἀρχὴ ἀκόμα τῆς κατάκτησης ἕνα κίνημα, ὅλο καὶ πιὸ ἰσχυρό, ἔξω ἀπ' τὴν τουρκικὴ διοίκηση, ἀνάλογο μὲ τὸ κίνημα τῶν χαϊντούκων στοὺς ἄλλους βαλκανικοὺς λαούς, τοὺς *κλέφτες*. Ἐπρόκειτο γιὰ ἀντάρτες ποὺ φεύγοντας τὴν καταπίεση τῶν Τούρκων ἢ Ἑλλήνων κυρίων τους καὶ τὶς κάθε εἴδους κακώσεις τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, κατάφευγαν στὰ βουνά, κι ἐκεῖ σχημάτιζαν ὁπλισμένες ὁμάδες ποὺ ζοῦσαν μὲ τὴ λεηλασία σὲ βάρος τῶν Τούρκων καὶ συχνὰ τῶν πλούσιων Ἑλλήνων γαιοκτημόνων, ἀλλὰ σέβονταν τὸν κλῆρο καὶ παρουσιάζονταν σὰν προστάτες τῶν ἀγροτῶν. Οἱ Τοῦρκοι ἀναγκάστηκαν νὰ ἔρ-

θουν σὲ συμβιβασμὸ μ' αὐτὲς τὶς ὁμάδες ἐνσωματώνοντας μερικὲς στοὺς ἁρματολούς. Ἀλλὰ τὸ πέρασμα ἀπ' τὴν κατάσταση τοῦ κλέφτη στὴν κατάσταση τοῦ ἁρματολοῦ ἢ τὸ ἀντίστροφο ἦταν συνηθισμένο φαινόμενο. Κλέφτες κι ἁρματολοὶ δημιούργησαν ἕνα τρόπο ζωῆς ποὺ θύμιζε μὲ τὶς ἀσχολίες του — πόλεμο, ἀθλητικὰ παιχνίδια, γιορτὲς — τὸν τρόπο ζωῆς τῶν ὁμηρικῶν ἡρώων. Παίρνοντας μέρος στοὺς πολέμους ἐναντίον τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στὸ πλευρὸ τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων, ἀνάπτυσσαν βαθμιαῖα ἐθνικὴ συνείδηση κι ἐνσάρκωναν τὴν ἔνοπλη ἀντίσταση τοῦ ἔθνους κατὰ τοῦ κατακτητῆ. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔγιναν οἱ εὐνοούμενοι ἥρωες τῶν λαϊκῶν βαλκανικῶν ἐποποιιῶν. Αὐτοὶ θὰ δώσουν ἀργότερα τὶς ἔνοπλες δυνάμεις τοῦ πολέμου γιὰ τὴν Ἀνεξαρτησία.

6. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ

Γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου ὣς τὸ ια' αἰ., ὁ ἐπίσημος πολιτισμός, ἀλεξανδρινὸς στὴν ἀρχή, βυζαντινὸς μετέπειτα, ἀπομακρυνόμενος ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἀπ' τὴ λαϊκὴ παράδοση, ὄχι μόνο μὲ τὴ χρησιμοποίηση μιᾶς γλώσσας ποὺ περισσότερο ἢ λιγότερο ἐπιδέξια μιμεῖται τὴν ἀρχαία ἑλληνική, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τοῦ ἀριστοκρατικοῦ καὶ θεολογικοῦ του πνεύματος, κατέληξε ν' ἀποξενωθεῖ τελείως ἀπ' τὸν ἑλληνικὸ λαό. Διαπιστώσαμε κιόλας ὅτι ἀπ' τὸ ια' αἰ. ἡ λαϊκὴ παράδοση ἀρχίζει νὰ ἐκδηλώνεται πιὸ ἐλεύθερα καὶ νὰ παίρνει σημαντικὴ θέση στὸν ἐπίσημο πολιτισμό. Κατὰ τοὺς αἰῶνες τῶν Παλαιολόγων καὶ τῆς ξένης κυριαρχίας, φραγκικῆς καὶ τουρκικῆς, βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν πάλη αὐτῶν τῶν δυὸ ἀντιτιθέμενων ρευμάτων : ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος ἡ στατικὴ παράδοση ποὺ στηρίζεται στὴν ἐξωτερικὴ μίμηση τῆς κλασικῆς Ἀρχαιότητας καὶ σ' ἕνα τυπικὸ ὀρθόδοξο χριστιανισμό· ἀπὸ τὸ ἄλλο, τὸ ἀνανεωτικὸ πνεῦμα, θεμελιωμένο στὴ λαϊκὴ παράδοση, ἐμπλουτισμένη ἀπὸ ἐπαφὲς μὲ ξένα στοιχεῖα, κυρίως δυτικά. Ταυτόχρονα γίνεται προσπάθεια νὰ συμφιλιωθοῦν καὶ νὰ ἑνοποιηθοῦν αὐτὰ τὰ δυὸ ρεύματα, γιὰ τὴ δημιουργία ἑνὸς πολιτισμοῦ ἀληθινὰ ἐθνικοῦ.

Ἡ ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης εἶχε ἀναστείλει τὶς προσπάθειες αὐτές, χωρὶς ὅμως νὰ τὶς καταστρέψει. Ἡ Ἐκκλησία, ὅταν πέρασε τὸ πρῶτο χτύπημα τῆς κατάκτησης, θὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τῆς ἀνασυγκρότησης τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων. Παρὰ τὶς διαμάχες ἀνάμεσα στὸ Πατριαρχεῖο καὶ στὴν κάστα

τῶν ἀρχόντων τῆς Κωνσταντινούπολης, ἡ Ἐκκλησία παραμένει σ' ὅλη τὴν περίοδο ἀπ' τὸ ιε' ὣς τὸ τέλος τοῦ ιζ' αἰ., ἡ κατευθυντήρια δύναμη τοῦ Ἔθνους. Ἐπικεφαλῆς τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης σ' ὅλες τὶς μορφές της, ἐργαζόμενη γιὰ τὸ σταμάτημα τῶν ἐξισλαμισμῶν, συμμετέχοντας σ' ὅλες τὶς ἐξεγέρσεις ἀκόμα καὶ διευθύνοντάς τες (ἔχει νὰ δείξει μεγάλο ἀριθμὸ *νεομαρτύρων*, ποὺ εἶναι σύγχρονα καὶ ἥρωες τῆς χριστιανικῆς πίστης καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης), ρυθμίζει ἐπίσης τὴν πνευματικὴ ζωή. Ἤδη ὁ πρῶτος Πατριάρχης *Γεννάδιος* ἱδρύει τὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ ποὺ ἀναδιοργανώθηκε ἀργότερα. Κι ἄλλοι πατριάρχες θ' ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμά του. Τὸ οὐσιαστικὸ πρόβλημα ποὺ ἀπασχολεῖ ὅλη τὴν ἑλληνικὴ σκέψη αὐτὴ τὴ στιγμὴ εἶναι ἡ ὑπεράσπιση τῆς ὀρθοδοξίας, ποὺ συγχέεται περισσότερο ἀπὸ ποτὲ μὲ τὴν ἐθνικὴ ἰδέα καὶ ποὺ τὴν ἀπειλοῦν ἀπ' τὴ μιὰ τὸ Ἰσλὰμ κι ἀπ' τὴν ἄλλη ἡ καθολικὴ προπαγάνδα. Τὰ ἀπολογητικὰ καὶ πολεμικὰ ἔργα ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς τοῦ πρώτου αἰώνα τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας. Φυσιολογικὴ ἀντίδραση ὕστερα ἀπὸ μιὰ τέτοια ἐθνικὴ καταστροφή, ἡ ἐπάνοδος στὴ μελέτη τῆς κλασικῆς Ἀρχαιότητας καὶ ὁ ἀνθρωπισμὸς θεωρήθηκαν ἐπικίνδυνα γιὰ τὴν ἑνότητα τῆς ὀρθοδοξίας. Ὁ Γεννάδιος γράφει ἐναντίον τῶν ἑλληνιζόντων καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τους *Πλήθωνα*, ποὺ τὰ ἔργα του ἀναθεματίζονται καὶ καίγονται. Ὁ ἀνθρωπισμός, ἐγκαταλειμμένος ἀπ' τὴν Ἐκκλησία, συνεχίζει ὡστόσο, νὰ καλλιεργεῖται ἀπ' τοὺς Ἕλληνες λογίους ποὺ κατέφυγαν στὴ Δύση. Ὅλοι τους σχεδὸν εἶναι καθηγητὲς στὰ Πανεπιστήμια καὶ γίνονται δάσκαλοι, φίλοι καὶ συνεργάτες τῶν πιὸ μεγάλων φυσιογνωμιῶν τῆς Ἀναγέννησης, στὴν ἱστορία τῆς ὁποίας καὶ ἀνήκουν.

Μιὰ καινούργια περίοδος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς νεοελληνικῆς παιδείας καὶ σκέψης ἀρχίζει ἀπ' τὰ μέσα τοῦ ις' καὶ ἐκτείνεται σ' ὅλο τὸ ιζ' αἰ. Ὁ μεγάλος πατριάρχης *Ἱερεμίας Β'* (1572-1595) ποὺ ἀναγνώρισε τὸ νέο ρωσικὸ πατριαρχεῖο καὶ ἐξάπλωσε τὴν ἐπιροή του σ' αὐτὴ τὴν πλούσια χώρα καὶ ποὺ ἦρθε σὲ σχέσεις μὲ τὶς ἐκκλησίες τῆς Μεταρύθμισης, ἀσχολήθηκε ἐπίσης μὲ τὴν ἐθνικὴ ἐκπαίδευση, δημιουργώντας μεγάλο ἀριθμὸ σχολείων. Ἄλλωστε οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴ Δύση, ἰδιαίτερα μὲ τὴ Βενετία ὅπου ἡ ἑλληνικὴ παροικία βρισκόταν σὲ ἄνθηση, καὶ ἡ ἐγκατάσταση τῶν Ἰησουϊτῶν στὴν Ἀνατολὴ (1583 στὴν Κωνσταντινούπολη, 1590 στὴ Χίο) μὲ τὰ σχολεῖα τους ἔφεραν τοὺς Ἕλληνες σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ δυτικὸ πολιτισμό. Οἱ σπουδαστὲς τοῦ ἑλληνικοῦ κολλεγίου τῆς Ρώμης, τοῦ ἱδρυμένου ἀπ' τὴν καθολικὴ Ἐκκλησία τὸ 1517, καὶ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τῆς παροικίας τῆς Βενετίας ποὺ ἱδρύθηκαν στὴ διάρκεια τοῦ ιζ' αἰ., ξαναγυρί-

ζουν στὴν Ἑλλάδα φέρνοντας δείγματα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Μεγάλος ἀριθμὸς ἑλληνικῶν βιβλίων τυπώνεται στὰ τυπογραφεῖα ποὺ ἱδρύθηκαν ἀπὸ Ἕλληνες στὴ Βενετία. Τὰ κέντρα τῆς παιδείας στὴν Ἑλλάδα πολλαπλασιάζονται. Σχεδὸν παντοῦ ἱδρύονται ἀνώτερες καὶ κατώτερες σχολές. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἐδῶ ἡ δραστηριότητα τοῦ πατριάρχη *Κύριλλου Λούκαρη* (1572 - 1638). Ἰσχυρὸ καὶ φωτισμένο πνεῦμα, ἵδρυσε μὲ τὴ βοήθεια πλούσιων Ἑλλήνων, ὅπως ὁ Μανολάκης Καστοριανός, πολλὰ σχολεῖα, εἰσήγαγε τὴν τυπογραφία στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μὲ τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς προτεστάντες καὶ τοὺς ἀγῶνες του κατὰ τῶν καθολικῶν συνέβαλε στὴ διεύρυνση τῆς ἑλληνικῆς σκέψης εὐνοώντας τὴν ἐλευθερία τῆς ἔρευνας. Εὐνόησε τὴ μετάφραση τοῦ Εὐαγγελίου κι ὑπερασπίστηκε τὸν Ἀθηναῖο *Θεόφιλο Κορυδαλέα* (1563 - 1646), ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν πρόδρομος τῆς ἐλεύθερης σκέψης στὴ νεότερη Ἑλλάδα. Ὁ Λούκαρης ἔπεσε θύμα τῶν κατηγοριῶν τῶν καθολικῶν καὶ θανατώθηκε ἀπ' τοὺς Τούρκους τὸ 1638. Ἀκόμα κι οἱ λόγιοι οὐμανιστὲς ποὺ ζοῦσαν στὸ ἐξωτερικὸ ἀρχίζουν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα καὶ τὰ προβλήματά της καὶ νὰ χρησιμοποιοῦν τὴ λαϊκὴ γλώσσα. Ὁ *Λέων Ἀλλάτιος* (1581 - 1617), ἐκτὸς ἀπ' τὸ φιλολογικὸ καὶ θρησκευτικό του ἔργο, γράφει γιὰ τὴ σύγχρονη κατάσταση τῆς Ἑλλάδας, μελετᾶ τὴ Βυζαντινὴ ἱστορία καὶ τὸν ἑλληνικὸ λαϊκὸ πολιτισμό. Ὁ *Νικόλαος Σοφιανὸς* γράφει τὸ 1544 γραμματικὴ τῆς λαϊκῆς γλώσσας καὶ συνιστᾶ τὴ μετάφραση τῶν Ἑλλήνων κλασικῶν συγγραφέων στὴ νεοελληνική. Ἀκόμα περισσότερο, ἀρχίζουν νὰ ἐκδίδονται πρακτικὰ ἐγχειρίδια ἀριθμητικῆς καὶ δικαίου καθὼς καὶ ἐπιστολάρια, ὅλα στὴν ὁμιλούμενη γλώσσα.

Ἐνῶ ἡ λόγια παράδοση ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐθνικὴ πραγματικότητα, ἡ λαϊκὴ ὑψώνεται ἀπ' τὴν ἀνώνυμη δημιουργία στὴν προσωπική. Ἡ ἀνώνυμη λαϊκὴ δημιουργία, ποὺ ἑνώνει σὲ μιὰ ζωντανὴ σύνθεση στοιχεῖα ἀπ' ὅλες τὶς ἐποχὲς τῆς τρισχιλιόχρονης ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐκφράζει καθαρὰ τὴ συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, βρίσκει ἐκτὸς ἀπ' τὰ σταθερὰ θέματα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς νέα ποιητικὰ θέματα συνδεμένα μὲ ὅσα γεγονότα πῆραν ἐξαιρετικὴ σημασία στὴν ἐθνικὴ ζωή, ὅπως ἡ τύχη τῶν Ἑλλήνων στὸ ἐξωτερικὸ (*ξενιτιά*), ἡ δουλεία, οἱ ἁρματολοί, οἱ κλέφτες, ἡ ἐθνικὴ ἀντίσταση. Οἱ λαϊκοὶ *θρῆνοι* γιὰ τὶς κατακτημένες ἀπ' τοὺς Τούρκους πόλεις ἀνάμεσα στὸ ιγ' καὶ τὸ ιε' αἰ. κατέχουν ἐδῶ ἰδιαίτερη θέση. Ἀποτελοῦν τὰ πρότυπα ποὺ θὰ τὰ μιμηθοῦν οἱ πρῶτες λαϊκῆς ἔμπνευσης προσωπικὲς πραγματοποιήσεις, δηλαδὴ οἱ θρῆνοι γιὰ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταν-

τινούπολης κι οἱ ἔμμετρες ἱστορικὲς ἀφηγήσεις. Παράλληλα, ἄλλα χρονικὰ σὲ πεζὸ λόγο καὶ λαϊκὴ γλώσσα θὰ συνεχίσουν τὴ λαϊκὴ βυζαντινὴ παράδοση. Ἐνῶ ὁ φιλολογικὸς κύκλος ποὺ ἔχει γιὰ κέντρο τὴν Κωνσταντινούπολη κι ἐκτείνεται ὡς τὶς παραδουνάβειες χῶρες συνεχίζει τὴ βυζαντινὴ παράδοση, στὶς περιοχὲς ποὺ κατέχουν οἱ «Φράγκοι» κι οἱ Βενετοί, στὴ Ρόδο, στ' ἄλλα νησιὰ τῆς Δωδεκανήσου, στὴν Κύπρο καὶ στὴν Κρήτη, αὐτὸ τὸ λαϊκὸ ρεῦμα, σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἀναγέννηση, ἐπεκτείνει τὸν ποιητικό του ὁρίζοντα καὶ ἐντείνει τὴν ὀξύτητα τῆς καλλιτεχνικῆς του εὐαισθησίας. Ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ αὐτὴ γεννήθηκε ἀπ' τὸ ιε' ὡς τὸ ιζ' αἰ. σειρὰ ποιητικῶν, κυρίως, ἔργων. Τὰ σπουδαιότερα εἶναι τὰ λογοτεχνικὰ ἐπιτεύγματα τῆς Κρήτης, ποὺ ἀποτέλεσαν τελειωμένες μορφὲς τέχνης (κρητικὸ θέατρο, τὸ λυρικὸ ἔπος ὁ *Ἐρωτόκριτος*). Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Κρητικὸς *Σκοῦφος* (1644 - 1697) κι ὁ Κεφαλλονίτης *Ἠλίας Μηνιάτης* (1699 - 1714) παρουσιάζουν τὰ πρῶτα δοκίμια ἔντεχνου πεζοῦ λόγου.

Β. Η ΕΘΝΙΚΗ ΑΦΥΠΝΙΣΗ (1715 - 1821)

1. Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη

Ὁ ιη' αἰ. σημειώνει ἀποφασιστικὴ στροφὴ στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Μὲ τὴν κατάληψη τῆς Πελοποννήσου τὸ 1715 συμπληρώνεται ἡ πολιτικὴ ἑνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ κάτω ἀπ' τοὺς Τούρκους. Ἡ ἐποχὴ τῶν συνεχῶν πολέμων στὰ Βαλκάνια, ποὺ παρέλυαν τὴν οἰκονομικὴ ζωή, ἔχει περάσει. Ἡ σχετικὴ εἰρήνη — οἱ τουρκοβενετικὲς καὶ ρωσοτουρκικὲς συγκρούσεις ἔχουν σύντομη διάρκεια — εὐνοεῖ τὴ σταθερὴ ἐγκατάσταση στὴν Ἀνατολὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου, ποὺ τώρα περνᾶ σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ στὰ χέρια τῶν δυὸ μεγάλων ἐμπορικῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας. Ἕνα ἄλλο φαινόμενο σημαντικὸ γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ εἶναι ὁ μετατοπισμὸς σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας ἀπὸ τὶς νότιες καὶ νοτιοανατολικὲς περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας πρὸς τὶς βορειότερες καὶ βορειοδυτικότερες (δηλ. στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὰ Βαλκάνια), ὅπου βρίσκεται ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἄνοδος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῶν Δυτικῶν συμβάλλει στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου στὰ Βαλκάνια, ποὺ βρίσκεται σχεδὸν καθ' ὁλοκληρία στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων (μόνο οἱ Ἑβραῖοι

τῆς Θεσσαλονίκης τούς ἔκαναν περιορισμένο ἀνταγωνισμό) καί στήν Ἀνατολή, ὅπου τό μοιράζονταν μέ τούς Ἀρμενίους. Ἡ Σμύρνη κι ἡ Θεσσαλονίκη γίνονται οἱ οἰκονομικές πρωτεύουσες τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀναπτύσσονται κι ἄλλα ἐμπορικά κέντρα, τά Ἰωάννινα, ἡ Ἄρτα, ἡ Πάτρα, τό Ἡράκλειο, ἡ Χίος κλπ. Στή Δυτική Εὐρώπη, στή Γερμανία καί στήν Αὐστρία, ἀργότερα στή νότια Ρωσία (Ὀδησσός) καί στή Γαλλία (Μασσαλία) δημιουργοῦνται νέες ἑλληνικές παροικίες πού δέν ἀποτελοῦνται πιά ἀπό πρόσφυγες, ὅπως οἱ παροικίες τῆς προηγούμενης ἐποχῆς, ἀλλ' ἀπό ἐμπορευόμενους πού πέρασαν ἀπ' τό παθητικό στό ἐνεργητικό ἐμπόριο. Ὁ ἐμπορικός ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στούς Δυτικούς ὑποχρεώνει τούς τελευταίους νά συνεργαστοῦν πιό ἄμεσα μέ τούς ντόπιους, πολλοί ἀπ' τούς ὁποίους γίνονται *προστατευόμενοι* τῶν δυτικῶν δυνάμεων καί ἀπολαμβάνουν τά ἐμπορικά προνόμια τῶν δυτικῶν ὑπηκόων, τά παραχωρημένα ἀπ' τίς διομολογήσεις. Ὁ ἑλληνικός ἐμπορικός στόλος, πού ὡς τίς ἀρχές τοῦ ιη' αἱ. περιοριζόταν στήν ἀκτοπλοΐα, αὐξάνεται σέ ἀριθμό καί χωρητικότητα κι ἀρχίζει ν' ἀποτολμᾶ ἐπιχειρήσεις στά πλαίσια τῆς μεσογειακῆς ναυσιπλοΐας ἔξω ἀπ' τά τουρκικά χωρικά ὕδατα. Οἱ ναυτικοί πόλεμοι ἀνάμεσα στή Γαλλία καί στήν Ἀγγλία, πού στή διάρκειά τους ὁ ἑλληνικός στόλος ἔμπαινε στήν ὑπηρεσία αὐτῶν τῶν δυνάμεων, συμβάλλουν οὐσιαστικά στή γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς ναυσιπλοΐας. Δυό σταθμοί εἶναι οἱ σπουδαιότεροι σ' αὐτή τήν ἐξέλιξη : ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ (1774), πού μ' αὐτήν ἡ Ρωσία ἐξασφαλίζει ἀπ' τήν Πύλη τήν προστασία τῶν ὀρθοδόξων ὑπηκόων τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καί τήν ἄδεια νά ταξιδεύουν οἱ Ἕλληνες μέ ρωσική σημαία· οἱ πόλεμοι τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης καί τοῦ Ναπολέοντα, ὅταν τά ἑλληνικά πλοῖα διασποῦν τόν ἀγγλικό ἀποκλεισμό καί ἐπισιτίζουν τή Γαλλία καί τίς κατεχόμενες χῶρες. Τότε ἡ Θεσσαλονίκη, μοναδικό ἐλεύθερο λιμάνι τῆς Μεσογείου στή διάρκεια τοῦ ἠπειρωτικοῦ ἀποκλεισμοῦ, γίνεται ἡ μεγάλη ἐμπορική ἀποθήκη ὅλης τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Στό τέλος τοῦ αἰώνα οἱ Ἕλληνες παραγκωνίζουν σχεδόν τούς Γάλλους στήν Ἀνατολή κι ἀνταγωνίζονται σοβαρά τούς Ἄγγλους. Τά νησιά τοῦ Αἰγαίου καί ἰδιαίτερα ἡ Ὕδρα, οἱ Σπέτσες καί τά Ψαρά διαθέτουν σημαντικούς στόλους. Ἡ ἐμπορική δραστηριότητα συμβάλλει κατά συνέπεια στήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς στή χώρα : σχετική αὔξηση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς ἀπ' τήν ὁποία ἐπωφελοῦνται οἱ Τοῦρκοι μεγαλογαιοκτήμονες ἀλλ' ἐπίσης κι οἱ μεγάλες μονές καί μερικοί Ἕλληνες γαιοκτήμονες, προπάντων στήν Πελοπόννησο, μεγαλύτερη αὔξηση τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς — χοντρο-

φτιαγμένα ὑφάσματα, μετάξι καὶ μεταξωτά, γοῦνες, μπαμπακερὰ νήματα ἄσπρα ἢ βαμένα κόκκινα, περιζήτητα ἀκόμα στὶς ἀγορὲς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Οἱ μορφὲς ἐπίσης τῆς οἰκονομίας ἀναπτύσσονται. Ἡ βιοτεχνία τείνει νὰ ἀποσπασθεῖ ἀπ' τὴν οἰκιακὴ οἰκονομία, δημιουργοῦνται βιοτεχνικὲς καὶ ἐμπορικὲς συντροφίες, ἀληθινὲς μετοχικὲς ἑταιρεῖες, ποὺ ἀνάμεσα στὶς πρῶτες στὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομία ἐφαρμόζουν τὴν ἀρχὴ τῆς συνεργασίας τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς ἐργασίας γιὰ ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν ἔλλειψη μεγάλων κεφαλαίων (συντροφίες ναυσιπλοΐας τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου) καὶ δημιουργοῦν συνεργατικὲς μορφές, ὅπως ἐμφανίζονται στὶς συντροφίες τῶν Μαδεμοχωρίων καὶ τῶν Ἀμπελακιῶν, ποὺ προκάλεσαν τὸ θαυμασμὸ τῶν συγχρόνων.

2. Κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξέλιξη

Ἡ προοδευτικὴ διαφοροποίηση τῆς κοινωνίας, ποὺ οἱ μορφές της διαγράφονται πιὸ καθαρά, καὶ ἡ τελειοποίηση τῆς πολιτικῆς δομῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Τουρκοκρατία — φαινόμενα στενὰ δεμένα μεταξύ τους ὡς ἀμοιβαῖες αἰτίες καὶ ἀποτελέσματα — εἶναι τὰ γεγονότα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ ιη' αἱ. Ἡ θέση τῶν Φαναριωτῶν στὴν τουρκικὴ Διοίκηση σταθεροποιεῖται περισσότερο. Μὲ τὴ γνώση ποὺ ἔχουν γιὰ τὰ πράγματα τῆς Εὐρώπης δίνουν στὸ ἀξίωμα τοῦ Δραγουμάνου τῆς Πύλης σπουδαιότητα ἴση σχεδὸν μὲ τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐξασφαλίζουν ἐπίσης γιὰ τὸν ἑαυτό τους τὸ ἀξίωμα τῶν πριγκίπων-ἡγεμόνων τῶν παραδουνάβειων χωρῶν, θέσεις ἀπ' τὶς ὁποῖες ἡ Πύλη, ἀποκλείει, κυρίως ἀπ' τὸ 1716, τοὺς ντόπιους μπογιάρους, γιατὶ δὲν τοὺς εἶχε ἐμπιστοσύνη. Ἔτσι οἱ Φαναριῶτες καταλήγουν νὰ σχηματίσουν μιὰ διοικητικὴ ἀριστοκρατία ποὺ γίνεται σὲ λίγο κληρονομικὴ καὶ συγκροτεῖ κλειστὴ κάστα. Οἱ δυναστεῖες τῶν Μαυροκορδάτων, τῶν Ὑψηλάντηδων κι ἄλλες παίζουν σπουδαῖο ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κι ἀκόμα στὴν ἀνατολικὴ πολιτικὴ τῆς Ρωσίας, Γαλλίας, Ἀγγλίας, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων δυτικῶν δυνάμεων ποὺ βρίσκονται σὲ σχέσεις μὲ τοὺς Τούρκους. Ἀκόμα, διαχειριζόμενοι τὶς ὑποθέσεις τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, οἱ Φαναριῶτες παρουσιάζονται στὸ ιη' αἱ. σὰν τὸ πρωταρχικὸ πολιτικὸ στοιχεῖο τοῦ Ἔθνους. Ἂν ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἀνώτερου κλήρου, ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς προηγούμενους αἰῶνες, ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὴν αὐξανόμενη ἐπιρροὴ τῶν Φαναριωτῶν, ἡ Ἐκκλησία, σὰν θεσμός, δὲν παραμένει λιγότερο ἰσχυρή. Συνιστᾶ πάντα τὴν ἀνώτερη πολιτικὴ μορφὴ ὁλό-

κληρου τοῦ ἔθνους : οἱ τοπικοὶ πολιτικοὶ σχηματισμοὶ ἀναγνωρίζοντάς την σὰν τὴν ἀνώτατη ἀρχή, βρίσκουν σ' αὐτὴ τὸ συνεκτικό τους δεσμό. Ἄλλωστε, ὁ ἐθνικισμὸς τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας γίνεται ὁλοένα καὶ πιὸ ἔντονος καὶ τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης ἀρχίζει ν' ἀσκεῖ ἕνα εἶδος ἰμπεριαλισμοῦ πάνω στοὺς ἄλλους βαλκανικοὺς λαούς. Τὸ 1766 καταργεῖ τὶς αὐτόνομες σλαβικὲς ἀρχιεπισκοπὲς Ἰπεκίου καὶ Ἀχρίδας.

Ἡ ἀμεσότερη συνέπεια τῆς οἰκονομικῆς ἀνόδου τῶν Ἑλλήνων στὸ ιη' αἰ. ὑπῆρξε ὁ σχηματισμὸς κάποιας ἀστικῆς τάξης. Ἡ νεοδημιούργητη αὐτὴ τάξη, σταθεροποιούμενη προοδευτικά, ἀρχίζει νὰ μετέχει ἄμεσα στὴ διοίκηση τοῦ Ἔθνους. Οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ἐπαγγελματικῶν συντεχνιῶν στὴν Κωνσταντινούπολη παίρνουν μέρος ἀπ' τὰ μέσα τοῦ ιη' αἰ. στὴν ἐκλογὴ τοῦ Πατριάρχη καὶ στὴ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας. Σὲ ὁρισμένες περιοχές, ἰδιαίτερα στὴ Βόρεια Ἑλλάδα, οἱ συντεχνίες μαζὶ μὲ τὴν Ἐκκλησία ἔχουν στὰ χέρια τους τὴ διοίκηση τῶν κοινοτήτων. Οἱ κοινότητες, προπάντων στὰ ἐμπορικὰ καὶ βιοτεχνικὰ κέντρα, σημειώνουν μεγαλύτερη ἐξάπλωση καὶ τελειοποιοῦν τὶς μορφὲς διοίκησής τους. Τὰ καταστατικὰ τῶν κοινοτήτων τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, Ὕδρας, Σπετσῶν, Ψαρῶν, Χίου, Μυκόνου καὶ ἄλλων, μαρτυροῦν ἤδη ὑψηλὸ βαθμὸ αὐτοδιοίκησης, μ' ἕνα σῶμα λειτουργῶν ἀρκετὰ διαφοροποιημένο καὶ μὲ ἀντιπροσώπους στὴν κεντρικὴ κυβέρνηση. Στὸ ιη' αἰ. φτάνει στὴν ἀκμή της ἡ «ὁμοσπονδιακὴ» συγκέντρωση, ἀνώτερη μορφὴ τῆς αὐτοδιοίκησης. Ἐκτὸς ἀπ' τὴν ὁμοσπονδία τῶν δώδεκα πολισμάτων στὴ Χαλκιδική, τὰ καλούμενα Μαδεμοχώρια, στὴν ὁποία ὑπάγονταν 360 χωριά, ἀπ' τὴν ὁμοσπονδία τῶν Χασιῶν στὴν ἴδια περιοχή, τῶν ἠπειρωτικῶν χωριῶν στὸ Ζαγόρι, τῶν χωριῶν στὸ Πήλιο καὶ τῶν Ἀμπελακιῶν, τὸ κοινοτικὸ «ὁμοσπονδιακὸ» σύστημα τῆς Πελοποννήσου, ὀργανωμένο ὁριστικὰ μετὰ τὸ 1715, παρουσιάζει τὶς πιὸ τέλειες μορφές. Ἔτσι, δίπλα στὴ φαναριώτικη «ἀριστοκρατία» καὶ στὸν ἀνώτερο κλῆρο, σχηματιζόταν στὶς ἑλληνικὲς ἐπαρχίες ἡ ἀνάμικτη κοινωνικὴ ὁμάδα τῶν προκρίτων. Στὴν ὁμάδα αὐτὴ μετέχουν : στὰ νησιὰ καὶ στ' ἄλλα ἐμπορικὰ κέντρα, οἱ ἐφοπλιστὲς καὶ οἱ πλούσιοι ἔμποροι, ποὺ μὲ τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ποὺ εἶχε γίνει στὶς περισσότερες περιπτώσεις κληρονομικὴ παίρνουν κάποια «ἀριστοκρατικὴ» χροιά : στὴν Πελοπόννησο καὶ στὶς ἄλλες ἀγροτικὲς περιοχές, οἱ γαιοκτήμονες-πρόκριτοι, ποὺ μὲ τὴ συμμετοχὴ τους στὸ ἐμπόριο πλησιάζουν τὴν ἀστικὴ τάξη.

Ὅλες αὐτὲς οἱ ὁμάδες : ἀνώτερος κλῆρος, Φαναριῶτες, πρόκριτοι — ἂς προσθέσουμε τοὺς στρατιωτικοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἀρ-

ματολῶν, ποὺ τὸ λειτούργημά τους γίνεται σχεδὸν πάντα κληρονομικό, κι ἀκόμα τοὺς κλέφτες, τοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν συντεχνιῶν καὶ τοὺς πλούσιους ἐμπόρους καὶ τραπεζίτες ποὺ εἶναι ἐγκατεστημένοι στὸ ἐξωτερικὸ — σχηματίζουν στὴ διάρκεια τοῦ ιη΄ καὶ τοῦ ιθ΄ αἰ. τὴν ἰθύνουσα τάξη τοῦ Ἔθνους, τάξη σύνθετη, εἶδος ἑλληνικῆς «gentry», ἑτερογενὴς κι ἀκόμα ἄμορφη, συνδεμένη ἀπ᾿ τὴ γέννησή της μὲ τὶς ξένες Δυνάμεις, ποὺ εἶχαν συμβάλει στὸ σχηματισμό της. Παρὰ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα της, ἡ τάξη αὐτὴ παρουσιάζει κοινὰ συμφέροντα, τὰ συμφέροντα τῶν κατεχόντων. Εἶναι ἡ τάξη ποὺ ἀργότερα θὰ τῆς δώσει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τὸ ὄνομα «τζάκια».

3. Ἡ νεοελληνικὴ «Ἀναγέννηση»

Στὴ διάρκεια τῶν τριῶν πρώτων τετάρτων τοῦ ιη΄ αἰ. τὴν πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων τὴν κατευθύνουν οἱ Φαναριῶτες, ποὺ προσπαθοῦν νὰ διαμορφώσουν καὶ νὰ ἐπιβάλουν τὴ δική τους ἰδεολογία. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, σὲ συνεργασία μὲ δραστήριους πατριάρχες, ὅπως ὁ *Δοσίθεος* τῶν Ἱεροσολύμων (1641 - 1707) καὶ ὁ *Χρύσανθος* (1707 - 1731), δημιουργοῦν παντοῦ σχολεῖα — οἱ ἡγεμονικὲς σχολὲς τοῦ Ἰασίου καὶ τοῦ Βουκουρεστίου γνωρίζουν ἰδιαίτερη ἄνοδο—, βοηθοῦν στὴν ἵδρυση τυπογραφείων καὶ στὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν βιβλίων. Τὸ φαναριώτικο ἰδεῶδες βασίζεται σὲ δυὸ ἀρχές : δημιουργία εὐλύγιστης καὶ συμβατικῆς ἠθικῆς ποὺ ταίριαζε σ᾿ αὐτὴ τὴν «ἀριστοκρατία» μὲ τὴν περιορισμένη πρωτοβουλία ἐξαιτίας τῆς κατάκτησης, καὶ ἀπόκτηση ἐπιστημονικῶν γνώσεων, καὶ μάλιστα τεχνικῶν, ποὺ θὰ τῆς διευκόλυναν τὴν εἴσοδο στὰ ἀξιώματα τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος σκοπὸς στρέφει τὴν προσοχή τους πρὸς τὴ Δύση, ὄχι μόνο τὴν Ἰταλία, ἀλλ᾿ ἀκόμα τὴ Γερμανία, τὴν Ἀγγλία καὶ κυρίως τὴ Γαλλία. Μελετοῦν τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἰατρική, μιμοῦνται τὸ γαλλικὸ τρόπο ζωῆς καὶ στὴ λογοτεχνία ἕνα ἠθικοπλαστικὸ κλασικισμό· μένουν ὅμως ξένοι, ἂν ὄχι καὶ ἐχθροί, στὴν ἀληθινὴ εὐρωπαϊκὴ ἀνανέωση ποὺ ἀντανακλᾶ καὶ προετοιμάζει τὴν ἀνατροπὴ τῆς δυτικῆς κοινωνίας. Τέτοιο εἶναι τὸ ἔργο τοῦ *Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου* (1641 - 1709), τοῦ γιοῦ του *Νικόλαου* (1680 - 1730), τοῦ ἐγγόνου του *Κωνσταντίνου* († 1769), γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στοὺς τυπικοὺς ἀντιπρόσωπους τῆς φαναριώτικης σκέψης στὴ διάρκεια τριῶν γενεῶν.

Γιὰ νὰ βροῦμε τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τῆς «ἀναγέννησης», ποὺ

στηρίζεται σὲ μιὰ παρατεταμένη ἐπαφὴ τῆς ἑλληνικῆς σκέψης μὲ «τὰ φῶτα τῆς Εὐρώπης», δὲν πρέπει νὰ ψάξουμε στὸ κωνσταντινοπολίτικο περιβάλλον, τὸ προσκολλημένο στοὺς Φαναριῶτες καὶ στὴ «Μεγάλη Ἐκκλησία», ἀλλὰ στὰ νέα πολιτιστικὰ κέντρα τῆς Βόρειας Ἑλλάδας, στ' ἄλλα ἀστικὰ κέντρα (δὲν ἀναφέρω ἐδῶ παρὰ τὶς Σχολὲς τῶν Ἰωαννίνων) καὶ στὶς ἐμπορικὲς παροικίες τῆς Δύσης, τὶς συνδεμένες μὲ τὴν ἐκκολαπτόμενη ἀστικὴ τάξη. Ἡ προοδευτικὴ διείσδυση τοῦ νέου ἰδεώδους στὴν Ἑλλάδα ἀκολουθεῖ ἀπὸ κοντὰ τὴ στερέωση αὐτῆς τῆς νέας ἐθνικῆς δύναμης κι ἀντανακλᾶ τὸ πνεῦμα τῶν ὁμάδων ποὺ τὴ συνθέτουν στοὺς διαδοχικοὺς σταθμοὺς τοῦ σχηματισμοῦ της καὶ τῆς προσπάθειάς της νὰ κατευθύνει τὴν ἐθνικὴ ζωή. Ἡ μελέτη τῶν μαθηματικῶν, τῆς φυσικῆς, τῆς χημείας κλπ. βρίσκονται στὴ βάση τοῦ νέου πνευματικοῦ προσανατολισμοῦ· ἀλλ' ἡ ἐξάπλωση τῶν ἐφαρμοσμένων ἐπιστημῶν δὲν ἔχει πιὰ σὰν μοναδικὸ σκοπὸ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν πρακτικῶν γνώσεων, ἀλλὰ καὶ συνεισφέρει στὴν ἀνανέωση τῆς θεωρητικῆς σκέψης καὶ στὴ δημιουργία μιᾶς νέας ἀντίληψης γιὰ τὴ ζωή, φέρνοντας τοὺς Ἕλληνες διανοούμενους σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν ὀρθολογιστικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς. Ὁ μεταφυσικὸς καὶ παγιωμένος ἀριστοτελισμὸς τοῦ Κορυδαλέα, ποὺ ἀκολούθησαν οἱ Φαναριῶτες, δίνει τὴ θέση του στὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ Νεύτωνα. Τώρα γίνεται γνωστὴ ἡ φιλοσοφία τῶν Μαλμπράνς, Λάιμπνιτς, Βόλφ, Λόκ, Σπινόζα καὶ κατόπιν γνωρίζουν τὸ Βολταῖρο, Ρουσσὼ καὶ τοὺς ἐγκυκλοπαιδιστές, ποὺ ἀρχίζουν νὰ τοὺς μεταφράζουν. Ἀπ' τὸ γεγονὸς τοῦτο, τὰ ἰδιαίτερα ἑλληνικὰ προβλήματα: ἑνοποίηση τῶν δυὸ παραδόσεων, τῆς λόγιας καὶ τῆς λαϊκῆς, προπάντων στὴν ἰδιαίτερή της ὄψη τοῦ γλωσσικοῦ προβλήματος, τοποθετοῦνται σ' ἄλλο ἐπίπεδο. Ἡ κλασικὴ Ἀρχαιότητα κι ἡ ὀρθόδοξη παράδοση ἀντιμετωπίζονται μὲ κριτικὸ πνεῦμα· ἡ χρησιμοποίηση τῆς ζωντανῆς γλώσσας σὰν γραφτῆς, ἀξίωμα ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ παλιά, γίνεται δόγμα μὲ θεωρητική, φιλοσοφικὴ καὶ ἱστορικὴ βάση, ἄμεσα συνδεμένο μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς χειραφέτησης: γιὰ ν' ἀπελευθερωθεῖ ἡ Ἑλλάδα ἀπ' τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία πρέπει νὰ μορφωθεῖ ὁ λαός· ἄρα πρέπει νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ γλώσσα του, ποὺ εἶναι ἱκανὴ νὰ ἐκφράσει ὅλες τὶς ἀνθρώπινες γνώσεις κι ὅλα τὰ αἰσθήματα. Ἡ ριζικὴ αὐτὴ μεταβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος δὲν ἔγινε χωρὶς προσκόμματα. Ἡ ὕπαρξη μιᾶς προνομιούχας ὁμάδας καλὰ συγκροτημένης, ἀναγνωρισμένης *de facto* καὶ *de jure* ἀπ' τὸν κατακτητὴ ποὺ τὴν εἶχε ἐνσωματώσει στὴ διοίκησή του, διασπιῦσε στὸ ιη' αἰ. τὴν ἐθνικὴ ἀλληλεγγύη τῶν περασμένων αἰώνων, ἀλληλεγγύη ποὺ εἶχε ἐπιτρέψει τὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη πρὸς τὴν ἑνοποίηση τῶν πνευματικῶν τάσεων μὲ

τὴν καθοδήγηση μιᾶς Ἐκκλησίας φιλελεύθερης, ἀνθρωπιστικῆς καὶ συχνὰ ἐπαναστατικῆς. Ἀρχικὰ ἡ Ἐκκλησία, ἀνήσυχη μπροστὰ στὶς νέες φιλοσοφικὲς τάσεις γίνεται συντηρητικὴ ὣς τὴν ἀντίδραση. Καταδικάζει τὶς νέες προσπάθειες μόλις ἐμφανίζονται. Τὸ 1721 ἀναθεματίζει τὸ *Μεθόδιο Ἀνθρακίτη* ποὺ κατηγορήθηκε ὅτι ἐμπνεύσθηκε ἀπ' τὸν Μαλμπράνς, καὶ γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰώνα καταδικάζει τὸν τεκτονισμὸ ποὺ εἶχε διεισδύσει ὣς τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα σὲ προοδευτικοὺς καὶ συντηρητικοὺς παίρνει στὴν ἀρχὴ ἤπιες μορφές. Ἡ ἀντίσταση τῆς προοδευτικῆς σκέψης εἶναι ἀκόμα ἀδύνατη, ὅπως ἡ τάξη ποὺ τὴν ὑποστηρίζει. Ὁ Ἀνθρακίτης μετὰ τὸν ἀφορισμὸ θὰ ὑποχωρήσει (1723) καὶ ἡ προοδευτικὴ ὁμάδα ποὺ θ' ἀκολουθήσει τὸ *Βούλγαρη* (1716 - 1806) θὰ ἐπιχειρήσει σύντομα ἕνα συμβιβασμὸ ἀνάμεσα στὶς νέες φιλοσοφικὲς ἰδέες καὶ στὸ συντηρητισμὸ τῆς ἰθύνουσας τάξης. Ἀπ' τὴν ἄλλη, ὁ «φωτισμένος δεσποτισμός», κατὰ τὸν τρόπο τοῦ μεγάλου Φρειδερίκου καὶ τῆς Αἰκατερίνης Β', ποὺ ἐφαρμόστηκε ἀπὸ ὁρισμένους Φαναριῶτες πρίγκιπες, ἐπέτρεψε σὲ ἀρκετοὺς ἀπ' αὐτοὺς ὄχι μόνο ν' ἀνεχθοῦν ἀλλὰ καὶ νὰ στηρίξουν, ὣς ἕνα βαθμό, τοὺς μετριοπαθεῖς προοδευτικούς, κι ἔτσι ν' ἁπαλύνουν τὴ σύγκρουση. Ἔτσι ἡ ὁμάδα τοῦ *Μοισιόδακα* (1730 - 1800 περ.) καὶ τοῦ *Καταρτζῆ* (1720/25 - 1807), ποὺ συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στοὺς πρώτους σημαντικοὺς θεωρητικοὺς τῆς «δημοτικιστικῆς» κίνησης, μπορεῖ νὰ ἐπιδείξει μιὰ ἐπιτυχημένη δραστηριότητα στὰ σχολεῖα τῶν ἡγεμονιῶν κάτω ἀπὸ φαναριώτικο κλίμα. Καὶ ὅμως, ἂς φυλαχτοῦμε ἀπ' τὴν ὑπερβολή. Παρὰ τὴ φαναριώτικη ὑποστήριξη, οἱ προσπάθειες ἀπέτυχαν. Ἡ ἰθύνουσα ὁμάδα στὴν Ἑλλάδα ἦταν στὸ σύνολό της ἐχθρικὴ πρὸς τὶς νέες ἰδέες. Ἄλλωστε, τὸ πνεῦμα ἀνοχῆς τερματίζεται μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ποὺ ἔδειχνε τὸν κίνδυνο τῶν νέων ἰδεῶν γιὰ τὴν ἰθύνουσα τάξη καὶ ἡ σύγκρουση μπῆκε σὲ ὀξεία φάση. Οἱ καταδίκες τοῦ πανθεϊσμοῦ τοῦ Βολταίρου, τῶν τεκτόνων, τῶν Γάλλων «ἀθέων» κι οἱ καταδιώξεις τῶν ὀπαδῶν τους πολλαπλασιάζονται. Οἱ ἐπαναστάτες, ἀποσπασμένοι τώρα ἀπ' τὸ σύνολο τοῦ προοδευτισμοῦ, περνοῦν μὲ τὴ σειρά τους στὴν ἀντεπίθεση καὶ χτυποῦν τολμηρὰ τὴν ἀντίδραση.

Στὶς προσπάθειες αὐτὲς τῶν προοδευτικῶν ὅλων τῶν ἀποχρώσεων ἢ τῶν ἐπαναστατῶν, τὸ ἔργο τοῦ *Ἀδαμάντιου Κοραῆ* (1743 - 1833) κατέχει, μὲ τὴν εὐρύτητα καὶ τὴν ὡριμότητά του, ἰδιαίτερη θέση. Ζώντας στὸ Παρίσι καὶ ἐμφορούμενος ἀπὸ τὸ φιλελευθερισμὸ τῆς νέας Γαλλίας, χωρὶς ὅμως νὰ δεχτεῖ ποτὲ τὸ ἐπαναστατικό της πνεῦμα, ὁ ἰδεολογικὰ προχωρημένος Κοραῆς, προτείνει γιὰ τὴ λύση τοῦ γλωσσικοῦ προβλήματος ἕνα

συμβιβασμὸ σὰν βάση συμφιλίωσης. Προσπαθεῖ νὰ δημιουργήσει μιὰ γραφτὴ γλώσσα «ἀποκαθαρμένη» ἀπὸ τὰ ἀρχαϊκὰ ἢ «χυδαῖα» στοιχεῖα. Ἀλλὰ κι αὐτὴ ἡ λύση συναντᾶ ζωηρὴ ἀντίδραση. Τὰ προβλήματα τοῦ πολιτισμοῦ ἀναμιγνύονται ἰδιαίτερα ἀπ' τὸ τέλος τοῦ ιη' αἰ., μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας. Ἀπὸ τότε ἡ πάλη ἀνάμεσα στοὺς συντηρητικοὺς καὶ τοὺς προοδευτικοὺς παίρνει βαθύτερο νόημα.

4. Ἡ ἐθνικὴ ἀφύπνιση

Ἡ προοδευτικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ποὺ δημιουργήθηκε στὴ διάρκεια τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου καὶ συγκροτήθηκε, σὲ ὅλες τὶς μορφές της, μέσα στὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῆς κατάκτησης, ἀποτελεῖ τὴν ἰδέα-δύναμη ποὺ διέπει τὴ μακρὰ περίοδο τῆς ξένης κυριαρχίας. Κι ἐδῶ βρίσκεται τὸ ἱστορικὸ νόημα τῆς περιόδου αὐτῆς. Πραγματικά, ἡ ἐθνικὴ ἰδέα ἀποδεσμεύεται στὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ βυζαντινὴ ἰδέα, ὕστερα, στὸ ιη' αἰ., ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ὀρθοδοξίας, γιὰ νὰ φτάσει πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα στὴν πλήρη της ὡριμότητα καὶ καθαρότητα. Ὁ Ἑλληνισμὸς δὲν κατορθώνει μόνο νὰ διαφυλάξει τὴν ὕπαρξή του, ἀλλ' ἀκόμα νὰ ξανασυγκεντρώσει τὰ συστατικά του στοιχεῖα, διασκορπισμένα μέσα στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο, ν' ἀφομοιώσει τὴν πολιτιστικὴ εἰσφορὰ τῆς Δύσης καὶ νὰ ἐνσωματώσει τὰ ξένα ἐθνολογικὰ στοιχεῖα (Σλάβους, Βλάχους καὶ Ἀλβανούς), ποὺ εἶχαν μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων εἰσχωρήσει στὶς ἐθνικὰ ἑλληνικὲς περιοχές.

Ἄλλο γεγονός, ὄχι λιγότερο σπουδαῖο, διαπιστώνεται καθαρὰ στὸ ιη' αἰ.: ἡ ἀκτινοβολία τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὶς διάφορες ὄψεις του στὰ Βαλκάνια. Ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμός, ἐξαπλωμένος σὲ ὁμάδες λιγότερο ἢ περισσότερο πυκνὲς μέσα σ' ὅλη τὴ χερσόνησο, ἔδιναν στοὺς Ἕλληνες τὴ μορφὴ ἑνὸς λαοῦ πού, ἐγκατεστημένος ἀνάμεσα σ' ἄλλους λαούς, ἀποτελοῦσε ἕνα εἶδος διαβαλκανικῆς ἀστικῆς τάξης. Ἔχοντας στὰ χέρια του τὸ ἐσωτερικὸ ἐμπόριο αὐτῆς τῆς χώρας, ὁ Ἑλληνισμὸς παρέσυρε στὴν οἰκονομικὴ του ἄνοδο τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς καὶ συνέβαλε στὸ σχηματισμὸ μιᾶς ντόπιας ἐμπορικῆς τάξης ποὺ ἔγινε μὲ τὸν καιρὸ ἀνεξάρτητη, παρὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ ἄλλου εἴδους ἐκμετάλλευση ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ ἰθύνουσες ἑλληνικὲς τάξεις, ἀλληλέγγυες μὲ τὶς ἀνάλογες ντόπιες ὁμάδες. Κάποτε μάλιστα οἱ ἴδιοι οἱ ντόπιοι ἀντιδροῦσαν στὴ φιλελεύθερη πολιτικὴ ὁρισμένων φωτισμένων Φαναριωτῶν πριγκίπων, ὅπως ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος κι ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψη-

λάντης. Τὸν ἴδιο καιρό, οἱ Ἕλληνες γίνονται τὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν βαλκανικῶν λαῶν μὲ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὶς ἰδέες τῆς Εὐρώπης καὶ συνεισφέρουν στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς τους συνείδησης.

Ἔτσι ἀναπτύσσεται, παράλληλα μὲ τὴν ἐθνικὴ ἰδέα, μιὰ «διαβαλκανικὴ» συνείδηση χωρὶς νὰ προσκρούει σοβαρὰ στὸν ἐκκολαπτόμενο ἐθνικισμὸ τοῦ καθενὸς ἀπὸ τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς ὡς τὸ ιθ' αἰ. Ὅλα τὰ ἐθνικὰ κινήματα τῶν Βαλκανίων ὡς τὴν Ἑλληνικὴ ἐπανάσταση δείχνουν ἀξιοσημείωτη ἀλληλεγγύη. Ἕλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Ἀλβανοί, Ρουμάνοι μετέχουν ἀμοιβαῖα σ' αὐτά.

Ἡ ἐθνικὴ ἀφύπνιση, ὅπως παρουσιάζεται στὸ τέλος τοῦ ιη' αἰ., συνδέεται μὲ ὁρισμένα περιστατικὰ ποὺ συνέβαλαν ἄμεσα στὴν ἐκκόλαψή της: πρῶτα πρῶτα, οἱ ρωσοτουρκικοὶ πόλεμοι. Ἡ βαλκανικὴ πολιτικὴ τῆς Ρωσίας, ποὺ ἄρχισε ἤδη πρὶν ἀπ' τὸ μεγάλο Πέτρο, καθορίστηκε τὴν ἐποχὴ τῆς Αἰκατερίνης Β'. Ἡ Αἰκατερίνη δὲν ἀπέβλεπε μόνο στὴ ρωσικὴ ἐξάπλωση πρὸς τὸν Εὔξεινο Πόντο καὶ τὰ Βαλκάνια, ἀλλὰ καὶ στὴν κατάργηση τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας γιὰ νὰ τὴν ὑποκαταστήσει μὲ μιὰ «Βαλκανικὴ Αὐτοκρατορία» μὲ Ρῶσο πρίγκιπα ἐπικεφαλῆς. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ θεωροῦσε χρήσιμη τὴν ἐπίκληση τῶν «ἱστορικῶν δικαιωμάτων» τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν παλιὰ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία. Ἀπ' τὸ 1763, Ρῶσοι πράκτορες μὲ τὴν προοπτικὴ μιᾶς ἐξέγερσης, διέτρεχαν τὰ Βαλκάνια καὶ ἔρχονταν σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς προκρίτους, τοὺς Ἕλληνες ἀρχιερεῖς, τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν κλεφτῶν καὶ ἀρματολῶν. Στὴ διάρκεια τοῦ πρώτου ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τῆς Αἰκατερίνης (1768 - 1774), ὁ ρωσικὸς στόλος μὲ τὸν *Ἀλέξη Ὀρλὼφ* εἰσχωροῦσε στὴ Μεσόγειο καὶ ξεσήκωνε τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ἐνῶ καθὼς πλησίαζε μιὰ μικρὴ μοίρα μὲ τὸ *Θεόδωρο Ὀρλὼφ* κι ἕνα ὀλιγάριθμο ἄγημα, οἱ πρόκριτοι κι οἱ ἀρχιερεῖς ξεσήκωναν τὴν Πελοπόννησο (1769). Παρὰ τὶς ἐπιτυχίες καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ τουρκικοῦ στόλου στὸν κόλπο τοῦ Τσεσμὲ κοντὰ στὴ Σμύρνη, ἡ ἐξέγερση τῆς Πελοποννήσου καταπνίγηκε. Οἱ ἄτακτες ἀλβανικὲς συμμορίες (1770), ρήμαξαν γιὰ ἐννιὰ χρόνια τὴ χώρα. Στὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου ρωσοτουρκικοῦ πολέμου (1788 - 1792), ἡ ἑλληνικὴ παροικία τῆς Τεργέστης κι οἱ πλούσιοι ἔμποροι τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐξόπλισαν ἕνα στολίσκο, ὁ ὁποῖος, ἐνισχυμένος ἀπὸ τὰ νησιώτικα πλοῖα κι ἐπανδρωμένος μὲ Ἕλληνες κάτω ἀπ' τὶς διαταγὲς τοῦ *Λάμπρου Κατσώνη*, ποὺ ὑπηρετοῦσε στὸ Ρωσικὸ στρατό, παρενόχλησε τὸν τουρκικὸ στόλο σ' ὅλο τὸν πόλεμο, ἐνῶ σύγχρονα οἱ κλέφτες κι οἱ ἀρματολοὶ τῆς ἐνδοχώρας ἐξεγείρονταν ξανά.

Ἐνῶ οἱ ρωσοτουρκικοὶ πόλεμοι ἔθεταν τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα κι ἄρχιζαν νὰ διαμελίζουν τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἡ ἐσωτερικὴ ἀναρχία ἐπέσπευδε τὴν παρακμή της. Οἱ γενίτσαροι ἀνέβαζαν καὶ κατέβαζαν τοὺς σουλτάνους· οἱ πασάδες γίνονταν ἀνεξάρτητοι, πολεμοῦσαν κι ἐπαναστατοῦσαν κατὰ τῆς κεντρικῆς διοίκησης. Ἡ δραστηριότητα τοῦ πασᾶ τοῦ Βιδινίου, *Πασβάνογλου*, καὶ τοῦ *Ἀλῆ Πασᾶ Τεπελενλῆ* συνδέεται στενὰ μὲ τὸ ἐθνικὸ ἑλληνικὸ κίνημα. Ὁ Ἀλῆς, ἁπλὸς πασὰς τῶν Ἰωαννίνων τὸ 1788, ἔγινε ἰσχυρὸς τοπάρχης, ποὺ ἡ ἐξουσία του, προσωπικὴ ἢ μέσω τῶν γιῶν του, ἁπλωνόταν στὴν Ἤπειρο, τὴ Νότια Ἀλβανία, τὴ Δυτικὴ Μακεδονία, τὴ Θεσσαλία, τὴ Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα κι ἀκόμα στὴν Πελοπόννησο. Ἔχοντας συγκεντρώσει στὰ χέρια του τεράστια δύναμη καὶ ὑπερβολικὰ πλούτη καὶ γνωρίζοντας νὰ χρησιμοποιεῖ τὶς ἀντιζηλίες τῶν Δυνάμεων καὶ νὰ ἐπιτυχαίνει ἔτσι τὴν πολιτική, οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ βοήθεια πότε τῆς Γαλλίας καὶ πότε τῆς Ἀγγλίας, σχεδίαζε τὴ δημιουργία ἑνὸς ἑλληνοαλβανικοῦ κράτους, ἀνεξάρτητου ἀπ' τὴν Πύλη. Στὴν προσπάθειά του γιὰ διοικητικὸ συγκεντρωτισμό, προσέκρουσε στὶς δυὸ αὐτόνομες περιοχὲς τῆς *Χειμάρρας* καὶ τοῦ *Σουλίου* καὶ στὸ ἀνεξάρτητο φρόνημα τῶν κλεφτῶν. Τὸ 1798 κατόρθωσε νὰ ὑποτάξει τὴ Χειμάρρα κι ὅλα τὰ χωριὰ τῆς ἀκτῆς τῶν Ἀκροκεραυνίων. Ὁ ἀγώνας κατὰ τῶν Σουλιωτῶν διάρκεσε περισσότερο. Γιὰ νὰ δαμάσει τὴν ἀντίστασή τους (1803) χρειάστηκε νὰ κάνει τρεῖς ἐκστρατεῖες (1790 - 1791, 1792 καὶ 1800). Ἡ καταδίωξη τῶν κλεφτῶν τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Πελοποννήσου κράτησε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἡγεμονίας τοῦ Ἀλῆ. Ἀλλὰ τὸν ἴδιο καιρὸ ὁ Ἀλὴ πασὰς χρησιμοποιοῦσε τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, ἐμπιστευόμενος στοὺς Ἕλληνες διοικητικὲς θέσεις προορισμένες γιὰ Τούρκους καὶ παίρνοντάς τους στὸ στρατό του, ἔτσι ποὺ ἡ Αὐλὴ τῶν Ἰωαννίνων ἔγινε γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐξαίρετο πολιτικὸ καὶ στρατιωτικὸ σχολεῖο.

Ἂν καὶ οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ ιη' αἰ. δὲν ἀποτελοῦν παρὰ ἀντιπερισπασμοὺς ποὺ προκάλεσαν ξένες δυνάμεις, ὡστόσο διαφέρουν ἀπ' τὶς προηγούμενες τοῦ ιε' ὡς τὸ ιζ' αἰ. ἐξαιτίας τοῦ μαζικότερου χαρακτήρα τους. Ἀκόμα οἱ δειλὲς ἀπόπειρες γιὰ κάποια πολιτικὴ ὀργάνωση τῆς ἐξέγερσης τῆς Πελοποννήσου καὶ ἡ ἀντίσταση τοῦ Σουλιοῦ ἀναγγέλλουν ἤδη κάποια ἐθνικὴ ἐπαναστατικὴ πρωτοβουλία. Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος, ἀφοῦ ἡ ἐπαναστατικὴ λύση τοῦ προβλήματος τῆς ἀνεξαρτησίας ἀντιμετωπίστηκε σοβαρά, οἱ διάφορες κοινωνικὲς ὁμάδες ἀρχίζουν νὰ καθορίζουν τὴ στάση τους, νὰ διασαφηνίζουν τοὺς προσανατολισμούς τους καὶ νὰ ἑτοιμάζονται γιὰ νὰ δώσουν στὸ ἐθνικὸ κίνημα τὴν κατάλληλη γι'

αὐτὲς ἰδεολογική, κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ κατεύθυνση. Ἡ ἐξέγερση τῆς Πελοποννήσου ποὺ κατεύθυναν οἱ πρόκριτοι κι οἱ ἀρχιερεῖς συνδέει τὸ ἐθνικὸ κίνημα μὲ τὸ «ἀριστοκρατικὸ» πνεῦμα τῶν περασμένων αἰώνων καὶ τὴν ὑποστήριξη τῆς φεουδαλικῆς Ρωσίας ποὺ ἐγγυόταν τὴν καθεστηκυία τάξη. Τὸ κίνημα ποὺ προῆλθε ἀπ' τὸ δεύτερο ρωσοτουρκικὸ πόλεμο, ποὺ σ' αὐτὸν ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη παίζει γιὰ πρώτη φορὰ τὸν κύριο ρόλο, προμηνύει ἕνα προσανατολισμὸ πρὸς τὶς φιλελεύθερες ἰδέες τῆς δυτικῆς ἀστικῆς τάξης. Σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα τὸ κήρυγμα γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν ἐθνικοτήτων τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, βρίσκει στοὺς Ἕλληνες ἐνθουσιαστικὴ ὑποδοχή. Τὸ ἐθνικὸ κίνημα στὴν Ἑλλάδα, ὅπως ἄλλωστε ὅλα τὰ ἐθνικὰ κινήματα τῆς Εὐρώπης, θὰ συνδεθεῖ ἀπὸ τότε μὲ τὶς ἰδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης.

Μιλήσαμε γιὰ τὴ διείσδυση τῶν ἐπαναστατικῶν ἢ ἁπλὰ φιλελεύθερων ἰδεῶν σ' ἕνα περιορισμένο περιβάλλον διανοουμένων στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐμπόρων τοῦ ἐξωτερικοῦ, πρὶν κιόλας ἀπ' τὴν Ἐπανάσταση. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὁρισμένοι ποὺ ζοῦσαν στὴ Γαλλία — ἂς θυμηθοῦμε τὸν Κοραῆ — πῆραν μέρος μὲ τὸν ἕνα ἢ ἄλλο τρόπο στὴν Ἐπανάσταση καὶ πολλοὶ μπῆκαν στὴν ὑπηρεσία της. Ἀπ' τὸ 1792 οἱ γαλλοελληνικοὶ δεσμοὶ συσφίγγονται. Στὴ διάρκεια τῶν χρόνων 1795 καὶ 1796 ἡ ἑλληνικὴ σημαία εἶναι ἡ δεύτερη ἢ ἡ τρίτη στὸ λιμάνι τῆς Μασσαλίας, ὅπου ἡ Ἑλληνικὴ παροικία ἀποκτᾶ σημασία. Τότε γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ λόγος γιὰ «ἀνεξάρτητους Ἕλληνες» ποὺ πλέουν μὲ ἱεροσολυμιτικὴ σημαία κάτω ἀπ' τὴ γαλλικὴ προστασία. Ἡ κατοχὴ τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο (1797) καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ναπολέοντα γιὰ τὴν Ἀνατολὴ κατεύθυνε τὴ ναπολεόντεια πολιτικὴ πρὸς τὴν ἰδέα μιᾶς ἀνεξάρτητης Ἑλλάδας προστατευόμενης ἀπ' τὴ Γαλλία. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ σχηματίζεται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκστρατείας τῆς Αἰγύπτου τὸ τάγμα τῶν «Ἀκροβολιστῶν τῆς Ἀνατολῆς» (Chasseurs d'Orient) κι ἀργότερα ἡ «Ἀλβανικὴ Ταξιαρχία» (régiment albanais, 1807), ὅπου ὑπηρέτησαν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἥρωες τῆς Ἀνεξαρτησίας. Τὸ 1798 δημιουργεῖται τὸ Πρακτορεῖο τῆς Ἀγκώνας, ἀληθινὴ ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ τῶν ἑλληνοαλβανικῶν πληθυσμῶν, καὶ στέλνονται στὰ Βαλκάνια πράκτορες ποὺ ὑποκινοῦν τοὺς πληθυσμοὺς πότε ἐναντίον τοῦ Ἀλῆ καὶ πότε ἐναντίον τῆς Πύλης.

Ἡ πρώτη συνέπεια ὅλης αὐτῆς τῆς γαλλικῆς δραστηριότητας ἦταν τὸ στερέωμα τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, ποὺ κέρδιζε ὁλοένα καὶ περισσότερο τὰ πλήθη κι ἀφυπνίζονταν μέσα στοὺς κόλπους τῶν ἀγροτῶν. Τὸ κίνημα τοῦ Ρήγα Φερραίου κι ἡ ἀγροτικὴ ἐξέγερση

τῆς Θεσσαλίας μὲ τὸν *Εὐθύμιο Βλαχάβα* (1808 - 1809) συνδέονται μὲ τὴ γαλλικὴ πολιτική. Ὁ *Ρήγας* (1757 περ. - 1798) διαμορφωμένος στὸ πνεῦμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης κι ἔχοντας σχέσεις μὲ τὸ Διευθυντήριο, εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ συνέλαβε κι ὀργάνωσε ἕνα ἐθνικὸ κίνημα τῶν Βαλκανίων μὲ καθορισμένους πολιτικοὺς σκοπούς. Ὀνειρεύεται νὰ ἐλευθερώσει ὄχι μόνο τοὺς Ἕλληνες, ἀλλὰ ὅλους τοὺς Βαλκανικοὺς λαοὺς καὶ τοὺς ἴδιους ἀκόμα τοὺς Τούρκους μέσα σὲ μιὰ Βαλκανικὴ Δημοκρατία, ποὺ σχεδιάζει τὸ χάρτη της καὶ τὸ Σύνταγμά της, ἐμπνευσμένο ἀπ' τὸ Γαλλικὸ Σύνταγμα τοῦ 1793. Ἔχοντας διαλέξει ἀπ' τὸ 1796 σὰν κέντρο δραστηριότητας τὴν πλούσια ἑλληνικὴ παροικία τῆς Βιέννης, ἐκδίδει μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐπαναστατικῆς ὁμάδας ποὺ εἶχε σχηματίσει, βιβλία, ποιήματα, ἐπαναστατικὰ φυλλάδια. Ἡ αὐστριακὴ ἀστυνομία, ἀνακάλυψε τὶς ἀνατρεπτικές του ἐνέργειες καὶ τὸν παρέδωσε μαζὶ μὲ τοὺς συντρόφους του στὶς τουρκικὲς ἀρχὲς ποὺ τοὺς θανάτωσαν τὸ 1798.

Ὁ φιλελεύθερος αὐτὸς χαρακτήρας τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος ἀποτελεῖ τὴ δεύτερη συνέπεια τῆς ἄμεσης ἐπαφῆς μὲ τὴ Δημοκρατικὴ Γαλλία. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες τῆς ἐπανάστασης εἰσχωροῦν σὲ κύκλους ὅλο καὶ πιὸ πλατιούς, στοὺς ἐμπόρους, ἀκόμα καὶ στοὺς κλέφτες καὶ στοὺς ἁρματολοὺς ποὺ βρίσκονται στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ναπολέοντα. Ἡ πάλη ἀνάμεσα στοὺς προοδευτικοὺς καὶ τοὺς συντηρητικοὺς ποὺ παρατηρήσαμε στὸ πνευματικὸ πεδίο, γίνεται τώρα πιὸ σαφὴς στὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικό. Ἀπ' τὰ 1800 συναντᾶμε στὴν Ἑλλάδα δημοκρατικὰ κόμματα ποὺ δροῦν στὰ πλαίσια τῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοίκησης, στὴν Κοζάνη, στὴν Κέα, τὴ Σάμο, στὴν ὁποία οἱ Δημοκράτες τιτλοφοροῦνται «Καρμανιόλοι». Στὶς συντεχνίες καὶ τὶς συνεργατικὲς ἡ κοινωνικὴ πάλη διεξάγεται ἀνάμεσα στοὺς μαστόρους καὶ τοὺς καλφάδες, ἀνάμεσα σὲ μεγάλους καὶ μικροὺς μετόχους (Ἀμπελάκια). Ἡ ἴδια πάλη διεξάγεται ἀνάμεσα στὶς συντεχνίες καὶ τοὺς μεγαλέμπορους. Ἡ ἀντίθεση παίρνει ἀνώτερες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς μορφὲς στὴν Ἑπτάνησο Πολιτεία, τὸ πρῶτο ἡμιαυτόνομο ἑλληνικὸ κράτος, ποὺ δημιούργησε ἡ Σύμβαση τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1800 κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ γαλλοτουρκικοῦ πολέμου. Ἡ Ἑπτάνησος Πολιτεία μετατράπηκε σὲ ἀγγλικὸ προτεκτοράτο μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ στὰ 1815, ἀφοῦ ὡς τὰ 1807 ἦταν ὑποτελὴς στὴν Ὑψηλὴ Πύλη ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα στὴν κατοχὴ τῆς Ρωσίας· στὰ 1807 ξανάπεσε στὴ γαλλικὴ κατοχὴ καὶ ἔπειτα, ἀπὸ τὰ 1809 στὴν ἀγγλικὴ (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ποὺ τὴν ἐγκατέλειψαν οἱ Γάλλοι στὰ 1814). Εὐθὺς ἐξαρχῆς, τὸ ἀγγλικὸ προτεκτοράτο προσέκρουσε στὴν ἐχθρότητα τῶν νη-

σιωτῶν, ὄχι μόνο τῆς ἀγροτιᾶς ἀλλὰ καὶ τῆς ἀστικῆς τάξης κι ἑνὸς περιορισμένου ἀριθμοῦ εὐγενῶν, ρωσόφιλων ἢ γαλλόφιλων. Οἱ ἐξεγέρσεις τῶν χωρικῶν πού διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη μὲ πυκνὸ ρυθμὸ (στὰ 1817 καὶ 1819 στὴ Ζάκυνθο καὶ στὴ Λευκάδα, στὰ 1833 καὶ 1843 στὴν Κεφαλλονιὰ) παίρνουν εὔκολα ἕνα γενικότερο ἐθνικὸ χαρακτήρα.

Τὸ ἐθνικὸ κίνημα πῆρε ἔτσι ἕνα κοινωνικὸ περιεχόμενο τελείως ἀντίθετο ἀπὸ κεῖνο πού ἤθελαν νὰ τοῦ δώσουν οἱ ἰθύνοντες. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ προκαλεῖ τὴ δυσπιστία, καὶ συχνὰ τὴν ἐχθρότητα, ἀπέναντί του, τοῦ ἀνώτερου κλήρου καὶ τῆς πλειοψηφίας τῶν Φαναριωτῶν καὶ τῶν κοτζαμπάσηδων. Ἀντίθετα τὰ προχωρημένα στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς τάξης κι οἱ προοδευτικοὶ διανοούμενοι συνέχιζαν τὸ ὀργανωτικὸ ἔργο τοῦ Ρήγα. Κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν μυστικῶν ἑταιρειῶν τῆς Εὐρώπης καὶ σὲ στενὴ σχέση μὲ τὶς τεκτονικὲς στοές, σχηματίστηκαν ἀνάλογες ἑλληνικὲς ἑταιρεῖες, ὅπως τὸ *Ἑλληνόγλωσσον Ξενοδοχεῖον* στὸ Παρίσι (1809), ἡ *Φιλόμουσος Ἑταιρεία* στὴν Ἀθήνα (1812), πού μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι ἐργάζονται γιὰ τὴν πολιτισμικὴ ἀνάπτυξη τῶν Ἑλλήνων προετοίμαζαν τὴν ἐθνικὴ Ἐπανάσταση. Σπουδαιότερη ἦταν ἡ *Φιλικὴ Ἑταιρεία* πού ἱδρύθηκε στὴν Ὀδησσὸ τὸ 1814. Ἡ Ἑταιρεία ἅπλωσε τὴ δραστηριότητά της σ' ὅλες τὶς ἑλληνικὲς παροικίες τῆς Εὐρώπης καὶ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Τὰ μέλη της ἀνῆκαν σ' ὅλες τὶς κοινωνικὲς ὁμάδες πού προσελκύστηκαν στὸ ἐθνικὸ κίνημα, σύμφωνες γιὰ τὸν τελικὸ σκοπὸ τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς χώρας, ἀλλὰ διατηρώντας ἡ κάθε μία τοὺς πολιτικοὺς καὶ κοινωνικούς της προσανατολισμοὺς καὶ τὶς ἰδέες της πάνω στὴν τακτικὴ πού ἔπρεπε ν' ἀκολουθηθεῖ. Οἱ ὀλιγαρχικὲς τάσεις ὁρισμένων Φαναριωτῶν καὶ προκρίτων, οἱ φιλελεύθερες τάσεις τῆς ἀστικῆς τάξης τῶν νησιῶν καὶ τῶν παροικιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ, τὸ δημοκρατικότερο πνεῦμα τῶν διανοούμενων, ἡ καιροσκοπικὴ τακτικὴ (τῶν συντηρητικῶν καὶ τῶν μεγαλεμπόρων) πού ἀπαιτοῦσε, πρὶν ἀπὸ κάθε δράση, μακρὰ προετοιμασία καὶ τὴν ἐγγύηση ξένης ὑποστήριξης, ἡ τακτικὴ τῆς ἄμεσης δράσης (τῶν ἐπαναστατῶν), ὅλες αὐτὲς οἱ κατευθύνσεις ἐκδηλώνονταν ἀπ' τὶς ἀρχὲς κιόλας τῆς Ἑταιρείας.

Στὴν παραμονὴ τῆς Ἐπανάστασης, ἡ ἡγεσία τῆς Ἑταιρείας περνᾶ στοὺς συντηρητικούς: ὁ πρίγκιπας *Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης*, ἀξιωματικὸς στὴ ρωσικὴ ὑπηρεσία ὀνομάζεται ἀνώτατος ἀρχηγός της (1820). Ὡστόσο, ἡ ἐπαναστατικὴ ὁμάδα, ἐπωφελούμενη ἀπ' τὶς εὐνοϊκὲς συνθῆκες — ἐξεγέρσεις τῶν πασάδων τῆς Ἀσίας, ἐξέγερση τοῦ Ἀλῆ τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τῆς Πύλης (1820), ἐξεγέρσεις στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἰσπανία — κατόρθωσε νὰ διαλύσει τοὺς δισταγμοὺς καὶ νὰ κηρύξει τὴν Ἐπανάσταση. Οἱ δυνάμεις

πού διέθετε ἡ Ἑταιρεία γιὰ νὰ τὶς ἀντιτάξει στὴν ἐξασθενημένη Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία δὲν ἦταν εὐκαταφρόνητες: ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς στὴν ἀρχὴ τοῦ ιθ' αἰ. ξεπερνοῦσε τὰ 3 ἑκ., τὰ πλούτη πού εἶχαν συγκεντρώσει οἱ τραπεζίτες τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ οἱ ἐφοπλιστὲς τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου μποροῦσαν ν' ἀνταποκριθοῦν στὶς πρῶτες ἀνάγκες· οἱ κλέφτες κι οἱ ἁρματολοὶ καὶ οἱ ἄλλες ἔνοπλες δυνάμεις ὑπολογίζονταν σὲ πολλὲς δεκάδες χιλιάδες· σημαντικὸς ἀριθμός τους εἶχε ἀσκηθεῖ καλὰ στοὺς Ναπολεόντειους πολέμους, στὰ στρατιωτικὰ σώματα τὰ δημιουργημένα ἀπ' τοὺς Γάλλους καὶ τοὺς Ἄγγλους στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου καὶ στὴ Σχολὴ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Ὁ ἐλαφρὸς καὶ γρήγορος ἐμπορικὸς στόλος τῶν νησιῶν, ἐξοπλισμένος κατὰ τῶν πειρατῶν κι ἔχοντας ὑπηρετήσει στοὺς πολέμους τῆς Ρωσίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, μποροῦσε τώρα ἄφοβα ν' ἀντιμετωπίσει τὸν τουρκικὸ στόλο, πού θ' ἀπόμενε χωρὶς ἔμπειρα πληρώματα μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Ἑλλήνων «γαλιοντζήδων» του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ (1821 - 1832)

I. Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1821 - 1824)

Ἡ ἐπανάσταση ξέσπασε σὲ δυὸ σημεῖα : τὸ 1821, ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης μπῆκε στὸ Γιάσι καὶ κήρυξε τὴν Ἐπανάσταση στὴ Μολδαβία καὶ στὴ Βλαχία. Ἕνα κίνημα ὅμως ἑλληνικοῦ χαρακτήρα δὲν μποροῦσε νὰ βρεῖ σταθερὴ ὑποστήριξη ἀπ' τὸ ντόπιο πληθυσμό, ἀδιάφορο στὸ σύνολό του. Ὁ *Θεόδωρος Βλαδιμηρέσκου*, ποὺ σὲ συμφωνία μὲ τὴν Ἑταιρεία εἶχε ξεσηκώσει τοὺς Βλάχους ἀγρότες, διαχώρισε τὴ δική του ὑπόθεση ἀπ' τὴν ἑλληνική, μόλις κατάλαβε τὴν ἀποδοκιμασία τῆς Ρωσίας. Ὁ Ὑψηλάντης τὸν συνέλαβε καὶ τὸν θανάτωσε. Πολὺ γρήγορα οἱ Τοῦρκοι κατέπνιξαν τὴν ἐπανάσταση στὴ Βλαχία, ποὺ δὲ χρησίμεψε παρὰ σὰν ἀντιπερισπασμός γιὰ τὴν Ἐπανάσταση στὴν Ἑλλάδα.

Μερικοὺς μῆνες ὕστερα, ὁ *Δικαῖος Παπαφλέσσας* κι ἄλλα μέλη τῆς Ἑταιρείας, ἐξουδετερώνοντας τοὺς δισταγμοὺς τῶν προκρίτων, κήρυξαν τὴν Ἐπανάσταση στὴν Πελοπόννησο, τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ἀρχικὰ τὸ κίνημα ξαπλώθηκε ὣς τὸν Ὄλυμπο καὶ τὴ Μακεδονία, ἀλλ' ἀπὸ τὸ 1821 περιορίστηκε στὴν Πελοπόννησο, στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ στὰ πιὸ κοντινὰ νησιά. Ἀπ' τὰ ἀπομακρυσμένα νησιὰ μόνο ἡ Σάμος ἀντιστάθηκε ὣς τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐξεγερμένες περιοχές, ἡ ἐπαναστατικὴ ὁμάδα τῆς Ἑταιρείας ἔπρεπε πρῶτα νὰ νικήσει τοὺς δισταγμοὺς τῶν προκρίτων καὶ σ' ὁρισμένα νησιά, στὴ Σάμο καὶ στὴν Ὕδρα, ἡ κοινωνικὴ ἐξέγερση κατὰ τῶν προκρίτων προηγήθηκε ἀπ' τὴν ἐθνικὴ Ἐπανάσταση κατὰ τῶν Τούρκων.

Στὴν περίοδο 1821 - 1824 ἡ ἐπανάσταση προόδευσε ραγδαῖα. Οἱ ἄτακτοι σχηματισμοὶ τῶν κλεφτῶν καὶ τοῦ νησιώτικου στόλου κατόρθωσαν νὰ καταλάβουν πολλὰ φρούρια καὶ ν' ἀποκρούσουν ὅλες τὶς τουρκικὲς ἐκστρατεῖες ἀπὸ στεριὰ καὶ θάλασσα. Ἡ σπουδαιότερη, τοῦ *Μαχμοὺτ Δράμαλη*, ποὺ σ' αὐτὴν εἶχαν κινητοποιηθεῖ 30.000 ἄντρες, καταστράφηκε ὁλοκληρωτικὰ στὰ στενὰ τῶν Δερβενακιῶν στὴν Πελοπόννησο, χάρη στὴ στρατιωτικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ γέρου ἀρχηγοῦ *Θεόδωρου Κολοκοτρώνη* (1822).

Παράλληλα μὲ τὴν ἐθνικὴ πάλη, διεξάγεται αὐτὴ τὴν περίοδο μιὰ ἐσωτερικὴ σύγκρουση γιὰ τὴν ἡγεσία τῆς Ἐπανάστασης, μὲ ἀντικείμενο τὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀρχὲς τοῦ νέου ὑπὸ δημιουργία κρά-

τους. Στὴν ἀρχή, οἱ πρόκριτοι ἀπομάκρυναν τὰ λαϊκὰ στοιχεῖα καὶ πῆραν στὰ χέρια τους τὴν ἡγεσία τῆς Ἐπανάστασης. Σχηματίσθηκε σειρὰ ἀπὸ τοπικὲς κυβερνήσεις, ὅλες κάτω ἀπ' τὸν ἔλεγχό τους, ἡ *Πελοποννησιακὴ Γερουσία*, ἡ *Γερουσία τῆς Δυτικῆς Χέρσου Ἑλλάδος*, ὁ *Ἄρειος Πάγος* γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα. Τὰ νησιὰ ἐπίσης εἶχαν τὶς τοπικὲς κυβερνήσεις τους. Ἡ πρώτη Ἐθνοσυνέλευση, ποὺ ἔγινε κοντὰ στὴν ἀρχαία Ἐπίδαυρο, ψήφισε ἕνα δημοκρατικὸ σύνταγμα (Ἰανουάριος 1822), ποὺ καθίδρυε τὴν πρώτη Γενικὴ κυβέρνηση τῆς Ἑλλάδας, χωρὶς ὅμως νὰ καταργήσει τὶς τοπικὲς κυβερνήσεις. Σύμφωνα μὲ τὶς ἰδέες τῆς ἐποχῆς, ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, ποὺ ἦταν ἐμπιστευμένη, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Γαλλικοῦ Διευθυντηρίου, σὲ πέντε μέλη ποὺ διόριζαν τοὺς ὑπουργούς, διακρινόταν ἀπὸ τὴ νομοθετικὴ ἐξουσία, ποὺ τὴν ἀσκοῦσε τὸν ἴδιο καιρὸ τὸ «ἐκτελεστικὸ» καὶ μιὰ βουλὴ ἐτήσιας διάρκειας, βγαλμένη μὲ ἔμμεση ἐκλογή. Τὸ σῶμα τῶν «ἐκλεκτόρων» τὸ ἀποτελοῦσαν οἱ πρόκριτοι τῶν ἐπαρχιῶν. Ἡ Ἐθνοσυνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου κήρυττε ἐπίσης τὴν Ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδας καὶ δικαίωνε τὴν Ἐπανάσταση, ποὺ τὴν χαρακτήριζε ὡς «Ἐθνικὴ Ἐπανάσταση» καὶ τὴ διέκρινε ἀπ' τὰ «δημαγωγικὰ καὶ στασιαστικὰ κινήματα» τῆς ἐποχῆς. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ὅτι μιὰ ἀπ' τὶς πρῶτες πράξεις τῆς Ἐπανάστασης ὑπῆρξε ἡ κατάργηση τῆς δουλείας. Τὸ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου ἄφηνε ὅλη τὴν ἐξουσία στοὺς πρόκριτους. Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος, τὰ πολεμικὰ γεγονότα εἶχαν αὐξήσει τὴν ἐπιροὴ τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν ποὺ ἐκπροσωποῦσαν ὥς ἕνα βαθμὸ τὴν ἀγροτιὰ καὶ ποὺ μὲ τὴ σειρά τους διεκδικοῦσαν εὐρύτερη συμμετοχὴ στὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας. Ἔτσι ἡ ὑφιστάμενη ἀπ' τὴν ἀρχὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς δυὸ ὁμάδες κατέληξε τὸ 1823 - 1824 σὲ ἀνοιχτὸ ἐμφύλιο πόλεμο. Στὴν πρώτη φάση, οἱ πρόκριτοι τῶν νησιῶν, ποὺ εἶχαν μᾶλλον ἀστικὲς τάσεις, συμμαχώντας μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν Πελοποννησίων προκρίτων, κατόρθωσαν ν' ἀπομακρύνουν τοὺς στρατιωτικοὺς ποὺ εἶχαν ἀρχηγὸ τὸν Κολοκοτρώνη. Οἱ δυὸ ὁμάδες τῶν προκρίτων εἶχαν ἤδη ἐπιβάλει τὴ θέλησή τους στὴ δεύτερη Ἐθνοσυνέλευση ποὺ συγκλήθηκε στὸ Ἄστρος (1823), ποὺ παρὰ τὶς φατριαστικὲς διαμάχες παρουσιάζει γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πραγματικὴ πρόοδο. Καταργήθηκαν οἱ τοπικὲς κυβερνήσεις καὶ διατυπώθηκαν σαφέστερα οἱ σχετικὲς μὲ τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα διατάξεις. Ἡ συμμαχία ἀνάμεσα στοὺς προκρίτους τῶν νησιῶν καὶ τῆς Πελοποννήσου δὲν κράτησε πολύ. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ξανάρχισε γρήγορα. Σ' αὐτὴ τὴ δεύτερη φάση, οἱ νησιῶτες, ὑποστηριζόμενοι ἀπ' τὰ φιλελεύθερα στοιχεῖα καὶ τοὺς διανοούμενους ποὺ μαζί τους συνδεόταν τὸ μεγα-

λύτερο μέρος τοῦ λαοῦ, ἐπικράτησαν σὲ βάρος τῶν Πελοποννησίων προκρίτων καὶ πῆραν στὰ χέρια τους τὶς ἑλληνικὲς ὑποθέσεις, ἔχοντας ἐπικεφαλῆς τὸν *Γ. Κουντουριώτη* καὶ τὸν Φαναριώτη *'Α. Μαυροκορδάτο*, τὴ διαπρεπέστερη πολιτικὴ προσωπικότητα τῆς 'Επανάστασης.

II. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ (1825 - 1827)

Ἡ νέα πολιτικὴ ἡγεσία στάθηκε ἀνίκανη νὰ ὀργανώσει τὶς ἐθνικὲς δυνάμεις καὶ ν' ἀνταπεξέλθει στοὺς κινδύνους ποὺ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει ἡ Ἐπανάσταση τὸ 1825, ὅταν ὁ Μουχαμὲτ Ἀλῆ, ὁ ἀντιβασιλιὰς τῆς Αἰγύπτου, μὲ τὰ τακτικὰ στρατεύματά του καὶ τὸν εὐρωπαϊκὰ ὀργανωμένο στόλο του, μπῆκε ἐνεργὰ στὸν πόλεμο. Τὸ 1825 ὁ Ἰμπραὴμ πασάς, ὁ γιὸς τοῦ Μουχαμὲτ Ἀλῆ, ἀφοῦ πρῶτα κατάπνιξε τὴν ἐπανάσταση στὴν Κάσο καὶ στὴν Κρήτη, ἀποβίβαζε σημαντικὰ ταχτικὰ στρατεύματα στὴν Πελοπόννησο. Γιὰ δυὸ χρόνια, ἀπ' τὸ 1825 ὥς τὸ 1827, ὁ Ἰμπραὴμ ρήμαζε τὴ χώρα. Μὲ τὴν κατάληψη τοῦ Μεσολογγιοῦ (1826), ποὺ ἡ θρυλική του «ἔξοδος» ἀναζωπύρωσε τὸν εὐρωπαϊκὸ φιλελληνισμό, καὶ μὲ τὸ πάρσιμο τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν, οἱ Τοῦρκοι ἔγιναν κύριοι τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας καὶ ἡ Ἐπανάσταση φάνηκε ὅτι θὰ ἔσβηνε. Ἡ κυβέρνηση, τρομοκρατημένη, δὲν ἔκανε τίποτα σοβαρὸ γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὴν κατάσταση. Εἶχε τοποθετήσει ὅλες τὶς ἐλπίδες της στὴ ξένη βοήθεια κι ἐμπιστευτεῖ στὴν Ἀγγλία τὴν ὑπόθεση τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ὡστόσο οἱ ἐθνικὲς δυνάμεις φαίνονταν ἀνεξάντλητες. Συσπειρωμένες γύρω ἀπ' τὸν Κολοκοτρώνη στὴν Πελοπόννησο, τὸν Καραϊσκάκη στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, τὸν Μιαούλη καὶ Σαχτούρη στὴ θάλασσα, ἀναζωογονοῦσαν τὴν ἀντίσταση κι ὑποχρέωναν τὶς μεγάλες Δυνάμεις, Ρωσία, Ἀγγλία καὶ Γαλλία, νὰ ἐπέμβουν στὸ Ἑλληνικὸ ζήτημα πού, ἀπ' τὴν ἀρχή, διατάραζε τὴ διπλωματία τους.

Ἡ ἀρχὴ τῆς νομιμότητας τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας εἶχε κλονιστεῖ ἀπ' τὸ 1820 μὲ τὶς ἐξεγέρσεις τῶν ἀποικιῶν τῆς Νότιας Ἀμερικῆς ἐναντίον τῆς Ἰσπανίας, τὶς φιλελεύθερες καὶ ἐθνικὲς ἐπαναστάσεις τοῦ Πεδεμόντιου καὶ τῆς Νεάπολης καὶ τὸ φιλελεύθερο ξεσήκωμα τῆς Ἰσπανίας ἐναντίον τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ τῶν Βουρβώνων. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἱερῆς Συμμαχίας, τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας βρίσκονταν στὸ Λάιμπαχ γιὰ τὸ διακανονισμὸ τῶν τυχῶν τῆς Ἰσπανικῆς Ἐπανάστασης, ὅταν ξέσπασε ἡ Ἑλλη-

νική. Φυσικά, ἡ Ἐπανάσταση καταδικάστηκε ὁμόφωνα. Ἂν οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ἦταν σύμφωνες πάνω στὴν ἀρχὴ τῆς νομιμότητας τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας, ὡστόσο διαφωνοῦσαν γιὰ τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα, ἐφόσον ὁ κύριος σκοπὸς τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Ἀγγλίας ἦταν τὸ σταμάτημα τῆς ἀνησυχητικῆς προώθησης τῆς Ρωσίας πρὸς τὰ Βαλκάνια καὶ τὸν Εὔξεινο Πόντο. Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος, ἡ ἐπιτυχία τῆς ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ἀπ' τὸ 1821 ὥς τὸ 1824, ἡ ἀντίστασή της στὶς δυσχέρειες ἀπ' τὸ 1825 ὥς τὸ 1827, ἀλλὰ προπαντὸς οἱ ζωηρὲς συμπάθειες ποὺ ἡ ἑλληνικὴ ὑπόθεση εὕρισκε ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς ὅλων τῶν χωρῶν καὶ τὸ ἰσχυρὸ κίνημα τοῦ φιλελληνισμοῦ, ἔκφραση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἀνάγκαζε τὶς τρεῖς κύριες Δυνάμεις ποὺ ἦταν ἀντίπαλες στὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα νὰ ἔρθουν σὲ συμβιβασμὸ γιὰ νὰ διακανονίσουν ἐπιτέλους τὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα. Μετὰ ἀπὸ μακρές, ἄγονες διαπραγματεύσεις, ποὺ σκοπός τους ἦταν ἡ καθυστέρηση τῆς ὑπόθεσης, ἡ Ρωσία, ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία συνῆψαν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1827 τὴν Τριπλὴ Συμμαχία, ποὺ ἀναλάβαινε τὴ μεσολάβηση ἀνάμεσα στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα καὶ στὴν Πύλη, πάνω στὴ βάση τῆς αὐτονομίας τῆς Ἑλλάδας κάτω ἀπ' τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου, κι ἀπαιτοῦσε ἀπ' τοὺς δυὸ ἐμπόλεμους ἄμεση ἀνακωχή. Ἡ ρητὴ ἄρνηση τῆς Πύλης νὰ ὑποταχθεῖ στὴ θέληση τῆς Τριπλῆς Συμμαχίας εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου (20 Ὀκτωβρίου 1827), ὅπου καταστράφηκε ὁ τουρκοαιγυπτιακὸς στόλος.

III. Η ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ (1827-1832)

Ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου δὲν ὑπῆρξε στὴν πραγματικότητα παρὰ τὸ προανάκρουσμα ἑνὸς ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ποὺ οὔτε ἡ κοντόφθαλμη διπλωματία τοῦ *Οὐέλιγκτων* οὔτε οἱ ραδιουργίες τοῦ *Μέτερνιχ* μποροῦσαν πιὰ νὰ ἐμποδίσουν. Ὁ πόλεμος ξέσπασε τὸ 1828. Ἡ Τουρκία νικήθηκε κι ἐξαναγκάστηκε μὲ τὴ Συνθήκη τῆς Ἀδριανούπολης ν' ἀναγνωρίσει τὴν αὐτονομία τῆς Ἑλλάδας (1829). Ἡ ρωσικὴ διπλωματία θριάμβευε στὰ Βαλκάνια, γιατὶ ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας φαινόταν νὰ συνδέεται μὲ τὴ νίκη τῶν ρωσικῶν ὅπλων. Ἦταν ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ ἡ Μεγάλη Βρεταννία ἤθελε ν' ἀποφύγει. Μὲ πρόταση τοῦ ὑπουργοῦ της Ἄμπερντην, ἕνα νέο πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου (Φεβρουάριος 1830) κήρυξε τὴν Ἑλλάδα ἀνεξάρτητο Κράτος ὑπὸ κληρονομικὴ μοναρχία. Ἡ Ἀγγλία διαχώριζε ἐπιτήδεια τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση ἀπ' τὴ συνθήκη τῆς Ἀδριανούπολης κι ἐνίσχυε τὸ γόητρό της στὸ νέο Κράτος.

Στὸ μεταξύ, ἀπὸ τὸ 1827, ἡ Γ' Ἐθνοσυνέλευση τῆς Τροιζήνας εἶχε ἐκλέξει κυβερνήτη τῆς Ἑλλάδας τὸν *Ἰωάννη Καποδίστρια*, παλιὸ Ὑπουργὸ τοῦ Τσάρου. Ὁ Καποδίστριας, στηριγμένος στὸ ρωσικὸ κόμμα ποὺ τὸ διεύθυναν μεγαλοκαπετανέοι, κι ἀνάμεσά τους ὁ Κολοκοτρώνης, κι ἐπωφελούμενος ἀπ' τὴν κόπωση ἑνὸς πληθυσμοῦ ἀηδιασμένου ἀπ' τὶς συγκρούσεις ἀνάμεσα στοὺς νησιῶτες, Πελοποννήσιους καὶ στρατιωτικούς, κατόρθωσε νὰ ἐπιβάλει τὴν προσωπική του δικτατορία. Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Καποδίστρια ἀποσκοποῦσε οὐσιαστικὰ στὸ νὰ ὑποτάξει τὸ νέο κράτος στὶς βλέψεις τοῦ Τσάρου. Ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερική του πολιτική, ὁ Καποδίστριας στάθηκε ἀνίκανος νὰ λύσει τὸ καίριο πρόβλημα τῆς ἐποχῆς, τὴ διανομὴ στοὺς ἀγρότες τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, ποὺ ἀνῆκαν ἄλλοτε στοὺς Τούρκους. Τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν τῶν γαιῶν (τὸ μισὸ περίπου τοῦ καλλιεργήσιμου ἐδάφους τῆς χώρας) πέρασε στὰ χέρια τῶν προκρίτων, ἐνῶ τὰ πέντε ἕκτα τῶν ἀγροτῶν ἔμεναν ἀκτήμονες, ὅπως στὴν τουρκικὴ κατοχή, κι ἐξαρτημένοι ἀπ' τοὺς πρόκριτους, πλούσιους γαιοκτήμονες κι ἐκμισθωτὲς τῶν φόρων. Ἡ διακυβέρνηση τοῦ Καποδίστρια ὡστόσο ἀποτελεῖ τὴν πρώτη σοβαρὴ προσπάθεια διοργάνωσης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Πρῶτος αὐτὸς φροντίζει γιὰ τὴ

δημόσια ἐκπαίδευση, καταστέλλει τὴν πειρατεία, διοργανώνει τὴ διοίκηση, ὑποβάλλει σὲ κάποια πειθαρχία τὸ στασιαστικὸ πνεῦμα τῶν προκρίτων, ποὺ ἤθελαν ν' ἀντικαταστήσουν στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα τοὺς Τούρκους ἀξιωματούχους. Γιά τὸ λόγο αὐτὸ συνάντησε ἀπὸ τὴν πλευρά τους ἄγρια ἀντίδραση, στὴν ὁποία προσθέτονταν ἡ ἀντίδραση τῶν νησιωτῶν ἀστῶν ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ἀγγλικὸ κόμμα καὶ τῶν φιλελεύθερων διανοούμενων, καθὼς καὶ ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀδιαφορία τῶν λαϊκῶν μαζῶν, κυρίως τῆς ἀγροτιᾶς, ποὺ εἶχε ἀπογοητευτεῖ ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ καὶ φορολογικὴ πολιτικὴ τοῦ κυβερνήτη.

Συνωμοσίες ἐξυφάνθηκαν εὐνοημένες ἀπ' τὴν 'Αγγλία καὶ τὴ Γαλλία ποὺ δυσπιστοῦσαν πρὸς τὴ φιλορωσικὴ πολιτική του. Τελικά ὁ Καποδίστριας δολοφονήθηκε ἀπὸ δυὸ μέλη τῆς ἰσχυρῆς πελοποννησιακῆς οἰκογένειας τῶν Μαυρομιχαλαίων (1831).

Ἡ ἀναρχία ποὺ ἀκολούθησε ἐπέτρεψε στὶς τρεῖς «προστάτιδες» Δυνάμεις νά ἐπιβάλουν τὴν ἀπόλυτη μοναρχία, μὲ μονάρχη τῆς ἐκλογῆς τους τὸν *Ὄθωνα Α'*, πρίγκιπα τῆς Βαυαρίας, ἀφοῦ πέτυχαν ἀπ' τὴν Πύλη, μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Μαΐου τοῦ 1832, τὴν ἀναγνώριση τῆς 'Ανεξαρτησίας τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ (1833-1856)

I. Η ΑΠΟΛΥΤΗ ΜΟΝΑΡΧΙΑ (1833-1843)

1. Ὀργάνωση τοῦ Κράτους

Ἡ ἐθνικὴ καὶ φιλελεύθερη ἐπανάσταση τῶν Ἑλλήνων κατέληγε στὴ δημιουργία ἑνὸς μοναρχικοῦ κράτους, ποὺ ἡ διοργάνωσή του ἀφέθηκε σὲ ξένο πρίγκιπα καὶ σὲ ξένη κυβέρνηση. Ὁ βασιλιὰς Ὄθων, ἀνήλικος ἀκόμα, ἀποβιβαζόταν στὶς 25 Ἰανουαρίου (μὲ τὸ ὀρθόδοξο ἡμερολόγιο, 6 Φεβρουαρίου μὲ τὸ γρηγοριανὸ) τοῦ 1833 στὸ Ναύπλιο, προσωρινὴ πρωτεύουσα τοῦ νέου βασίλειου, ποὺ περιλάβαινε τὴν Πελοπόννησο, τὶς Κυκλάδες καὶ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα ὡς τὴν ὁροθετικὴ γραμμὴ ἀπ' τὸν κόλπο τῆς Ἄρτας στὸν κόλπο τοῦ Βόλου βορινά. Τὸν Ὄθωνα συνόδευε ἕνα Συμβούλιο Ἀντιβασιλείας μὲ πρόεδρο τὸν κόμη *Ἄρμανσπεργκ*.

Κάθε ἰδέα ἐπεξεργασίας Συντάγματος ἐγκαταλείφθηκε κι ἡ Ἀντιβασιλεία κυβέρνησε ἄμεσα τὴ χώρα σύμφωνα μ' ἕνα αὐστηρὰ συγκεντρωτικὸ σύστημα, ἀπομακρύνοντας τοὺς Ἕλληνες ἀπ' τὴν ἐξουσία. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σχηματίστηκε μιὰ «ἑλληνικὴ κυβέρνηση» (Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας) ἀλλ' αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες ὑπουργοὶ δὲν ἦταν παρὰ διευθυντὲς ὑπουργικῶν γραφείων, ἐνῶ πραγματικοὶ ὑπουργοὶ ἦταν οἱ ἀντιβασιλεῖς.

Τὸ κράτος διαιρέθηκε σὲ δέκα *νομαρχίες*, ὑποδιαιρεμένες σὲ *ἐπαρχίες* κι αὐτὲς σὲ *δήμους* ποὺ διοικοῦνταν ἀπὸ ὑπαλλήλους διορισμένους ἀπ' τὸ Βασιλιά. Καὶ οἱ πιὸ στοιχειώδεις δημοτικὲς ἐλευθερίες καταργήθηκαν. Ἱδρύθηκαν πρωτοδικεῖα, τρία στρατοδικεῖα, δυὸ Ἐφετεῖα καὶ ὁ Ἄρειος Πάγος. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ δίκαιο, εἰδικὰ τὸ ἀστικό, τὸ διάταγμα τῆς 23ης Φεβρουαρίου 1835 εἰσήγαγε τὸ βυζαντινὸ δίκαιο σὰ βάση τῆς νομοθεσίας καὶ τῆς νομολογίας, ἀλλ' ἀναγνώριζε καὶ τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο «ἐκεῖ ὅπου εἶχε ὑπερισχύσει». Σύμφωνα μὲ τὴν ἑρμηνεία αὐτοῦ τοῦ διατάγματος ἀπ' τοὺς νομομαθεῖς τῆς ἐποχῆς, τὴ βάση τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας καὶ νομολογίας ἀποτέλεσε τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, ὅπως λειτουργοῦσε στὴ Γερμανία. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἀνακηρύχτηκε *ipso jure* καὶ χωρὶς τὴ συγκατάθεση τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κων-

σταντινούπολης, ἀνεξάρτητη διοικητικὰ ἀπ' αὐτό. Ἡ ἀντιβασιλεία ἔβαλε ἐπίσης τὶς πρῶτες βάσεις τῆς δημόσιας Ἐκπαίδευσης. Στὶς πόλεις ἱδρύθηκαν μερικὰ σχολεῖα μέσης ἐκπαίδευσης καὶ τὸ 1837 τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀποτυχία τῆς Ἀντιβασιλείας στὴν ὀργάνωση τοῦ κράτους φαίνεται καθαρὰ σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ στρατὸ καὶ τὰ οἰκονομικά. Ἡ Ἀντιβασιλεία ἔλυσε τὸ στρατιωτικὸ πρόβλημα μὲ πνεῦμα στρατιωτικῆς κατοχῆς σὲ ξένη χώρα, ἀπολύοντας ὅλα τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα καὶ ἀντικαθιστώντας τα μ' ἕνα ἐθελοντικὸ σῶμα στρατολογημένο στὴ Βαυαρία μὲ γερὸ μισθό. Μόνο μιὰ δύναμη χιλίων ὡς χιλίων διακοσίων Ἑλλήνων στρατιωτῶν μποροῦσε νὰ μπεῖ στὸ νέο στρατὸ καὶ στὴ χωροφυλακή. Τὰ μέτρα αὐτὰ ἄφησαν χωρὶς πόρους ζωῆς δέκα περίπου χιλιάδες παλιοὺς ἀγωνιστὲς τοῦ πολέμου τῆς Ἀνεξαρτησίας, ποὺ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς προέρχονταν ἀπὸ περιοχὲς ποὺ εἶχαν μείνει ἔξω ἀπ' τὸ ἑλληνικὸ κράτος. Ἡ ὀργάνωση τῶν οἰκονομικῶν ὑπῆρξε ἀκόμα πιὸ ἀπογοητευτική. Τὸ φορολογικὸ σύστημα δὲν διέφερε καθόλου ἀπ' τὸ ἀντίστοιχο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ μάλιστα ἦταν χειρότερο σὲ ὁρισμένα σημεῖα. Οἱ κυριότεροι ἄμεσοι φόροι ἦταν ἡ δεκάτη πάνω στὴν ἀγροτικὴ παραγωγὴ καὶ ἐπιπλέον, ἡ *ἐπικαρπία* στὰ ἐθνικὰ κτήματα. Οἱ δυὸ φόροι μαζὶ ξεπερνοῦσαν τὸ 25%. Οἱ ἔμμεσοι φόροι ἦταν οἱ τελωνειακοὶ δασμοί, 10% στὶς ἐξαγωγὲς καὶ 6% στὶς εἰσαγωγὲς *ad valorem* κι ἄλλοι φόροι μικρότερης σπουδαιότητας. Οἱ περισσότεροι εἰσπράττονταν σὲ εἶδος κι ἐκμισθώνονταν σὲ ἰδιῶτες, γεγονὸς ποὺ ἔκανε τὸ φορολογικὸ σύστημα ἀκόμα βαρύτερο καὶ δυσμενέστερο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἄνοδο τῆς χώρας, χωρὶς ὡστόσο νὰ πετυχαίνει τὴν ἐξισορρόπηση τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ. Τὸ ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν καὶ τὸ Ἐλεγκτικὸ Συνέδριο ποὺ δημιούργησε ἡ Ἀντιβασιλεία δὲν κατόρθωσαν νὰ βάλουν τάξη στὰ οἰκονομικὰ καὶ τὸ κράτος ἔζησε ὅλη τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνα σὲ διαρκὴ χρεωκοπία. Σχεδὸν ὅλο τὸ ποσὸν τοῦ δανείου τῶν 60.000.000 φράγκων, ποὺ παραχωρήθηκε στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν ἐγγύηση τῶν προστάτιδων δυνάμεων, ἀπορροφήθηκε ἀπ' τὶς ἀνάγκες τῆς δαπανηρῆς διοίκησης τῆς Ἀντιβασιλείας, ἀπ' τὰ βαυαρικὰ στρατεύματα κι ἀπ' τοὺς τόκους τῶν χρεωλυσίων τοῦ δανείου.

2. Ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Μοναρχίας

Οἱ πολιτικές, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς βάσεις ποὺ πάνω τους ἡ Μοναρχία ἐπιχειροῦσε νὰ διοργανώσει τὸ κράτος δὲν ἦταν καθό-

λου σταθερές. Ἡ ἐσωτερική της πολιτική, ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλήσει γιὰ συνεπὴ πολιτική, ὄχι μόνο δὲν ἀνταποκρινόταν στὶς πιὸ στοιχειώδεις ἀνάγκες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ προσέκρουε στὰ συμφέροντα τῶν ἰθυνουσῶν τάξεων, ποὺ ἡ Μοναρχία εἶχε ἀποκλείσει ἀπ' τὴν ἐξουσία. Ὄντας ἀκόμα πολὺ λίγο διαφοροποιημένες κοινωνικὰ οἱ τάξεις αὐτές, δὲν εἶχαν καθόλου σαφεῖς πολιτικὲς ἰδέες. Τὰ «προγράμματα» τῶν τριῶν κομμάτων ποὺ τὶς ἀντιπροσώπευαν, «ἀγγλικό», «ρωσικό», «γαλλικό» — ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ κρίνει καὶ μόνο ἀπ' αὐτὰ τὰ ὀνόματα — δὲν ἀντανακλοῦσαν παρὰ τὴν πολιτικὴ τῶν τριῶν προστάτιδων δυνάμεων στὴν Ἑλλάδα, ποὺ εἶχαν ὑπὸ τὴν προστασία τους τὰ κόμματα αὐτὰ μὲ τὰ ὁποῖα καὶ συνδέονταν τὰ συμφέροντά τους. Οἱ ραδιουργίες τῶν πρεσβευτῶν τῶν τριῶν δυνάμεων, ὅπου ἀναμιγνύονταν οἱ ἀντιβασιλεῖς κι οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κομμάτων, σημαδεύουν τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας στὴ διάρκεια τῶν πρώτων χρόνων τῆς Μοναρχίας.

Ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀπουσιάζουν ἀπ' ὅλη αὐτὴ τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ τῆς ὀθωνικῆς ἐποχῆς. Ὡστόσο ἡ παρουσία τους ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὶς συνεχεῖς, χωρὶς ὅμως ἀκριβὴ πολιτικὴ μορφή, διαμαρτυρίες ἐναντίον τῆς δυναστείας καὶ τῆς Ἀντιβασιλείας. Πράγματι, ἂν ἡ ἡγεσία τῶν πολιτικῶν κομμάτων ἦταν δυσαρεστημένη ἐξαιτίας τοῦ ἀποκλεισμοῦ της ἀπ' τὴν ἐξουσία, ἡ μεγάλη μάζα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὅλων τῶν κοινωνικῶν ἀποχρώσεων εἶχε ἀκόμα σοβαρότερες αἰτίες δυσαρέσκειας. Ἡ ἀγροτιά, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ (περίπου 60%) συνέχιζε νὰ ζεῖ μέσα στὴν ἀθλιότητα. Οἱ περισσότερες ἀγροτικὲς οἰκογένειες (περίπου 80%) δὲν εἶχαν καμιὰ ἰδιοκτησία. Οἱ ὑπόλοιπες διέθεταν μικροὺς κλήρους ἀπὸ 1/2 ὡς 1 ἑκτάριο στὶς ὀρεινὲς περιοχὲς καὶ λιγότερο ἀπὸ 5 ὡς 20 ἑκτάρια στὶς πεδιάδες. Οὐσιαστικὸ πρόβλημα ἔμενε πάντα, ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου τῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ τοῦ Καποδίστρια, ἡ διανομὴ τῶν ἐθνικῶν γαιῶν στοὺς ἀγρότες. Οἱ νόμοι οἱ σχετικοὶ μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα καὶ προπαντὸς ὁ τρόπος ἐφαρμογῆς τους, δὲν εὐνοοῦσαν καθόλου τοὺς ἀγρότες. Ἀπὸ τὰ 721.000 ἑκτάρια, στὰ ὁποῖα ἀνερχόταν ἡ ὁλικὴ ἐπιφάνεια τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, μόνο 28.000 παραχωρήθηκαν ὡς τὸ 1856 ἔναντι ἐτήσιας ἐξόφλησης, ποὺ κι αὐτὰ ἄλλωστε πέρασαν στὰ χέρια τῶν ἰσχυρῶν τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος, οἱ ἐθνικὲς γαῖες ποὺ ἔγιναν ἀντικείμενο σφετερισμοῦ, ὑπολογίζονται σὲ πάνω ἀπὸ 300.000 ἑκτάρια. Οἱ τεχνίτες κι οἱ ἔμποροι διαμαρτύρονταν ἐπίσης ἐναντίον τῆς ἀπαρχαιωμένης καὶ δυσβάστακτης κυβερνητικῆς φορολογικῆς πολιτικῆς, ποὺ ἐμπόδιζε τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιχειρήσεών τους,

κι ἐναντίον τῆς ἀπουσίας κάθε σοβαρῆς πολιτικῆς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας.

Ἔτσι τὰ συνθήματα τῶν τριῶν κομμάτων εὕρισκαν εὐνοϊκὴ ἀπήχηση στὶς δυσαρεστημένες μάζες· ἀντικανονικὸς χωρισμὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἀπ' τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, θρήσκευμα τοῦ βασιλιᾶ καὶ τῶν διαδόχων του, ἐθνικὴ «φιλορθόδοξη» πολιτικὴ —κύρια συνθήματα τῆς προπαγάνδας τοῦ ρωσικοῦ κόμματος· πολιτικὲς ἐλευθερίες καὶ παραχώρηση Συντάγματος — σύνθημα τῶν συνταγματικῶν κομμάτων· ἀποπομπὴ τῶν Βαυαρῶν — γενικὸ σύνθημα· ὅλ' αὐτὰ κρατοῦσαν τὶς μάζες σὲ ἀδιάκοπη ταραχὴ κι ἀποτελοῦσαν ἀπειλὴ γιὰ τὴν τύχη τῆς Μοναρχίας. Κάποια μέτρα ποὺ πάρθηκαν γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν πολιτικῶν κομμάτων φάνηκαν γελοῖα, ἐφόσον τὰ βαυαρικὰ στρατεύματα ἀποτελοῦσαν πάντα τὸ βασικὸ στρατό, τὰ ἀνώτερα λειτουργήματα ἔμεναν ἀκόμα στὰ χέρια τῶν Βαυαρῶν, τὰ διατάγματα, οἱ νόμοι καὶ ἡ *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως* συντάσσονταν ἑλληνικὰ καὶ γερμανικά. Ἡ παραίτηση τοῦ Ἄρμανσπεργκ κι ὁ διορισμὸς τοῦ Ρούντχαρτ (1836) ὡς ἀρχιγραμματέα τῆς Ἐπικρατείας ὄξυναν τὴ συνταγματικὴ ἀντιπολίτευση. Ἡ ἄνοδος στὴν ἐξουσία τοῦ *Ρούντχαρτ* ὑπουργοῦ καὶ γραμματέα τῆς Ἐπικρατείας τῆς Βαυαρίας, ἀφοσιωμένης αὐτὴ τὴ στιγμὴ στὴν Ἱερὴ Συμμαχία ποὺ εἶχε ἀνανεωθεῖ τὸ 1833 καὶ 1835 στὸ Μύχενγκρατς, ἔδειχνε ὅτι ὁ Ὄθων ἀπομακρυνόταν ἀπ' τὴν Ἀγγλία καὶ στρεφόταν πρὸς τὴ Ρωσία καὶ τὴν Αὐστρία· τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἦταν ἑπόμενο νὰ προκαλέσει τὴν ἔκδηλη ἔχθρότητα τῆς Ἀγγλίας. Ἡ ἀναχώρηση τοῦ Ρούντχαρτ καὶ τῶν Βαυαρῶν συμβούλων κι ὁ σχηματισμὸς κυβέρνησης καθαρὰ ἑλληνικῆς μὲ πρόεδρο τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου τὸ βασιλιὰ (1837) δὲν ἄλλαξε τὴ φιλορωσικὴ πολιτικὴ τοῦ Ὄθωνα κι οὔτε ἔβαλε τέλος στὴν ἀγγλικὴ ἐχθρότητα καὶ στὴν ἐχθρότητα τῶν συνταγματικῶν. Ἡ ἀνατολικὴ κρίση τοῦ 1839 κι ἡ συνεχὴς οἰκονομικὴ κρίση ἐπιτάχυναν τὰ γεγονότα.

3. Ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Μοναρχίας

Σὲ μιὰ ἐποχὴ ταραγμένη ἀπ' τὰ ἐθνικὰ κινήματα ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, ἡ ἀπελευθέρωση μιᾶς μικρῆς γωνιᾶς τῆς ἑλληνικῆς γῆς δὲν μποροῦσε νὰ ἱκανοποιήσει τοὺς ἐθνικοὺς πόθους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἔτσι ἦταν φυσικὸ τὸ ὅτι ἡ ἀνάκτηση τῶν ἐπαρχιῶν ποὺ κατοικοῦνταν ἀπὸ Ἕλληνες κι εἶχαν μείνει ἔξω ἀπ' τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο ἀποτέλεσε τὴν κυρίαρχη ἰδέα τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτε-

ρικῆς πολιτικῆς. Καθὼς ὅμως ἦταν δύσκολο νὰ προσδιοριστοῦν τὰ σύνορα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ νὰ μετριαστοῦν οἱ ἐθνικὲς φιλοδοξίες ἑνὸς νεαροῦ κράτους, ἡ ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης ἔγινε συνώνυμη μὲ τὴν Ἀνάσταση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας: πρόκειται γιὰ τὴ «Μεγάλη Ἰδέα» ποὺ ἔμελλε νὰ κυριαρχήσει γιὰ πολὺ στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδας. Ὅλα τὰ κόμματα ἦταν σύμφωνα πάνω σ' αὐτὴ τὴν πολιτικὴ ποὺ χάραζε τὰ σύνορα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπ' τὴ γραμμὴ τοῦ Αἵμου ὣς τὸ Ταίναρο κι ἀπ' τὴν Ἀδριατικὴ ὣς τὸν Εὔξεινο Πόντο κι ὣς τὸν Ταῦρο, πολιτικὴ ἀπογυμνωμένη ἀπὸ κάθε ρεαλιστικὸ πνεῦμα καὶ ποὺ προσέκρουε ὄχι μόνο στὶς βλέψεις τῶν ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν, τὸ ἴδιο ἄλλωστε νεφελώδεις κι ὑπερβολικές, ἀλλ' ἀκόμα καὶ στὴν ἀνατολικὴ πολιτικὴ τῶν προστάτιδων δυνάμεων, ποὺ ὡστόσο δὲν παράλειπαν νὰ ἐκμεταλλεύονται γιὰ τοὺς δικούς τους σκοποὺς τὸν ἐθνικὸ ρομαντισμὸ τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ ρωσικὴ προπαγάνδα, ἀπ' τὸ ιη' αἰ., θώπευε τὴν ἰδέα μιᾶς ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας κάτω ἀπὸ ὀρθόδοξο πρίγκιπα· τὸ ρωσικὸ κόμμα μὲ τὶς μυστικὲς ἑταιρεῖες ὁ «Φοῖνιξ» κι ὕστερα ἡ «Φιλορθόδοξος ἑταιρεία» κρατοῦσε τὴν κοινὴ γνώμη σὲ διέγερση κι εἶχε γιὰ πρόγραμμα τὴν προετοιμασία μιᾶς ἐπανάστασης τῶν ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, Μακεδονίας, Ἠπείρου, Θεσσαλίας. Ἡ Γαλλία ἐπίσης, ἐπιστρέφοντας στὴν πολιτικὴ τῆς Ἐπανάστασης καὶ τοῦ Ναπολέοντα γιὰ νὰ ξανακερδίσει τὴν ὑπεροχὴ στὴν Ἀνατολή, εὐνοοῦσε ὁποιαδήποτε ἀναταραχὴ σὲ βάρος τῆς Τουρκίας κι ἐνθάρρυνε τοὺς Ἕλληνες πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Ὁ *Κωλέττης*, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ γαλλικοῦ κόμματος, ἔγινε ὁ ὑπέρμαχος τῆς «Μεγάλης Ἰδέας». Ὁ ἴδιος ὁ Πάλμερστον, στὴν προσπάθειά του νὰ συμβιβάσει τὴν πολιτική του γιὰ τὴν ἀκεραιότητα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὶς ἐθνικὲς διεκδικήσεις τῶν Ἑλλήνων, τοὺς συμβούλευε νὰ περιμένουν τὴν εὐνοϊκὴ στιγμὴ κι ἀπαιτοῦσε ἀπ' τὴν Ἑλλάδα ν' ἀπομακρυνθεῖ ἀπ' τὴ Ρωσία. Ἦταν μιὰ πολιτικὴ σύμφωνη μὲ τὰ συμφέροντα τῶν ἐμπόρων τοῦ «ἀγγλικοῦ» κόμματος, ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἔχουν σπουδαῖες ὑποθέσεις στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ Ἀγγλία. Ἔτσι τὸ «ἀγγλικὸ» κόμμα, κατ' ἀρχὴν σύμφωνο μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς «Μεγάλης Ἰδέας», προγραμμάτιζε τὴν ἀναμονὴ καὶ πρότεινε πρῶτα τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ βασίλειου καὶ τὴ στρατιωτικὴ προετοιμασία συνδυασμένη μὲ διπλωματικὴ δραστηριότητα. Πρόκειται γιὰ μιὰ ταχτικὴ τουλάχιστο ρεαλιστικότερη, ποὺ ὅμως δὲν ἔμελλε νὰ ἐπιβληθεῖ. Ἡ ἔλλειψη ἀφιλοκέρδειας ἀπ' τὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ καθιστοῦσε αὐτὸ τὸ κόμμα ὕποπτο στοὺς

Ἕλληνες ἐθνικιστές. Ἄλλωστε, ἡ «Μεγάλη Ἰδέα», πού παραμόρφωνε τίς πραγματικές, ἀπόλυτα νόμιμες, ἐθνικές διεκδικήσεις, καί πολλές φορές τίς διακύβευε σοβαρά, ἔγινε γιά τίς ἰθύνουσες τάξεις ἐξαιρετικό μέσο ἀποτροπῆς τῆς προσοχῆς τοῦ λαοῦ ἀπ' τά κοινωνικά προβλήματα.

Ἐνῶ τά χιμαιρικά γιά τήν ἐποχή ὄνειρα τῆς ἀνάκτησης τῆς Ἠπείρου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Μακεδονίας καί τῶν νησιῶν ἀπασχολοῦσαν τίς ἑλληνικές κυβερνήσεις, τά ἄμεσα προβλήματα κεφαλαιώδους σημασίας γιά τούς Ἕλληνες τοῦ βασίλειου καί κυρίως γιά τούς Ἕλληνες τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας περίμεναν τό διακανονισμό τους μέ τήν Τουρκία. Ἡ κατάσταση τῶν Ἑλλήνων τῆς Τουρκίας κι οἱ ἐμπορικές σχέσεις ἀνάμεσα στίς δυό χῶρες ἔμεναν πάντα σ' ἐκκρεμότητα, γιατί ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς ἀμοιβαίας ἔντασης δέ διευκόλυνε τή λύση. Τά προβλήματα τῆς Σάμου καί τῆς Κρήτης χειροτέρευαν τήν κατάσταση. Ἡ δήμευση τῶν κτημάτων τῶν κατοίκων τῆς Σάμου, πού μετανάστευσαν στήν Ἑλλάδα μετά ἀπό μιά ἐξέγερση πού τήν κατάστειλε ὁ τουρκικός στόλος (ἡ Σάμος ἀπ' τό 1832 ἦταν αὐτόνομη κάτω ἀπ' τήν ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου καί μέ χριστιανό πρίγκιπα), ἔδωσε τήν εὐκαιρία στήν ἑλληνική κυβέρνηση νά θέσει στίς προστάτιδες δυνάμεις τό πρόβλημα τῆς ἕνωσης τοῦ νησιοῦ μέ τήν Ἑλλάδα. Ἡ Ἀγγλία ἀπάντησε μέ κατηγορηματική ἄρνηση. Τό ἴδιο ἀποτέλεσμα εἶχαν καί τά διαβήματα πού ἔγιναν μέ τήν εὐκαιρία τοῦ τουρκοαιγυπτιακοῦ πολέμου (1839 - 1841) γιά τό πρόβλημα τῆς ἀνάκτησης τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου καί τῆς Κρήτης καθώς καί οἱ ταραχές πού προκάλεσαν στίς ἐπαρχίες αὐτές ἡ κυβέρνηση καί οἱ μυστικές ἑταιρεῖες. Παραπέρα, ἡ Ἀγγλία ἔπαιρνε τά μέτρα της, μαντεύοντας πίσω ἀπ' αὐτή τήν ἀναστάτωση τή δράση τῆς γαλλικῆς καί ρωσικῆς πολιτικῆς. Ἰδιαίτερα ἡ Ἀγγλία πετύχαινε ἀπ' τήν Πύλη τήν ἐκθρόνιση τοῦ ρωσόφιλου πατριάρχη *Γρηγορίου ΣΤ'* (1840)· τό πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου τοῦ Ἰανουαρίου 1841 ἀποσποῦσε τήν Κρήτη ἀπ' τόν ἀντιβασιλιά τῆς Αἰγύπτου γιά νά τή δώσει στό σουλτάνο. Ἡ κρητική ἐξέγερση τοῦ Μαρτίου τοῦ 1841 κατεστάλη.

4. Πραξικόπημα τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843. Τό Σύνταγμα

Ἡ γενική δυσαρέσκεια ἀπ' τήν ἐσωτερική καί ἐξωτερική πολιτική τῆς Μοναρχίας, πού οἱ Ἕλληνες τή θεωροῦσαν ὡς ξένη κατοχή, *Ξενοκρατία* κατά τήν ἔκφραση τῆς ἐποχῆς, εὐνοοῦσε ὅλες τίς συνωμοσίες. Οἱ πρεσβευτές τῶν τριῶν δυνάμεων ἐνθάρρυναν αὐτές τίς συνωμοσίες, ἐλπίζοντας ὁ καθένας τους νά ἐπωφεληθεῖ ἀπ' τή

μεταβολή. Ἡ πρεσβεία τῆς Ἀγγλίας, ἰδιαίτερα, ἔγινε πραγματικὸ στρατηγεῖο τῆς ἀναταραχῆς. Ὡστόσο οἱ Δυνάμεις φρόντιζαν ἐπίσης νὰ παρεμποδίσουν κάθε πολιτικὴ «ὑπερβολή». Ἔτσι, ἐξωθοῦσαν τοὺς πολιτικούς, ποὺ πῆραν στὰ χέρια τους τὴν ὑπόθεση κι ἐπέβαλαν ὡς στρατιωτικὸ ἀρχηγὸ τῆς ἐξέγερσης τὸν Καλλέργη, ἀπόγονο εὐγενοῦς κρητικῆς οἰκογένειας. Ἡ κρίση τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν ποὺ χειροτέρευε λόγω τῶν ἐξόδων στὰ χρόνια 1839 - 1841, ὅταν ἡ Ἑλλάδα βρισκόταν σὲ κατάσταση πολέμου, εὐνόησε μοναδικὰ τοὺς συνωμότες. Ἀπ' τὸ 1833 ἡ Ἑλλάδα ζητοῦσε τὸ τρίτο μέρος τοῦ λεγόμενου δανείου τῶν 60 ἑκατομμυρίων, ἀλλ' ἡ Ρωσία κι ἡ Γαλλία, ἐχθρικὲς πρὸς τὸν Ἄρμανσπεργκ, ἔφερναν δυσκολίες. Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ἄρμανσπεργκ ἡ Ἀγγλία ἔθεσε τοὺς ὅρους της. Τὸ 1843 ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση κήρυξε ἐπίσημα πτώχευση κάνοντας ἔκκληση γιὰ πίστωση ἐκ μέρους τῶν προστάτιδων δυνάμεων. Ἡ ὑπόθεση ἦρθε στὴ συνδιάσκεψη τοῦ Λονδίνου, ποὺ ἔθεσε αὐστηροὺς ὅρους γιὰ νὰ βοηθήσει τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἐξέγερση ξέσπασε στὴν Ἀθήνα τὴν ἴδια μέρα τῆς ἐπικύρωσης τῆς οἰκονομικῆς σύμβασης τοῦ Λονδίνου, ποὺ ἐκχωροῦσε ὅλους τοὺς πόρους τῆς Ἑλλάδας στὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ δανείου. Τὴ νύχτα τῆς 2ης πρὸς τὴν 3η Σεπτεμβρίου (παλιὸ ἡμερολόγιο) ὁ στρατὸς τῶν συνωμοτῶν περικύκλωσε τὸ παλάτι, ἐνῶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κομμάτων συγκαλοῦσαν τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας ποὺ ψήφιζε μιὰ διακήρυξη πρὸς τὸ λαὸ καὶ σύντασσε ἀναφορὰ στὸ βασιλιὰ ζητώντας του Σύνταγμα. Ὕστερα ἀπὸ ἀσθενὴ ἀντίσταση, ὁ Ὄθων ὑποχώρησε. Θὰ συγκαλοῦνταν Ἐθνοσυνέλευση γιὰ νὰ συντάξει μὲ τὸ βασιλιὰ τὸ Σύνταγμα. Συστάθηκε νέα κυβέρνηση ὅπου συμμετεῖχαν ὅλα τὰ κόμματα. Ἡ Ἐθνοσυνέλευση διάρκεσε ἀπ' τὸ Νοέμβρη τοῦ 1843 ὥς τὸ Μάιο τοῦ 1844 καὶ ψήφισε τὸ Σύνταγμα ποὺ δημοσιεύτηκε στὶς 18/30 Μαρτίου 1844. Τὸ πραξικόπημα τοῦ 1843 δὲν ἔφερε στὴν Ἑλλάδα παρὰ μιὰ πολιτικὴ ἀλλαγὴ περιορισμένης σημασίας. Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844 ἦταν ὑπερβολικὰ συντηρητικό. Ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἀσκοῦνταν συλλογικὰ ἀπ' τὸ βασιλιά, ἀπὸ μιὰ Βουλὴ ἐκλεγμένη ἀπ' τὸ λαὸ σύμφωνα μ' ἕνα σύστημα, ποὺ ἦταν λίγο - πολὺ τιμοκρατικὸ καὶ ἀπὸ μιὰ Γερουσία διορισμένη ἰσόβια ἀπ' τὸ βασιλιά. Ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία ἀνήκει στὸ βασιλιὰ κι ἀσκεῖται ἀπ' τοὺς ὑπεύθυνους ὑπουργούς του, διοριζόμενους καὶ παυόμενους ἀπ' αὐτὸν χωρὶς τὴν ἔγκριση τῆς Βουλῆς. Ἡ δικαιοσύνη ἐπίσης ἀπορέει ἀπ' τὸ βασιλιά. Ὡστόσο τὰ δημοκρατικὰ στοιχεῖα δὲν ἔλειπαν. Οἱ πολίτες ἦταν ἴσοι μπροστὰ στὸ νόμο, ὑπῆρχε ἐγγύηση τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, τῆς ἐλευθερίας τοῦ τύπου, τοῦ δικαιώματος τοῦ συνεταιρίζεσθαι καὶ δὲν ἀναγνωριζόταν στὴν Ἑλλάδα ἡ δουλεία.

II. ΑΠΑΡΧΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΜΟΝΑΡΧΙΑΣ (1843-1856)

1. Πολιτικὲς ἐξελίξεις: Δικτατορία Κωλέττη - Ὄθωνα

Ἡ παραχώρηση Συντάγματος δὲ μετέβαλε τὴν πολιτικὴ ζωή. Ἡ συνεργασία τῶν τριῶν κομμάτων ἐν ὄψει τῆς ἀλλαγῆς τοῦ 1843 διαλύθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπιτυχία. Οἱ πρῶτες ἐκλογὲς ποὺ ἀκολούθησαν κράτησαν τρεῖς μῆνες κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ Ἑλλάδα ἔγινε λεία τῶν ὁπλισμένων συμμοριῶν τοῦ Κωλέττη, ποὺ ἔβαλε σ' ἐνέργεια ὅλα τὰ μέσα γιὰ νὰ συντρίψει τὸν ἀντίπαλο καὶ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν πλειοψηφία στὴ Βουλή. Συνταγματικός, ὅταν ἦταν στὴν ἀντιπολίτευση, ὁ Κωλέττης δείχτηκε ὑπερβολικὰ συγκεντρωτικὸς ὅταν πῆρε τὴν ἐξουσία κι ἐνθάρρυνε τὶς ἐπεμβάσεις τοῦ στέμματος στὴν πολιτικὴ ζωή. Ἡ πραγματικὴ ἐσωτερικὴ πολιτική του συνίστατο στὴ «διάθεση τῶν κρατικῶν ἐσόδων γιὰ λογαριασμὸ τῶν φίλων του», χωρὶς κανένα σοβαρὸ μέτρο γιὰ τὴ διοργάνωση καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας. Ἡ «Μεγάλη Ἰδέα» τοῦ ἔδινε τὸ πρόσχημα. Ἡ μόνη θεραπεία στὶς δυστυχίες τῆς Ἑλλάδας, ἔλεγε, ἦταν ἡ ἐδαφικὴ ἐξάπλωση τοῦ βασίλειου, ὁ δρόμος πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἡ κυριαρχία στὴν Ἀνατολή. Μὲ τέτοια πολιτικὴ ὁ Κωλέττης ἐμφανίζεται στὴν πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας ὡς ὁ τύπος τοῦ τυχοδιώκτη πολιτικοῦ, ποὺ εἰσήγαγε ὅσο κανεὶς ἄλλος τὴ διαφθορὰ στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Στὴν πραγματικότητα τὸ Σύνταγμα καταργήθηκε. Οἱ κυβερνήσεις ποὺ διαδέχτηκαν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη μ' ἐπιταχυνόμενο ρυθμὸ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κωλέττη (1847) ἦταν ὅλες τους κυβερνήσεις τῆς Αὐλῆς ποὺ δὲν ἀντιπροσώπευαν τίποτα. Ἡ ἀντιπολίτευση ξανάπαιρνε τὰ θέματα τῆς ἄμυνας τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν κι ἡ μιὰ ἐξέγερση ἀκολουθοῦσε τὴν ἄλλη.

2. Ὑπερεθνικιστικὴ πολιτικὴ καὶ Κριμαϊκὸς Πόλεμος

Ἡ ἐθνικὴ ἀλληλοδιείσδυση τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἡ καθυστερημένη τους κοινωνικὴ δομή, οἱ ἀντιτιθέμενες ἐπιροὲς τῶν μεγάλων

δυνάμεων πού καθόριζαν, πάνω άπ' όλα, την πολιτική των λαών αυτών, έδιναν στα εθνικά τους κινήματα (επέκταση του αναβρασμού πού σοβούσε στην Ευρώπη και ξέσπασε με την Επανάσταση του 1848) χαρακτήρα μοναδικά περίπλοκο. Τα βαλκανικά κινήματα δεν συνδέονται πάντα κατ' ανάγκη με το φιλελευθερισμό· παρουσιάζουν διπλή όψη, πότε φιλελεύθερη, πότε συντηρητική, πού τη βρίσκουμε στην Ελλάδα στα δυο παραπάνω προγράμματα για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας: από το ένα μέρος ένα κίνημα φιλελεύθερης απόχρωσης πού βρισκόταν σε επαφή με τη «Νέα Ευρώπη» του Mazzini, το όποιο προπαγάνδιζαν οι διανοούμενοι και ή φρόνιμη και καιροσκοπική αστική τάξη από τ' άλλο μέρος, ή επίσημη πολιτική του Κωλέττη και του Όθωνα, βαθιά αντιδραστική, πού αποτελεί έναν αντιπερισπασμό στα οξύτατα και άλυτα εσωτερικά προβλήματα.

Η δράση των οπλισμένων συμμοριών στα ελληνοτουρκικά σύνορα και ή δραστηριότητα των «μυστικών εταιρειών» συνιστούν την «εθνική» πολιτική της Ελλάδας του Κωλέττη. Τα μόνα αποτελέσματα στάθηκαν τ' αντίποινα της τουρκικής κυβέρνησης κατά των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κι ή επαύξηση της αγγλικής οργής εναντίον του Όθωνα. Στην πραγματικότητα, ως το 1848, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στην Αγγλία και στη Γαλλία, προστάτιδα του Κωλέττη, έπαιξε τον πρώτο ρόλο στην ελληνική πολιτική. Ο τσάρος, πού ενδιαφερόταν να καταλήξει σε μια συμφωνία με τη Μεγάλη Βρετανία ως προς το Ανατολικό Ζήτημα, εγκατέλειπε στην αγγλική επιρροή την Ανατολική Μεσόγειο, την Αίγυπτο και την Ελλάδα. Ύστερα όμως άπ' την αποτυχία της αγγλορωσικής προσέγγισης, ο τσάρος, αποφασισμένος να πραγματοποιήσει μόνος του τα σχέδιά του ως προς την Οθωμανική αυτοκρατορία, ενδιαφέρθηκε ξανά για την Ελλάδα. Από τ' άλλο μέρος ο Όθων, τρομοκρατημένος άπ' την Επανάσταση του 1848, δυσπιστούσε όλο και πιο πολύ στα συνταγματικά κόμματα και προσέγγιζε στη Ρωσία και στο ρωσικό κόμμα. Ο Πάλμερστον τότε, αποφάσισε να εδραιώσει ξανά μ' ένα βίαιο κτύπημα τη βρεταννική επιρροή στην Ελλάδα. Οι αξιώσεις κάποιου Εβραίου Δαυίδ Πατσίφικο, Βρεταννού κατά κάποιο τρόπο υπηκόου, οι διεκδικήσεις του ιστορικού Φίνλεϋ και των Επτανησίων ναυτών και το πρόβλημα των νησιδίων Λαφονήσι και Σαπιέντζα πού τα απαιτούσε ή Μεγάλη Βρεταννία ως εξαρτήματα των νησιών του Ιονίου, χρησιμοποιήθηκαν σαν πρόσχημα για να διαταχθεί ο αποκλεισμός της Ελλάδας (Ιανουάριος - Ιούλιος 1850). Χρειάστηκε ή ενεργητική επέμβαση της Γαλλίας και ή ζωηρή διαμαρτυρία του τσάρου για το διακανονισμό της υπόθεσης. Η

Ἀγγλία πῆρε «λογικὴ ἱκανοποίηση». Αὐτὴ ἡ βίαιη πολιτικὴ δὲν εἶχε ἄλλο ἀποτέλεσμα παρὰ νὰ κάνει τὸν Ὄθωνα δημοφιλὴ καὶ νὰ ξαναστρέψει τὴν κοινὴ γνώμη πρὸς τὴ Ρωσία, ποὺ δὲν παράλειψε νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπ' αὐτό. Ὁ τσάρος παραιτοῦνταν ἀπ' τὸ μέρος ποὺ τοῦ ἀντιστοιχοῦσε στὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ δανείου καὶ βοηθοῦσε τὴν Ἑλλάδα νὰ διευθετήσει μὲ τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ ἐκκλησιαστικὸ πρόβλημα. Μὲ τὸν «Τόμο» τῆς 20ης Ἰανουαρίου 1850 τὸ Πατριαρχεῖο ἀναγνώριζε τὴ διοικητικὴ ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Διακανονίστηκε ἐπίσης τὸ ζήτημα τῆς διαδοχῆς τοῦ Ὄθωνα. Ἔτσι ἡ Ἑλλάδα, ὅπως ἄλλωστε κι ὅλος ὁ ὀρθόδοξος κόσμος, ἦταν ἕτοιμη νὰ ταχτεῖ στὸ πλευρὸ τῆς Ρωσίας κατὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο. Πραγματικά, ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῶν ἐχθροπραξιῶν ἀνάμεσα στὴν Πύλη καὶ στὴ Ρωσία, ἡ Ἤπειρος, ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Μακεδονία ξεσηκώθηκαν (1854). Οἱ τουρκικὲς δυνάμεις κατέπνιξαν γρήγορα αὐτὲς τὶς ἐξεγέρσεις ποὺ εἶχαν μείνει ἀβοήθητες ἀπὸ τὴν ὁλότελα ἀπροετοίμαστη ἑλληνικὴ κυβέρνηση. Οἱ διπλωματικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Τουρκία διακόπηκαν κι οἱ σύμμαχες δυνάμεις, ἡ Γαλλία κι ἡ Ἀγγλία, ἀποφάσισαν νὰ καταλάβουν τὸν Πειραιὰ γιὰ νὰ ἐπιτηροῦν τὴν Ἑλλάδα (Μάιος - Ἰούνιος 1854), ποὺ κηρύχτηκε οὐδέτερη καὶ ξανάρχισε τὶς διπλωματικὲς σχέσεις μὲ τὴν Τουρκία. Ἡ κατοχὴ τοῦ Πειραιᾶ συνεχίστηκε ἀκόμα καὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου. Οἱ Σύμμαχοι ἀρνήθηκαν στὴν Ἑλλάδα νὰ συμμετάσχει στὸ Συνέδριο τοῦ Παρισιοῦ ποὺ καθόρισε τὴ συνθήκη εἰρήνης (1856). Οἱ ἀγγλογαλλικὲς δυνάμεις δὲν ἐκκένωσαν τὴν Ἑλλάδα παρὰ τὸ 1857, ἀφοῦ ἐπέβαλαν μιὰ ἐπιτροπὴ ἐλέγχου ποὺ ἔμεινε στὴ θέση της ὡς τὸ 1859.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

I. ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ (1856-1875)

1. Πρώτη οἰκονομικὴ ἄνοδος. Μεταβολὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων

Μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο καὶ τὴ συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ, ἡ διείσδυση τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας στὶς χῶρες τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, στὴν Αἴγυπτο καὶ στὰ Βαλκάνια ἐντείνεται καὶ δημιουργεῖ στὶς περιοχὲς αὐτὲς μιὰ χωρὶς προηγούμενο οἰκονομικὴ κίνηση, ὅπου μετέχουν εὐρύτατα κι οἱ Ἕλληνες, διασκορπισμένοι σ' ὅλες αὐτὲς τὶς χῶρες.

Μ' ὅλο τὸν αὐξανόμενο ἐθνικισμὸ τῶν βαλκανικῶν λαῶν, τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν ντόπιων καὶ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν Εὐρωπαίων καὶ Ἑβραίων καπιταλιστῶν, οἱ ἑλληνικὲς παροικίες τῶν Βαλκανίων συνεχίζουν νὰ κατέχουν τὴν πρώτη θέση στὴν οἰκονομία τῶν παραπάνω χωρῶν. Στὸ Δούναβη δυὸ χιλιάδες πλοῖα (σὲ σύνολο τριῶν χιλιάδων) ἔπλεαν μ' ἑλληνικὴ σημαία. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐμπορίου τοῦ Εὐξείνου Πόντου διεξαγόταν ἀπὸ Ἕλληνες ἐγκαταστημένους στὴ Ρωσία. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Αἰγύπτου, χάρη στὴν ὑποστήριξη τοῦ Μουχαμὲτ Ἀλῆ καὶ τῶν διαδόχων του ἀρχίζει ν' ἀποκτᾶ σημασία. Ἀπ' τὸ 1841, τὸ ἑλληνικὸ ναυτικὸ ἀντιπροσωπεύει τὸ τρίτο τοῦ συνολικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἔθνους στάθηκε ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν Ἑλλήνων τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Τὴν ἐπέκταση αὐτὴ διευκόλυναν οἱ προσπάθειες τῶν Ἀγγλογάλλων πρὸς ἀναδιοργάνωση τῆς Τουρκίας, τὸ *Τανζιμὰτ* τοῦ 1839 καὶ προπαντὸς τὸ *Χάτι-Χουμαγιοὺν* τοῦ 1856, ποὺ θεωρητικὰ τοποθετοῦσε τοὺς ραγιάδες στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τοὺς Μουσουλμάνους, κι ἡ ἐμπορικὴ συνθήκη τοῦ 1855 ἀνάμεσα στὴν Πύλη καὶ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ Ἕλληνες μπόρεσαν ἔτσι νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπ' τὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις τῶν Ἄγγλων στὴν Τουρκία (σιδηροδρόμους, τηλεγραφικὲς γραμμὲς) καὶ νὰ συμμετάσχουν σ' αὐτές. Ἀπ' τὸ 1860 κυρίως σημειώνεται ἡ ἐπιροή τους ὡς

τραπεζιτῶν καὶ σὰν ἑταίρων τῶν ἀγγλικῶν οἴκων στὶς ἀγορὲς τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς.

Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, ἀνάμεσα στὰ 1856 καὶ στὰ 1875, παρατηροῦνται οἱ πρῶτες πρόοδοι, ἀργὲς μὰ συνεχεῖς, τῆς οἰκονομίας τοῦ ἑλληνικοῦ βασίλειου. Ἡ χωρητικότητα τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ στόλου περνᾶ ἀπὸ 85.502 τόννους τὸ 1838, σὲ 268.600 τόννους τὸ 1858. Ἀπ' τὸ 1856 ἡ Ἑλλάδα εἰσάγει τὴν ἀτμοπλοΐα. Ἡ γενικὴ χωρητικότητα περνᾶ ἀπὸ 330.000 τὸ 1866 σὲ 404.000 τὸ 1870, γιὰ νὰ πέσει τὸ 1875 σὲ 262.032 ἐξαιτίας τῆς ἐγκατάλειψης τῶν ἱστιοφόρων. Ἀρχίζουν ἐπίσης νὰ παίρνονται μέτρα γιὰ τὴν διευκόλυνση τῆς ναυσιπλοΐας καὶ τοῦ ἐμπορίου : κατασκευὴ κι ἐπισκευὴ λιμανιῶν, τηλεγραφικὲς συγκοινωνίες (1859), ταχυδρομικὲς ὑπηρεσίες (1862), κατασκευὴ περιορισμένου ὁδικοῦ δικτύου, ἐγκατάλειψη τοῦ παλιοῦ τελωνειακοῦ συστήματος *ad valorem*, εἰσαγωγὴ ἀπ' τὸ 1856 κύκλων ἐμπορικῶν μαθημάτων σὲ ὁρισμένα σχολεῖα μέσης ἐκπαίδευσης. Ἀκολουθεῖ μιὰ ὑπολογίσιμη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου : 25,80 (χρυσὲς δραχμ.) κατὰ κάτοικο οἱ εἰσαγωγὲς καὶ 8,03 οἱ ἐξαγωγὲς τὸ 1838· 18,65 καὶ 11,69 τὸ 1849· 27,50 καὶ 14,98 γιὰ τὸ διάστημα 1851 - 1860· 45,55 καὶ 24,39 γιὰ τὸ διάστημα 1861-1870. Ἡ δραστηριότητα αὐτὴ ἐπιφέρει καὶ αὔξηση τῆς παραγωγῆς. Ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, κυρίως τῶν πλούσιων γαιοκτημόνων, κατορθώνει ἀνάμεσα στὰ 1840 καὶ 1860 νὰ διπλασιάσει σχεδὸν τὴν ἐπιφάνεια τῶν καλλιεργούμενων γαιῶν. Σπουδαιότερη ἀκόμα ἦταν ἡ αὔξηση τῶν προϊόντων τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου, ὅπως τοῦ ἐλαιόλαδου, τῶν κρασιῶν καὶ κυρίως τῆς κορινθιακῆς σταφίδας. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη συνοδεύεται ἀπὸ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτὴ δὲν ὀφείλεται μόνο στὴ φυσικὴ ἄνοδο, ἀλλὰ καὶ στὴν ἄφιξη στὴν Ἑλλάδα σημαντικοῦ ἀριθμοῦ Ἑλλήνων ἀπ' τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Τουρκία. Ἀπὸ 850.246 κατοίκους τὸ 1840, ὁ πληθυσμὸς περνᾶ σὲ 1.035.527 τὸ 1853 καὶ σὲ 1.096.810 τὸ 1861.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅσο μέτρια κι ἂν εἶναι συγκρινόμενη μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν δυτικῶν ἐθνῶν κι ἀκόμα μὲ τὴν ἀνάπτυξη ποὺ ἀκολούθησε μετὰ τὸ 1875 στὴν Ἑλλάδα, ἀποτελεῖ ὡστόσο πραγματικὴ πρόοδο. Ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη ἰσχυροποιεῖται καὶ προσπαθεῖ, μὲ τὴν ἀπαλλαγή της ἀπ' τὴν παλιὰ κάστα τῶν προκρίτων καὶ γαιοκτημόνων, νὰ τροποποιήσει καὶ προσαρμόσει στὶς νέες ἀνάγκες, τὰ νομικὰ καὶ πολιτικὰ πλαίσια τῆς Ἑλλάδας.

Ἄλλο φαινόμενο ποὺ ἐκδηλώνεται καθαρὰ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ

εἶναι ἡ ἑνοποίηση, οἰκονομικὴ καὶ πολιτισμική, ὅλων τῶν τμημάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ποὺ ἡ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ βασίλειου φαινόταν νὰ διαιρεῖ σὲ δυὸ χωριστὲς ὁμάδες : στὸν πυρήνα ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἀπ' τὴ μιά, καὶ στὸν «περιφερειακὸ ἑλληνισμὸ» τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου καὶ τῆς «διασπορᾶς» ἀπ' τὴν ἄλλη. Οἱ Ἕλληνες τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, καὶ μέσω αὐτῶν, ὅσοι εἶναι διασκορπισμένοι στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολὴ καὶ στὴ Ρωσία, πολὺ πιὸ πολυάριθμοι καὶ πιὸ πλούσιοι ἀπ' τοὺς Ἕλληνες τοῦ βασίλειου, ἀποτελοῦσαν τὸ σημαντικότερο τμῆμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ ἔδιναν, στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, τὴ σπουδαιότητα ποὺ τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο δὲν μποροῦσε νὰ τοῦ ἐξασφαλίσει. Ἡ Κωνσταντινούπολη κι ὄχι ἡ Ἀθήνα εἶναι ἡ οἰκονομικὴ πρωτεύουσα τῶν Ἑλλήνων σ' ὅλο τὸ ιθ' αἰ. Ἐκεῖ λοιπὸν πρέπει νὰ δοῦμε τὸ ρόλο τοῦ «ἑλληνικοῦ παράγοντα» στὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα. Ἀπὸ τὰ μέσα λοιπὸν τοῦ αἰώνα οἱ διαφωνίες ποὺ προκλήθηκαν στὴν ἀρχὴ ἐξαιτίας τῆς διοικητικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἔλειψαν καὶ οἱ ἑλληνικὲς κυβερνήσεις παίζουν ἀπὸ τότε ὅλο καὶ σπουδαιότερο ρόλο στὴν πολιτικὴ τοῦ Πατριαρχείου. Παραπέρα, συσφίγγονται οἱ οἰκονομικὲς σχέσεις τῶν δυὸ τμημάτων. Μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, 20% περίπου τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδας διεξάγεται μὲ τὴν Τουρκία καὶ 15% μὲ τὴ Ρωσία. Οἱ Ἕλληνες τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἰσάγουν τὰ κεφάλαιά τους στὴν Ἑλλάδα καὶ διευθύνουν τὴν οἰκονομία της. Αὐτὴ τὴν οἰκονομικὴ ἑνότητα ἐνισχύει ἡ πολιτισμικὴ ἑνότητα. Μὲ τὴ δημιουργία τοῦ βασίλειου, παύει ἡ πνευματικὴ ἀποκέντρωση ποὺ χαρακτήριζε τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Ἐνῶ ἡ Ἀθήνα μὲ τὸ Πανεπιστήμιό της γίνεται τὸ πολιτισμικὸ κέντρο ὅλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ κι ἡ ἀκτινοβολία της φτάνει ὡς τὴ μακρινὴ Καππαδοκία, ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἑλληνικῆς διανόησης ἀποτελεῖται ἀπὸ Φαναριῶτες, ἔτσι ποὺ σχημάτιζε κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη εἶχε μεταφερθεῖ στὴν Ἀθήνα. Τέλος, τὴν ἴδια ἐποχή, τὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου, ποὺ μὲ τὴν ἔντονη κοινωνικὴ καὶ πνευματική τους ζωὴ ἀποκτοῦν κεφαλαιώδη σημασία γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς νεότερης Ἑλλάδας, ἑνώνονται μὲ τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο καὶ φέρνουν στὶς ἀόριστες κι ἀκόμα ἀσχημάτιστες καταστάσεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τὰ σαφῆ καὶ ἀκριβῆ κοινωνικὰ πλαίσια, ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ στὰ νησιὰ σὲ συνθῆκες παρόμοιες μὲ τῆς Δύσης. Μὲ δυὸ λόγια, ὅλος ὁ Ἑλληνισμὸς παρουσιάζεται ἑνοποιημένος κι ἐπιδιώκει τοὺς ἴδιους σκοπούς. Οἱ ἰδέες ἐξελίσσονται, ἄλλοτε ἀκολουθώντας κι ἄλλοτε προετοιμάζοντας τὸ φιλελεύθερο καὶ μεταρυθμιστικὸ κίνημα, ποὺ διαγράφεται ὅλο καὶ πιὸ καθαρά.

2. Νέοι πνευματικοί προσανατολισμοί

Ἡ κίνηση τοῦ Κοραῆ, πού κατά τό τέλος τῆς ξένης κυριαρχίας ἦταν σπουδαῖος σταθμός, ὅπως εἴδαμε, τῶν προσπαθειῶν τῆς ἑλληνικῆς μεταρυθμιστικῆς σκέψης γιά τή δημιουργία ἑνός πολιτισμοῦ ἔγκυρου γιά ὅλο τό ἔθνος, στηριζόμενη, ἐν μέρει σέ ἕνα συμβιβασμό, φαινόταν νάχει ὅλες τίς δυνατότητες ἐπιβολῆς στήν ἀπελευθερωμένη Ἑλλάδα. Ἡ δημιουργία ὅμως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀποτελεῖ ὀπισθοδρόμηση γιά τήν πνευματική ἐξέλιξη, καθώς καί γιά τίς ἄλλες ἐθνικές ἐκδηλώσεις. Ἡ προσπάθεια τοῦ Κοραῆ ἐγκαταλείπεται κι ἡ πνευματική ζωή τείνει νά ξανασυνδεθεῖ ἀποκλειστικά μέ τήν κλασική Ἑλλάδα. Οἱ φιλόλογοι καί οἱ ἀρχαΐζοντες γραμματικοί προσπαθοῦν ν' «ἀποκαθάρουν» τή γλώσσα καί νά τή διαπλάσουν πάνω στά κλασικά ἑλληνικά μέ τήν ἐλπίδα νά τά κάνουν νά ξαναζήσουν. Αὐτή ἡ γεμάτη ἀντιφάσεις τάση, πού εἶναι σύμφωνη μέ τό πνεῦμα τῆς διαποτισμένης ἀπ' τή «Μεγάλη Ἰδέα» γενικῆς πολιτικῆς τοῦ βασίλειου, αὐτοαποκαλεῖται ἐθνικιστική κι ὀρθόδοξη καί ἀντιδρᾶ βίαια ἐναντίον τῶν νέων ἰδεῶν πού ἔρχονται ἀπ' τή Δύση. Ὁ Κοραῆς χαρακτηρίζεται ὡς «φράγκος». Στήν πραγματικότητα ὅμως, ὁ ὀρθόδοξος ἐθνικισμός, πού περιφρονεῖ ἐν τούτοις τό «ρυπαρό χαρακτήρα τοῦ Βυζαντίου», δέν ἐμποδίζει τή λογοτεχνία ἐκείνων τῶν χρόνων, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπ' τούς Φαναριῶτες (1800 ὥς 1860 περίπου) κι ἀργότερα ἀπ' τή νέα Ἀθηναϊκή σχολή (1840 - 1875 περίπου), νά μιμηθεῖ ἐξωτερικά κι ἐπιπόλαια τούς τρόπους τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας, τό νεοκλασικισμό τοῦ ιη' αἰ. καί κατόπιν τό ρομαντισμό. Τέχνη καί ποίηση εἶναι σπάνιες στιγμές σ' αὐτή τήν ἄφθονη παραγωγή. Τό μοναδικό της ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἀντανακλᾶ τίς πολιτικές καί κυρίως τίς ἐθνικές ἀπογοητεύσεις.

Ἄλλωστε τό ἐθνικό πρόβλημα ἀποτελεῖ καί τό σημεῖο ἐκκίνησης τῆς λαϊκῆς παράδοσης. Ἐγκαταλειμμένη ἀπ' τό ἑλληνικό βασίλειο, ἡ παράδοση αὐτή συνεχίζεται, κάτω ἀπ' τήν ἄμεση ἐπίδραση τῆς Δύσης, στά νησιά τοῦ Ἰονίου. Ἐκεῖ γεννιέται ὁ *Διονύσιος Σολωμός* (1798 - 1857), πού τό ποιητικό του ἔργο, ἄν καί ἀποσπασματικό, ἀντιπροσωπεύει μιά νέα φάση τῆς αὐτοσυνειδησίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ πού ὁ ποιητής τόν συμβουλεύει νά «μάθει νά θεωρεῖ ἐθνικό ὅ,τι εἶναι ἀληθινό». Σειρά στοχαστῶν καί κυρίως ποιητῶν ἀκολουθοῦν τήν παράδοση τοῦ Σολωμοῦ καί προσπαθοῦν νά κάνουν προσιτή στούς Ἕλληνες τοῦ βασίλειου τή διδασκαλία του, ἁπλοποιώντας την καί μεταφέροντάς την ἀπ'

τὴν καθαρὴ ποίηση στὴ συγκεκριμένη κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία. Ὅλοι καταφεύγουν στὴ λαϊκὴ γλώσσα ποὺ θεωροῦν σὰν τὸ μοναδικὸ μέσο ἄμεσης κι εἰλικρινοῦς ἔκφρασης. Ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἐποχή, ἀνάμεσα στὰ 1850 καὶ 1875 περίπου, ἡ ἑπτανησιακὴ σχολὴ ἀρχίζει νὰ ἐπηρεάζει τὴν ἀθηναϊκὴ γιὰ νὰ τὴν μεταμορφώσει στὸ τέλος ὁλοκληρωτικά. Οἱ γεωγραφικοὶ δεσμοὶ ἀνάμεσα στὰ νησιὰ καὶ στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα (Πελοπόννησο καὶ Ἤπειρο), οἱ προσωπικότητες, ποὺ, ἐγκαταστημένες στὴν Ἀθήνα ἢ βρισκόμενες σὲ συνεχὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν πρωτεύουσα, χρησιμεύουν ὡς ἐνδιάμεσοι κρίκοι — *Γ. Τερτσέτης* (1800 - 1874), *Ἀ. Βαλαωρίτης* (1824 - 1879) καὶ *Ἀνδρέας Λασκαράτος* (1811 - 1901) — καὶ τέλος, ἡ ἕνωση τῶν νησιῶν μὲ τὴν Ἑλλάδα (1864) συμβάλλουν σ' αὐτὴ τὴν πνευματικὴ ἀνανέωση. Οἱ πεζογράφοι τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς, ποὺ τὸ ἔργο τους τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὰ 1850 καὶ 1875, ἔχουν πραγματικὰ ρεαλιστικὰ ἐνδιαφέροντα. Ἡ γλώσσα τους δὲν εἶναι ἀρχαΐζουσα, μ' ὅλο ποὺ παραμένει καθαρεύουσα. Ὅλοι τους σχεδὸν ἐμπνέονται ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν Ἀνεξαρτησία. Ἔπειτα οἱ χρονικογράφοι τοῦ πολέμου τῆς Ἀνεξαρτησίας, στὶς προσπάθειές τους ν' ἀποδώσουν τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, κατανοοῦν ἀπὸ ἔνστικτο τὸ ἐθνικὸ πρόβλημα καὶ προκαλοῦν στοὺς Ἕλληνες τὴ γέννηση μιᾶς ἱστορικῆς συνείδησης, ποὺ οἱ ἱστορικοὶ τῆς Ἐπανάστασης θ' ἀναπτύξουν ἀκόμα περισσότερο. Ἡ ἀντίδραση ποὺ προκάλεσε στοὺς Εὐρωπαίους ἱστορικοὺς καὶ στοὺς Ἕλληνες ἡ θεωρία τοῦ *Φαλμεράυερ*, ὁ ὁποῖος ἀμφισβητοῦσε τὴ συνέχεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ κι ἀρνιόταν στοὺς Ἕλληνες κάθε σχέση μὲ τὴν κλασικὴ Ἑλλάδα, ἔκανε τὴ συνείδηση αὐτὴ ὀξύτερη. Κοινὸ φαινόμενο σ' ὅλα τὰ νέα ἔθνη, ἡ «Μεγάλη Ἰδέα» ἀναζητᾶ τὸ στήριγμά της στὴν ἱστορία. Ὁ *Σπ. Ζαμπέλιος* ὑπερασπίζεται τὴ συνέχεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἀποκαθιστᾶ τὸ Βυζάντιο, τὸ περιφρονημένο ἀπ' τοὺς θαυμαστὲς τῆς ἀρχαιότητας, ἐνῶ ὁ *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, στὸ κλασικό του ἔργο «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς» (1860 - 1874), δίνει τὴν τελειότερη μορφὴ στὴν ἰδέα τῆς συνέχειας, προσπαθώντας νὰ διαγράψει τὴν ἑνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέσα στοὺς αἰῶνες. Ἡ μονόπλευρη σύλληψη αὐτοῦ τοῦ ἔργου δὲν ἀφαιρεῖ τίποτε ἀπ' τὴ γονιμότητα τῆς ἰδέας ποὺ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἀποτελεῖ πρόοδο. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, πρόκειται γιὰ μιὰ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς ἀποκλειστικῆς λατρείας τῆς Ἀρχαιότητας, ἐφόσον συνεπάγεται τὴν προσήλωση σ' ὅλες τὶς ἱστορικὲς περιόδους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἄλλωστε, αὐτὴ ἡ ἰδέα θὰ ὑποβάλει τὴ μελέτη τῆς σύγχρονης ζωῆς τοῦ λαοῦ, τῶν ἐθίμων του, τῆς λογοτεχνίας του. Τὸ 1871 ὁ *Ν. Πολίτης* (1852 - 1921)

ἐκδίδει τὴ «Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων» καὶ θεμελιώνει στὴν Ἑλλάδα τὴ Λαογραφία, στὴν ὁποία ὁρίζει ὡς ἀποστολὴ τὴν ἀναζήτηση τῶν λειψάνων τοῦ παρελθόντος μέσα στὴ σύγχρονη λαϊκὴ ζωή. Ἀκόμα μιὰ νέα πρόοδος: στὴν ἰδέα τῆς ἐπιστροφῆς στὸ παρελθὸν ἀντιτίθεται στὸ ἑξῆς ἡ ἀνακάλυψη τοῦ παρελθόντος μέσα στὸ παρόν.

3. Φιλελεύθερη κίνηση. Ἐπανάσταση τοῦ 1862 καὶ πτώση τοῦ Ὄθωνα

Ἡ ἄνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης ἐπηρεάζει καὶ τὴν πολιτικὴ ζωή. Ἡ φιλελεύθερη κίνηση, ἂν καὶ πάντα συνδεμένη μὲ τὸ ἐθνικὸ ζήτημα, γίνεται στὸ ἑξῆς σαφέστερη. Στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη κατορθώνει νὰ πετύχει δημοκρατικότερη διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων. Ἡ τουρκικὴ κυβέρνηση, ἐφαρμόζοντας τὸ Χάτι-Χουμαγιούν, ἐπιτρέπει στὰ 1858 τὴ σύγκληση «Προσωρινοῦ Συμβουλίου», ὅπου, ἐκτὸς τοῦ κλήρου, συμμετέχουν ἀντιπρόσωποι τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῶν ἐξαρτημένων ἀπ' τὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνο ἐπαρχιῶν. Ἡ Συνέλευση αὐτή, ὄχι χωρὶς ἀντίσταση τῆς Συνόδου καὶ τῆς ὀλιγαρχικῆς ὁμάδας ποὺ τὴν περιβάλλει, ἐπεξεργάζεται τοὺς νέους κανονισμοὺς τοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ Ἔθνους, οἱ ὁποῖοι ἐπικυρώθηκαν ἀπ' τὴν Πύλη τὸ 1861. Ἡ ἀντίθεση ὅμως πρὸς τὸ νέο φιλελεύθερο σύστημα ποὺ καταργοῦσε τὴν παντοδυναμία τῆς ἰσόβιας συνόδου κράτησε ὡς τὸ 1876. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνάλογη κίνηση ἐκδηλώνεται στὴ Χίο, ὅπου ἡ ἀστικὴ τάξη τοῦ νησιοῦ πετυχαίνει τὴ μεταρύθμιση τῶν κοινοτικῶν διατάξεων πάνω σὲ δημοκρατικότερη βάση, καὶ στὶς κοινότητες τοῦ Καΐρου καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, ποὺ ἀποκτοῦν διοικητικὴ ἀνεξαρτησία ἀπέναντι στὸ Πατριαρχεῖο τῆς Ἀλεξανδρείας κι ἐξασφαλίζουν τὴ συμμετοχὴ τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων στὴ διαχείριση τῶν ὑποθέσεων τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Αἰγύπτου.

Στὴν Ἑλλάδα, μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο καὶ τὴν ἀποχώρηση τῶν στρατευμάτων κατοχῆς, ἡ ἀντίθεση πρὸς τὸ στέμμα, ποὺ τὸ ἐθνικὸ πρόβλημα τὴν εἶχε μεταθέσει σὲ δεύτερο ἐπίπεδο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, ξαναρχίζει νὰ ἐκδηλώνεται ἀπειλητικότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά, ὅσο μάλιστα γίνονται συχνότερες οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ στέμματος στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας. Οἱ αὐλικὲς κυβερνήσεις μεταξὺ 1843 καὶ 1862 ποὺ σχηματίστηκαν ἀπὸ «ἀφοσιωμένους» στὸ στέμμα, ὅπως τοὺς ὀνόμασαν εἰρωνικὰ

οἱ φιλελεύθεροι, κι ἐπιβλήθηκαν ἀπ' τὸ βασιλιά, ἐγκαταλείπουν στὴν πραγματικότητα τὸ Σύνταγμα. 'Απ' τὸ ἄλλο μέρος, ὁ θάνατος ἢ ἡ ἀποχώρηση ἀπ' τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῶν ἀρχηγῶν τῶν τριῶν κομμάτων ρωσικοῦ, γαλλικοῦ, ἀγγλικοῦ, ἀλλάζουν τὸ πολιτικὸ κλίμα. 'Η νέα γενιά, μὲ τὴν πανεπιστημιακὴ νεολαία ἐπικεφαλῆς, ποτισμένη μὲ φιλελεύθερες ἰδέες, θεωρεῖ ὅτι τὸ ἀντιφάρμακο τῆς πολιτικῆς διαφθορᾶς θὰ ἦταν ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ δυτικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Οἱ ἐκλογὲς τοῦ 1859 κι ἡ Βουλὴ ποὺ πρόκυψε ἀπ' αὐτὲς ἀποτελοῦν σημαντικὸ σταθμὸ στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς νεότερης 'Ελλάδας, γιατί, ἀπ' τὸ ἕνα μέρος, τὸ ἀνοιχτὰ ἀντιδυναστικὸ πνεῦμα τῆς νέας γενιᾶς μπαίνει γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Βουλὴ μὲ τὸν *'Επ. Δεληγιώργη*, κι ἀπ' τὸ ἄλλο, ἀποκαλύπτεται μὲ τὶς ἐκλογὲς ἡ ἔλλειψη συνοχῆς τοῦ παλιοῦ πολιτικοῦ κόσμου, ποὺ ἦταν εὐνοϊκὰ διατεθειμένος ἀπέναντι στὸ στέμμα. Πραγματικά, ἀπ' τὸ 1860, ἡ ὁμάδα ποὺ εἶχε κερδίσει στὶς ἐκλογές, χάνει τὴν πλειοψηφία στὴ Βουλή· ὁ βασιλιὰς ὅμως διατηρεῖ ὣς τὸ 1862 τὴν ἴδια κυβέρνηση Μιαούλη ἀνασχηματισμένη. Τὴ μικρὴ διάρκεια (Μάιος 1861 - Μάιος 1862) αὐτῆς τῆς κυβέρνησης, ποὺ ἀποκλήθηκε «ὑπουργεῖον αἵματος», σημαδεύουν σειρὰ συνωμοσιῶν, ἐξεγέρσεων, ἀπόπειρα κατὰ τῆς βασίλισσας (Σεπτέμβριος 1861) κι αἱματηρὲς σκηνές, ἐνῶ ἡ ἀντιπολίτευση συσπειρώνεται γύρω στὸν *Κωνσταντίνο Κανάρη* τὸν παλιὸ ἥρωα τοῦ πολέμου τῆς 'Ανεξαρτησίας. 'Ο Ὄθων, αἰσθανόμενος τὴν ἐξέγερση νὰ πλησιάζει, προσπαθεῖ ἀκόμα μιὰ φορὰ νὰ συμφιλιωθεῖ μὲ τὴν ἀντιπολίτευση, ἀλλὰ μάταια. 'Η ἐξέγερση εἶναι ἡ μόνη διέξοδος. Τὸ σύνθημα τὸ δίνει τὸ Ναύπλιο (Φεβρουάριος 1862), ποὺ εἶχε γίνει τὸ κέντρο τῆς συνωμοσίας κατὰ τοῦ Ὄθωνα ἐξαιτίας τῆς συγκέντρωσης σ' αὐτὴν τὴν πόλη τῶν ὕποπτων ἀξιωματικῶν. 'Ακολουθοῦν ἄλλες πελοποννησιακὲς πόλεις καὶ μερικὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἐξέγερση τοῦ Φεβρουαρίου, χωρὶς πολιτικὴ ἡγεσία, καταπνίγηκε γρήγορα ('Απρίλιος 1862). 'Ο Δεληγιώργης καὶ ἄλλοι συνωμότες τῆς 'Αθήνας πιάστηκαν. 'Ο Κανάρης κι ὁ *Βούλγαρης*, οἱ ἄλλοι δυὸ ἀρχηγοὶ τῆς ἀντιπολίτευσης, δὲν εἶναι διατεθειμένοι νὰ μποῦν ἐπικεφαλῆς αὐτοῦ τοῦ κινήματος ποὺ παρουσιάζει κάποιες δειλὲς ἀπόπειρες λαϊκῆς ὀργάνωσης (στὴ Σύρο καὶ στὸ Ναύπλιο μετὰ τὴν κατάργηση τῶν ἀρχῶν, τὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας εἶχαν ἀναλάβει οἱ ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπὲς καὶ τὰ δημοτικὰ συμβούλια) καὶ ποὺ γι' αὐτὸ δὲν ἐμπνέει ἐμπιστοσύνη στὸ σύνολο τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης. 'Εντούτοις, μ' ὅλες τὶς παραχωρήσεις, ἡ θέση τοῦ βασιλιᾶ παραμένει κρίσιμη. Μάταια ἐπικαλοῦνται τὴ Μεγάλη 'Ιδέα· οἱ ἀντίπαλοι τὴν ἐκμεταλλεύονται κι αὐτοὶ καὶ μάλιστα μὲ πιὸ ἔξυπνο τρόπο, συνδέοντας τὸ ἐθνικὸ πρόβλημα

μὲ τὸν ἰταλικὸ φιλελευθερισμὸ καὶ τὴν κίνηση τοῦ *Γαριβάλδη*. Ἐξάλλου, ἡ ἐθνικὴ πολιτικὴ τοῦ Ὄθωνα, προσανατολισμένη ἀκόμα πρὸς τὴ Ρωσία, δυσαρεστοῦσε πολὺ τὴν Ἀγγλία, ποὺ ἀποφάσισε τὴ μεταβολὴ τῆς δυναστείας, κι ὁ Βούλγαρης, ἀντιπρόσωπος τῶν ἐμπορικῶν ὁμάδων τῶν νησιῶν, ποὺ ἦταν προσκολλημένες ἀπ' τὸν καιρὸ τοῦ πολέμου τῆς Ἀνεξαρτησίας στὴν Ἀγγλία, μπαίνει ἐπικεφαλῆς τῆς ἀντιοθωνικῆς κίνησης. Στὴ διάρκεια μιᾶς περιοδείας τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους, οἱ φρουρὲς τῆς Ἀκαρνανίας, τῆς Πάτρας καὶ τῆς Κορίνθου στασιάζουν. Ἡ ἐξέγερση τῆς ἀθηναϊκῆς φρουρᾶς θὰ εἶναι ἀποφασιστική. Ὁ Ὄθων ἐκθρονίζεται καὶ ἐγκαταλείπει τὴν Ἑλλάδα (Ὀκτώβριος 1862). Ἡ ρομαντικὴ δυναστεία τῶν Βίττελσμπαχ καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν ἡ ρομαντικὴ ἐποχὴ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας τερματίζεται. Ἡ Ἀγγλία ἀνάλαβε νὰ βρεῖ τὸ νέο βασιλιά, καὶ τὸν βρῆκε στὸ πρόσωπο τοῦ πρίγκιπα *Γουλιέλμου - Γεωργίου Γλύξμπουργκ* τῆς Δανίας, ὁ ὁποῖος ἀνέβηκε στὸν ἑλληνικὸ θρόνο μὲ τὸν τίτλο Γεώργιος Α' Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων (Ὀκτώβριος 1863).

Στὸ μεταξὺ ἡ Συνταγματικὴ Βουλή, ἐκλεγμένη ἀπ' τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1862, ἐργαζόταν γιὰ τὸ νέο Σύνταγμα. Ἡ ὁμάδα τῆς ἑλληνικῆς πλουτοκρατικῆς τάξης μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων (οἱ πεδινοί) ἔχει τὴν ὑπεροχὴ στὴ Βουλή. Ἐντούτοις δὲν λείπουν καὶ τὰ ριζοσπαστικότερα στοιχεῖα, ποὺ ἔχουν ἐνισχυθεῖ μὲ τοὺς Ἑπτανήσιους Βουλευτὲς ποὺ μπῆκαν στὴ Βουλὴ ἀπ' τὸ 1864. Μὲ τὴν ἐπίδραση αὐτῶν τῶν στοιχείων, τὸ Σύνταγμα ποὺ ψηφίστηκε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1864 παρουσιάζει χαρακτήρα σαφῶς δημοκρατικό: κάθε ἐξουσία ἀπορέει ἀπ' τὸ Ἔθνος, τὰ προνόμια τοῦ στέμματος περιορίζονται, ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἀνήκει σὲ μιὰ μόνο Βουλὴ ποὺ ἐκλέγεται μὲ καθολικὴ ψῆφο κι ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία ἀνήκει στὸ βασιλιὰ ποὺ τὴν ἀσκεῖ μέσω τῶν ὑπευθύνων ὑπουργῶν του· ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου ἐξασφαλίζεται. Ἔτσι τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 ἐγκαθιστᾶ τὴ βασιλευόμενη Δημοκρατία. Ἡ εἰσαγωγὴ ἀπ' τὸν Τρικούπη, στὰ 1875, τοῦ κοινοβουλευτικοῦ καθεστῶτος, ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὸ ὁ βασιλιὰς ὑποχρεώνεται νὰ διορίζει κυβέρνηση ποὺ νὰ ἔχει τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς Βουλῆς, ἀποτελεῖ νέο σταθμὸ πρὸς τὴν πολιτικὴ νίκη τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης.

Στὰ Ἑπτάνησα ἡ φιλελεύθερη κίνηση παίρνει ἐθνικὴ μορφὴ καὶ σύγχρονα τονίζεται ὁ κοινωνικός της χαρακτήρας ἐναντίον τῶν εὐγενῶν. Ἐδῶ ἡ φιλελεύθερη κίνηση ἐντείνεται κι ὀργανώνεται κυρίως ἀπ' τὸ 1843, διευκολυμένη ἀπ' τὸ φιλελευθερισμὸ τῆς διοίκησης τοῦ Λόρδου Μεγάλου Ἁρμοστῆ Σῆτον. Οἱ διάφορες

τάσεις ἀποκρυσταλλώνονται σὲ τρία κόμματα μὲ ἀκριβῆ προγράμματα: οἱ εὐγενεῖς, συντηρητικοί, ὁλότελα προσκολλημένοι στοὺς Ἄγγλους, οἱ φιλελεύθεροι, θιασῶτες δημοκρατικῶν μεταρυθμίσεων στὴ διοίκηση κι οἱ ριζοσπάστες, ποὺ ζητοῦσαν τὴν ἕνωση τῶν Ἑπτανήσων μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1848 εἶχε ἰσχυρότατη ἀπήχηση στὰ νησιά. Δυὸ ἐξεγέρσεις ξεσποῦν στὰ 1848 καὶ 1849 στὴν Κεφαλονιά. Δυὸ φορές, στὰ 1850 καὶ 1857, οἱ ριζοσπάστες, ποὺ βρίσκονταν σὲ σχέσεις μὲ τοὺς Ἰταλοὺς ἐπαναστάτες καὶ μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀντιοθωνικὴ ἀντιπολίτευση, ὑποβάλλουν ἐπίσημα στὴ Βουλὴ τὴν πρόταση τῆς ἕνωσης μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος, ἡ θέση τῆς Ἀγγλίας στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο γίνεται ἐξαιρετικὰ ἐπισφαλὴς κι αὐτό, τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Ρωσία κι ἡ Γαλλία, εὐνοώντας τὰ ἐθνικὰ κινήματα τῶν Βαλκανικῶν λαῶν καὶ τῶν Ἰταλῶν, αὐξάνουν τὴν ἐπιροή τους στὸ μέρος αὐτὸ τῆς Εὐρώπης. Ἡ Ἑλλάδα ἔτσι παρουσίαζε εἰδικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ βρετανικὴ πολιτική· ἡ παραχώρηση τῶν νησιῶν, ποὺ ἦταν ἀδύνατο πιὰ νὰ κυβερνηθοῦν, θὰ βοηθοῦσε τὴν Ἀγγλία νὰ στερεώσει τὴν ἐπίδρασή της στὴ χώρα. Ἔτσι, μὲ τὶς δυνάμεις ποὺ ὑπέγραψαν τὴ συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ ἡ Ἀγγλία ἄρχιζε διαπραγματεύσεις, ποὺ κατέληγαν στὴν ἕνωση τῆς Ἑπτανήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα (29 Μαρτίου 1864).

4. Τὸ ἐθνικὸ ζήτημα

Μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι πιὰ οἱ μόνοι ποὺ διεκδικοῦν τὴν κληρονομία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στὰ Βαλκάνια. Κι ἄλλοι λαοὶ προχωροῦν τὸ ἴδιο πρὸς τὴν καθολικὴ χειραφέτηση. Ἡ Σερβία καὶ τὸ Μαυροβούνιο ἐξασφαλίζουν εὐρύτερη αὐτονομία, οἱ παραδουνάβειες Ἡγεμονίες διαμορφώνονται σὲ ἑνοποιημένο κράτος καὶ τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν Βουλγάρων. Ἡ ἑλληνικὴ «Μεγάλη Ἰδέα» θὰ προσκρούσει στὴν ἀντίστοιχη ἰδεολογία τῶν ἄλλων, νέων βαλκανικῶν ἐθνῶν.

Στὶς Ἡγεμονίες, οἱ ἀγροτικὲς μεταρυθμίσεις τοῦ Κούζα (1862 - 1864) κι οἱ προσπάθειές του νὰ δημιουργήσει ἐθνικὴ Ἐκκλησία συναντοῦν τὴν ἐχθρότητα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῶν ἄλλων Πατριαρχείων ποὺ κατέχουν στὴ Ρουμανία τεράστιες ἐκτάσεις γῆς. Οἱ ἐθνικὲς βαλκανικὲς ἀντιθέσεις γίνονται πιὸ σαφεῖς μὲ τὸ βουλγαρικὸ σχίσμα. Ἡ διαμάχη ἀρχίζει στὰ 1830, ὅταν οἱ Βούλγαροι ζητοῦν ἀρχιερεῖς τῆς ἐθνικότητάς τους καὶ τὴ χρήση τῆς βουλγαρικῆς γλώσσας στὴ λατρεία καὶ τὴν

ἐκπαίδευση, κι ἐντείνεται ἀπ' τὸ 1858, ὅταν μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐπεξεργασίας τῶν καταστατικῶν τῶν ὀρθόδοξων κοινοτήτων, ἀπαιτοῦν βουλγαρικὴ ἡμιανεξάρτητη 'Εκκλησία. 'Η διαμάχη καταλήγει σὲ ὁλοκληρωτικὸ σχίσμα. Οἱ Βούλγαροι ἀπέκτησαν ἀπ' τὸ σουλτάνο φιρμάνι ποὺ τοὺς παραχωροῦσε αὐτόνομη 'Εκκλησία (*'Εξαρχία)*, ὑπὸ τὴν πνευματικὴ ἐξάρτηση τοῦ Πατριαρχείου (1870), τὸ ὁποῖο, ὅμως, σὲ συμφωνία μὲ τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση, ἀρνήθηκε ν' ἀναγνωρίσει τὸ φιρμάνι καὶ κήρυξε τὴ νέα ἐκκλησία σχισματικὴ (1872). 'Η οὐσία τοῦ προβλήματος δὲν ἦταν ἡ ἀναγνώριση μιᾶς ἐθνικῆς βουλγαρικῆς 'Εκκλησίας, ποὺ τὸ Πατριαρχεῖο εἶχε ἤδη ἀναγνωρίσει μὲ τὴν πίεση τῶν γεγονότων, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο, ἡ διαγραφὴ τῶν ὁρίων αὐτῆς τῆς 'Εκκλησίας· μ' ἄλλα λόγια, ἐπρόκειτο γιὰ τὸ ἀξεδιάλυτο μακεδονικὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖο ὀρθωνόταν τότε ἀνάμεσα στοὺς "Ελληνες καὶ τοὺς Βουλγάρους. Μετὰ ἀπὸ λίγο θὰ προστεθοῦν κι οἱ Σέρβοι.

'Ωστόσο, παρὰ τὶς ἀντιζηλίες τους, οἱ βαλκανικοὶ λαοὶ εἶχαν νὰ ὑπερασπιστοῦν κοινὰ συμφέροντα καὶ κοινὲς διεκδικήσεις ἐναντίον τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ Τοῦρκοι εἶχαν συστήσει ἕνα Συμβούλιο 'Επικρατείας ὅπου συμμετεῖχαν καὶ μὴ μουσουλμάνοι. 'Ο «νόμος περὶ βιλαετίων» ποὺ ψηφίστηκε τὸ 1864 κι ἐφαρμόστηκε προοδευτικὰ στὶς τουρκικὲς ἐπαρχίες, καθιέρωνε τὴν εἰσδοχὴ τῶν χριστιανῶν στὰ ἐπαρχιακὰ καὶ κοινοτικὰ διοικητικὰ συμβούλια· ὡστόσο, παρ' ὅλα αὐτὰ τὰ μέτρα, ἡ ἐξουσία παρέμενε πάντα στὰ χέρια τῶν μουσουλμάνων, ἀκόμα καὶ στὶς περιοχὲς ὅπου οἱ χριστιανοὶ εἶχαν τὴν συντριπτικὴ πλειοψηφία. 'Απ' τὸ γεγονὸς αὐτό, οἱ ἐξεγέρσεις τῶν χριστιανῶν ξεσποῦσαν παντοῦ στὰ Βαλκάνια. 'Η ἐξέγερση τῆς Κρήτης ἔδωσε τὴν εὐκαιρία γιὰ μιὰ πρώτη προσπάθεια βαλκανικῆς προσέγγισης.

'Απ' τὸ 1858, οἱ Κρητικοὶ ζητοῦσαν τὴν ἐφαρμογὴ τῶν μεταρυθμίσεων ποὺ τοὺς εἶχαν ὑποσχεθεῖ. Τὸ 1862 σημειώθηκε νέο κίνημα, ποὺ τὸ 1866 γενικεύτηκε καὶ πῆρε μορφὴ πραγματικῆς ἐξέγερσης. Συστάθηκε τοπικὴ κυβέρνηση ποὺ ἔκανε ἔκκληση στὶς δυνάμεις καὶ κήρυξε τὴν ἕνωση τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν 'Ελλάδα. 'Η ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη ἐνθάρρυνε τοὺς ἐπαναστατημένους. 'Η κυβέρνηση τοῦ *Κουμουνδούρου* (σχηματίστηκε τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1866), ποὺ τὸ κόμμα του ἦταν τότε ὁ μόνος συνεπὴς καὶ σοβαρὸς πολιτικὸς σχηματισμός, μὲ ὑπουργὸ ἐξωτερικῶν τὸ νέο *Χαρίλαο Τρικούπη*, βάλθηκε ν' ἀναδιοργανώσει καὶ ν' αὐξήσει τὸ στρατὸ καὶ τὸ ναυτικό, καὶ νὰ ζητήσει συμμάχους γιὰ κοινὴ δράση κατὰ τῆς Τουρκίας. "Αρχισε διαπραγματεύσεις μὲ τὸν ἀντιβασιλιὰ τῆς

Αἰγύπτου, τοὺς Ρουμάνους καὶ τοὺς Μαυροβουνίους κι ὑπέγραψε μὲ τὴ Σερβία τὴ συνθήκη τοῦ Φέζλαου (1867), ποὺ ἀναγνώριζε τὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ Χριστιανικὴ 'Ανατολὴ ἀνήκει στὸν ἑαυτό της κι αὐτὴ ἡ ἴδια πρέπει ν' ἀποφασίσει γιὰ τὴν τύχη της, μὲ δράση συνδυασμένη κι ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε ξένη ἐπέμβαση· ἡ συνθήκη ἐπίσης ἔβαζε τὶς βάσεις μιᾶς συμμαχίας καὶ ὁμοσπονδίας τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου διέκοψε αὐτὴ τὴ δραστηριότητα. Ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου, ἂν καὶ διέθετε μεγάλη πλειοψηφία στὴ Βουλή, ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ κι ἀνατέθηκε στὸ Βούλγαρη ('Ιανουάριος τοῦ 1868) νὰ ἐφαρμόσει τὴν πολιτικὴ τοῦ βασιλιᾶ γιὰ τὸ ἐθνικὸ ζήτημα, πολιτικὴ ποὺ ἐναπόθετε τὴ λύση τοῦ κρητικοῦ ζητήματος στὶς προστάτιδες δυνάμεις. Ἡ ὑπόθεση διακανονίστηκε ἀπ' τὴ Συνδιάσκεψη τοῦ Παρισιοῦ (1869), ὅπου δὲν ἀντιπροσωπεύτηκε ἡ Ἑλλάδα. Ἡ Κρήτη παρέμεινε στὸ σουλτάνο, ἀλλὰ κηρύχτηκε προνομιοῦχος ἐπαρχία, κυβερνημένη σύμφωνα μὲ εἰδικοὺς καταστατικοὺς χάρτες ποὺ ὁ σουλτάνος εἶχε ἤδη παραχωρήσει μὲ τὸν «ἰραντὲ» τοῦ 1867.

II. ΝΙΚΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ (1875-1909)

1. Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη

Οἱ φιλελεύθερες μεταρυθμίσεις ποὺ πέτυχε ἡ 'Επανάσταση τοῦ 1862 καὶ κάποια σχετικὴ σταθερότητα τῆς πολιτικῆς ζωῆς, κυρίως ἀπ' τὸ 1875, ἔδωσαν νέα ὤθηση στὴν οἰκονομικὴ ἄνοδο ποὺ σημειώθηκε τὴν προηγούμενη περίοδο.

Τὸ κράτος κάνει ὑπολογίσιμες προσπάθειες γιὰ τὴ βελτίωση τῶν συγκοινωνιῶν. Στὸ ὑφιστάμενο ὁδικὸ δίκτυο, ποὺ δὲν ξεπερνᾶ τὰ 450 χλμ., προσθέτονται, στὸ 1864, τὰ 853 χλμ. τῶν δρόμων στὰ νησιὰ τοῦ 'Ιονίου καὶ κατασκευάζονται μεταξὺ 1867 καὶ 1909, κυρίως χάρη στὴν πολιτικὴ τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη, ἄλλα 2.750 χλμ. περίπου. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀναπτύσσεται σημαντικὰ τὸ σιδηροδρομικὸ δίκτυο. Τὰ δημόσια ἔργα, ἡ διάνοιξη τοῦ 'Ισθμοῦ τῆς Κορίνθου (1882-1893), ἡ ἐπισκευὴ τῶν λιμανιῶν, συμπληρώνουν αὐτὲς τὶς προσπάθειες. Τὰ ὀφέλη τῆς πολιτικῆς αὐτῆς γίνονται πολὺ γρήγορα αἰσθητὰ στὸ ἐμπόριο, ποὺ μαζὶ μὲ τὴ ναυτιλία παραμένει πάντα ἡ κύρια οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῶν 'Ελλήνων. Τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο ἀνέρχεται ἀπὸ 69,94 (χρυσὲς δραχμὲς κατὰ κάτοικο) γιὰ τὰ χρόνια 1861-1870, σὲ 93,57 γιὰ τὰ 1871-1880, σὲ 97,89 γιὰ τὰ 1881-1890, σὲ 80,23 γιὰ τὰ 1891-1900 καὶ σὲ 94,96 γιὰ τὰ χρόνια 1901-1910. 'Η ναυτιλία σημειώνει πιὸ γρήγορες προόδους. 'Η χωρητικότητα τῶν ἀτμοπλοίων αὐξάνει πάντα σὲ βάρος τῶν ἱστιοφόρων, ποὺ ἐντούτοις διατηροῦν τὴν ὑπεροχὴ ὥς τὰ 1900. 'Ο ἀκόλουθος πίνακας δίνει μιὰ ἰδέα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης.

Ἔτη	'Ιστιοφόρα καὶ μηχανήματα	Χωρητικότητα	'Ατμόπλοια	Χωρητικότητα
1875	5.410	253.781 τόν.	37	8.241 τόν.
1895	1.059	246.196	107	144.975
1915	884	107.466	475	893.650

'Η ἀγροτικὴ παραγωγὴ σημειώνει ἐπίσης αὔξηση. Οἱ καλλιεργούμενες ἐπιφάνειες, 70.000 περίπου ἐκταρίων στὰ 1860, περνοῦν σὲ 111.000 ἐκτάρια τὸ 1911. 'Η αὔξηση φαίνεται κυρίως

στὰ ἐξαγώγιμα προϊόντα, ἰδιαίτερα στὴ σταφίδα (195 χιλιάδες βενετικὲς λίτρες τὸ 1880, 312 τὸ 1890, 341 τὸ 1905, 398 στὰ 1908 - 1909, 253 τὸ 1910). Αὐτὸ ὅμως ποὺ χαρακτηρίζει οὐσιαστικὰ τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι ἡ εἰσροὴ στὴ χώρα ἑλληνικῶν καὶ ξένων κεφαλαίων κι ἡ συνακόλουθη ἐμφάνιση τῆς βιομηχανίας καθὼς κι ἡ ἀνάπτυξη τῆς πίστης καὶ τῶν Τραπεζῶν. Ὁ αὐξανόμενος συνεχῶς ἐθνικισμὸς στὶς βαλκανικὲς χῶρες, οἱ δυσχέρειες στὴν Τουρκία, ἡ ἐθνικιστικὴ κίνηση τῶν «Νεοτούρκων» ὑποχρεώνουν τοὺς Ἕλληνες καπιταλιστές, ποὺ εἶναι ἐγκαταστημένοι σ' αὐτὲς τὶς χῶρες, νὰ μεταφέρουν τὰ κεφάλαιά τους στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ τὰ ἐπενδύσουν σὲ βιομηχανικὲς καὶ τραπεζιτικὲς ἐπιχειρήσεις, ποὺ τοὺς ἀφήνουν μεγάλο καὶ σίγουρο κέρδος, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης κεφαλαίων στὴν Ἑλλάδα καὶ τοῦ πολὺ ὑψηλοῦ ποσοστοῦ τόκου (30 ὡς 40 %). Ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ κ' αἰ. ὁ ρυθμὸς ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας μένει πολὺ ἀργός. Τὸ 1875 τὰ λίγα ὑφαντουργικὰ ἐργοστάσια ἢ ἐργοστάσια τροφίμων δὲν ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τῆς ἁπλῆς βιοτεχνίας. Οἱ πρῶτες προσπάθειες γιὰ πραγματικὴ βιομηχανία ἀρχίζουν μὲ τὴν ἵδρυση μερικῶν εταιρειῶν, κατὰ πλειοψηφία ξένων, πρὸς ἐκμετάλλευση τῶν ὀρυχείων (Λαύριο), οἱ ὁποῖες πολλαπλασιάζονται ἀπ' τὸ 1904. Νὰ ἕνας πίνακας τῆς βιομηχανικῆς ἐξέλιξης τῆς Ἑλλάδας ὡς τὰ 1890.

Ἔτη	Ἐργοστάσια	Ἀτμοκίνητα Ἐργοστάσια	Ἰσχὺς
1867	168	22	291 cv
1874	199	95	1.967 »
1889	145		5.588 »

Ἡ πίστη καὶ οἱ Τράπεζες σημειώνουν πολὺ πιὸ γρήγορη ἀνάπτυξη. Ἐκτὸς ἀπ' τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐλέγχει τὴν οἰκονομία τῆς χώρας, καὶ τὴν Ἰονικὴ Τράπεζα, δημιουργεῖται στὴν Ἑλλάδα σειρὰ νέων ὀργανισμῶν π.χ. ἡ Τράπεζα Ἠπειροθεσσαλίας τὸ 1882, ἡ Κρητικὴ Τράπεζα τὸ 1889, ἡ Τράπεζα Ἀθηνῶν τὸ 1893, ἡ Λαϊκὴ Τράπεζα τὸ 1905, ἡ Ἐμπορικὴ Τράπεζα τὸ 1907, καὶ ἀσφαλιστικὲς ἢ ἄλλες ἑταιρεῖες.

2. Πάλη ἀνάμεσα στὶς παλιὲς ὀλιγαρχικὲς κάστες καὶ στὴν ἀστικὴ τάξη

Οἱ μεταβολὲς τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1875 καὶ 1909 τροποποίησαν βαθιὰ τὶς σχέσεις τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων, καί, προκαλώντας τὴ γένεση ἄλλων, τόνισαν τὶς κοινωνικὲς

διαφοροποιήσεις. Ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη ξεπερνᾶ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἐμπορευματικὸ στάδιο. Ἡ δημιουργία τῆς βιομηχανίας, ἡ γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς ναυτιλίας καὶ τῶν Τραπεζῶν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μιλήσουμε, κυρίως γιὰ τὴν περίοδο ἀπ' τὸ 1900, γιὰ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη. πού, ὣς ἕνα βαθμό, μπαίνει στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα τῆς Εὐρώπης. Οἱ ἑλληνικὲς ναυτικὲς ἑταιρεῖες ἐμφανίζονται στὴν ὑπερωκεάνεια ναυσιπλοΐα καὶ τὸ 1914 ἡ Ἑλλάδα κατέχει τὴ δέκατη σειρὰ (τὴν ἕκτη σὲ σχέση μὲ τὸν πληθυσμό της) ἀνάμεσα στὶς ναυτικὲς δυνάμεις. Παράλληλα, ὁ ἀριθμὸς τῶν μικροαστῶν αὐξάνει κι ἡ ἐπίδρασή τους σημαδεύει ὅλο καὶ περισσότερο τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας. Ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς περνᾶ ἀπὸ 8% περίπου τὸ 1853 σὲ 28% τὸ 1879 (σὲ σύνολο 1.679.470) καὶ σὲ 33% τὸ 1907 (σὲ σύνολο 2.631.952). Ἡ διανομὴ 265.000 ἑκταρίων ἐθνικῶν γαιῶν μεταξὺ 1871 καὶ 1911 συμβάλλει στὸ σχηματισμὸ μιᾶς κατηγορίας μικρῶν καὶ μεσαίων γαιοκτημόνων, ποὺ ὁ καθένας τους κατέχει 2-8 ἑκτάρια. Ἡ ἀνάλογη αὔξηση τῆς βιομηχανίας δυναμώνει τὴν ἐργατικὴ τάξη (οἱ βιομηχανικοὶ ἐργάτες ὑπολογίζονται τὸ 1870 σὲ 7.300 περίπου καὶ τὸ 1917 σὲ 35.000), ποὺ οἱ πρῶτες της ἐκδηλώσεις σημειώνονται στὴν ἑλληνικὴ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωή. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ νέα στοιχεῖα καὶ τὶς παλιὲς κάστες, τὶς προσκολλημένες μὲ πεῖσμα στὸ παρελθόν, ποὺ ἡ ὑποστήριξη τοῦ Στέμματος τὶς ἔκανε ἰσχυρὸ πολιτικὸ παράγοντα, ἐκδηλώνεται στὸ ἑξῆς ὅλο καὶ σαφέστερα. Πρῶτο σημεῖο τοῦ γεγονότος αὐτοῦ στάθηκε ἡ πόλωση τῶν πολιτικῶν δυνάμεων. Τὴν πληθώρα τῶν κομμάτων, ποὺ εἶχαν κέντρο ἕνα ἰσχυρὸ ἀρχηγὸ χωρὶς συγκεκριμένο πρόγραμμα, διαδέχονται, ἀπ' τὸ 1880 περίπου, δυὸ πολιτικοὶ σχηματισμοὶ μὲ σαφέστερες τάσεις: τὰ προοδευτικὰ στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς τάξης, οἱ διανοούμενοι καὶ μεγάλο μέρος τοῦ λαοῦ συγκεντρώνονται γύρω ἀπ' τὸ Χαρίλαο Τρικούπη· οἱ συντηρητικοὶ κι οἱ δυνάμεις τοῦ παλιοῦ πολιτικοῦ κόσμου συγκεντρώνονται γύρω ἀπ' τὸν Κουμουνδοῦρο, ποὺ τὸ κόμμα του, ἀπορφανισμένο ἀπὸ τ' ἀστικά του στοιχεῖα, ἐγκαταλείπει τὸ προοδευτικὸ πνεῦμα ποὺ εἶχε δείξει ὣς τότε. Τὸ κόμμα αὐτό, ποὺ ἡ ἡγεσία του περνᾶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κουμουνδούρου (1883) στὸ *Θ. Δεληγιάννη*, ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀντίσταση τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν κωλυσιεργία στὶς προσπάθειες τοῦ Τρικούπη.

Ἐνῶ ἀνάμεσα στὰ 1875 καὶ στὰ 1881 οἱ συνεχεῖς ἀποτυχίες στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ φανερώνουν τὴ χρεωκοπία τοῦ παλιοῦ πολιτικοῦ κόσμου, ὁ Τρικούπης ἀπ' τὶς πρῶτες του κιόλας κυβερνήσεις (1875 καὶ 1880) παρουσιαζόταν ὡς ἡ

μόνη ἱκανὴ προσωπικότητα ν' ἀναδιοργανώσει τὸ κράτος. Οἱ ἐκλογὲς τοῦ 1881 τοῦ δίνουν γιὰ πρώτη φορὰ σημαντικὴ πλειοψηφία καὶ τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσει τὴν πρώτη σταθερή του κυβέρνηση (1882 - 1885). Ἀπὸ τότε κυβερνᾶ τὴ χώρα ὡς τὸ 1895, μὲ μερικὲς διακοπές. Ἡ ἐσωτερική του πολιτικὴ δὲν ἀποβλέπει παρὰ σὲ περιορισμένη πολιτικὴ μεταρύθμιση καὶ σὲ ὁμαλότερη λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ καθεστῶτος, ποὺ εἶχε ἀλλοιωθεῖ ἀπ' τὴ διαφθορά. Ὁ Τρικούπης ἀναδιοργανώνει τελείως τὸ στρατό, τὴ διοίκηση καὶ τὴ δικαιοσύνη τῆς χώρας. Ἡ αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου γιὰ τὸ ἀμετάθετο τῶν δικαστῶν, ἡ κατάργηση τῆς κατάσχεσης τῶν ὑπαλληλικῶν ἀποδοχῶν καὶ τοῦ μισθοῦ τῶν ἀξιωματικῶν, ἡ ἐξυγίανση τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν, ὁ νόμος γιὰ τὰ ἀναγκαῖα προσόντα τῶν ὑπαλλήλων, ἡ ὀργάνωση τῆς Ἀστυνομίας καὶ ὁ νέος ἐκλογικὸς νόμος μὲ τὴν εὐρεία περιφέρεια καὶ μὲ τὴ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν, ὅλ' αὐτὰ τὰ μέτρα τείνουν νὰ δημιουργήσουν μιὰ διοίκηση τίμια καὶ ἀνεξάρτητη ἀπ' τοὺς πολιτικούς. Τὸ σπουδαιότερο ἔργο τοῦ Τρικούπη εἶναι ἡ μεγάλη σειρὰ τῶν δημόσιων ἔργων, ποὺ γι' αὐτὰ μιλήσαμε καὶ ποὺ μετέτρεψαν τὴ φυσιογνωμία τῆς χώρας.

Ἐντούτοις, ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Τρικούπη εὐνοοῦσε ἀποκλειστικὰ τὸ μεγάλο κεφάλαιο κι ἦταν ἐξαιρετικὰ δυσβάσταχτη γιὰ τὶς μεσαῖες τάξεις καὶ τὸ λαό. Ἔτσι, στὴ συστηματικὴ κωλυσιεργία τῶν ἀντιδραστικῶν δυνάμεων, τῶν συγκεντρωμένων γύρω στὸ Δεληγιάννη, προσθέτονταν ἡ ἐχθρότητα τῆς μεσαίας καὶ μικροαστικῆς τάξης καὶ τοῦ ἀγροτικοῦ κι ἐργατικοῦ κόσμου, ὅπου ἡ δημαγωγία τοῦ Δεληγιάννη εὕρισκε πρόσφορο ἔδαφος. Ἤδη, πρὶν ἀπ' τὸν Τρικούπη, τὸ κράτος δὲν μποροῦσε νὰ καλύψει τὸ ἔλλειμμα τοῦ προϋπολογισμοῦ, παρὰ μὲ δανεισμὸ ἀπ' τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα κι ἀπὸ μερικοὺς πλούσιους Ἕλληνες τραπεζίτες. Ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος κι ἡ ἑλληνικὴ κινητοποίηση κατὰ τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας (βλ. σελ. 107), αὔξησαν τὸ ἐσωτερικὸ χρέος, κι ὁ Τρικούπης κατέφυγε σὲ νέα δάνεια καὶ στὴν αὔξηση τῶν φόρων γιὰ νὰ ἄρει τὴν ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία καὶ νὰ ἐκτελέσει τὰ δημόσια ἔργα του. Στὰ ἐσωτερικὰ δάνεια προσθέτονταν τώρα τὰ ἐξωτερικά. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ τὸ ξένο κεφάλαιο, προπαντὸς τὸ ἀγγλικό, ἀρχίζει νὰ εἰσρέει μαζικά. Ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1879 καὶ 1893 τὸ ποσὸ τῶν ἐξωτερικῶν δανείων ἀνέβηκε σὲ 639.739.000 φράγκα ὀνομαστικὸ κεφάλαιο καὶ 468.358.500 φράγκα πραγματικό. Ἡ ἐξυπηρέτηση τοῦ δανείου ἀπορροφᾶ τὰ 40 ὡς τὰ 50% τῶν κρατικῶν ἐσόδων καί, ἐνῶ τὸ ποσὸ ποὺ ἦρθε πραγματικὰ στὴν Ἑλλάδα μεταξὺ 1879 καὶ 1890 δὲν ὑπερβαίνει τὰ 359 ἑκατομμύρια, ἡ ἐξυπηρέτηση τοῦ δανείου

ξεπερνᾶ ὑπέρμετρα τὰ εἰσπραγμένα ποσά. Ἐπιπρόσθετα πολὺ μικρὸ μέρος ἀπ' αὐτὰ τὰ χρήματα χρησιμοποιήθηκε σὲ παραγωγικὰ ἔργα (6% περίπου)· τὸ μεγαλύτερο τμῆμα ἀφιερώθηκε εἴτε στὴ βελτίωση τῆς θέσης τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας καὶ τῆς Τράπεζας «Ἠπειροθεσσαλίας» ἢ γιὰ νὰ πληρωθοῦν τὰ ἐσωτερικὰ δάνεια. Τὸ φορολογικὸ σύστημα ποὺ ἐγκαινίασε ὁ Τρικούπης καὶ στηρίχτηκε στοὺς ἔμμεσους φόρους, ἄφηνε τὸ εἰσόδημα καὶ τὸ κεφάλαιο σχεδὸν ἐλεύθερα, ἐνῶ τὸ κατὰ κεφαλὴ ποσοστὸ τοῦ φόρου ἀνερχόταν τὸ 1893 σὲ 36,50 ἀντὶ γιὰ 19 τὸ 1874. Οἱ σύντομες κυβερνήσεις τοῦ Δεληγιάννη ἀπ' τὸ 1885 ὣς τὸ 1886 κι ἀπὸ τὸ 1890 ὣς τὸ 1892 ἐπιδείνωσαν τὴν κατάσταση, παρὰ τὰ πρόσκαιρα δημαγωγικὰ μέτρα. Τὸ ἔλλειμμα τοῦ προϋπολογισμοῦ αὐξανόταν ὁλοένα : 30 ἑκατομμύρια τὸ 1884, 61 τὸ 1885, 66 τὸ 1886. Οἱ ἑλληνικὲς κυβερνήσεις ἐξαρτῶνταν ἀπ' τὴν καλὴ θέληση τῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων τραπεζιτῶν, ποὺ ἀπαιτοῦσαν τὴ δημιουργία Κρατικῆς Τράπεζας, ποὺ, κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Ὀθωμανικῆς, θὰ συγκέντρωνε τοὺς πιστωτὲς τοῦ κράτους, θ' ἀναλάβαινε τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ δημόσιου χρέους καὶ θὰ εἰσέπραττε ὅλα τὰ κρατικὰ ἔσοδα. Οὔτε ὁ Τρικούπης, οὔτε ὁ Δεληγιάννης τόλμησαν νὰ φτάσουν ὣς ἐκεῖ. Ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλο, ἐξαναγκάστηκαν νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπ' τὴν ἐξουσία. Στὸ μεταξύ, οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν πιστωτῶν ἀπ' ὅλες τὶς χῶρες συνέρχονταν στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ἐπιβάλουν διεθνὴ ἔλεγχο. Ὁ Τρικούπης, ξαναπαίρνοντας τὴν ἐξουσία τὸ 1893, κήρυξε τὴ χρεωκοπία. Ἡ Αὐλή, ἡ ἀντιπολίτευση κι οἱ τραπεζίτες συμμάχησαν ἐναντίον του. Ἔχασε τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1895 κι ἀποθαρρυμένος ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄγονη πάλη, ἐγκατέλειψε τὴν Ἑλλάδα κι ἀποσύρθηκε στὶς Κάννες ὅπου καὶ πέθανε.

Ἐκτὸς ἀπὸ μερικοὺς τραπεζίτες ποὺ συμμάχησαν μὲ τὶς παλιὲς κάστες, ὅλες οἱ κοινωνικὲς τάξεις ἦταν πολὺ ἐνοχλημένες καὶ δυσαρεστημένες ἀπ' τὴν πολιτικὴ τῆς χρεωκοπίας. Οἱ ἔμποροι κι οἱ ἐφοπλιστὲς ἔβλεπαν τὸ ἐμπόριο νὰ παρακμάζει. Ὁ μέσος ὅρος κατὰ κάτοικο ἔπεσε κατὰ τὴν περίοδο 1891-1900 σὲ 50,17 γιὰ τὶς εἰσαγωγὲς καὶ 36,05 γιὰ τὶς ἐξαγωγές, ἔναντι 57,09 καὶ 40,80 στὴν περίοδο 1881-1890. Ἡ τιμὴ τοῦ συναλλάγματος μὲ τὸ Παρίσι ἀνέβαινε πάντα : 1,19 τὸ 1891, 1,67 τὸ 1897, 1,64 τὸ 1900. Ἡ κατάσταση τῆς ἀγροτιᾶς ἦταν ἀκόμα χειρότερη. Οἱ συνθῆκες διαβίωσής της δὲν εἶχαν καθόλου βελτιωθεῖ. Ἡ προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἄρτας, μεγάλων πεδινῶν περιοχῶν ὅπου ἡ μεγάλη γαιοκτησία ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα, ἀποκάλυπτε πιὸ καθαρὰ τὴ μεσαιωνικὴ ὄψη τῆς Ἑλλάδας. Ἡ

μεγάλη ἰδιοκτησία κατεῖχε 50,5% τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας ἢ 75% τοῦ καλλιεργήσιμου ἐδάφους, κι ἀπ' αὐτὸ ἐξηγεῖται ἡ συνεχὴς ἀναταραχὴ τῶν ἀγροτῶν, ποὺ ἀπαιτοῦσαν τὴν ἀγροτικὴ μεταρύθμιση. Στὴν ἀγροτικὴ ἀναταραχὴ προστίθεται τώρα, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν 'Ελλάδα, τὸ ἐργατικὸ ζήτημα. Οἱ συνθῆκες ζωῆς τῶν ἐργατῶν ἦταν σχεδὸν οἱ ἴδιες ὅπως στὶς ἄλλες χῶρες: δώδεκα ὡς δεκαπέντε ὧρες δουλειᾶς τὴ μέρα καὶ ἡμερομίσθια ποὺ κυμαίνονταν μεταξὺ 3 καὶ 5 δρχ. γιὰ τοὺς ἄνδρες καὶ 0,75 καὶ 1,30 γιὰ τὶς γυναῖκες (1912). 'Η νομισματικὴ κρίση τοῦ 1879, ποὺ μείωσε τὴν ἀγοραστικὴ δύναμη 30 ἕως 50%, ἔδωσε τὸ σύνθημα γιὰ τὴν ἐργατικὴ πάλη. Οἱ ἐργάτες τῶν ναυπηγείων τῆς Σύρας ἱδρύουν τὸν ἴδιο χρόνο σωματεῖο καὶ ἐξαπολύουν τὴν πρώτη ἀπεργία. 'Από τότε δημιουργοῦνται κι ἄλλα ἐργατικὰ σωματεῖα κι οἱ ἀπεργίες πολλαπλασιάζονται. 'Η σπουδαιότερη ἦταν τῶν μεταλλωρύχων τοῦ Λαυρίου τὸ 1896, ποὺ κατὰ τὴ διάρκειά της σημειώθηκαν αἱματηρὲς συμπλοκὲς ἀνάμεσα στὴ χωροφυλακὴ καὶ στοὺς ἐργάτες. 'Αλλ' οἱ ἐργατικὲς ὀργανώσεις δὲν ἦταν ὡς τότε παρὰ σωματεῖα ἀλληλεγγύης μὲ πνεῦμα περισσότερο συντεχνιακὸ παρὰ συνδικαλιστικό. Οἱ ἐργοδότες μετεῖχαν σ' αὐτὰ μαζὶ μὲ τοὺς ἐργάτες. Τὸ καθαυτὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα στὴν 'Ελλάδα ἀρχίζει μόνο μὲ τὴ δημιουργία τῶν ἐργατικῶν κέντρων τοῦ Βόλου (1905) καὶ τῆς Λάρισας (1910).

3. 'Η 'Ελλάδα καὶ τὸ 'Ανατολικὸ Ζήτημα

"Ολη ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς 'Ελλάδας, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλων τῶν βαλκανικῶν κρατῶν, ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου ὡς τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ παρὰ σὰ λεπτομέρεια τοῦ 'Ανατολικοῦ Ζητήματος. 'Ακόμα, ἡ πολιτικὴ αὐτὴ καθορίζεται, θετικὰ ἢ ἀρνητικά, ἀπὸ τὴ στάση τῆς Μεγάλης Βρεταννίας σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ ζήτημα γιατὶ ἀπ' τὶς τρεῖς δυνάμεις ποὺ ἀνέλαβαν τὴν «προστασία» τῆς 'Ελλάδας, ἡ 'Αγγλία, ἀδιαφιλονίκητη κυρίαρχος στὴ Μεσόγειο ἀπ' τὸ ιθ' αἰ. κι ἔχοντας στὰ χέρια της τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία, παίζει ἐδῶ πρωταρχικὸ ρόλο. 'Η ρωσικὴ ἢ ἡ γαλλικὴ ἐπιροὴ στὴν 'Ελλάδα δὲν εἶναι παρὰ παροδικὲς στιγμὲς καὶ ἐπηρεάζουν τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ μόνο ἔμμεσα μὲ τὴ στάση ποὺ κρατοῦσαν ἀπέναντι στὴν πολιτικὴ τῆς Μεγάλης Βρεταννίας. Πραγματικά, ἐφόσον ὁ βρεταννικὸς ἀντικειμενικὸς σκοπὸς ἦταν ἡ οἰκονομικὴ διείσδυση στὴν 'Ανατολὴ καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῶν ναυτικῶν ὁδῶν πρὸς τὶς 'Ινδίες ἀπὸ κάθε ἀπειλή, δυὸ οὐσιαστικοὶ παράγοντες

καθορίζουν τὴν πολιτική της: στὸ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο, ὁ συσχετισμὸς τῶν δυνάμεων ἀνάμεσα στὴ Μ. Βρεταννία καὶ στὶς ἀντίπαλές της δυνάμεις· στὸ τοπικὸ ἐπίπεδο, ὁ βαθμὸς ἀντίστασης καὶ ἡ ἱκανότητα τῆς Τουρκίας νὰ χρησιμεύσει ὡς στοιχεῖο ἰσορροπίας στὴν Ἀνατολή. Ἔτσι, ἀπ' τὴν ἀρχὴ τοῦ ιθ' αἰ., ἡ Μεγάλη Βρεταννία κατεύθυνε τὴν ἀνατολική της πολιτικὴ ἐναντίον τῆς Ρωσίας: μὲ τὸ δόγμα τῆς ἀκεραιότητας τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὅταν ἔβλεπε πὼς ἡ Αὐτοκρατορία μποροῦσε ἀκόμα ν' ἀντέξει· μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν μεταρυθμίσεων καὶ τὴ στρατιωτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ὑποστήριξη, ὅταν ἔβλεπε ὅτι ἡ κατάσταση τοῦ «ἀσθενοῦς» χειροτέρευε ἀπ' τὰ χτυπήματα τῆς Ρωσίας καὶ τὰ βαλκανικὰ ἐθνικὰ κινήματα ποὺ ὑποστήριζε· ἀπομακρυνόμενη αἰσθητὰ ἀπὸ τὶς ἀρχές της καὶ παίρνοντας τὸ μερίδιό της (στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1832, στὴν Αἴγυπτο τοῦ 1840), ὅταν ὁ διαμελισμὸς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας γινόταν ἀναπόφευκτος. Ἂν ὁ τουρκικὸς παράγοντας μένει πάντα βασικὸς στὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα γιὰ ὅλες τὶς ἀντίπαλες δυνάμεις, ἐντούτοις καὶ ὁ σλαβικὸς κι ὁ ἑλληνικὸς παίζουν κάποιο ρόλο σ' αὐτό. Ἀλλ' ἐνῶ τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα τῶν σλαβικῶν κρατῶν συμφωνοῦσαν σχεδὸν πάντα μὲ τὴ ρωσικὴ πολιτική, ἦταν δύσκολο γιὰ τὴν Ἀγγλία νὰ συμβιβάσει τὶς ἑλληνικὲς ἐθνικὲς διεκδικήσεις μὲ τὴ γενικὴ πολιτική της στὴν Ἀνατολή. Ἀπὸ δῶ προέρχεται ἡ ἀμηχανία καὶ ἡ συνεχὴς ἀντίφαση τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ τῶν ἑλληνοβρεταννικῶν σχέσεων.

Ἔτσι, στὴν ἐποχὴ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1877, ὅταν οἱ βαλκανικοὶ λαοὶ ἐξεγέρθηκαν πάλι, ἡ Ἑλλάδα, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιροὴ τῆς Ἀγγλίας ποὺ ἐπέσειε μπροστά της τὸν πανσλαβιστικὸ κίνδυνο καὶ τῆς ὑποσχόταν σὲ κοντινὸ μέλλον τὴν ὑπεροχὴ στὰ Βαλκάνια, τηροῦσε καιροσκοπικὴ στάση καὶ ἀπέκρουε, στὰ 1875 καὶ 1876, τὶς προτάσεις τῆς Σερβίας γιὰ ἀνανέωση τῆς ἑλληνοσερβικῆς συμμαχίας τοῦ 1867. Ὡστόσο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ «ἑλληνικὰ δικαιώματα» στὰ Βαλκάνια, ἡ Ἀγγλία εἶχε νὰ ἀντιτάξει στὴν πανσλαβιστικὴ προπαγάνδα μιὰ νέα δύναμη ποὺ τὴν πίστευε σὰν πιὸ ἀποτελεσματική: τὴν κίνηση τῶν «Νεοτούρκων» μὲ τὶς ὑποσχέσεις της γιὰ φιλελεύθερες μεταρυθμίσεις κατὰ τὸ εὐρωπαϊκὸ σύστημα (παραχώρηση τοῦ τουρκικοῦ Συντάγματος τὸ 1876). Ἀλλ' ἡ βρεταννικὴ πολιτικὴ τῶν μεταρυθμίσεων δὲν κατόρθωσε νὰ ἐμποδίσει τὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1877-1878.

Ἀπ' τὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ πολέμου ἡ ἀναταραχὴ τῆς κοινῆς γνώμης στὴν Ἑλλάδα ἦταν μεγάλη. Οἱ διαδοχικὲς κυβερνήσεις ἐπικρίνονταν γιὰ τὴν ἀδράνειά τους, οἱ πατριωτικὲς ἑταιρεῖες ξε-

σήκωναν τὰ πνεύματα καὶ προετοίμαζαν ἐξέγερση στὴ Θεσσαλία, τὴν Ἤπειρο καὶ τὴν Κρήτη. Ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου μὲ ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν τὸ Δεληγιάννη διέταζε τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ νὰ μπεῖ στὴ Θεσσαλία (Φεβρουάριος 1878). Ἦταν πολὺ ἀργά. Ἡ Τουρκία, μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἀδριανούπολης ἀπ' τοὺς Ρώσους, ἔχοντας ὑπογράψει τὴν ἀνακωχὴ (30 Ἰανουαρίου 1878) ἀπειλοῦσε νὰ στείλει τὰ διαθέσιμα στρατεύματά της στὴ Θεσσαλία. Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα ἀναγκάστηκαν ν' ἀποσυρθοῦν ἀμέσως καὶ ἡ ἐπέμβαση τῶν δυνάμεων ἐμπόδισε τὴν Τουρκία νὰ κηρύξει τὸν πόλεμο. Στὸ μεταξὺ ἡ Ρωσία ὑπέγραψε μὲ τὴν Πύλη τὴν προκαταρκτικὴ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (3 Μαρτίου 1878), ποὺ ὅριζε σημαντικὲς ἐδαφικὲς ἐπαυξήσεις γιὰ τὸ Μαυροβούνιο καὶ τὴ Σερβία (οἱ δύο αὐτὲς χῶρες καθὼς καὶ ἡ Ρουμανία γίνονταν ἀνεξάρτητα κράτη) καὶ δημιουργοῦσε αὐτόνομη βουλγαρικὴ Ἡγεμονία. Δὲν ἦταν εὔκολο στὴ Ρωσία νὰ ἐφαρμόσει αὐτὴ τὴ συνθήκη. Μπροστὰ στὴν ἔκδηλη ἐχθρότητα τῶν δυτικῶν δυνάμεων, ἀναγκάστηκε ν' ἀποδεχθεῖ τὸ γενικὸ διακανονισμὸ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος μὲ τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου (1878).

Ἡ Ἑλλάδα, ποὺ ζητοῦσε τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἤπειρο καὶ τὴν Κρήτη καὶ διακήρυττε ὅτι εἶχε ἀπαιτήσεις, καλὰ θεμελιωμένες, στὴ Μακεδονία, τὴ Θράκη καὶ ἀλλοῦ, δὲν πέτυχε ἀπ' τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου παρὰ μόνο, κι αὐτὸ χάρη στὴν ὑποστήριξη τῆς Γαλλίας, μιὰ εὐχὴ χωρὶς ἀναγκαστικὴ ἰσχὺ γιὰ τὴ διόρθωση τῶν βορείων συνόρων. Ἡ Κρήτη ἔμενε στὴν κυριαρχία τῆς Τουρκίας, ποὺ ὑποχρεωνόταν νὰ ἐφαρμόσει σχολαστικὰ τὸν ὀργανικὸ νόμο τοῦ 1867 καὶ ἡ Κύπρος περνοῦσε στὴν κατοχὴ τῶν Ἄγγλων (1872). Περιορίζονταν, ἔτσι, τὰ ἐδαφικὰ πλεονεκτήματα ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ στὴ Σερβία καὶ στὸ Μαυροβούνιο καθὼς καὶ τὰ σύνορα, πρὸς Β. τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Αἵμου, τῆς νέας αὐτόνομης βουλγαρικῆς Ἡγεμονίας· οἱ νότιες ἐπαρχίες ὣς τὴν Ἀδριανούπολη καὶ τὶς Σέρρες, μὲ τὴν ὀνομασία *Ἀνατολικὴ Ρωμυλία*, ξαναγύριζαν στὴν τουρκικὴ κυριαρχία μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ διοριστεῖ χριστιανὸς κυβερνήτης καὶ νὰ εἰσαχθοῦν διοικητικὲς μεταρυθμίσεις. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων, χρειάστηκε ἡ ἄνοδος τοῦ *Γλάδστωνα* στὴν ἐξουσία (1880) καὶ ἐπίπονες διαπραγματεύσεις ὣς τὸ 1881 γιὰ νὰ βρεθεῖ μιὰ λύση. Ἡ συμφωνία τῆς Κωνσταντινούπολης (Μάρτης 1881), ποὺ ἐπικυρώθηκε μὲ τὴ Σύμβαση τῆς 2ης Ἰουλίου 1881 ἀνάμεσα στὴν Τουρκία καὶ στὴν Ἑλλάδα, ἔδινε στὴν τελευταία τὴ Θεσσαλία καὶ τὸ νομὸ τῆς Ἄρτας, ἔναντι ὁρισμένων οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων πρὸς τὴν

Τουρκία καὶ ἀποζημίωσης τῶν τουρκικῶν περιουσιῶν ποὺ βρίσκονταν στὶς ἀνακτημένες περιοχές.

Τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου ἀποτελεῖ σπουδαῖο σταθμὸ στὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα. Ὁ συσχετισμὸς τῆς ἰσχύος ἀνάμεσα στὶς ἀντίπαλες Δυνάμεις ἀλλάζει μὲ τὴν ἐμφάνιση νέου ἀνταγωνιστῆ, τῆς Γερμανίας, ποὺ σὲ πλήρη πορεία πρὸς τὴν ἐκβιομηχάνιση, προωθεῖ τὴν Αὐστρία γιὰ νὰ προετοιμάσει τὴν ὁδὸ τῆς γερμανικῆς διείσδυσης στὴν Ἀνατολή. Ὁ *Μπίσμαρκ*, ποὺ διευθύνει τὸ γερμανικὸ μπλόκ, ἐπωφελούμενος ἀπ' τὸν ἀγγλορωσικὸ ἀνταγωνισμό, προχωρεῖ γρήγορα πρὸς τὴν πραγματοποίηση τῶν σχεδίων του. Ἡ Αὐστρία, ἀπ' τὸ 1878, κρατᾶ τὴ Βοσνία καὶ τὴν Ἑρζεγοβίνη κι ἐλέγχει οἰκονομικὰ τὴ Σερβία. Ἡ Ρουμανία μπαίνει κι αὐτὴ στὴ γερμανικὴ ζώνη ἐπιρροῆς καὶ ἡ Βουλγαρία ἀπομακρύνεται ἀπ' τὴ Ρωσία. Ἀλλά, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότερο, ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ διείσδυση τῆς Γερμανίας στὴν Τουρκία γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο αἰσθητὴ κι ἀρχίζει νὰ ἐκτοπίζει τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Γαλλία. Κατὰ συνέπεια ὁ ἀγγλορωσικὸς ἀνταγωνισμὸς ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὸν ἀγγλογερμανικό· ὁ σλαβικὸς κι ὁ ἑλληνικὸς παράγοντας ἀρχίζουν νὰ ἀποκτοῦν μεγαλύτερη σπουδαιότητα γιὰ τὴν Ἀγγλία. Ἡ Μακεδονία ἀποβαίνει στὸ ἑξῆς τὸ καίριο σημεῖο τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, γιατὶ ἀποτελεῖ τὸ δρόμο τοῦ «Drang nach Osten» (Ὤθηση πρὸς τὴν Ἀνατολὴ) τῆς Πρωσίας. Ἡ Μακεδονία, γεωγραφικὸ κέντρο τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου, μὲ σύνορα τὸ Αἰγαῖο πέλαγος καὶ τὸν Ὄλυμπο στὰ νότια, τὴν Πίνδο καὶ τὶς Ἀλβανικὲς Ἄλπεις δυτικά, τὴ γραμμὴ Ὀσσόγγοβο-Ρίλα στὰ βόρεια καὶ τὴ γραμμὴ ἀπ' τὶς ἐκβολὲς τοῦ Νέστου ὣς τὴ Ρίλα ἀνατολικά, ἀποτελεῖ καὶ τὸν κύριο ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς ὅλων τῶν γειτόνων βαλκανικῶν λαῶν. Ἑλλάδα, Σερβία, Βουλγαρία, ἀκόμα κι ἡ Ρουμανία εἶχαν νὰ διεκδικήσουν ἕνα μέρος τοῦ μακεδονικοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀνακατωμένος. Ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμός, συμπαγὴς στὰ νότια καὶ στὰ παράλια, ἐπεκτεινόταν στὸ ἐσωτερικό, συγκεντρωμένος κυρίως στὶς πόλεις· ὁ σλαβικὸς πληθυσμός, ποὺ τὸν διεκδικοῦσαν Σέρβοι καὶ Βούλγαροι, συμπαγὴς στὰ βόρεια, εἰσχωροῦσε ἐπίσης σὲ πληθυσμικὲς συναθροίσεις ἀσυνεχεῖς πρὸς τὸ νότο, ἐνῶ τὸ σύνολο διακοπτόταν ἀπὸ πληθυσμοὺς βλαχικοὺς καὶ τουρκικούς. Ἡ σύγκρουση ὀξυνόταν μὲ τὴν ἀνάμιξη τῶν μεγάλων ἀνταγωνιστικῶν δυνάμεων. Ἡ προσάρτηση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ἀπ' τὴ Βουλγαρία (1885) πρόσθεσε ἕνα σοβαρὸ στοιχεῖο στὴ σύγκρουση. Ἡ Σερβία, ἐξωθημένη ἀπ' τὴν Αὐστρία, κήρυξε τὸν πόλεμο· ἡ Ἑλλάδα κινητοποιήθηκε, ἀλλὰ ἀποκλεισμέ-

νη σύμφωνα μὲ γερμανικὴ ὑπόδειξη ἀπ' τὶς δυνάμεις ἐκτὸς τῆς Γαλλίας, ἀπέσχε ἀπὸ κάθε δράση. Ἐντούτοις ἡ σύγκρουση γιὰ τὸ μακεδονικὸ ζήτημα συνεχίζεται μὲ τὴ μορφὴ προπαγάνδας ποὺ κατευθύνεται ἀπ' τὸ Πατριαρχεῖο, τὴν Ἐξαρχία καὶ τὰ σχολεῖα, ποὺ κάθε ἐθνικότητα σπεύδει νὰ ἱδρύσει, κι ἀπὸ τὴ δράση ἔπειτα τῶν πατριωτικῶν ὀργανώσεων. Ἡ βουλγαρικὴ προπαγάνδα εἶναι ἡ πιὸ δραστήρια. Τὸ 1893, οἱ Σλαβομακεδόνες ποὺ πρόσκεινται στὴ Βουλγαρία, ἱδρύουν ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση, τὴν καλούμενη «Ἐσωτερικὴ Μακεδονικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὀργάνωση», ποὺ, κάτω ἀπ' τὴ σοσιαλιστικὴ ἐπίδραση, ἔχει γιὰ πρόγραμμα τὴν αὐτονόμηση τῆς Μακεδονίας, ποὺ θὰ βασίζεται στὴν ἰσότητα καὶ στὴ συνεργασία ὅλων τῶν ἐθνοτήτων. Πολὺ γρήγορα ὅμως ἡ ἡγεσία αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης περνᾶ στὸ «Ἀνώτατο Κομιτάτο» ποὺ ἱδρύθηκε στὴ Σόφια τὸ 1895, καὶ ποὺ σὰν ὄργανο τῆς ἐθνικῆς βουλγαρικῆς πολιτικῆς, ἐργάζεται γιὰ τὴν προσάρτηση ὅλης τῆς Μακεδονίας. Ἀπὸ τότε καὶ κυρίως μετὰ τὸ 1897 ὁπλισμένες ὁμάδες *(κομιτατζῆδες)* δροῦν στὴ χώρα. Οἱ Ἕλληνες ἀπαντοῦν μὲ τὰ ἴδια μέτρα : στοὺς Βουλγαρομακεδόνες κομιτατζῆδες ἀντιτίθενται οἱ Ἕλληνες κομιτατζῆδες (1904). Ἡ ἐπανάσταση τοῦ «Ἰλὶν Ντὲν» (Ἑορτὴ τοῦ Προφήτη Ἠλία, 20 Ἰουλίου, παλιὸ ἡμερολόγιο — 2 Αὐγούστου 1903), ποὺ ἐξαπέλυσαν οἱ Σλαβομακεδόνες, κι ἀκολουθήθηκε ἀπὸ αἱματηρὰ ἀντίποινα τῶν Τούρκων, προκαλεῖ τὴν ἐπέμβαση τῶν δυνάμεων, οἱ ὁποῖες ἀνέθεσαν στὶς συμμάχους Ρωσία καὶ Αὐστρία τὴν ἐπαγρύπνηση γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν διοικητικῶν μεταρυθμίσεων, ποὺ οἱ δυὸ αὐτὲς δυνάμεις εἶχαν ἐπεξεργαστεῖ καὶ διατυπώσει στὸ πρόγραμμα τοῦ Μύρτστεγκ, ποὺ ἔγινε δεκτὸ ἀπ' τὴν Τουρκία (22 Ὀκτωβρίου 1903). Στὰ 1904, ἐγκαθίσταται στὴ χώρα ἐθνικὴ χωροφυλακή, ἀλλὰ ὁ πόλεμος τῶν κομιτατζήδων συνεχίζεται.

Στὸ μακεδονικὸ ζήτημα οὐσιαστικὸ σημεῖο γιὰ τὰ Βαλκάνια, προστίθεται τὸ σημαντικὸ γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο Κρητικὸ Ζήτημα. Νέες ταραχὲς σημειώνονται τὸ 1896 καὶ ἐντείνονται τὸ 1897. Ἡ ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη, ἐξωθημένη ἀπ' τὶς πατριωτικὲς «μυστικὲς ἑταιρεῖες» ξεσηκώνεται πάλι, μὰ ἡ Ἑλλάδα εἶναι καταστραμένη οἰκονομικὰ κι ἀπροετοίμαστη στρατιωτικά. Ὡστόσο ἡ κυβέρνηση Δεληγιάννη στέλνει στρατεύματα στὸ νησὶ κι ἐξεγείρει ταυτόχρονα τὴν Ἤπειρο καὶ τὴ Μακεδονία. Ἡ Τουρκία κηρύχνει τὸν πόλεμο. Τὰ στρατεύματά της, ὀργανωμένα ἀπὸ Γερμανοὺς ἀξιωματικούς, μπαίνουν στὴ Θεσσαλία καὶ παίρνουν τὴ Λάρισα, διασκορπίζοντας τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ ποὺ τὸν διοικεῖ ὁ διάδοχος Κωνσταντῖνος. Αὐτὴ ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἧττα τῆς

πολιτικῆς τῆς «Μεγάλης Ἰδέας». Ἡ ἐπέμβαση τῶν δυνάμεων σταματᾶ τὰ τουρκικὰ στρατεύματα καὶ ὑπογράφεται ἡ ἀνακωχή. Ἡ Θεσσαλία ξαναδίνεται στὴν Ἑλλάδα, ἡ Κρήτη, ποὺ κατέχεται ἀπ' τὶς δυνάμεις, ἀναγνωρίζεται αὐτόνομη μὲ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου καὶ σχηματίζεται ἐθνικὴ κυβέρνηση στὸ νησὶ κάτω ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ Ἐπιτροπεία τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου τῆς Ἑλλάδας (1898). Σὲ ἀντάλλαγμα, ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ καταβάλει 4.000.000 *f* στὴν Τουρκία καὶ νὰ δεχτεῖ μιὰ διεθνὴ Ἐπιτροπὴ Ἐλέγχου ἐντεταλμένη μὲ τὸ διακανονισμὸ αὐτῆς τῆς ἀποζημίωσης καὶ τὸ σύνολο τοῦ δημόσιου χρέους.

4. Ἡ ἐξέγερση τοῦ 1909

Οἱ συνεχεῖς χρεωκοπίες, οἱ ἀποτυχίες τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς καὶ προπαντὸς ἡ ἧττα τοῦ 1897 ἔκαναν ἔκδηλη τὴν ἀνάγκη μιᾶς γενικῆς μεταρύθμισης τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ ἀποδέσμευσής της ἀπ' τὴ βασιλικὴ Αὐλή, ποὺ θεωροῦνταν ὡς ὁ κύριος ὑπεύθυνος γιὰ τὶς συμφορὲς τοῦ Ἔθνους. Ἡ ἐξέγερση τοῦ 1905 στὴν Κρήτη ἐναντίον τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου, ἐξέγερση ποὺ ὀργανώθηκε ἀπ' τὸν Ε. Βενιζέλο, ὑπουργὸ Δικαιοσύνης καὶ Ἐξωτερικῶν τῆς αὐτόνομης κυβέρνησης, ἔδωσε τὸ σύνθημα. Οἱ δυνάμεις ἐπεμβῆκαν ἀκόμα μιὰ φορὰ κι ὁ πρίγκιπας ἀποπέμφθηκε κι ἀντικαταστάθηκε ἀπ' τὸν *Ζαΐμη*. Ἡ φιλελεύθερη Ἐπανάσταση τῶν «Νεοτούρκων» (1908), ποὺ ἀποκαθιστοῦσε τὸ συνταγματικὸ καθεστὼς καὶ ἐκθρόνιζε τὸν Ἀβδοὺλ-Χαμίτ, εἶχε τὴν ἀντανάκλασή της στὴν Ἑλλάδα καὶ συνέβαλε στὴν ἐπίσπευση τῶν γεγονότων. Στὶς δυσαρέσκειες προσθέτονταν τώρα οἱ βίαιες ἐπικρίσεις κατὰ τῆς Αὐλῆς καὶ τῶν ὑπουργῶν ποὺ τοὺς κατηγοροῦσαν πὼς ἦταν ἀνίκανοι νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὶς ἀνωμαλίες τῆς Τουρκίας, ἐνῶ ὁ Φερδινάνδος τῆς Βουλγαρίας ἀνακηρυσσόταν τσάρος τῶν Βουλγάρων (1908). Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης κινητοποιοῦνταν πάλι καὶ ἡ κρητικὴ κυβέρνηση κήρυττε τὴν ἕνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα (1908). Ἡ ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων πρόλαβε ἕνα νέο ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο κι ἡ Κρήτη παρέμεινε ἀκόμα στὴν ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου· ἡ «ἄψογη» ὅμως στάση τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης στὸ κρητικὸ ζήτημα αὔξησε τὴν ἀντιδημοτικότητα τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ περιβάλλοντός του. Τὸ Μάιο τοῦ 1909 σχηματίστηκε κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς «Ἕνωσης καὶ Προόδου» τῆς νεοτουρκικῆς κίνησης, ἕνας στρατιωτικὸς Σύνδεσμος ποὺ ἀπαιτοῦσε τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ, τὴν ἀπομάκρυνση τῶν πριγκίπων ἀπὸ κάθε στρα-

τιωτική διοίκηση καὶ τὴ μεταρύθμιση κι ἐξυγίανση τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Μπροστὰ στὴν ἀντίδραση τῶν πολιτικῶν, ὁ Σύνδεσμος ἔλυσε τὸ πρόβλημα πραξικοπηματικὰ (Αὔγουστος 1909), ἀναγκάζοντας τὴν κυβέρνηση τοῦ Κυριακούλη Μαυρομιχάλη καὶ τὸ βασιλιὰ νὰ συγκατατεθοῦν στὶς περισσότερες ἀξιώσεις του. Στὸ μεταξὺ κάλεσε στὴν Ἑλλάδα τὸν *Ἐλευθέριο Βενιζέλο*. Ἡ ἄφιξή του ἀνοίγει νέα περίοδο στὴν Ἑλληνικὴ ἱστορία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΡΑΤΟΣ

I. Η ΕΛΛΑΔΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ (1910-1914)

1. Ἡ ἀναθεωρητικὴ κίνηση

Ὕστερ' ἀπὸ τόσες ἐπισφαλεῖς προσπάθειες, ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη, ἔχοντας συνείδηση τῆς νίκης της ποὺ φαινόταν αὐτὴ τὴ φορὰ ἀποφασιστική, ἀναλαβαίνει τὴ διοργάνωση ἑνὸς σύγχρονου κράτους κατὰ τὰ πρότυπα τῆς φιλελεύθερης Δύσης. Βέβαια, δὲν περιμένει κανεὶς ἀπ' αὐτὴν ριζοσπαστικὸ πνεῦμα. Οὔτε ἡ προέλευσή της (ἀπὸ τοὺς παλιοὺς «προστατευόμενους»), οὔτε ἡ στιγμὴ τῆς ἐπικράτησής της τὴν ἐποχὴ τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ τῆς τὸ ἐπιτρέπουν. Ἔτσι ὁ Βενιζέλος, ὁ σπουδαιότερος ἐκπρόσωπός της, θὰ ἐπιδείξει ἐξαιρετικὴ μετριοπάθεια ἀναλαμβάνοντας τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ μεταρύθμιση. Ἐνῶ οἱ νέες δυνάμεις ἀπαιτοῦν Συντακτικὴ Συνέλευση καὶ θέλουν νὰ τελειώνουν μὲ τὶς παλιὲς κάστες καὶ τὴ βασιλικὴ Αὐλὴ ποὺ ἀντιστέκονται ἀκόμα, ὁ Βενιζέλος ἐπιβάλλει Ἀναθεωρητικὴ Συνέλευση (Φεβρουάριος - Ἰούνιος 1911), ποὺ ἐπεξεργάζεται τὸ Σύνταγμα τοῦ 1911, ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864. Τὸ νέο Σύνταγμα ἐξασφαλίζει καλύτερα τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες, τὸ ἀμετάθετο τῶν ὑπαλλήλων καὶ τὴν προστασία τους κατὰ τῆς αὐθαιρεσίας τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας καὶ τῶν πολιτικῶν. Μὲ τὸ Σύνταγμα αὐτὸ καὶ κυρίως μὲ τὴν ἐφαρμογὴ καὶ τὴ νομοθεσία ποὺ ἐπακολούθησε, ὁ Βενιζέλος κατορθώνει νὰ δημιουργήσει, πρῶτος στὴν Ἑλλάδα, *Κράτος δικαίου*. Ἐδῶ βρίσκεται ἡ οὐσία τοῦ ἔργου του, ἔτσι ποὺ ἡ περίοδος 1910 - 1920, παρὰ τοὺς συνεχεῖς πολέμους, ν' ἀποτελεῖ σοβαρὴ πρόοδο γιὰ τὴ νεότερη Ἑλλάδα. Ὅλες οἱ κρατικὲς ὑπηρεσίες ἀναδιοργανώνονται· ὁ στρατὸς ἀπὸ μιὰ γαλλικὴ ἀποστολὴ καὶ τὸ ναυτικὸ ἀπὸ μιὰ ἀγγλική. Καταβάλλεται φροντίδα γιὰ τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἐπίσης τὸ κράτος παίρνει ἀποτελεσματικὰ μέτρα γιὰ τὴν ἐθνικὴ οἰκονομία κι ἐνδιαφέρεται ἰδιαίτερα γιὰ τὴ γεωργία, δημιουργώντας σχολεῖα καὶ διάφορους τεχνικοὺς ἀγροτικοὺς ὀργανισμούς.

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὴ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ μεταρύθμιση, εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη ἐπιχειρεῖ κά-

ποια κοινωνική μεταρύθμιση. Ἡ δυσαρέσκεια κι ἡ ἀναταραχὴ τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν ἐργατῶν, ἂν καὶ ἀδύναμα, ἀρχίζουν νὰ ἐπενεργοῦν στὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τῆς χώρας καὶ κάνουν αὐτὴ τὴ μεταρύθμιση ἀναγκαία. Ἔτσι εἰσάγεται ὁ φόρος τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος, δημοσιεύεται σειρὰ εὐνοϊκῶν νόμων γιὰ τοὺς καλλιεργητές, καταργεῖται τὸ μεσαιωνικὸ ἀγροτικὸ καθεστὼς τῆς Κέρκυρας (1912), δημιουργοῦνται ἀγροτικοὶ συνεταιρισμοί, ποὺ οἱ ἐργασίες τους θὰ διευκολυνθοῦν ἀπ' τὰ δάνεια τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας (1914)· κυρίως τροποποιεῖται τὸ ἄρθρο 17 τοῦ παλιοῦ Συντάγματος γιὰ τὸ ἀπαραβίαστο τῆς ἰδιοκτησίας, ἔτσι ποὺ τὸ νέο Σύνταγμα ἐπιτρέπει τὴν ἀπαλλοτρίωση, ἔναντι ἀποζημίωσης, τῶν μεγάλων κτημάτων γιὰ κοινωνικοὺς σκοπούς, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν, ἂν καὶ ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ τελευταίου μέτρου ἀναβλήθηκε. Τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἀποκτᾶ νέα ὀφέλη. Ἡ ἐπιροὴ τῶν ἐργατῶν τῆς Θεσσαλονίκης, ὀργανωμένων κιόλας καλὰ μὲ τὴ σοσιαλιστική τους «Φεντερασιόν», παίζει ἐπίσης σπουδαῖο ρόλο. Τὸ 1910 δημιουργοῦνται τὰ ἐργατικὰ κέντρα τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ καὶ τὸν ἴδιο χρόνο ψηφίζεται ὁ νόμος 281, ποὺ ἀπαγορεύει τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐργοδοτῶν στὶς ἐργατικὲς ὀργανώσεις, θέτοντας ἔτσι τὶς βάσεις τοῦ συνδικαλισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ διακόπηκε πρὸς στιγμή. Οἱ βαλκανικοὶ πόλεμοι καὶ μετὰ ὁ πρῶτος παγκόσμιος πόλεμος στρέφουν τὴν προσοχὴ τῆς Ἑλλάδας πρὸς τὸ ἐθνικὸ ζήτημα. Κατὰ τὸν πόλεμο τοῦ 1914, τὰ κοινωνικὰ προβλήματα θὰ ξανατεθοῦν μὲ μεγαλύτερη ὀξύτητα.

2. Οἱ Βαλκανικοὶ Πόλεμοι

Μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1908 καὶ τὴ νίκη τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος τῶν «Νεοτούρκων», ἡ θέση τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας γινόταν πολὺ δύσκολη. Παρὰ τὸ Σύνταγμα καὶ τὴ «μεταρύθμιση», οἱ διώξεις, τὸ κλείσιμο τῶν σχολείων καὶ ἄλλα μέτρα καταπίεσης ἐναντίον τῶν χριστιανῶν τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης πολλαπλασιάζονται. Ὁ κοινὸς κίνδυνος ὑποχρεώνει τὶς διάφορες ἐθνότητες αὐτῶν τῶν περιοχῶν ν' ἀναζητήσουν κάποια βάση συμβιβασμοῦ. Οἱ πόλεμοι τῶν κομιτατζήδων διακόπτονται. Ὁ πόλεμος ἀνάμεσα στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Τουρκία γιὰ τὴ Λιβύη ἀποτελεῖ γιὰ τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς τὴν εὐκαιρία μιᾶς νέας προσέγγισης, ποὺ αὐτὴ τὴ φορὰ τὴν ἔκανε δυνατὴ ἡ γενικὴ συμφωνία τῆς Ρωσίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας κατὰ τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων.

Πραγματικά, ἡ στροφὴ τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς στὸ 'Ανατολικὸ Ζήτημα, ἡ ὁποία ἄρχισε μετὰ τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου, ἀποσαφηνίζεται τὴν ἐποχὴ αὐτή. 'Η 'Αγγλία, ἔχοντας συνείδηση τοῦ γερμανικοῦ κινδύνου στὴν 'Ασία, προετοιμάζεται νὰ διευθετήσει τὶς διαφορές της μὲ τὴ Γαλλία καὶ τὴ Ρωσία, ποὺ ἀπειλοῦνται κι αὐτὲς ἀπ' τὴ γερμανικὴ προώθηση. 'Απὸ τ' ἄλλο μέρος, ἐνῶ ἡ Τουρκία, προσεγγίζοντας ὅλο καὶ πιὸ πολὺ στὴ Γερμανία, ἀπομακρυνόταν ἀπ' τὴν Entente τῶν τριῶν Δυνάμεων, ἡ 'Ελλάδα, ὅπως ἄλλωστε καὶ τ' ἄλλα βαλκανικὰ κράτη, μὲ τὴν ἀναδιοργάνωση ποὺ ἔφερε ἡ ἀναθεωρητικὴ κυβέρνηση, γίνεται παράγοντας στὸν ὁποῖο ἡ 'Αγγλία ἀρχίζει νὰ ὑπολογίζει σοβαρά. 'Η ἀκεραιότητα τῆς 'Οθωμανικῆς αὐτοκρατορίας δὲν ἔχει πιὰ ἐνδιαφέρον οὔτε γιὰ τὴν 'Αγγλία οὔτε γιὰ τὴ Γαλλία κι ἀκόμα λιγότερο γιὰ τὴ Ρωσία. 'Η ἐθνικὴ ἑλληνικὴ πολιτικὴ δὲ βρίσκεται πιὰ σὲ διαφωνία μὲ τὴν ἀνατολικὴ πολιτικὴ τῆς Μεγάλης Βρεταννίας. Ἔτσι κλείνονται συμμαχίες ἀνάμεσα στὴν 'Ελλάδα καὶ στὴ Σερβία, ἀνάμεσα στὴ Σερβία καὶ στὴ Βουλγαρία μὲ τὴν ἐγγύηση καὶ τὴ διαιτησία τῆς Ρωσίας, κι ἀνάμεσα στὴν 'Ελλάδα καὶ στὴ Βουλγαρία, ποὺ δέχεται τὴν πρόταση τοῦ Βενιζέλου γιὰ καθορισμό, μετὰ τὴ νίκη, τῶν συνόρων τῶν δύο κρατῶν στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη. 'Η Βαλκανικὴ Συμμαχία πραγματοποιεῖται. Οἱ Σύμμαχοι ζητοῦν ἀπ' τὴν Τουρκία τὴν ἐφαρμογὴ τῶν μεταρυθμίσεων. 'Η Πύλη κηρύχνει τὸν πόλεμο στὴ Σερβία καὶ στὴ Βουλγαρία (17 'Οκτωβρίου 1912). 'Η 'Ελλάδα δέχεται τοὺς βουλευτὲς τῆς αὐτόνομης Κρήτης στὴ Βουλὴ καὶ κηρύχνει τὸν πόλεμο στὴν Τουρκία (18 'Οκτωβρίου 1912). Οἱ Τοῦρκοι ἡττῶνται παντοῦ. Οἱ Ἕλληνες μπαίνουν στὴ Θεσσαλονίκη, παίρνουν τὰ 'Ιωάννινα, πρωτεύουσα τῆς 'Ηπείρου, ἐνῶ ὁ στόλος ἐλευθερώνει τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου πελάγους (Χίο, Σάμο, Μυτιλήνη). Οἱ Βούλγαροι κι οἱ Σέρβοι ἀπ' τὴ μεριά τους, ἀπελευθερώνουν μεγάλο μέρος τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης καὶ μπαίνουν στὰ Σκόπια, στὸ Μοναστήρι καὶ στὴν 'Αδριανούπολη. Μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Λονδίνου (30 Μαΐου 1913), ποὺ ἔβαζε τέλος στὸν πρῶτο βαλκανικὸ πόλεμο, τὰ τουρκικὰ σύνορα μεταφέρονται στὸν Ἕβρο. Ὅλο τὸ ἔδαφος δυτικὰ ἀπ' τὸν ποταμὸ αὐτὸ παραχωρεῖται στοὺς Συμμάχους· ἡ ἐπικυριαρχία τῆς 'Ελλάδας στὴν Κρήτη ἀναγνωρίζεται ὁριστικά.

Μετὰ ἀπ' αὐτὴ τὴ λαμπρὴ νίκη, τὸ πρόβλημα διανομῆς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ὁδηγεῖ σὲ νέο πόλεμο ἀνάμεσα στοὺς συμμάχους. 'Η Βουλγαρία, κατὰ συμβουλὴ τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων, χτυπᾶ πρῶτα τοὺς Σέρβους καὶ μετὰ τοὺς Ἕλληνες ποὺ ἀνταπαντοῦν μ' ἐπιτυχία. Στὸ μεταξὺ ἡ Ρουμανία καὶ ἡ ἴδια ἡ Τουρκία μπαίνουν στὸν πόλεμο κατὰ τῆς Βουλγαρίας, πού, νικη-

μένη, θὰ δεχτεῖ τὴ συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου (10 Αὐγούστου 1913). Ἡ Σερβία παίρνει τὴ Βόρεια Μακεδονία ὡς τὴ Ραντοβίτσα καὶ τὴ Στρώμνιτσα, μὲ τὸ Μοναστήρι καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κοιλάδας τοῦ Βαρδάρη, ἡ Ἑλλάδα τὴ Θεσσαλονίκη, τὴ Χαλκιδική, τὸ λιμάνι τῆς Καβάλας μ' ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν ἐνδοχώρα καὶ τὴ νότια Ἤπειρο μὲ τὰ Ἰωάννινα. Ἡ συνθήκη τῆς παραχωρεῖ ἀκόμα τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἐκτὸς ἀπ' τὰ Δωδεκάνησα, ποὺ μένουν στοὺς Ἰταλούς, τὴν Ἴμβρο καὶ Τένεδο, ποὺ παραμένουν στὴν τουρκικὴ κατοχή. Στὴ Βουλγαρία ἀφήνεται μία ἔξοδος στὸ Αἰγαῖο ἀνάμεσα Πόρτο-Λάγο καὶ Δεδέαγατς καὶ στὴν Τουρκία ἡ Ἀνατολικὴ Θράκη μὲ τὴν Ἀδριανούπολη. Ἀναγνωρίζεται ἐπίσης ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Ἀλβανίας.

II. Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΡΑΤΟΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ (1914 - 1940)

1. Ὁ Πρῶτος Παγκόσμιος Πόλεμος

Οἱ βαλκανικοὶ πόλεμοι μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι εἶναι τὸ προοίμιο τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Ἡ Εὐρώπη, διαιρεμένη ἀπ' τὸ 1904 σὲ δυὸ ἐχθρικὰ στρατόπεδα, τὴν Entente (Ἀγγλία, Γαλλία, Ρωσία) καὶ στὶς Κεντρικὲς Δυνάμεις, προετοιμάζει τὸν πόλεμο. Τὰ δυὸ ἀντίμαχα στρατόπεδα προσπαθοῦσαν νὰ τραβήξουν μὲ τὸ μέρος τους τὰ μικρὰ κράτη σὰ δορυφόρους κι οἱ διπλωματικὲς μηχανοραφίες βρίσκονταν σὲ πλήρη ἄνθηση. Ἡ Τουρκία, ἐξωθημένη ἀπ' τὴ Γερμανία, ἄρχιζε συστηματικὰ καταδίωξη τῶν Ἑλλήνων τῆς Θράκης καὶ τῆς Μ. Ἀσίας, γεγονὸς ποὺ προκάλεσε τὶς ζωηρὲς διαμαρτυρίες τῆς Ἑλλάδας· ἡ Ἰταλία καταπίεζε τὸ δωδεκανησιακὸ πληθυσμὸ (ποὺ μὲ τὴ διακήρυξη τῆς 1ης Ἰουλίου 1912 ζητοῦσε τὴν Ἕνωση) κι ἐποφθαλμιοῦσε τὴν Ἀλβανία καὶ τὴν Ἤπειρο. Ἡ Βόρειος Ἤπειρος, κατοικημένη ἀπὸ μικτὸ πληθυσμό, ἑλληνικὸ καὶ ἀλβανικό, σὲ ἴσες περίπου ἀναλογίες, εἶχε προσαρτηθεῖ στὴν Ἀλβανία μὲ τὸ πρωτόκολλο τῆς Φλωρεντίας (Δεκέμβριος 1913). Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ποὺ κατεῖχε τὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀπ' τὸ 1912, ὑποχρεώθηκε ν' ἀποσυρθεῖ, ἀλλὰ μιὰ στάση τῶν κατοίκων, βοηθημένων ἀπ' τὴν Ἑλλάδα, δημιουργοῦσε ἀνεξάρτητη κυβέρνηση ποὺ ἀντιστεκόταν στ' ἀλβανικὰ στρατεύματα, ποὺ τὰ ὑποστήριζε ἡ Ἰταλία. Ἡ ἐπέμβαση τῶν δυνάμεων ἀναγνώρισε προσωρινὰ τὴν αὐτονομία αὐτῆς τῆς περιοχῆς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τῆς Ἀλβανίας (1913). Στὸ μεταξύ, τὰ βαλκανικὰ κράτη συμμαχοῦσαν κι αὐτά, τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο, μὲ τὰ δυὸ εὐρωπαϊκὰ στρατόπεδα. Ἡ Σερβία ἦταν σύμμαχος τῆς Entente, ἡ Βουλγαρία στρεφόταν πρὸς τὶς Κεντρικὲς Δυνάμεις ποὺ τῆς ὑπόσχονταν τὴ Θράκη, τὴ Μακεδονία καὶ τὴν ὑπεροχὴ στὰ Βαλκάνια. Ὅσο γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἔπρεπε νὰ περάσει ἀπὸ νέες ἐσωτερικὲς κρίσεις πρὶν βρεῖ τὸ δρόμο της: καθένας ἀπ' τοὺς ἀντίπαλους εἶχε δυνατὲς θέσεις στὴ χώρα. Οἱ Κεντρικὲς Δυνάμεις εἶχαν μαζί τους τὸν παλιὸ πολιτικὸ κόσμο μὲ τὴν Αὐλὴ καὶ τὸ

βασιλιὰ Κωνσταντίνο πού, παντρεμένος μὲ τὴν ἀδελφὴ τοῦ Γουλιέλμου Β', εἶχε διαδεχτεῖ τὸν πατέρα του ποὺ δολοφονήθηκε στὴ Θεσσαλονίκη στὶς 18 Μαρτίου τοῦ 1913· ἡ Entente, τὴ φιλελεύθερη κίνηση μὲ τὸ Βενιζέλο.

Ὅταν ἡ Αὐστρία, μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Σεράγεβο καὶ τὸ τελεσίγραφο τοῦ Ἰουλίου 1914, χτύπησε τὴ Σερβία, ἡ Ἑλλάδα ἔμεινε οὐδέτερη, ἀλλὰ σὲ ἐπιστράτευση. Ὁ Βενιζέλος ὅμως ὑποσχέθηκε τὴν ἄμεση βοήθεια τῆς Ἑλλάδας σὲ περίπτωση βουλγαρικῆς ἐπίθεσης, σύμφωνα μὲ τὴ συνθήκη τῆς ἑλληνοσερβικῆς συμμαχίας, ποὺ ἔγινε τὸ 1913 γιὰ τὴν κοινὴ ἄμυνα κατὰ τῆς Βουλγαρίας. Στὸ μεταξὺ ἡ Entente ἔβαζε ὅλα τὰ δυνατά της γιὰ νὰ συμφιλιώσει τὴ Σερβία, τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Βουλγαρία, κι ὁ Βενιζέλος δέχτηκε νὰ παραχωρήσει στοὺς Βουλγάρους τὸ νομὸ Καβάλας. Σὲ ἀντάλλαγμα, ἡ Entente πρόσφερε στὴν Ἑλλάδα τὴ δυτικὴ ζώνη τῆς Μ. Ἀσίας. Λίγους μῆνες ἀργότερα ἀκολούθησαν παραχωρήσεις τῆς Σερβίας στὴ Βουλγαρία, ἀλλὰ ἡ βαλκανικὴ Ἀντάντ δὲν πραγματοποιήθηκε. Ὁ βασιλιὰς καὶ τὸ περιβάλλον του ἀρνήθηκαν τὴ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδας στὴν ἐπίθεση κατὰ τῶν Δαρδανελλίων, πράγμα ποὺ πρότεινε ὁ Βενιζέλος, κι ἔδωσαν τὴν ἐξουσία στὸ *Γούναρη*, τὸν ἀρχηγὸ τῆς ἀντιπολίτευσης (Μάρτιος 1915). Φυσικὰ τὴ στάση τοῦ βασιλιᾶ τὴν καθόριζαν ἡ πίστη του στὴ νίκη τῆς Γερμανίας καὶ τὰ γερμανόφιλα αἰσθήματά του. Ὡστόσο, τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ παρουσίαζε γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν πολιτική του τῆς οὐδετερότητας δὲ φαίνονταν στερημένα ἀπὸ ἀξία κι ἐντυπωσίαζαν τὴν κοινὴ γνώμη : ἡ Entente δὲν πρόσφερε καμιὰ ἐγγύηση οὔτε γιὰ τὰ ὀφέλη τῆς Ἑλλάδας μετὰ τὴ νίκη, οὔτε γιὰ τὴν ἐδαφική της ἀκεραιότητα κατὰ τῆς Βουλγαρίας μὲ τὴν ὁποία ἡ χώρα βρισκόταν σὲ διαπραγματεύσεις. Ἡ συναίνεση τοῦ Βενιζέλου νὰ παραχωρήσει στοὺς Βουλγάρους τὴν Καβάλα ἔφτασε στὴ δημοσιότητα κι ἀποτέλεσε ἀντικείμενο ἐπιδέξιας ἐκμετάλλευσης ἀπ' τοὺς πολιτικούς του ἀντιπάλους. Ἡ Ρωσία, ἔχοντας πετύχει μὲ τὴ συνθήκη τῆς 6ης Μαρτίου 1915 τὴ συγκατάθεση τῆς Entente γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης, δὲν ἔκρυβε τὶς ἀντιρήσεις της γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν Ἑλλήνων στὶς συμμαχικὲς ἐπιχειρήσεις στὸ σημεῖο αὐτό. Ἀκόμα, ἡ ἀποτυχία τῆς ἐπίθεσης ἐναντίον τῶν Στενῶν (18 Μαρτίου) φαινόταν νὰ δικαιολογεῖ τὴ βασιλικὴ πολιτική. Ἔτσι ὁ Γούναρης ἀπαντοῦσε μ' ἐπιφύλαξη στὰ νέα διαβήματα τῆς Entente, ἀρνούμενος κάθε παραχώρηση πρὸς τὴ Βουλγαρία καὶ παρουσιάζοντας ὑπερβολικὲς ἀπαιτήσεις στὸ θέμα τῆς Μ. Ἀσίας. Ἡ Entente στρεφόταν πρὸς τὴν Ἰταλία καὶ ὑπέγραφε τὴ συνθήκη τοῦ Λονδίνου (26 Ἰουλίου

1915), πού ἄφηνε στὴν 'Ιταλία τά Δωδεκάνησα «κατὰ πλήρη κυριότητα».

'Εντούτοις οἱ ἐκλογὲς τοῦ 'Ιουνίου ἔδωσαν ἰσχυρὴ πλειοψηφία στὸ Βενιζέλο, πού ξανάπαιρνε τὴν ἐξουσία δυὸ μῆνες ἀργότερα (16 Αὐγούστου). 'Από τότε, ἄρχισε ἄγρια πάλη ἀνάμεσα στοὺς βενιζελικοὺς καὶ στοὺς βασιλόφρονες· οἱ πρῶτοι προσπαθοῦσαν νά τραβήξουν τὴν 'Ελλάδα στὸν πόλεμο στὸ πλευρὸ τῶν Συμμάχων, ἐνῶ οἱ βασιλόφρονες ἐπέμεναν νὰ τηρηθεῖ ἡ οὐδετερότητα πού εὐνοοῦσε τὶς Κεντρικὲς Δυνάμεις. 'Η κήρυξη τοῦ πολέμου τῆς Ρωσίας κατὰ τῆς Βουλγαρίας κι ἡ ἐπίθεση τῆς τελευταίας ἐναντίον τῆς Σερβίας (11 'Οκτωβρίου 1915) σημειώνουν τὸ ἀκραῖο σημεῖο τῆς πάλης αὐτῆς. 'Ο Βενιζέλος, πού εἶχε δεχτεῖ τὴν ἀποβίβαση τῶν στρατευμάτων τῆς Entente στὴ Θεσσαλονίκη γιὰ νὰ συντρέξει τὴ Σερβία, ὑποχρεώθηκε ἀπ' τὸ βασιλιὰ νὰ παραιτηθεῖ (5 'Οκτωβρίου 1915). Οἱ ἐκλογὲς τῆς 19ης Δεκεμβρίου 1915 μὲ τὴν ἀποχὴ τῶν βενιζελικῶν, σὰν ἔκφραση διαμαρτυρίας κατὰ τῆς παράνομης διάλυσης τῆς Βουλῆς, ἔδωσαν τὴν ἐξουσία στὰ φιλογερμανικὰ κόμματα, πού ἀκολούθησαν πολιτικὴ εὐνοϊκὴ γιὰ τὶς Κεντρικὲς Δυνάμεις. 'Ωστόσο, τὰ ἐπιχειρήματα πού προβάλλονταν πρὸς ὑποστήριξη τῆς οὐδετερότητας δὲν εἶχαν πιὰ καμιὰ ἀξία. 'Η Βουλγαρία εἶχε περάσει στὸ ἐχθρικὸ στρατόπεδο. Δὲν μποροῦσε πιὰ κανεὶς νὰ ἐπικαλεῖται τὴν οὐδετερότητα, ἐφόσον ἡ 'Ελλάδα, στὴν πραγματικότητα, συμμετεῖχε στὸν πόλεμο. Οἱ δυνάμεις τῆς Entente, ὀργανώνοντας τὴν ἄμυνά τους στὴ Θεσσαλονίκη, πού τὴ μετέτρεψαν σὲ στρατιωτικὴ βάση, κατέλαβαν πολλὲς ὀχυρὲς θέσεις (Καραμπουρνού, Κέρκυρα, 'Αργοστόλι, Ντοβὰ-Τεπὲ κλπ.), ἐνῶ ἡ κυβέρνηση συνέχιζε μὲ τοὺς Γερμανοὺς τὶς διαπραγματεύσεις, πού εἶχε ἀρχίσει ὁ βασιλιὰς ἀπ' τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1915 πάνω στὸ θέμα τῶν ὅρων μιᾶς ἐνδεχόμενης κατοχῆς τῆς Μακεδονίας ἀπ' τὰ γερμανικὰ καὶ βουλγαρικὰ στρατεύματα, τὰ ὁποῖα, πραγματικά, κατέλαβαν σὲ λίγο τὸ Ροῦπελ (26 Μαΐου 1916) κι ἄρχισαν νὰ προχωροῦν πρὸς τὴ Μακεδονία. Τὸ Δ' σῶμα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ μεταφέρθηκε στὴ Γερμανία, ἐνῶ οἱ Γάλλοι καταλάβαιναν τὸν Πειραιά.

'Η ἀντίδραση τῶν βενιζελικῶν δὲν ἄργησε. Σχηματίστηκε μιὰ στρατιωτικὴ ἕνωση καὶ κηρύχτηκε ἡ ἐπανάσταση. Στὴ Θεσσαλονίκη ἐγκαταστάθηκε προσωρινὴ κυβέρνηση καὶ τὴν ἀνώτατη ἀρχὴ ἀνέλαβε τριανδρία ἀποτελούμενη ἀπ' τὸ Βενιζέλο, τὸ ναύαρχο Κουντουριώτη καὶ τὸ στρατηγὸ Δαγκλῆ. 'Η 'Ελλάδα κόπηκε στὰ δυό. 'Η Entente ἐξόπλισε τὴ βενιζελικὴ 'Ελλάδα κι ἐπέβαλε τὸν ἀποκλεισμὸ στὴ βασιλόφρονα. Τέλος, ὁ Βενιζέλος, μὲ τὴ βοήθεια τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων μπῆκε στὴν 'Αθήνα καὶ πῆρε τὴν

ἐξουσία. Ὁ βασιλιὰς ὑποχρεώθηκε ν' ἀφήσει τὴν Ἑλλάδα κι ὁ δεύτερος γιός του, ὁ Ἀλέξανδρος, βασίλευσε στὴ θέση του (12 Ἰουνίου 1917). Ἡ Ἑλλάδα τάχτηκε στὸ πλευρὸ τῶν Συμμάχων καὶ πῆρε μέρος στὴ μεγάλη Βαλκανικὴ ἐπίθεση τῆς 15ης Σεπτεμβρίου 1918. Στὶς 29 τοῦ μήνα ἡ Βουλγαρία ὑπόγραψε τὴν ἀνακωχή, ποὺ τὴν ἀκολούθησε ἡ ἀνακωχὴ τῆς Τουρκίας (Μοῦδρος, 30 Ὀκτωβρίου). Ἡ ἀνακωχὴ μὲ τὴ Γερμανία (11 Νοεμβρίου 1918) ἔβαζε τέλος στὸ Μεγάλο Πόλεμο.

Ὁ ρόλος τῆς Ἑλλάδας στὸ συνέδριο εἰρήνης δὲν ἦταν εὔκολος. Ἂν τὰ ζητήματα τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Δυτικῆς Θράκης βρῆκαν σχετικὰ εὔκολη λύση — μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Νεϊγὺ (27 Νοεμβρίου 1919) ἡ Βουλγαρία ἐγκατέλειπε τὴν ἀκτὴ τοῦ Αἰγαίου ὣς τὸν Ἕβρο (Μαρίτσα), περιοχὴ ποὺ παραχωρήθηκε στὴν Ἑλλάδα — οἱ διεκδικήσεις τῆς Ἑλλάδας ποὺ τὴ θεωροῦσαν ὡς «σύμμαχο τῆς τελευταίας ὥρας», στὴ Βόρειο Ἤπειρο, στὰ ἑλληνικὰ νησιὰ καὶ στὴ Μ. Ἀσία προσέκρουαν στὸν ἰταλικὸ ἰμπεριαλισμὸ ἀπ' τὸ ἕνα μέρος καὶ στὸ γαλλοβρεταννικὸ ἀνταγωνισμὸ ἀπ' τὸ ἄλλο. Ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν (10 Αὐγούστου 1920) ἔδινε στὴν Ἑλλάδα τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη, τὰ νησιὰ Ἴμβρο καὶ Τένεδο, ἐπικύρωνε τὴν κυριαρχία της στὰ ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ποὺ κατεῖχε ἀπ' τὸ 1913 καὶ τῆς ἐμπιστευόταν τὴ διοίκηση τῆς περιοχῆς τῆς Σμύρνης ἀπ' τὸν κόλπο τοῦ Ἀδραμυττίου ὣς τὸν κόλπο τῆς Σκάλα Νόβα, ἔδαφος ποὺ ἡ Ἑλλάδα θὰ προσαρτοῦσε μὲ πλήρη κυριαρχία μέσα σὲ πέντε χρόνια, ὕστερ' ἀπὸ εὐνοϊκὸ δημοψήφισμα. Στὴ συνθήκη αὐτή, ὅμως, δὲν ὑπῆρχε τίποτα γιὰ τὴ Βόρειο Ἤπειρο κι ἡ Τουρκία παραιτοῦνταν γιὰ χάρη τῆς Ἰταλίας ἀπ' τὰ δικαιώματά της στὰ Δωδεκάνησα. Ἡ ἰταλοελληνικὴ συμφωνία τῆς 29ης Ἰουλίου 1919, ποὺ ἐπιχειροῦσε νὰ διευθετήσει αὐτὰ τὰ τελευταῖα ζητήματα, εἶχε χαρακτήρα ἀόριστο. Ὡς πρὸς τὴν Κύπρο, ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν ἐπικύρωνε τὴν προσάρτησή της στὴν Ἀγγλία.

Ἡ πραγματοποίηση τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν σήμαινε γιὰ τὴν Ἑλλάδα τὴ συνέχιση τοῦ πολέμου κατὰ τῆς Τουρκίας. Πραγματικά, ὁ Μουσταφὰ Κεμὰλ εἶχε ἀπ' τὸν Ἰούνιο τοῦ 1919 καταδικάσει τὴν αὐτοκρατορικὴ κυβέρνηση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ εἶχε κηρύξει τὴν Ἐθνικὴ Ἐπανάσταση, ποὺ σὰν κύριο σκοπό της ἔδινε τὴ διαφύλαξη τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς νέας ἐθνικῆς Τουρκίας. Ἡ Μεγάλη Συνέλευση τῆς Ἀγκύρας (συγκλήθηκε στὶς 23 Ἀπριλίου 1920) καὶ ἡ πρώτη ἐθνικὴ κυβέρνηση (σχηματίστηκε στὶς 3 Μαΐου 1920) ἀπέριπτε τὴ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν. Ἡ

Ἑλλάδα ἔπρεπε ἔτσι νὰ κατανικήσει τὴν κεμαλικὴ ἀντίσταση γιὰ νὰ ἐπιβάλει τὴ συνθήκη καὶ γι' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ὁ Βενιζέλος δὲν εἶχε παρὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἀγγλίας. Ἡ ἀποβίβαση, μὲ τὴ συμμαχικὴ συγκατάθεση, τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων στὴν Ἰωνία (15 Μαΐου 1919) προκάλεσε ἀπ' τὴν ἀρχὴ ὁρισμένη ἀντίδραση στὸ Ἀνώτατο Συμβούλιο τῆς Διάσκεψης τῆς Εἰρήνης. Ἡ ἰταλογαλλικὴ ἀντίδραση ἐκδηλώθηκε σαφέστερα ὅταν τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα πέτυχαν τὴν ἄδεια νὰ βγοῦν ἀπ' τὴ ζώνη τῆς Σμύρνης γιὰ νὰ χτυπήσουν τὸν Κεμὰλ καὶ νὰ καταλάβουν τὴν Ἄγκυρα. Σχεδὸν σύγχρονα (22 Ἰουλίου 1920) ἡ Ἰταλία κατήγγειλε τὴν ἑλληνοϊταλικὴ συνθήκη τῆς 29ης Ἰουλίου 1919 κι ὑπέγραψε μὲ τὴν Ἀλβανία τὴ συμφωνία τῆς 2 Αὐγούστου 1920, ποὺ ἀναγνώριζε τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἐδαφικὴ ἀκεραιότητα τῆς τελευταίας, ἐνῶ ἡ Γαλλία εἶχε κιόλας ὑπογράψει στὴν Ἄγκυρα τὴν ἀνακωχὴ τῆς 20ῆς Μαΐου 1920, ποὺ τερμάτιζε τὶς ἐχθροπραξίες στὴν Κιλικία. Ἔτσι ὁ Κεμάλ, στηριγμένος ἐπίσης ἠθικὰ καὶ ὑλικὰ ἀπ' τὰ Σοβιὲτ (συμφωνία Αὐγούστου 1920), μποροῦσε νὰ παρουσιάσει τὴν ἀντίστασή του σὰν πόλεμο γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Τουρκίας ἐναντίον μιᾶς ἑλληνικῆς ἐκστρατείας ποὺ ἔπαιρνε τὴ μορφὴ κατακτητικοῦ πολέμου. Ἡ ἐκστρατεία, ἤδη πολὺ ἀβέβαιη, ἔγινε μετὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐκλογὲς τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1920, τυχοδιωκτικὴ περιπέτεια, ποὺ ὁδήγησε στὴν τραγικὴ «ἔξοδο» τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας. Παρὰ τὶς διπλωματικὲς ἐπιτυχίες τοῦ Βενιζέλου, ποὺ φαινόταν νὰ πραγματοποιεῖ τὴ «Μεγάλη Ἰδέα», ἡ θέση τῶν βασιλοφρόνων δὲν ἦταν εὐκαταφρόνητη. Ἡ δημοτικότητα τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντίνου καὶ τὰ καταπιεστικὰ μέτρα ποὺ πῆρε ἡ κυβέρνηση κατὰ τῶν ἀντιπάλων της· οἱ ὑπερβολὲς ποὺ διαπράχθηκαν ἀπὸ τὸ ἕνα καὶ τὸ ἄλλο μέρος καὶ κυρίως ἡ δραστήρια προπαγάνδα, ποὺ παρουσιάζοντας ἀνάγλυφες καὶ τὶς παραμικρὲς ἀδυναμίες τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς τοῦ Βενιζέλου, κήρυττε τὴν ἐγκατάλειψη τῆς ἐκστρατείας καὶ τὴν εἰρήνη, ὅλα αὐτὰ ἐλαττώνουν τὸ βενιζελικὸ ρεῦμα. Ὁ ἑλληνικὸς λαός, κουρασμένος μὲ τοὺς συνεχεῖς πολέμους ἀπ' τὸ 1912, ποὺ ἐμφανίζονταν σὰν αἰτία γιὰ τὴν καθυστέρηση τῆς ἀνοικοδόμησης τῆς χώρας καὶ τῶν κοινωνικῶν μεταρυθμίσεων, δεχόταν εὔκολα τὴν εἰρηνιστικὴ προπαγάνδα καὶ ψήφισε κατὰ τοῦ Βενιζέλου. Οἱ βασιλόφρονες ξαναπῆραν τὴν ἐξουσία καὶ μὲ δημοψήφισμα ἀποκατέστησαν τὸ βασιλιὰ Κωνσταντίνο στὸ θρόνο, γεγονὸς ποὺ χρησίμευσε σὰν πρόσχημα στὴν Entente γιὰ νὰ ἐγκαταλείψει ἀνοιχτὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ Ἀγγλία δὲν εἶχε καμιὰν ἐμπιστοσύνη στὰ φιλογερμανικὰ κόμματα καὶ στὸ βασιλιὰ γιὰ νὰ συνεχίσει, ὅπως πρῶτα, τὴν ὑποστήριξή της, κι ἡ Γαλλία στηριζόταν ἀνοιχτὰ

ἐδῶ καὶ λίγο χρόνο στὸ κίνημα τοῦ Κεμὰλ γιὰ ν' ἀντισταθμίζει τὴν ἀγγλικὴ ἐπιροὴ στὴν 'Ανατολή. Ἔτσι ἡ νέα κυβέρνηση, πού, παρὰ τὸ φιλειρηνικό της πρόγραμμα πρὶν ἀπ' τὶς ἐκλογές, συνέχιζε τὸν πόλεμο, βρέθηκε σὲ πλήρη ἀπομόνωση καὶ μπροστὰ στὸν οἰκονομικὸ ἀποκλεισμὸ τῆς Entente, ποὺ τῆς ἔκοβε τὰ δάνεια γιὰ τὰ ὁποῖα εἶχε δώσει τὴ συγκατάθεσή της στὴν προηγούμενη κυβέρνηση. Ἐντούτοις ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς μαχόταν πάντα στὴν 'Ασία ἀναγκάζοντας τὸν τουρκικό, ποὺ ὑπερασπιζόμενος τὸ τουρκικὸ ἔδαφος ἔδειχνε πεισματικὴ ἀντίσταση, σὲ ὑποχώρηση. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπίθεση ἐξαντλήθηκε στὴ μάχη τοῦ Σαγκάριου (ἄρχισε στὶς 23 Αὐγούστου) κι ἀπ' τὴ στιγμὴ αὐτὴ ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἄρχισε νὰ ὑποχωρεῖ. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1922 ὁ τουρκικὸς στρατὸς διέσπασε τὶς ἑλληνικὲς γραμμὲς κι οἱ Τοῦρκοι μπῆκαν στὴ Σμύρνη (9 Σεπτεμβρίου) καὶ τὴν πυρπόλησαν. Στὶς 18 Σεπτεμβρίου ἡ Μ. 'Ασία ἐγκαταλείπεται ὁλοκληρωτικὰ ἀπ' τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα. Ἡ 'Αγγλία φάνηκε ἕτοιμη νὰ δράσει κατὰ τοῦ Κεμάλ, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐπέμβαση τῆς Γαλλίας, ποὺ εἶχε κλείσει συμφωνία μὲ τὴν κεμαλικὴ κυβέρνηση ('Ιούνιος 1921), ὑπογράφτηκε ἡ ἀνακωχὴ στὰ Μουδανιὰ (11 'Οκτωβρίου 1922). Στὸ σύνδεσμο τῶν βενιζελικῶν ἀξιωματικῶν δινόταν εὐκαιρία δράσης. Μιὰ ἐξέγερση ὁδηγημένη ἀπ' τὸ στρατηγὸ Πλαστήρα τοὺς ἔφερε στὴν ἐξουσία. Ὁ βασιλιὰς Κωνσταντίνος ἄφησε πάλι τὴ χώρα. Μὲ τὴ συνθήκη τῆς Λωζάννης (24 'Ιουλίου 1923) ἡ Ἑλλάδα ἐγκατέλειπε ὁριστικὰ τὴ Μ. 'Ασία. Στὴ Θράκη ὁ ποταμὸς Ἕβρος ὁρίστηκε ὡς σύνορο ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Τουρκία. Τὰ Δωδεκάνησα ἔμειναν στὴν 'Ιταλία καὶ ἡ Βόρειος Ἤπειρος στὴν 'Αλβανία. Ὁ ἰταλικὸς ἰμπεριαλισμός, γιὰ νὰ τρομοκρατήσει τὴν ἡττημένη Ἑλλάδα, δὲν δίστασε νὰ βομβαρδίσει τὴν Κέρκυρα.

2. Κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συνέπειες τῶν πολέμων

Οἱ βαλκανικοὶ πόλεμοι πρῶτα, ὁ παγκόσμιος πόλεμος ἔπειτα, ποὺ ὑπερδιπλασίασαν τὸ ἔδαφος καὶ τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἑλλάδας (2.187.208 κάτοικοι στὰ 1889, 5.016.889 στὰ 1920 καὶ 6.204.674 μὲ τοὺς πρόσφυγες τῆς Μ. 'Ασίας καὶ τῶν Βαλκανίων στὰ 1928) εἶχαν μεγάλη ἀντανάκλαση στὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία κι ἐπιτάχυναν τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξέλιξη.

Οἱ περιοχὲς οἱ ἀνακτημένες μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους πρόσθεσαν 432.000 ἑκτάρια καλλιεργούμενων γαιῶν ἢ 32% τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας τοῦ βασίλειου, καὶ ὅσες ἑνώθηκαν μετὰ τὸν παγκόσμιο πόλεμο, 69.000 ἑκτάρια. Στὶς νέες

περιοχές, όπως άλλοτε στή Θεσσαλία, κυριαρχούσε ή μεγάλη ιδιοκτησία. Ἀπό τ' ἄλλο μέρος, ἀπ' τό ἔτος 1922-1923, μετά τήν έλληνο-βουλγαρική Σύμβαση τοῦ 1919, πού ἄφηνε στίς ἐθνικές, θρησκευτικές καί γλωσσικές μειονότητες τό δικαίωμα μετανάστευσης καί μετά τήν έλληνο-τουρκική Σύμβαση τοῦ 1923, πού καθόριζε τήν ὑποχρεωτική ἀνταλλαγή τῶν μειονοτήτων τῶν δυό χωρῶν καί εἶχε ἐνσωματωθεῖ στή Συνθήκη τῆς Λωζάννης, ἑνάμισυ περίπου ἑκατομμύριο πρόσφυγες ἔφτασαν στήν Ἑλλάδα, οἱ περισσότεροι καλλιεργητές, χωρίς καμιά περιουσία. Ἡ ἀγροτική μεταρύθμιση, πού ἡ ἀναθεωρητική κίνηση τήν εἶχε ἀφήσει σέ ἐκκρεμότητα, ἐπιβαλλόταν τώρα μπροστά στήν ἀναταραχή τῶν ἔτοιμων νά ἐπαναστατήσουν ἀγροτῶν. Τά πρῶτα σοβαρά μέτρα πάρθηκαν ἀπ' τήν προσωρινή κυβέρνηση τῆς Θεσσαλονίκης, πού μέ τόν ἀγροτικό νόμο τοῦ 1917 ἀποφάσισε τήν ἀπαλλοτρίωση, ἔναντι ἀποζημίωσης, ἑνός μέρους τῶν μεγάλων ἰδιωτικῶν καί μοναστηριακῶν κτημάτων· τά κτήματα αὐτά διανεμήθηκαν στούς ἀκτήμονες ἀγρότες καί πρῶτα στούς ἀγρολῆπτες καί στούς ἐπίμορτους καλλιεργητές. Ὁ νόμος αὐτός συμπληρώθηκε μέ τό νόμο τοῦ 1919 καί κυρίως μέ τή νομική διάταξη τοῦ 1923. Χάρη στή νομοθεσία αὐτή, μοιράστηκαν 1.200.000 ἐκτάρια, ἀπ' τά ὁποῖα 673.000 καλλιεργούμενες ἤ καλλιεργήσιμες γαῖες, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν 130.000 ἀγροτικές οἰκογένειες. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, 850.000 ἐκτάρια πού ἀνῆκαν στήν πλειοψηφία τους σέ ἀνταλλαγμένους Τούρκους καί Βούλγαρους, χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων γιά τούς ὁποίους συνάφθηκε δάνειο 10.650.000 λιρῶν. Τόν ἴδιο καιρό, σειρά νόμοι κατάργησαν ὅ,τι ἀπόμενε ἀκόμα ἀπ' τό ἀγροτικό μεσαιωνικό καθεστώς στήν Κέρκυρα, στή Ζάκυνθο, στήν Ἀττική, στή Φθιώτιδα καί στήν Πελοπόννησο. Συστάθηκε εἰδικό Ὑπουργεῖο Γεωργίας (1917), ἀναπτύχθηκαν οἱ ἀγροτικοί συνεταιρισμοί, ἱδρύθηκαν ἀγροτικά σχολεῖα κλπ. Ἔτσι τό κοινωνικό στοιχεῖο τῶν μικρῶν καί μεσαίων γαιοκτητῶν αὐξανόταν κι ἄρχιζε νά παίζει σπουδαιότερο πολιτικό ρόλο.

Οἱ συνέπειες τοῦ πολέμου δέν ἐπηρέασαν λιγότερο τίς ἄλλες κοινωνικές τάξεις. Ἐκτός ἀπ' τή στασιμότητα τῆς ἀγροτικῆς καί βιομηχανικῆς παραγωγῆς στή διάρκεια τῶν ἐχθροπραξιῶν, τό ἔλλειμμα τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζύγιου πού εἶχε ἐλαττωθεῖ στήν περίοδο 1909 - 1912 ξαναπῆρε πάνω του μετά τή χρονολογία αὐτή μέ τήν αὔξηση τοῦ ἐμπορίου καί ξεπέρασε, κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου καί τῶν χρόνων πού ἀκολούθησαν ἀμέσως, τό μισό τῶν εἰσαγωγῶν, ὅπως τό δείχνει ὁ παρακάτω πίνακας :

Ἔτη	Κατὰ κάτοικο σὲ χρυσὲς δραχμὲς Εἰσαγωγὲς	Ἐξαγωγὲς	Ἐξαγωγὲς σὲ 100 δραχμὲς Εἰσαγωγῶν
1901 - 1910	55,32	39,64	71,66
1911 - 1920	129,50	55,10	45,42

Ἡ ἐμπορικὴ ναυτιλία, παρὰ τὰ μεγάλα κέρδη ποὺ εἶχε ἀποφέρει στὴ διάρκεια τοῦ παγκόσμιου πολέμου σὲ ὁρισμένους ἐφοπλιστὲς (περίπου 1 δισεκατομμύριο χρυσὰ φράγκα), ὑφίσταται βαριὲς ἀπώλειες, δηλαδὴ 64,6% τῆς χωρητικότητάς της, ποὺ ἔπεσε ἀπὸ τὸ 1 ἑκατομ. τόννους περίπου τὸ 1915 σὲ 400.000 τὸ 1918. Τὸ ἔλλειμμα τοῦ ἰσοζύγιου πληρωμῶν καὶ τὰ ἔξοδα τοῦ πολέμου καὶ τῶν συνεπειῶν του, ποὺ ἀνέρχονταν σὲ 163 ἑκατομμύρια λίρες, συνέβαλαν στὴν ὑποτίμηση τοῦ ἑλληνικοῦ νομίσματος ποὺ εἶχε φτάσει τὸ 1910 στὸ ἐπίπεδο τοῦ φράγκου. Ἡ ἀξία τῆς λίρας στερλίνας ἀνέβηκε ἀπὸ 25,16 δρχ. τὸ 1914 σὲ 238 δρχ. τὸ 1924 καὶ ὁ τιμάριθμος ἀπὸ 100 σὲ 1.309. Ἄλλωστε, ἡ ἄφιξη τῶν προσφύγων καὶ ἡ ἀδυναμία γιὰ μετανάστευση ἐπέφεραν τὴ μείωση τῶν ἐργατικῶν ἡμερομισθίων, ἐνῶ ἡ προοδευτικὴ ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος κατέβαζε στὸ ἐλάχιστο τὴν ἀγοραστική του δύναμη. Τὸ ἐργατικὸ ζήτημα, ποὺ εἶχε ἤδη τεθεῖ, ἔπαιρνε τώρα μεγαλύτερες διαστάσεις.

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος κι ὕστερα ἡ ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ 1922 προσπάθησαν νὰ βελτιώσουν αὐτὴ τὴν ἀνησυχητικὴ κατάσταση καὶ πῆραν μερικὰ μέτρα ποὺ τὰ σπουδαιότερα ἦταν : ἡ μεταρύθμιση τῆς φορολογίας μὲ τὸ νόμο τοῦ 1919 ποὺ διακανόνιζε τὴ φορολογικὴ ἐπιβάρυνση τοῦ καθαροῦ εἰσοδήματος, εἰσήγαγε τὰ κληρονομικὰ δικαιώματα, τὴ φορολογία στὶς δωρεὲς καὶ τὰ κληροδοτήματα, καὶ τὴν ὑπερεκτίμηση τῆς ἀξίας τῶν ἀκινήτων· ὁ νόμος τοῦ 1922 γιὰ τὴν προστασία τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας· μερικὰ μέτρα πρὸς ὄφελος τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν μισθοσυντήρητων, ὅπως ἡ σειρὰ τῶν νόμων ποὺ καθόριζαν τὶς σχέσεις ἀνάμεσα σ' ἐργάτες καὶ ἐργοδότες (1910 - 1923)· ὁ νόμος τοῦ 1920 ποὺ ἐφάρμοζε στὴν Ἑλλάδα τὴ διεθνὴ Σύμβαση τῆς Οὐάσιγκτον γιὰ τὴν ὀχτάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα.

Ὅλ' αὐτὰ τὰ μέτρα, περισσότερο οἰκονομικοῦ παρὰ κοινωνικοῦ χαρακτήρα, δὲν ἄλλαξαν τὴν κατάσταση. Ἡ κακοδαιμονία τῶν μεσαίων τάξεων καὶ ἡ γενικὴ δυσαρέσκεια, κυρίως μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1922, ἀντανακλῶνται στὸ νέο προσανατολισμὸ τῶν μεταρυθμιστικῶν καὶ δημοκρατικῶν κομμάτων ποὺ ἱδρύθηκαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀπὸ προσωπικότητες ποὺ εἶχαν ἀποχωρήσει

ἀπ' τὸ βενιζελικὸ κίνημα, τὸ ὁποῖο λίγο-λίγο χάνει τὴν πρώτη ἀναμορφωτική του ὁρμή. Τὸ σπουδαιότερο ἀπ' τὰ κόμματα αὐτὰ εἶναι ἡ «Δημοκρατικὴ Ἕνωση», μὲ σοσιαλίζουσες τάσεις καὶ μὲ ἀρχηγὸ τὸν *Α. Παπαναστασίου*. Τὸν ἴδιο καιρὸ ἐντείνεται τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα, (τὸ 1918, ὁ ἀριθμὸς τῶν συνδικάτων ἔφτασε τὰ 336 μὲ 100.000 μέλη), καὶ τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἀρχίζει νὰ παίρνει πιὸ ἐνεργὸ μέρος στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας μὲ τὴ δημιουργία, τὸν ἴδιο χρόνο, τῆς ἑλληνικῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας Ἐργατῶν καὶ τοῦ «Σοσιαλιστικοῦ ἐργατικοῦ Κόμματος», ποὺ τὸ 1920 προσχωρεῖ στὴν Κομμουνιστικὴ Διεθνὴ καὶ παίρνει, τὸ 1924, τὴν ὀνομασία «Κομμουνιστικὸ Κόμμα Ἑλλάδας». Αὐτὲς οἱ νέες δυνάμεις κατάργησαν τὸ μοναρχικὸ καθεστὼς κι ἐπέβαλαν τὴν πρώτη Δημοκρατία.

Ἐνῶ στὴ διάρκεια τοῦ 1923 ἡ Ἐπαναστατικὴ Ἐπιτροπὴ (Γονατᾶς - Πλαστήρας) προσπαθεῖ νὰ συμφιλιώσει τοὺς βενιζελικοὺς μὲ τοὺς βασιλόφρονες καὶ νὰ ἀποκαταστήσει τὸ συνταγματικὸ καθεστώς, ὁ στρατηγὸς *Μεταξᾶς* ἐξαπολύει φιλοβασιλικὸ πραξικόπημα, ποὺ καταστέλλεται εὔκολα μὲ μοναδικὸ ἀποτέλεσμα τὴν ἐνίσχυση τοῦ δημοκρατικοῦ κινήματος. Ἀλλὰ οἱ ἐκλογὲς τῆς 16ης Δεκεμβρίου 1923 δίνουν τὴν πλειοψηφία στοὺς βενιζελικοὺς (200 ἕδρες ἔναντι 120 τῶν νέων δημοκρατικῶν κομμάτων). Τὰ δημοκρατικὰ κόμματα εἶχαν μὲ τὸ μέρος τους τὸ στρατὸ καὶ τὸ ναυτικό, ἐχθρικὰ διατεθειμένα πρὸς τὴ δυναστεία, ποὺ τὴ θεωροῦσαν ὑπεύθυνη τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Ὁ *Γονατᾶς*, ἀντιπρόσωπος τῆς Ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς, εἶχε κοινοποιήσει στὸ βασιλιὰ Γεώργιο Β' ἤδη πρὶν ἀπ' τὶς ἐκλογὲς ὅτι τὸ καθεστωτικὸ ζήτημα θὰ ὑποβαλλόταν στὴν κρίση μιᾶς Ἐθνοσυνέλευσης. Στὶς 18 Δεκεμβρίου 1923 ὁ βασιλιὰς ἐγκαταλείπει τὴν Ἑλλάδα κι ὁ Ναύαρχος *Κουντουριώτης* ἀναλαβαίνει τὴν ἀντιβασιλεία. Ὁ Βενιζέλος, ποὺ δὲν ἦταν καθόλου ὑπὲρ τῆς ἀβασίλευτης Δημοκρατίας, προσπαθεῖ, ξαναπαίρνοντας τὴν ἐξουσία, ν' ἀναβάλει τὴ λύση τοῦ καθεστωτικοῦ ζητήματος, ἀλλὰ μπροστὰ στὴ σταθερὴ δημοκρατικὴ ἀντιπολίτευση ποὺ εἶχε ὡς ἡγέτη της τὸν Παπαναστασίου, ἀναγκάζεται νὰ ὑποχωρήσει. Ὁ Παπαναστασίου σχηματίζει νέα κυβέρνηση κι ἡ Βουλὴ κηρύττει τὴ Δημοκρατία στὶς 25 Μαρτίου 1924. Ὁ ἀντιβασιλιὰς Κουντουριώτης γίνεται ὁ πρῶτος πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, ἐνῶ τὸ δημοψήφισμα τοῦ Ἀπριλίου δίνει στὸ νέο καθεστὼς τὰ δυὸ τρίτα τῶν ψήφων.

3. Ἡ πρώτη Δημοκρατία καὶ ἡ Παλινόρθωση (1924-1940)

Ἡ ἑλληνικὴ Δημοκρατία, πολὺ μικρῆς διάρκειας (1924-1936) γεννιέται κι ἀναπτύσσεται σὲ περιστάσεις ἐξαιρετικὰ δυσμενεῖς. Ἡ πολιτικὴ ἀστάθεια στὴν ἀρχὴ — τρεῖς κυβερνήσεις διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη σ' ἕνα χρόνο — ἐπιτρέπει στὸ στρατηγὸ *Πάγκαλο* νὰ καταλάβει τὴν ἐξουσία μὲ πραξικόπημα καὶ νὰ ἐγκαθιδρύσει τὴν δικτατορία του (Ἰούνιος 1925) ποὺ τὴν καταργεῖ ἕνα ἄλλο πραξικόπημα ὀργανωμένο ἀπ' τὸ στρατηγὸ *Κονδύλη* (Αὔγουστος 1926). Ἡ πολιτικὴ ἀστάθεια συνεχίζεται ὣς τὸ 1928, ὅταν ὁ Βενιζέλος ἀποκτᾶ ἰσχυρὴ πλειοψηφία καὶ σχηματίζει κυβέρνηση ποὺ διαρκεῖ ὣς τὸ 1932.

Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς διαδοχῆς κυβερνήσεων καὶ πραξικοπημάτων, σοβαρὰ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ προβλήματα περιμένουν τὸ διακανονισμό τους: πρῶτα-πρῶτα, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς Σύμβασης τοῦ 1923 ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν μειονοτήτων ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Τουρκία. Μετὰ ἀπὸ μερικὲς δυσχέρειες καὶ τὴν ἐπέμβαση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν καὶ τοῦ Δικαστηρίου τῆς Χάγης, κλείνεται μιὰ πρώτη συμφωνία ἀνάμεσα στὶς δυὸ χῶρες τὸ 1925. Διευθετεῖται ἐπίσης ἡ ὑπόθεση τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ τὸν περιορισμὸ τῆς δικαιοδοσίας του στὶς καθαρὰ θρησκευτικὲς ὑποθέσεις. Ὁ Βενιζέλος κατανοεῖ ὅτι ἡ κεμαλικὴ νίκη ἄλλαζε ριζικὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Τουρκία καὶ στὴν Ἑλλάδα. Τὸ Σύμφωνο τῆς 10ης Ἰουνίου 1930, τὸ ταξίδι τοῦ Βενιζέλου στὴν Ἄγκυρα τὸν ἴδιο χρόνο καὶ τοῦ Ἰσμὲτ Ἰνονοὺ στὴν Ἀθήνα τὸ 1931, ἡ ὑπογραφὴ τῶν συνθηκῶν καὶ τῶν πρωτόκολλων ἐκφράζουν τὴ μεταβολὴ αὐτή.

Τὸ ζήτημα τῶν σλαβικῶν μειονοτήτων τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης παρουσιάζει σοβαρότερες δυσκολίες. Στὰ ἑλληνοβουλγαρικὰ σύνορα σημειώνονται ἐπεισόδια ποὺ παίρνουν τὸ 1925 ἀνησυχητικὴ βαρύτητα. Ἡ ἐπέμβαση τῆς Σερβίας, ποὺ διεκδικεῖ μέρος τοῦ σλαβικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας καὶ ἀσκεῖ πίεση στὴν Ἑλλάδα νὰ μὴν ἐπικυρώσει τὸ πρωτόκολλο τοῦ 1924, ποὺ διακανόνιζε τὴν ἑλληνοβουλγαρικὴ διαφορά, περιπλέκει τὸ ζήτημα χωρὶς νὰ βελτιώσει τὶς ἑλληνο-σερβικὲς σχέσεις. Οἱ διαπραγματεύσεις παρατείνονται ὣς τὸ 1929, ὅταν οἱ δυὸ χῶρες κανονίζουν τὰ ζητήματα αὐτὰ μὲ τὸ πρωτόκολλο τῆς Γενεύης τῆς 17ης Μαρτίου 1929 καὶ ὑπογράφουν συνθήκη φιλίας (27 Μαρτίου 1929). Ὁ πληθυσμὸς τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν μειονοτήτων καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων τῆς Μ. Ἀσίας, γίνεται ἐθνικὰ ὁμοιογενὴς (90 % Ἕλληνες

ἔναντι 10 % Μουσουλμάνων, Σλαβομακεδόνων καὶ Βλάχων). Αὐτὲς οἱ χωριστὲς συμφωνίες ἀνάμεσα στὴν 'Ελλάδα, στὴ Βουλγαρία καὶ στὴ Γιουγκοσλαβία καὶ οἱ τέσσερεις διαβαλκανικὲς διασκέψεις μεταξὺ 1930 καὶ 1933 προετοιμάζουν τὸ ἔδαφος γιὰ ἕνα βαλκανικὸ σύμφωνο, ποὺ ὑπογράφηκε ἀνάμεσα στὴ Γιουγκοσλαβία, στὴν Τουρκία, στὴ Ρουμανία καὶ στὴν 'Ελλάδα τὸ 1934. 'Η Βουλγαρία ἀρνεῖται νὰ δεσμευτεῖ καὶ ὑπογράφει ἀργότερα (1938) συνθήκη μὴ ἐπίθεσης μὲ τὴ βαλκανικὴ Entente.

'Η ἐξέλιξη τῆς πολιτικῆς ζωῆς ὡς τὸ 1932 καὶ προπαντὸς μετὰ ἀπ' αὐτὴ τὴ χρονολογία ἐκφράζει τὴν ἔλλειψη κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἰσορροπίας ποὺ κατατρύχει ὅλη τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο. Οἱ δημοκρατικὲς δυνάμεις, ἀσθενικὲς καὶ δειλές, δὲν κατόρθωσαν νὰ προωθήσουν παραπέρα τὶς κοινωνικὲς μεταρυθμίσεις καὶ ν' ἀπαλλαγοῦν τελείως ἀπ' τὸ φιλελευθερισμὸ τοῦ Βενιζέλου, ποὺ ἡ ἰσχυρὴ του προσωπικότητα συμβάλλει κατὰ μεγάλο μέρος στὴν ἐπιβράδυνση τῆς πολιτικῆς διαφοροποίησης στὴν 'Ελλάδα. Ἤδη στὴ διάρκεια τῶν συνομιλιῶν γιὰ τὴν καθεστωτικὴ μεταβολὴ καὶ τῶν συζητήσεων τῆς 'Εθνοσυνέλευσης γιὰ τὸ νέο Σύνταγμα, ἡ «Δημοκρατικὴ Ἕνωση» καὶ οἱ συνεργάτες της δὲν συναντοῦν μόνο τὴν ἀντίδραση τῶν λαϊκῶν (βασιλοφρόνων) ἀλλὰ καὶ τὴ μετριοπαθὴ ἀντιπολίτευση τῶν φιλελεύθερων (βενιζελικῶν). Ἔτσι τὸ Σύνταγμα, ἐπικυρωμένο μόλις τὸ 1927, μολονότι περιλαβαίνει ὁρισμένα προοδευτικὰ στοιχεῖα — κυρίως διατυπώνει σαφῶς τὸ κοινοβουλευτικὸ δόγμα — παραμένει σὲ μερικὰ σημεῖα συντηρητικότερο ἀπ' τὸ Σύνταγμα τοῦ 1911.

Φυσικά, δὲν λείπουν τὰ μέτρα γιὰ τὴν αὔξηση τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς: μεγάλα ἔργα, ὁδικὲς κατασκευές, ἐπισκευὴ λιμανιῶν, στεγαστικὰ ἔργα γιὰ τοὺς πρόσφυγες, ἀποξηραντικὰ ἔργα στὴ Μακεδονία ποὺ προσθέτουν πάνω ἀπὸ 50.000 ἑκτάρια καλλιεργήσιμων γαιῶν καὶ προστατεύουν ἀπ' τὶς πλημμύρες 150.000 ἑκτάρια, καθὼς καὶ οἰκονομικὰ μέτρα, ὅπως ἡ σταθεροποίηση τοῦ νομίσματος κι ἡ δημιουργία τῆς Τράπεζας τῆς 'Ελλάδας (1927), ἡ ἐφαρμογὴ τῆς νέας διατίμησης γιὰ τὴν προστασία τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας (1926), συμβάλλουν στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Οἱ καλλιεργούμενες ἐπιφάνειες αὐξάνουν αἰσθητά, τὸ ἐμπόριο δεκαπλασιάζεται σχεδόν, περνώντας γιὰ τὴν περίοδο 1921-1930 σὲ 1.375,81 δρχ. (σταθερὸ νόμισμα) κατὰ κάτοικο ὡς πρὸς τὶς εἰσαγωγὲς καὶ σὲ 696,81 δρχ. ὡς πρὸς τὶς ἐξαγωγές· σὲ σχέση ὅμως μὲ τὴν περίοδο 1911 - 1920 ἐλαττώνεται, ἂν ὑπολογιστεῖ σὲ χρυσὲς δραχμές. (Τὸ σύνολο γιὰ τὰ χρόνια 1921-1930 εἶναι 172,72 ἔναντι

184,10 τῆς περιόδου 1911-1920). Ἡ χωρητικότητα τῆς ναυτιλίας ἀνέρχεται σὲ 1.315.473 τὸ 1928, σὲ 1.929.191 τὸ 1938. Ἡ βιομηχανία σημειώνει γρήγορη ἐπέκταση ὅπως δείχνει ὁ παρακάτω πίνακας :

Ἔτη	Ἐργοστάσια	Ἐργάτες	Ἰσχὺς σὲ cv	Ἀξία τῆς παραγωγῆς
1917	2.213	35.000	70.000	200 ἑκατομ.
1920	2.905	60.000	110.000	—
1929 - 1930	4.000	110.000	230.000	7.210 »
1938	4.515	140.000	277.000	13.565 »

Ὡστόσο, ἡ εὐημερία αὐτὴ εἶναι φαινομενικὴ καὶ δὲν ἐξυπηρετεῖ παρὰ μιὰ μειοψηφία, γιατὶ βασίζεται κατὰ πρῶτο λόγο στὸ ξένο κεφάλαιο ποὺ εἰσάγεται μαζικὰ μὲ τὴ μορφὴ δανείων καὶ ἐλέγχει τὴν οἰκονομία τῆς χώρας. Τὸ ὁλικὸ ποσὸ τῶν ἐξωτερικῶν δανείων ἀπ' τὸ 1923 ὡς τὸ 1932 φτάνει στὰ 1.654 ἑκατ. χρυσὲς δρχ. Ἔτσι ἡ διεθνὴς κρίση τοῦ 1931 ἐπηρεάζει βαθιὰ τὴν οἰκονομία καὶ τὰ δημοσιονομικὰ τῆς Ἑλλάδας. Οὔτε οἱ σκληρὲς ἐπιβαρύνσεις ποὺ ἀνέρχονται κατ' ἄτομο σὲ 114 χρυσὲς δρχ. τὸ 1928-1929 (ἔναντι 29,1 χρυσὲς δρχ. τὸ 1920), οὔτε οἱ διάφορες ἐπινοήσεις τῶν διαδοχικῶν κυβερνήσεων κατορθώνουν ν' ἀναχαιτίσουν τὴ χρεωκοπία, ποὺ κηρύσσεται στὰ 1932. Ὅταν πέρασε ἡ κρίση, ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ φαίνεται νὰ ξαναπαίρνει τὴν ὁμαλὴ πορεία της : τὸ ἐμπόριο, ποὺ ἡ γενική του ἀξία κατεβαίνει στὶς 87,05 χρυσὲς δρχ. κατὰ κάτοικο γιὰ τὴν περίοδο 1931-1939, ἔναντι 172,72 γιὰ τὰ χρόνια 1921-1930, παρουσιάζει ἐλαφρὴ βελτίωση τοῦ ἰσοζυγίου του ποὺ παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι πάντα ἐλλειμματικὸ (οἱ ἐξαγωγὲς δὲν ἀποτελοῦν παρὰ τὰ 50,65% τῶν εἰσαγωγῶν γιὰ τὴν περίοδο 1921-1930 καὶ τὰ 54,81% γιὰ τὰ χρόνια 1931-1939). Ἡ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἡ ναυτιλία βασίζονται στὴ ραγδαία ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος, στὸ ἐξαιρετικὰ χαμηλὸ ἐπίπεδο τῶν ἐργατικῶν ἡμερομίσθιων καὶ στὰ μέτρα τοῦ προστατευτισμοῦ ποὺ χτυποῦν τοὺς καταναλωτές. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, ἡ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη δὲν βρίσκεται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν αὔξηση τῆς ἐργατικῆς ἀπασχόλησης καὶ ἡ αὔξηση τῆς χωρητικότητας τῆς ναυτιλίας δὲν ἐπιφέρει τὴν ἀντίστοιχη αὔξηση τῶν πληρωμάτων. Σὲ συνέπεια, ἡ ἀνεργία μεγαλώνει στὶς πόλεις, τὸ ἐργατικὸ εἰσόδημα πέφτει γενικὰ πολὺ κάτω ἀπ' τὸ ζωτικὸ ἐλάχιστο, ἐνῶ ὁ πλοῦτος συγκεντρώνεται στὰ χέρια μιᾶς μειοψηφίας. Ἕνας ὑπολογισμὸς κατὰ προσέγγιση δείχνει ὅτι τὰ 80% τοῦ πληθυσμοῦ μόλις ἀπολαμβάνει στὰ 1938 κάτι λιγότερο ἀπ' τὸ μισὸ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ποὺ κι αὐτὸ βρίσκεται σὲ χαμηλὸ ἐπί-

πεδο (640 ἑκατομμύρια δολλάρια περίπου), ἐνῶ τὸ ἄλλο μισὸ διαμοιράζεται σὲ μιὰ μειοψηφία 20%. Τὸ ἐργατικὸ ζήτημα — ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν ἔχει αὐξηθεῖ γρήγορα ἀπ' τὸ 1918 : 338.120 (χωρὶς νὰ ὑπολογίσουμε τοὺς ἐργάτες τῆς γῆς) τὸ 1928, 1.199 συνδικάτα μὲ 269.000 μέλη τὸ 1939 — καὶ τὸ ζήτημα τῶν μισθοσυντήρητων γενικά, μπαίνει σὲ ὀξεία φάση. Ἀπεργίες καὶ ταραχὲς διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη· ἡ πολιτική δραστηριότητα τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς ἐντείνεται.

Ὅπως πάντα, τὸ ἐθνικὸ ζήτημα ἔρχεται νὰ αὐξήσει τὶς δυσκολίες. Τὴν κοινὴ γνώμη ἀρχίζει τώρα ν' ἀπασχολεῖ τὸ κυπριακὸ ζήτημα. Ἡ Κύπρος ἀπὸ τὸ 1878 στοὺς Ἄγγλους, ζητᾶ τὸ 1929 τὴν Ἕνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀπάντηση τῆς ἀγγλικῆς Κυβέρνησης εἶναι ἡ ἐπιβολὴ δραστικότερου ἐλέγχου στὴν ἐθνικὴ ἐκπαίδευση (1929) καὶ ἡ αὔξηση τῶν φόρων (προϋπολογισμὸς τοῦ 1931). Σημειώνονται ταραχὲς στὸ νησί, ἡ Ἐθνικὴ Ἐπιτροπὴ κηρύττει τὴν Ἕνωση. Οἱ ἀγγλικὲς δυνάμεις ἀποκαθιστοῦν τὴν τάξη καὶ πολλὰ μέλη τῆς Ἐθνικῆς Ἐπιτροπῆς ἐξορίζονται· ἡ ἐθνικὴ διοίκηση καταργεῖται. Ἡ «ἄψογη στάση» τοῦ Βενιζέλου, ποὺ διακήρυττε ὅτι δὲν ὑπάρχει κυπριακὸ πρόβλημα ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Μεγάλη Βρεταννία ἀλλ' ἀνάμεσα στὴν τελευταία καὶ τοὺς Κυπρίους ὑπηκόους της, ξεσηκώνει τὰ πνεύματα ἐναντίον του· τὸν μέμφονται κιόλας γιὰ ἀνάλογη στάση πρὸς τὴν Ἰταλία στὸ θέμα τῶν Δωδεκανήσων. Μπροστὰ στὶς δυσκολίες αὐτές, ὁ Βενιζέλος παραιτεῖται (Μάιος 1932). Ἡ γρήγορη διαδοχὴ τῶν κυβερνήσεων, ὁ σχηματισμὸς τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Δημοκρατίας, τὰ πραξικοπήματα τοῦ στρατηγοῦ Πλαστήρα τὴν ἐπαύριο τῶν ἐκλογῶν (Μάρτιος 1933), ἡ ἀπόπειρα κατὰ τοῦ Βενιζέλου, σημαδεύουν τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας, ποὺ καταλήγει στὴν κατάλυση τῆς Δημοκρατίας. Πραγματικά, ὁ στρατηγὸς Κονδύλης, ἀφοῦ κατέστειλε μιὰ νέα βενιζελικὴ στάση τὸ Μάρτιο τοῦ 1935, παίρνει τὴν ἐξουσία κι ἀποκαθιστᾶ τὴ Μοναρχία. Ὁ βασιλιὰς Γεώργιος Β' ἐπιστρέφει στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴ συγκατάθεση τοῦ Βενιζέλου καὶ τῶν δημοκρατικῶν κομμάτων (Νοέμβριος 1935). Λίγο καιρὸ ἀργότερα, ὁ στρατηγὸς Μεταξᾶς, ποὺ ἔγινε πρωθυπουργός, καταργεῖ σὲ συμφωνία μὲ τὸ βασιλιὰ τὸ Σύνταγμα κι ἐπιβάλλει τὴ δικτατορία του (4 Αὐγούστου 1936). Ἡ δικτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου δὲν μποροῦσε βέβαια νὰ δώσει λύση στὰ σοβαρὰ προβλήματα τῆς στιγμῆς. Εἰσάγει τὴ διαφθορὰ στὶς κρατικὲς ὑπηρεσίες κι ὁλοκληρώνει τὴν οἰκονομικὴ ὑποδούλωση τῆς χώρας. Νέα δάνεια συνάπτονται, 350 ἑκατ. δρχ. ἀπὸ τὴ Γερμανία καὶ 4 ἑκατ. ἀπὸ

τὴν 'Αγγλία, ἐνῶ ὁ Δόκτωρ Σὰχτ ἔρχεται στὴν 'Αθήνα γιὰ τὸ διακανονισμὸ τῶν δημοσιονομικῶν καὶ τῆς οἰκονομίας τῆς 'Ελλάδας. Κάθε ἀντιπολίτευση καταπνίγεται μὲ τὴν τρομοκρατία. Φτάνουν στὸ σημεῖο ν' ἀπαγορεύσουν τὴν *'Αντιγόνη* τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τὸν *'Επιτάφιο* τοῦ Θουκυδίδη ἐξαιτίας τῶν δημοκρατικῶν ἰδεῶν τους. 'Η ὁμαλὴ ἐξέλιξη τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς 'Ελλάδας, ποὺ μπαίνει στὸ σύστημα τῶν ὁλοκληρωτικῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης, ἀνακόπτεται.

III. ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Ἡ περίοδος 1856 - 1875 εἶχε θέσει τὰ κυριότερα πολιτισμικὰ προβλήματα τῆς νεότερης Ἑλλάδας. Οἱ ἀκόλουθες γενιὲς προσπαθοῦν νὰ φέρουν λύσεις. Τὸ βασικὸ πρόβλημα εἶναι ἡ ἀναζήτηση μιᾶς συνολικῆς ἐποπτίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ βάθος καὶ πλάτος. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα αὐτό, πάντοτε παρὸν καὶ τόσο σύνθετο στὸ περιεχόμενό του συγκεκριμενοποιεῖται ὅλο καὶ περισσότερο στὴν πιὸ ἁπτὴ καὶ ἐπείγουσα μορφή του, στὸ γλωσσικὸ ζήτημα, ἔτσι ποὺ νὰ φαίνεται ὅτι περιορίζεται μόνο σ' αὐτό. Οἱ τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ιη' αἰώνα εἶχαν κιόλας ἀποκαλύψει τοὺς ἐθνικοὺς λόγους τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος καὶ ἀρχίσει νὰ τοῦ σκιαγραφοῦν τὴ θεωρία του. Ἡ Ἑπτανησιακὴ Σχολὴ πρόσθεσε τοὺς αἰσθητικοὺς λόγους κι ἐπέβαλε τὴ φροντίδα γιὰ τὴν ἄμεση ἔκφραση τῆς σκέψης τοῦ αἰσθήματος, ἐπηρεάζοντας τοὺς διανοούμενους τοῦ ἑλληνικοῦ βασίλειου μὲ τὰ λογοτεχνικά της ἐπιτεύγματα. Ἡ γενιὰ τοῦ 1880 κατανοεῖ καθαρὰ τοὺς δεσμοὺς ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ διασκορπισμένα στοιχεῖα, τὰ τακτοποιεῖ σὲ μιὰ συγκροτημένη διδασκαλία, βασισμένη στὴ γλωσσολογία, ἐπιστήμη νέα, καὶ δίνει στὴ θεωρία πρακτική, καὶ μάλιστα πολιτική, θεμελίωση. Τὸ κίνημα τοῦ δημοτικισμοῦ γίνεται τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς ὡς τὸ τέλος τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου καὶ προκαλεῖ ὡς τὶς μέρες μας ζωηρὸ ἐνδιαφέρον. Τὸ ὄνομα τοῦ *Γιάννη Ψυχάρη* (1854-1929), διαπρεπῆ γλωσσολόγου, φιλόλογου καὶ συγγραφέα κατεξοχὴ μαχητικοῦ, συνδέεται ἰδιαίτερα μὲ τὸ κίνημα αὐτό. Ἡ ἔκδοση στὰ 1888 τοῦ βιβλίου του «Τὸ ταξίδι μου», ὅπου ἐκθέτει σὲ ζωντανὴ γλώσσα τὴ νέα διδασκαλία μὲ ἐπιστημοσύνη, δύναμη καὶ σαφήνεια, παρουσιάζεται ὡς μανιφέστο κι ἐπιβάλλει τὸ συγγραφέα ὡς ἀρχηγό. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ ἀρχίζει ἡ οἰκοδόμηση ἑνὸς πεζοῦ λόγου βασισμένου στὴ λαϊκὴ γλώσσα. Ὡστόσο, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι κι ἄλλες προσωπικότητες εἶχαν διατυπώσει πρὶν ἀπ' τὸν Ψυχάρη τὴν ἴδια διδασκαλία κι ὅτι τὸ ἔργο τοῦ σοφοῦ γλωσσολόγου καὶ καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, *Γεωργίου Χατζηδάκι* (1848-1941), μ' ὅλο ποὺ ὁ ἴδιος ἔγινε στὴν πράξη ὁ μεγαλύτερος ἀντίπαλος τοῦ δημοτικισμοῦ, εἶναι ἀφιερω-

μένο στὴ μελέτη τῆς λαϊκῆς γλώσσας καὶ παρέχει τὰ στερεότερα ἐπιστημονικὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ὁριστικὴ της νίκη.

Τὸ κίνημα τοῦ δημοτικισμοῦ, συλλογικὸ ἔργο πολλῶν γενιῶν καὶ μὲ χαρακτήρα γνήσια ἑλληνικό, ἑνώνει ἀπ' τὴν ἀρχὴ ὅλες τὶς ἀνανεωτικὲς δυνάμεις καὶ περικλείνει δυνάμει ὅλες τὶς τάσεις, τὶς συχνὰ ἀντιτιθέμενες, συντηρητικὲς ἢ ἐπαναστατικές, τῆς νεοελληνικῆς σκέψης, ποὺ θ' ἀποδεσμευτοῦν προοδευτικὰ γιὰ ν' ἀκολουθήσουν τὸ δικό τους δρόμο. Σημεῖο ἐκκίνησης μένει πάντα τὸ ἐθνικὸ πρόβλημα. Ὁ Ψυχάρης ταυτίζει τὴν πάλη γιὰ τὴν πατρίδα μὲ τὴν πάλη γιὰ τὴ γλώσσα. Μιὰ γενιά, αἰσθανόμενη πικρὰ τὴν ταπείνωση τῆς Ἑλλάδας, κυρίως μετὰ τὴ γελοία περιπέτεια τοῦ 1897, κι ἔχοντας συνείδηση τῶν εὐθυνῶν της, προσπαθεῖ νὰ διαλύσει τὴ φενάκη τῆς «Μεγάλης Ἰδέας» καὶ νὰ τὴν ὑποκαταστήσει μ' ἕνα ὑγιὴ πατριωτισμό, κριτικὸ καὶ δημιουργικό. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ προχωρεῖ παράλληλα μὲ τὴν ἐθνικὴ ὁρμή, ποὺ ἐκδηλώθηκε στὴ διάρκεια τῶν ἀπελευθερωτικῶν πολέμων τοῦ 1912-1914. Ἡ κορυφαία προσωπικότητα εἶναι ἐδῶ ὁ ποιητὴς *Κωστῆς Παλαμᾶς* (1859 - 1943· τὸ σπουδαιότερο μέρος τοῦ ἔργου του τοποθετεῖται μεταξὺ 1886 καὶ 1920), ποὺ ξαναπαίρνοντας τὴ σολωμικὴ παράδοση, κοιτάζει κατὰ μέτωπο τὴν ἐθνικὴ ἀλήθεια καὶ μεταφράζοντας τὴν κίνηση τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, κατορθώνει νὰ ὑψωθεῖ σὲ πανανθρώπινη θεώρηση. Γύρω ἀπ' τὸν Παλαμὰ συγκεντρώνεται μιὰ ὁλόκληρη σχολὴ ποιητῶν, πεζογράφων καὶ στοχαστῶν· ἀπ' αὐτοὺς ξεχωρίζει ἡ ἰσχυρὴ μορφὴ τοῦ *Ἄγγελου Σικελιανοῦ* (1884 - 1951). Τὸ ἔργο του ἐπιστέφει τὶς προσπάθειες μιᾶς ὁλόκληρης περιόδου νεοελληνικῆς ἱστορίας. Μὲ τὶς αἰσθησιακὲς καὶ ὑπαρξιακές του πηγές, θρεμένες μὲ μιὰ θρησκευτικὴ εὐαισθησία ποὺ πάλλει στὴν ἐπαφὴ μ' ὅλες τὶς δοξασίες, ἀπ' τὸ βουδδισμὸ ὣς τὸ χριστιανικὸ μυστικισμό, συγχωνευμένες στὴ λάμψη τῶν ἑλληνικῶν μυστηρίων καὶ τῆς ἑλληνικῆς τραγωδίας, μὲ τὴν πίστη του στὰ πεπρωμένα τοῦ λαοῦ του, ὅπως τὰ διαισθάνεται στοὺς ἐθνικοὺς καὶ κοινωνικούς του ἀγῶνες καὶ στὴ συνεχὴ ἀντίστασή του ὣς τὴν τελευταία κατοχή, μὲ τὴν πίστη του στὴν ἀνθρωπότητα, ὁ ποιητὴς πραγματοποιεῖ τὴ σύνθεση ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ ἐποχή του.

Ἡ πρακτικὴ δραστηριότητα τοῦ κινήματος τοῦ δημοτικισμοῦ ἐκδηλώνεται μὲ τὴ δημιουργία τῆς ἑταιρείας «Ἐθνικὴ γλώσσα» τὸ 1905, τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» τὸ 1910 καὶ τῆς «Φοιτητικῆς Συντροφιᾶς», ποὺ μὲ τὸ σύνθημα «ἐθνικὴ γλώσσα κι ἐθνικὴ ἐκπαίδευση», παίρνουν μέρος στὴν ἀναθεωρητικὴ κίνηση τοῦ Βενιζέλου κι ἐπιβάλλουν τὴ μεταρύθμιση τοῦ 1917, ποὺ θε-

μελιώνει τὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση στὴν ὁμιλούμενη γλώσσα. Εἶναι μιὰ νίκη, ὄχι ὅμως ὁλοκληρωμένη. Τὸ πρόβλημα λύνεται γιὰ τὴ λογοτεχνία, ἀλλ' ἡ «καθαρεύουσα» μένει ἀκόμα τὸ ἐπίσημο ὄργανο τοῦ κράτους καὶ τῆς μέσης καὶ ἀνώτερης ἐκπαίδευσης.

Οἱ κοινωνικὲς θεωρίες, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ ἀρχόμενο ἐργατικὸ κι ἀγροτικὸ κίνημα ἐμφανίζονται στὴν Ἑλλάδα ἀπ' τὸ 1875 σὰν ἀπόηχος, χωρὶς συστηματοποίηση, τῶν ἰδεολογικῶν ρευμάτων τῆς δύσης, τοῦ ἀγγλικοῦ φαβιανισμοῦ, τοῦ γαλλικοῦ σοσιαλισμοῦ ἢ τοῦ ἰταλικοῦ ἀναρχισμοῦ. Πολὺ γρήγορα οἱ σοσιαλιστικὲς τάσεις συγχωνεύονται στὸ πολιτικὸ πεδίο μὲ τὸ δημοκρατικὸ κίνημα, ποὺ προετοιμάζει τὴν ἐξέγερση τοῦ 1909, κι ὕστερα μὲ τὸ φιλελεύθερο ἀναθεωρητισμό. Στὸ ἰδεολογικὸ πεδίο, ἑνώνονται μὲ τὸ κίνημα τοῦ δημοτικισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν τὴν ἀριστερὴ πτέρυγα. Ἐπηρεάζουν τὸ κυριότερο περιοδικὸ τοῦ δημοτικισμοῦ, τὸ *Νουμᾶ* (ἱδρύθηκε στὰ 1903) καὶ προκαλοῦν τὴ γένεση μιᾶς πολυποίκιλης κοινωνικῆς φιλολογίας: μυθιστόρημα καὶ θέατρο, ἐπαναστατικὴ ποίηση, δοκίμια καὶ μελέτες ἱστορικές, κοινωνιολογικὲς κλπ. Ἀπ' τὸ τέλος τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου διαγράφεται ἕνα μαρξιστικὸ ρεῦμα, ποὺ προσπαθεῖ ν' ἀφομοιώσει τὴ θεωρία καὶ νὰ τὴν ἐφαρμόσει στὴν κατανόηση καὶ στὴν ἑρμηνεία τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητας.

Ἄλλωστε, ὅλη ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα προσπαθεῖ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ νὰ εὐθυγραμμιστεῖ μὲ τὴ δυτικὴ σκέψη. Μὲ τὴ μίμηση ἢ τὴν λίγο πολὺ πρωτότυπη προσαρμογή, ἐπιχειρεῖ νὰ δημιουργήσει μιὰ νέα ἔκφραση, παγκόσμια ὡς πρὸς τὸ βάθος, ἀλλὰ ἑλληνικὴ ὡς πρὸς τὴν ἔμπνευση καὶ τὴ μορφή. Ὁ τυπικὸς ἀντιπρόσωπος εἶναι στὴν κίνηση αὐτὴ ὁ *Νίκος Καζαντζάκης* (1882 - 1957). Στὸ πολυποίκιλο ἔργο του προσπαθεῖ νὰ συμφιλιώσει τὰ πιὸ διαφορετικὰ ρεύματα τῆς νεότερης σκέψης μὲ βάση τὸν ἀνθρωπισμό. Μὲ τὸν ποιητὴ *Κωνσταντίνο Καβάφη* (1863 - 1933) παρουσιάζεται ἕνας πρωτότυπος τόνος στὴν ποίηση καὶ στὴ νεοελληνικὴ σκέψη. Μὲ τὴ διαύγεια τῆς ἀπαισιοδοξίας του, ποὺ τὴ διατυπώνει σὲ ὕφος ἀπογυμνωμένο στὸ ἔπακρο ἀπὸ κάθε «φιλολογικὸ» στολίδι, ὁ «ἀλεξανδρινὸς» Καβάφης ποὺ θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του δεμένο μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ βυζαντινὴ παράδοση, αἰσθάνεται ἰσχυρὰ καὶ ἀντανακλᾶ στὸ ἔργο του τὴν κρίση τῆς νεότερης δυτικῆς κοινωνίας. Ἡ ταραγμένη ἐποχὴ ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, ἰδιαίτερα συγκεχυμένη στὴν Ἑλλάδα ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης σταθερῆς ἰδεολογικῆς παράδοσης καὶ τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς κρίσης, ποὺ γεννήθηκε ἀπ' τὶς συμφορὲς ἐπιτρέπει τὴν προβολὴ ὁρισμένων ρευμάτων «παρακμῆς», ἑνὸς

μηδενιστικοῦ πεσσιμισμοῦ ἢ ἑνὸς «κοσμοπολιτισμοῦ» χωρὶς ἐθνικὲς ρίζες· ἐναντίον αὐτῶν τῶν ρευμάτων ἰσχυρίζονται ὅτι ἀντιδροῦν ἀπ' τὸ ἕνα μέρος ἕνα εἶδος «ὁλοκληρωμένου ἐθνικισμοῦ», ἀπ' τὸ ἄλλο, τὸ «λαϊκιστικὸ ρεῦμα». Τὸ πρῶτο ἔχει τὶς ρίζες του στὴν πατριωτικὴ ὑπερβολὴ ὁρισμένων συγγραφέων τῆς πρώτης περιόδου τοῦ δημοτικισμοῦ, ἐπηρεασμένων ἀπ' τὸν Νίτσε, οἱ ὁποῖοι κηρύττουν ἕνα εἶδος λατρείας τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ παρουσιάζουν τοὺς Ἕλληνες σὰν τὸν ἐκλεκτὸ λαὸ τῆς ἱστορίας. Αὐτὴ ἡ ἰδεολογία συνεχίζεται, ἀνανεωμένη ἀπ' τὶς πρόσφατες φιλοσοφικὲς διδασκαλίες, καὶ κηρύττει τὴν ἀπομόνωση τοῦ 'Ελληνισμοῦ, ποὺ οἱ ἱστορικὲς συνθῆκες τὸν ξεχώρισαν τάχα ἀπ' τὴν ἐξέλιξη τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου, μεταμορφώνοντας ἔτσι τὴν 'Ελλάδα καὶ τὸ λαό της σὲ μεταφυσικὴ ὀντότητα, σὲ ἰδέα ἄδεια ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινο περιεχόμενο. 'Ο «λαϊκισμός», ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος, ἐπέκταση τῶν λαογραφικῶν μελετῶν, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀπ' τὶς πρῶτες καὶ τὶς σοβαρότερες προσπάθειες διείσδυσης στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, θέλει νὰ δημιουργήσει ἕνα πολιτισμὸ οὐσιαστικὰ ἐθνικό, θεμελιωμένο, πρὶν ἀπ' ὅλα, στὴ λαϊκὴ τέχνη καὶ ἔκφραση. 'Ο «μυστικισμὸς τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας» βρίσκει τὸ ἀντίστοιχό του στὸ «μυστικισμὸ τοῦ λαοῦ».

Συμπερασματικά, βλέπουμε ὅτι στὴ διάρκεια τῆς περιόδου ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ 1875 ὣς τὶς μέρες μας, ἡ ἑλληνικὴ σκέψη κατορθώνει νὰ λύσει ὁρισμένα προβλήματα καὶ νὰ πετύχει ὡραῖες πραγματοποιήσεις (ἡ 'Ελλάδα ἀποκτᾶ τὸ 1963 τὸ βραβεῖο Νόμπελ Λογοτεχνίας στὸ πρόσωπο τοῦ ποιητῆ *Γιώργου Σεφέρη*: 1900-1971). 'Ακολουθώντας τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξέλιξη τῆς χώρας, ἡ ἑλληνικὴ σκέψη προσπαθεῖ νὰ βαθύνει τὰ πολιτισμικὰ προβλήματα, νὰ ἀποκαλύψει τὶς ἀποχρώσεις τους καί, κυρίως μετὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, νὰ θέσει τὸ πρόβλημα ἑνὸς ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ σύμφωνα μὲ τὶς νέες προοπτικὲς ποὺ ἀνοίγει, ἀκόμα μιὰ φορά, ἡ ἀληθινὴ «ἀνακάλυψη τῆς Εὐρώπης».

IV. Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

1. Ἡ Ἑλλάδα στὴ διάρκεια τοῦ Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου (1940 - 1944)

Ὁ πόλεμος κατὰ τῆς Ἀβησσυνίας (1935) κι ἔπειτα ἡ κατοχὴ τῆς Ἀλβανίας (1939) ἀποκαλύπτουν τὶς ἰταλικὲς ὀρέξεις στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὰ Βαλκάνια. Τὰ βαλκανικὰ κράτη ἀνησυχοῦν κι ἡ Ἀγγλία, εὐαίσθητη στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς Εὐρώπης, βγαίνει ἀπ' τὴν ἐπιφυλακτικότητά της. Μετὰ τὴ συμφωνία μὲ τὴν Ἰταλία πάνω στὸ status quo στὴ Μεσόγειο, ἡ Ἀγγλία ὅπως καὶ ἡ Γαλλία, προσφέρουν τὴν ἐγγύησή τους στὴ Ρουμανία καὶ στὴν Ἑλλάδα ἐναντίον ἐνδεχόμενης ἐπίθεσης. Μόλις ξεσπᾶ ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὴ Γερμανία ἀπ' τὸ ἕνα μέρος καὶ στὴ Γαλλία καὶ Ἀγγλία ἀπ' τὸ ἄλλο (Σεπτέμβριος 1939), οἱ δυὸ τελευταῖες δυνάμεις, συμπληρώνοντας τὶς προετοιμασίες τους στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ὑπογράφουν τριπλὴ Συμμαχία μὲ τὴν Τουρκία (Ὀκτώβριος 1938). Ἡ Ἀγγλία, γιὰ ν' ἀντισταθμίσει στὴν Ἑλλάδα τὴν οἰκονομικὴ ἐπιροὴ τῆς Γερμανίας, ποὺ ἡ ἐμπορική της δραστηριότητα δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμηθεῖ παρὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἀγγλικοῦ κεφαλαίου, ὑπογράφει μὲ τὴν Ἑλλάδα ἐμπορικὴ συμφωνία καὶ τὰ Γενικὰ Ἐπιτελεῖα τῆς Ἑλλάδας, Γαλλίας καὶ Βρεταννίας ρυθμίζουν τὸ ζήτημα ἀποστολῆς πολεμικῆς βοήθειας (1940).

Ὅταν ὁ Χίτλερ, μετὰ τὴ συνθηκολόγηση τῆς Γαλλίας (Ἰούνιος 1940) ἔχει πιὰ καταλάβει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Εὐρώπης, ἡ Ἑλλάδα τάσσεται στὸ πλευρὸ τῆς Ἀγγλίας, ποὺ τὴ στιγμὴ αὐτὴ διεξάγει μόνη της τὸν ἀντιφασιστικὸ ἀγώνα. Ἄλλωστε ὁ ἑλληνικὸς λαὸς σχεδὸν ὁμόφωνα ἀπαιτεῖ μιὰ τέτοια πολιτική. Ἔτσι, οἱ ἐκφοβισμοὶ τῆς Ἰταλίας δὲν ἔχουν τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ εἶχε προεξοφλήσει ὁ Μουσολίνι καὶ τὸ τελεσίγραφο τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1940, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Ἰταλία ζητᾶ τὴν ἐλεύθερη δίοδο τῶν στρατευμάτων της, ἀπορίπτεται. Ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ στρατοῦ καὶ τὰ βουνὰ τῆς Ἠπείρου ἐπιτρέπουν στοὺς Ἕλληνες ὄχι μόνο ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν ἐπίθεση μ' ἐπιτυχία, ἀλλὰ καὶ νὰ περάσουν ἀμέσως στὴν ἀντεπίθεση. Στὴ Δυτικὴ Μακεδονία ὁ ἑλλη-

νικὸς στρατὸς καταλαμβάνει τὴν Κορυτσὰ (22 Νοεμβρίου), στὸν κεντρικὸ τομέα τῆς βόρειας Πίνδου ἐξουδετερώνει μιὰ μεραρχία Ἀλπινιστῶν καὶ στὸν παραλιακὸ τομέα, ὅπου οἱ Ἰταλοὶ εἶχαν στὴν ἀρχὴ κατορθώσει νὰ διεισδύσουν σὲ μεγάλο βάθος, ὑποχρεώνονται νὰ ἐκκενώσουν τὴν κοιλάδα τοῦ Καλαμᾶ. Στὸ τέλος τοῦ χρόνου οἱ Ἰταλοὶ βρίσκονται ἀπωθημένοι 60 χιλιόμετρα πέρα ἀπ' τὰ ἀλβανικὰ σύνορα. Σὲ διάστημα ἕξι μηνῶν, ὑφίστανται βαριὲς ἧττες. Δεκάξι ἑλληνικὲς μεραρχίες ἀκινητοποιοῦν στὴν Ἀλβανία εἴκοσι ἑπτὰ ἰταλικές, μὲ ἐξοπλισμὸ πολὺ ἀνώτερο ἀπ' τὸν ἑλληνικὸ ὣς τὶς 6 Ἀπριλίου 1941, ὁπότε ἡ Γερμανία τσακίζοντας ταυτόχρονα τὴ Γιουγκοσλαβικὴ ἀντίσταση, χτυπᾶ τὴν Ἑλλάδα. Μπροστὰ στὴν προέλαση τῶν χιτλερικῶν στρατειῶν, οἱ βρεταννικὲς δυνάμεις ποὺ μάχονται μαζὶ μὲ τοὺς Ἕλληνες, ἡ κυβέρνηση κι ὁ βασιλιὰς ἀφήνουν τὴ χώρα, ἐνῶ ἡ στρατιωτικὴ ἡγεσία συνθηκολογεῖ στὶς 24 Ἀπριλίου· ἡ κρητικὴ ἀντίσταση ὅμως κρατᾶ ἀκόμη ὣς τὸ Μάιο τοῦ 1941.

Ἡ συμβολὴ στὴ συμμαχικὴ ὑπόθεση τῆς ἑλληνικῆς ἀντίστασης κατὰ τῆς ἰταλογερμανικῆς εἰσβολῆς ἀναγνωρίζεται γενικά. Ὁ Οὐίνστων Τσώρτσιλ στ' *Ἀπομνημονεύματά* του ὁρίζει τὴ σπουδαιότητά της: Ἐκτὸς τοῦ ὅτι οἱ ἑλληνικὲς ἐπιτυχίες στὴν Ἀλβανία, συνιστοῦν τὴν πρώτη νίκη τῶν Συμμάχων τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Ἄξονας φαινόταν πανίσχυρος, ἐνθαρύνουν τοὺς ἄλλους διστακτικοὺς λαούς, καταστρέφουν τὸ γόητρο τοῦ Μουσολίνι καὶ ἐπηρεάζουν περισσότερο ἀκόμα τὴ στάση τοῦ ἀμερικανικοῦ λαοῦ. «Εἶναι ἀναμφίβολο — γράφει ὁ Τσώρτσιλ — ὅτι τὸ ἔγκλημα ποὺ διέπραξαν ὁ Μουσολίνι κι ὁ Χίτλερ χτυπώντας τὴν Ἑλλάδα καὶ οἱ προσπάθειές μας γιὰ ν' ἀποτύχει ἡ τυραννία τους... ἄγγιξαν βαθιὰ τὸ λαὸ τῶν Η.Π.Α. καὶ προπαντὸς τὸ μεγάλον ἄντρα ποὺ εἶχε ἐπικεφαλῆς». Ἡ ἀντίσταση στὴν Κρήτη προκάλεσε τὴν καταστροφὴ ἐκλεκτῶν γερμανικῶν δυνάμεων, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ παίξουν κεφαλαιώδη ρόλο στὰ μεταγενέστερα γεγονότα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. «Στὴν Κρήτη ὁ Γκαίριγκ δὲν κέρδισε παρὰ μιὰ Πύρρεια νίκη, γιατὶ οἱ δυνάμεις ποὺ κατανάλωσε ἐκεῖ θὰ μποροῦσαν εὔκολα νὰ τοῦ δώσουν τὴν Κύπρο, τὸ Ἰράκ, τὴ Συρία καὶ ἴσως τὴν Περσία». Τέλος, χάρη στὴ σερβικὴ καὶ ἑλληνικὴ ἀντίσταση, ὁ Χίλτερ ἀναγκάστηκε ν' ἀναβάλει γιὰ ζωτικὸ χρονικὸ διάστημα τὴν ἐπίθεση κατὰ τῆς Ρωσίας.

Ἡ κατοχὴ εἶναι ἰδιαίτερα σκληρὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ χώρα μοιράζεται ἀνάμεσα στοὺς Γερμανούς, τοὺς Ἰταλοὺς καὶ τοὺς Βουλγάρους. Ὅλοι οἱ πόροι της εἶναι στὴ διάθεση τῶν κατακτητῶν. Ἐνῶ ἡ πείνα ἐκμηδένιζε τὸ λαό, οἱ ἐκτελέσεις κι οἱ ἐκτοπί-

σεις ὁλοκληρώνουν τὴν καταστροφή. Ἀπ' τὶς πρῶτες κιόλας στιγμὲς τῆς κατοχῆς, οἱ αὐθόρμητες ἡρωικὲς πράξεις ἀναγγέλλουν τὴ θέληση γι' ἀντίσταση ἑνὸς ἑνωμένου λαοῦ. Ἀμέσως ἀκολουθεῖ ἡ ὀργάνωση μαζικοῦ κινήματος. Στὶς 27 Σεπτεμβρίου 1941, διάφορες μικρὲς συνδικαλιστικὲς ὁμάδες, πολιτικὲς προσωπικότητες κι ἄλλες μαζὶ μὲ τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα καὶ τὰ συγγενικὰ κόμματα, μὲ τὸ Σοσιαλιστικὸ καὶ τὸ Κόμμα τῆς «Λαϊκῆς Δημοκρατίας» (Ε.Λ.Δ.), ποὺ εἶχε μόλις συσταθεῖ, ἱδρύουν τὸ *Ἐθνικὸ Ἀπελευθερωτικὸ Μέτωπο* (Ε.Α.Μ.) καὶ σύγχρονα δημιουργοῦν ἕνα στρατιωτικὸ κέντρο ἀντίστασης, πυρήνα τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ *Ἐθνικοῦ Λαϊκοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Στρατοῦ* (Ε.Λ.Α.Σ.), ποὺ ἡ δράση του ἀρχίζει τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1942. Τὸ Ε.Α.Μ. συνενώνει τὴ μεγάλη πλειονότητα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κι ἡ σπουδαιότητα τῆς δράσης του ξεπερνᾶ τὴ σημασία ἑνὸς ἁπλοῦ ἀντιστασιακοῦ κινήματος. Ἀπ' τὶς ἀρχὲς τῆς ἵδρυσής του ἀναλαμβάνει τὸν ἀγώνα στὶς πόλεις, ὅπου οἱ μαζικὲς ἐκδηλώσεις (ἡ πρώτη ἔγινε στὶς 25 Μαρτίου 1942, ἡμέρα τῆς ἐθνικῆς γιορτῆς) κι οἱ ἀπεργίες φέρνουν σύγχυση στὶς δυνάμεις Κατοχῆς. Ἡ πρώτη ἀπεργία τῶν ὑπαλλήλων (14 Ἀπριλίου 1942) καὶ ἡ σπουδαιότερη, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τ' ἀποτελέσματά της, ἡ ἀπεργία τῆς 5ης Μαρτίου 1943 κατὰ τῆς ἐπιστράτευσης τῶν ἑλλήνων ἐργατῶν γιὰ τὸ Ράιχ, ἀπεργία ποὺ ὑποχρεώνει τὴν κυβέρνηση τῆς Ἀθήνας νὰ διακηρύξει στὸ ὄνομα τῶν γερμανικῶν ἀρχῶν πὼς δὲν θὰ ὑπάρξει στὴν Ἑλλάδα ὑπηρεσία γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐργασία. Στὴν ὕπαιθρο, ὁ Ε.Λ.Α.Σ. καθαρίζει τὴ χώρα ἀπὸ μερικὲς βλαχικὲς συμμορίες στρατολογημένες ἀπ' τοὺς Ἰταλούς, προστατεύει τὴ συγκομιδὴ τῶν ἀγροτῶν ἐναντίον τῶν ἁρπαγῶν ποὺ ὀργανώνει ὁ στρατὸς τῶν κατακτητῶν καὶ προσφέρει τὴ βοήθειά του στὶς ἐπιχειρήσεις τῶν Συμμάχων. Ἡ ἐπιχείρηση κατὰ τῆς γέφυρας τοῦ Γοργοπόταμου (1942), σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο τὸν Τσώρτσιλ, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰ μακρινὸ προοίμιο τῆς μάχης τοῦ Ἐλ Ἀλαμέιν, γιατὶ κόβει τὸ δρόμο ἐφοδιασμοῦ τῶν στρατευμάτων τοῦ Ρόμμελ μέσω τῆς Ἑλλάδας. Τὰ σαμποτὰζ ἐντείνονται, οἱ συγκοινωνίες παρεμποδίζονται σοβαρὰ (ἐπιχείρηση κατὰ τῆς γέφυρας τοῦ Ἀσωποῦ, 1943). Ὁ ἀντάρτικος πόλεμος, ἁπλωμένος σ' ὅλη τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ στὰ περισσότερα νησιά, ἀκινητοποιεῖ στὴν Ἑλλάδα τρεῖς γερμανικὲς μεραρχίες καὶ τέσσερεις ἰταλικές, ποὺ προσπαθοῦν μάταια νὰ καταπνίξουν τὸ ἀντάρτικο κίνημα. Τὸ διοικητικὸ καὶ δικαστικὸ ἔργο τοῦ Ε.Α.Μ. εἶναι ἐξίσου ἐνδιαφέρον. Στὶς ἀπελευθερωμένες περιοχὲς ἐγκαθιστᾶ αὐτοδιοίκηση βασισμένη στὶς ἐκλογὲς καὶ διατυπωμένη σ' ἕνα *Κώδικα λαϊκῆς αὐτοδιοίκησης καὶ Δικαιοσύνης*, ποὺ ἐκδόθηκε τὴν 1η Δεκεμβρίου

1943, καὶ προχωρεῖ σὲ κοινωνικὲς μεταρυθμίσεις. Ἡ νέα αὐτὴ πολιτικὴ ὀργάνωση τῆς χώρας βρίσκει τὴν πλήρη της μορφὴ στὴ δημιουργία, στὶς 10 Μαρτίου 1944, τῆς *Προσωρινῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἐθνικῆς Ἀπελευθέρωσης* (Π.Ε.Ε.Α.), μὲ πρόεδρο τὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν *Ἀ. Σβῶλο*· αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν ἀληθινὴ κυβέρνηση τῆς Ἑλλάδας.

Ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἔπαιρνε τὸ Ε.Α.Μ., οἱ τάσεις του πρὸς μιὰ βαθιὰ κοινωνικὴ μεταρύθμιση κι ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος στὴν ἡγεσία του ἀνησυχοῦν τὴν Ἀγγλία, τὰ προπολεμικὰ πολιτικὰ κόμματα καὶ τὴ βασιλικὴ κυβέρνηση τοῦ Καΐρου, ποὺ εὐνοοῦν τὴ δημιουργία ἄλλων ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων. Οἱ σπουδαιότερες εἶναι ἡ Ε.Κ.Κ.Α. *(Ἐθνικὴ καὶ Κοινωνικὴ Ἀπελευθέρωσις)*, δημοκρατικῶν τάσεων, καὶ ὁ Ε.Δ.Ε.Σ. *(Ἐθνικὸς Δημοκρατικὸς Ἑλληνικὸς Σύνδεσμος)*, ποὺ συνενώνουν μιὰ μειοψηφία ἀξιωματικῶν καὶ συνιστοῦν ἀντάρτικες ὁμάδες. Οἱ ὀργανώσεις αὐτὲς προσπαθοῦν ν' ἀντισταθμίσουν τὴν ἐπιροὴ τοῦ Ε.Α.Μ. «Οἱ ἀντάρτες τοῦ Ζέρβα (Ε.Δ.Ε.Σ.) — γράφει ὁ Τσώρτσιλ — μὲ δημοκρατικές, στὴν ἀρχή, τάσεις, ἔγιναν μὲ τὸν καιρό, ἀποκλειστικὰ ἀντικομμουνιστές». Μ' ἄλλα λόγια, ἡ πολιτικὴ ζωή, ποὺ σταμάτησε στὴ διάρκεια τῆς δικτατορίας τοῦ Μεταξᾶ, ἀντανακλώντας τὸν ἐπιταχυνόμενο ρυθμὸ τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης ξαναρχίζει δεμένη ἀξεδιάλυτα μὲ τὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση. Οἱ προσπάθειες συμφωνίας ἀνάμεσα στὸ Ε.Α.Μ., στὴν Ε.Κ.Κ.Α. καὶ στὸν Ε.Δ.Ε.Σ. (1943) μένουν χωρὶς σοβαρὰ ἀποτελέσματα. Ἡ ἑνότητα τῆς ἀντίστασης διασπᾶται ἀπ' τὴν ὀξεία κοινωνικὴ πάλη μὲ τὶς ὑπερβολὲς καὶ τὰ λάθη της, ποὺ ἐντείνεται κυρίως μετὰ τὴν ἀνακωχὴ τῆς Ἰταλίας (οἱ ἰταλικὲς δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα παρέδωσαν τὰ ὅπλα στὸν Ε.Λ.Α.Σ.) καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκκαθάρισης ποὺ ἀνέλαβαν οἱ Γερμανοὶ καὶ τὰ Τάγματα Ἀσφαλείας (ποὺ ἱδρύθηκαν τὸ 1943) ἐναντίον τοῦ Ε.Λ.Α.Σ. καὶ τοῦ Ε.Α.Μ. στὴν ὕπαιθρο καὶ στὴν Ἀθήνα, ὅπου οἱ λαϊκὲς συνοικίες μετατρέπονται σὲ πεδία μάχης. Τὰ ἀποσπάσματα δυὸ ντοκουμέντων, ποὺ ἡ προέλευσή τους τοὺς δίνει ἰδιαίτερη σημασία, διαφωτίζουν, ἴσως, τὸ βάθος τοῦ δράματος τῆς ἑλληνικῆς ἀντίστασης. Τὸ πρῶτο προέρχεται ἀπὸ τ' *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Τσώρτσιλ καὶ ἀναφέρεται στὴν κατάσταση τῆς Ἑλλάδας τὸ 1943:

«Οἱ πολιτικὲς διαμάχες ἐμπόδισαν τὴ δράση τῶν ανταρτῶν καὶ δὲν ἀργήσαμε νὰ βρεθοῦμε κι οἱ ἴδιοι σὲ μιὰ κατάσταση πολύπλοκη καὶ δυσάρεστη. Γινόταν προφανὲς ὅτι ὑπῆρχαν τρία ἀντιτιθέμενα στοιχεῖα : οἱ δυνάμεις τοῦ Ε.Λ.Α.Σ., ἀνερχόμενες τώρα σὲ εἴκοσι χιλιάδες ἄντρες, κατὰ μεγάλο μέρος κάτω ἀπὸ

κομμουνιστικό έλεγχο, οἱ ὁμάδες τοῦ Ζέρβα, δηλούμενες μὲ τ' ἀρχικὰ Ε.Δ.Ε.Σ. καὶ μετρώντας πέντε χιλιάδες ἀντάρτες· τέλος, οἱ βασιλόφρονες πολιτικοί, συγκεντρωμένοι στὸ Λονδίνο γύρω ἀπ' τὸ βασιλιά, πρὸς τὸν ὁποῖο εἴχαμε εἰδικὲς ὑποχρεώσεις, ἐφ' ὅσον ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κράτους ποὺ ὑπῆρξε σύμμαχό μας τὸ 1941. Ἀπὸ τότε, ὅλοι σκέπτονταν ὅτι οἱ Σύμμαχοι θὰ κέρδιζαν πιθανῶς τὸν πόλεμο καὶ ἡ πάλη γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία διεξήχθηκε ἀνάμεσά τους μὲ πάθος πρὸς μεγαλύτερο ὄφελος τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ».

Τὸ ἀπόσπασμα ποὺ ἀκολουθεῖ προέρχεται ἀπὸ μιὰ γερμανικὴ ἔκθεση τιτλοφορούμενη «Πολιτικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὶς 4 Ἰουνίου ὡς τὶς 3 Ἰουλίου 1943», μὲ χρονολογία 6 Ἰουλίου 1943 :

«Τὰ ἐνενήντα τοῖς ἑκατὸ τῶν Ἑλλήνων εἶναι σήμερα ὁμόθυμα ἐχθρικὰ πρὸς τὶς Δυνάμεις τοῦ Ἄξονα καὶ εἶναι ἕτοιμα γιὰ ἀνοιχτὴ ἐξέγερση... Τὸ Ε.Α.Μ. μὲ τὶς ἀγωνιστικὲς ὀργανώσεις του εἶναι τὸ κύριο στήριγμα ὅλου τοῦ ἀντιστασιακοῦ κινήματος ἐναντίον τῶν Δυνάμεων τοῦ Ἄξονα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν συμμοριῶν ὑποτάσσεται σ' αὐτό. Ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη, κρατᾶ τὴν ἡγετικὴ θέση κι ἐπειδὴ εἶναι πολὺ δραστήριο καὶ διαθέτει ἑνιαία ἡγεσία ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὶς κατοχικὲς δυνάμεις τὸ μεγαλύτερο κίνδυνο...».

Ἡ κατάσταση εἶναι ἀνάλογη στὴν Αἴγυπτο, ὅπου συγκεντρώνονται γύρω ἀπ' τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση τὴν ἐγκαταστημένη στὸ Κάιρο οἱ ἀξιωματικοὶ καὶ οἱ στρατιῶτες ποὺ κατόρθωσαν ν' ἀφήσουν τὴν Ἑλλάδα καὶ σχημάτισαν τὶς ἑλληνικὲς δυνάμεις τοῦ ἐξωτερικοῦ γιὰ τὴ συνέχιση τοῦ πολέμου καὶ τὴ συμμετοχή τους στὶς συμμαχικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Ἀφρικὴ (Ἐλ Ἀλαμέιν) καὶ μετὰ στὴν Ἰταλία. Μ' ὅλο ποὺ ἡ βασιλικὴ κυβέρνηση, κάτω ἀπ' τὴν πίεση τῶν περιστάσεων, ἀποκατέστησε τὸ συνταγματικὸ καθεστώς, οἱ βασιλόφρονες ἀξιωματικοὶ διατηροῦσαν τὸ δικτατορικὸ πνεῦμα καὶ προετοιμάζονταν νὰ ξαναφέρουν, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, τὴ Μοναρχία, ποὺ ἡ σταθερότητά της φαίνεται πολὺ κλονισμένη ἐξαιτίας τῶν δεσμῶν της μὲ τὴ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ. Οἱ ἔντονες διαμαρτυρίες τῆς πλειοψηφίας τοῦ στρατοῦ, ποὺ ἀπαιτεῖ ἀληθινὴ κυβέρνηση ἐθνικῆς ἑνότητας δὲ βρίσκουν ἀπήχηση. Ὁ στρατὸς ἐξωθεῖται ἐπιδέξια ὡς τὴ στάση, ποὺ καταπνίγεται μὲ τὴ βοήθεια τῶν βρεταννικῶν δυνάμεων καὶ δίνει τὸ πρόσχημα γιὰ «ἐκκαθάριση» (Ἀπρίλης 1944). Ὡστόσο, μὲ τὸ πλησίασμα τῆς ἀπελευθέρωσης, γίνονται νέες προσπάθειες γιὰ συμφωνία ἀνάμεσα στὰ δυὸ στρατόπεδα. Ἤδη τὸν Αὔγουστο τοῦ 1943, τὸ

Ε.Α.Μ., τά παλιά πολιτικά κόμματα στήν Ἑλλάδα, ἡ Ε.Κ.Κ.Α. καί ὁ Ε.Δ.Ε.Σ. διακηρύττουν ὅτι τό καθεστωτικό ζήτημα, μιά ἀπ' τις κυριότερες αἰτίες τῆς σύγκρουσης, πρέπει νά ρυθμιστεῖ μετά τήν ἀπελευθέρωση μέ δημοψήφισμα. Ἡ λύση αὐτή υἱοθετεῖται ἀπ' τό βασιλιά καί τήν κυβέρνησή του. Οἱ διαπραγματεύσεις ἀνάμεσα σ' ὅλες τίς πολιτικές ἀποχρώσεις συνεχίζονται, καί μετά ἀπό μερικές δυσχέρειες καταλήγουν στή συμφωνία τοῦ Λιβάνου (Μάιος 1944) καί στό σχηματισμό κυβέρνησης ἐθνικῆς ἑνότητας, πού μεταφέρθηκε στή Νεάπολη. Παρ' ὅλ' αὐτά, ἡ Συνδιάσκεψη τοῦ Κιεμπέκ ἀνάμεσα στό Ροῦζβελτ καί τόν Τσώρτσιλ ἐπιτρέπει στή Μεγάλη Βρεταννία (πού καθώς φαίνεται δέν θεωροῦσε ἀναγκαῖο νά ἔχει καί τή συγκατάθεση τοῦ Στάλιν) νά στείλει μετά τήν ἀπελευθέρωση στήν Ἀθήνα ἕνα ἐκστρατευτικό σῶμα «γιά νά σώσει τή χώρα ἀπ' τήν ἀναρχία». Παρ' ὅλ' αὐτά, γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ καταδίωξη τῶν γερμανικῶν στρατειῶν, τό Ε.Α.Μ. προσχωρεῖ στή συμφωνία τῆς Καζέρτας (Σεπτέμβρης 1944), μέ τήν ὁποία δέχεται νά μήν καταλάβει ὁ Ε.Λ.Α.Σ. τήν Ἀθήνα καί ν' ἀποβιβαστοῦν βρεταννικά στρατεύματα στήν Ἑλλάδα.

Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1944 ἡ γρήγορη προέλαση τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ πρός τά Βαλκάνια ὑποχρεώνει τούς Γερμανούς ν' ἀποσυρθοῦν ἀπ' τήν Ἑλλάδα. Στίς 12 Ὀκτωβρίου ἡ Ἀθήνα κι ὁ Πειραιάς ἀπελευθερώνονται, καί στίς 14 μιά βρεταννική ταξιαρχία διοικούμενη ἀπό τό στρατηγό *Σκόμπι*, πού ἀναλαμβάνει ἐπίσης τή διοίκηση ὅλων τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων, φτάνει στήν Ἑλλάδα· μερικές μέρες ἀργότερα ἔρχεται καί ἡ ἑλληνική κυβέρνηση. Ἐνῶ οἱ Γερμανοί δέν εἶχαν ἀκόμη ἐκκενώσει τήν Ἑλλάδα, ἐνῶ ἡ Κρήτη κατεχόταν πάντα κι ὁ πόλεμος συνεχιζόταν, ὁ στρατηγός Σκόμπι ἀπαιτεῖ τόν ἀφοπλισμό τοῦ ἀντάρτικου στρατοῦ πρίν ἀπ' τίς 10 Δεκεμβρίου. Οἱ ὑπουργοί τοῦ Ε.Α.Μ. παραιτοῦνται κι ὁ Ε.Λ.Α.Σ., ἀρνούμενος νά διαλυθεῖ, ἀντιστέκεται στούς Ἄγγλους καί στά βασιλόφρονα στρατεύματα πού ἔφτασαν στό μεταξύ στήν Ἑλλάδα (3 Δεκεμβρίου). Στήν Ἀθήνα οἱ μάχες διαρκοῦν πάνω ἀπό ἕνα μῆνα. Ὁ ἴδιος ὁ Τσώρτσιλ φτάνει στήν Ἑλλάδα καί προσπαθεῖ μάταια νά καθησυχάσει τά πράγματα. Ἡ συμφωνία τῆς Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945), πού εἶχε τήν ἐγγύηση τῆς βρεταννικῆς κυβέρνησης καί προέβλεπε τόν ἐκδημοκρατισμό τοῦ στρατοῦ καί τῶν σωμάτων Ἀσφαλείας καί τή δημιουργία τῶν ἀπαραίτητων συνθηκῶν γιά τή διεξαγωγή, τό γρηγορότερο, ἐκλογῶν καί δημοψηφίσματος, βάζει τέλος σ' αὐτή τήν πρώτη σύγκρουση. Στό μεταξύ, ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν *Δαμασκηνός* ἀναλαμβάνει τήν ἀντιβασιλεία.

2. Ὁ Ἐμφύλιος Πόλεμος (1946 - 1949)

Πῶς ἐφαρμόστηκαν οἱ συμφωνίες τῆς Βάρκιζας φαίνεται στὴ Δήλωση (5 Ἰούνη 1945) τῶν ἀρχηγῶν τῶν πολιτικῶν κομμάτων τοῦ Κέντρου, *Σοφούλη* (φιλελεύθερου), *Καφαντάρη*, *Τσουδεροῦ* (Πρωθυπουργοῦ τῆς Βασιλικῆς Κυβέρνησης τοῦ Καΐρου) καὶ *Πλαστήρα* :

«... ἡ ἐγκαθιδρυθεῖσα μετὰ τὸ κίνημα τοῦ Δεκεμβρίου εἰς ὁλόκληρον τὴν χώραν τρομοκρατία τῆς ἄκρας δεξιᾶς ἐπεκτείνεται καθημερινῶς, ἔχει δὲ προσλάβει ἤδη ἔκτασιν καὶ βιαιότητα καθιστῶσαν ἀφόρητον τὴν ζωὴν τῶν μὴ βασιλοφρόνων πολιτῶν, καὶ ἀποκλείουσαν οἱανδήποτε σκέψιν διεξαγωγῆς ἐλευθέρου δημοψηφίσματος ἢ ἐκλογῶν... Αἱ τρομοκρατικαὶ ὀργανώσεις τῆς ἄκρας δεξιᾶς, τῶν ὁποίων αἱ κυριώτεραι εἶχον ὁπλισθῆ ἐν μέρει ὑπὸ τῶν Γερμανῶν καὶ παντειοτρόπως συνειργάσθησαν μετ' αὐτῶν, ὄχι μόνον δὲν ἀφωπλίσθησαν, ὄχι μόνον δὲν διώκονται ἀλλὰ ἀναφανδὸν συμπράττουν μὲ τὰ ὄργανα τῆς τάξεως πρὸς τελείαν κάθε δημοκρατικῆς πνοῆς κατάπνιξιν...».

Ὁ Σοφούλης, ποὺ εἶχε σχηματίσει Κυβέρνηση, ἀξίωσε ἀπὸ τὸν Μπέβιν τὴν ἀναβολὴ τῶν ἐκλογῶν, ἀλλὰ μπροστὰ στὴν ἐπιμονὴ τοῦ Βρεταννοῦ ὑπουργοῦ ἀναγκάζεται νὰ ὑποχωρήσει. Πολλοὶ ὑπουργοὶ τῆς Κυβέρνησής του παραιτοῦνται. Τὰ δημοκρατικὰ κόμματα ἀπέχουν ἀπὸ τὶς ἐκλογὲς καὶ τὸ Λαϊκὸ Κόμμα (βασιλικὸ) καταφέρνει μιὰ «εὔκολη νίκη» (31 Μαρτίου 1946). Ἕνα ἐσπευσμένο δημοψήφισμα ἐπιτρέπει τὴν Ἐπάνοδο τοῦ βασιλιᾶ (Σεπτέμβριος 1946). Ἡ τρομοκρατία ὀξύνεται καὶ «νομιμοποιεῖται». Συνέπεια : οἱ παλιοὶ ἀντιστασιακοὶ τοῦ Ε.Α.Μ. συγκεντρώνονται πάλι στὰ βουνὰ καὶ δημιουργοῦν στὶς 28 Ὀχτωβρίου 1946 τὸ «Δημοκρατικὸ Στρατὸ τῆς Ἑλλάδας» καὶ λίγο ἀργότερα τὴν «Προσωρινὴ Κυβέρνηση τῆς Ἐλεύθερης Ἑλλάδας» (23 Δεκεμβρίου 1947). Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, ἄγριος ὅσο ποτέ, ξαναρχίζει. Τὸ Φλεβάρη τοῦ 1947, ἡ Ἀγγλικὴ Κυβέρνηση πληροφορεῖ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὅτι δὲν εἶναι πιὰ σὲ θέση νὰ ἐκπληρώσει τὶς ὑποχρεώσεις της πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκία. Μὲ τὴ διακήρυξη τοῦ *Τρούμαν*, κατὰ τὴν ὁποία «οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὀφείλουν νὰ βοηθήσουν τὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ διαφυλάξει τὸ Δημοκρατικό της πολίτευμα» (12 Μαρτίου 1947) ἀρχίζει ἡ ἄμεση ἐπέμβαση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ποὺ διαδέχονται τὴ Μεγάλη Βρετανία στὸ ρόλο τοῦ προστάτη, κι ἐγκαινιάζεται ἡ νέα ἀμερικανικὴ πολιτικὴ ποὺ ἐγκαταλείπει τὸν ἀπομονωτισμὸ καὶ ἐννοεῖ νὰ διευθύνει τὸ Δυτικὸ συνασπισμό. Ἂν εἶναι εὔκολο νὰ καταλάβουμε

ὅτι «ἡ σωτηρία τῆς δημοκρατίας» δὲν ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ λόγο τῆς ἀμερικανικῆς ἐπέμβασης, ἀντίθετα δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποσαφηνιστεῖ οὔτε τὰ βαθύτερα κίνητρα οὔτε οἱ στόχοι τοῦ Κ.Κ.Ε., ποὺ εἶχε ἀποφασίσει τὴν ἀνοιχτὴ ἐξέγερση ἐναντίον τῆς τρομοκρατίας τοῦ ἀστυνομικοῦ κράτους. Ὅ,τι θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς αὐτὴ τὴ στιγμή, εἶναι ὅτι οἱ στρατηγικοὶ λόγοι τοῦ ψυχροῦ πολέμου ἀνάμεσα στὸ Σοβιετικὸ καὶ στὸ Δυτικὸ συνασπισμὸ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὁ ἀνταγωνισμὸς ποὺ ὑπολανθάνει ἀνάμεσα στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ στὴ Μεγάλη Βρεταννία στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη, βάρυναν πολὺ στὰ πεπρωμένα τῆς Ἑλλάδας.

Ὅπως κι ἂν ἔχει, ἡ ἀμερικανικὴ βοήθεια συντέλεσε οὐσιαστικὰ στὴν ἥττα τῆς ἐξέγερσης τὸ 1949 καὶ τερμάτισε τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις· ὡστόσο, ἡ Ἑλλάδα ὑφίσταται ἀκόμη τὸ βαρὺ ἀντίχτυπο αὐτῆς τῆς μακριᾶς περιόδου τῶν ἐχθροπραξιῶν.

3. Ἡ βασιλεία τῆς Δεξιᾶς

Πραγματικά, ὅπως θὰ μποροῦσε νὰ περιμένει κανείς, τὴν περίοδο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὸν ἐμφύλιο πόλεμο τὴ χαρακτηρίζει μιὰ χωρὶς προηγούμενο ἀνισορροπία τῆς πολιτικῆς ζωῆς: ἡ δεξιά, μάλιστα ἡ ἄκρα δεξιά, ὑποστηριζόμενη ἄμεσα ἀπὸ τὶς ἀμερικανικὲς ὑπηρεσίες, κατάφερε νὰ παραμερίσει ἀπὸ τὴν κυβέρνηση τῆς χώρας ὅ,τι φιλελεύθερο καὶ μετριοπαθὲς στοιχεῖο ἀπόμενε καὶ νὰ μονοπωλήσει τὴν ἐξουσία. Οἱ «φιλελεύθερης» κατεύθυνσης κυβερνήσεις ποὺ βγῆκαν ἀπὸ τὶς ἐκλογὲς (1950 καὶ 1951) χρειάστηκε νὰ παραχωρήσουν τὴ θέση τους σὲ μιὰ «ἰσχυρὴ κυβέρνηση» ποὺ τὴν ἡγεσία της εἶχε ἡ ἄκρα δεξιὰ καὶ περιλάβαινε ὁρισμένους κεντρώους ἡγέτες. Ὁ «Ἑλληνικὸς Συναγερμὸς» ποὺ ἱδρύθηκε στὰ 1951, ἐξασφάλισε, χάρη στὸ πλειοψηφικὸ ἐκλογικὸ σύστημα ποὺ ἐπεβλήθηκε μὲ τὴν ἄμεση ἐπέμβαση τῆς ἀμερικανικῆς πρεσβείας, τὰ 49% τῶν ψήφων. Χάρη στὴν κούραση ἑνὸς λαοῦ συντριμένου ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ τοὺς ἀδελφοκτόνους ἀγῶνες, χάρη ἐπίσης στοὺς χειρισμοὺς τῶν ἐκλογικῶν συστημάτων καὶ στὶς ἠθικὲς καὶ οἰκονομικὲς πιέσεις, μάλιστα στὴ βία καὶ στὴν ἐκλογικὴ νοθεία, αὐτὸ τὸ κόμμα τῆς δεξιᾶς, ποὺ πῆρε ἀπὸ τὰ 1955 τὸ ὄνομα «Ἐθνικὴ Ριζοσπαστικὴ Ἕνωσις» (Ε.Ρ.Ε.), κατόρθωσε νὰ κρατηθεῖ στὴν ἐξουσία ὡς τὸ 1963. Τὸ πολίτευμα ἔμενε ἐπιφανειακὰ μιὰ «βασιλευόμενη κοινοβουλευτικὴ Δημοκρατία», ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἡ ἐξουσία περνοῦσε στὰ χέρια ἐξω-κοινοβουλευτικῶν δυνάμεων ποὺ κατέληξαν νὰ συγκροτήσουν μιὰ πραγματικὴ παράλ-

ληλη κυβέρνηση πού ὑπερσκέλιζε κάθε ἐπίσημη κυβέρνηση : ὁ βασιλιάς καί τό περιβάλλον του· ὁ στρατός πού τελοῦσε ἀπό τά 1952 σέ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπό τό Ν.Α.Τ.Ο. ἄρα καί ἀπό τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, καί διοικοῦνταν στήν πραγματικότητα ἀπό μιά μυστική ὀργάνωση, τόν Ι.Δ.Ε.Α., ἱδρυμένη στά 1944· ὕστερα, οἱ μυστικές ὑπηρεσίες (Κ.Υ.Π.) ὅπου ἡ C.I.A. εἶχε τοποθετήσει τούς ἀνθρώπους της· τέλος ἡ ἀστυνομία καί οἱ παραστρατιωτικές δυνάμεις (σώματα πολιτοφυλακῆς : Τ.Ε.Α., πού δροῦσαν στήν ὕπαιθρο), ὅλοι οἱ παραπάνω ἀποτελοῦσαν τούς κύριους τροχούς τοῦ παράλληλου κράτους.

Ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, ἡ ξένη κατοχή, οἱ ἐσωτερικές ταραχές πού κατέληξαν στόν ἐμφύλιο πόλεμο τῶν ἐτῶν 1946-1949, εἶχαν κατερειπώσει τή χώρα. Οἱ ἀνθρώπινες ἀπώλειες ἀνῆλθαν στά 7-8% τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ἀγροτική παραγωγή μειώθηκε περισσότερο ἀπό 70%, ἡ ναυτιλία ἔχασε πάνω ἀπό 73% τῆς χωρητικότητάς της, ἡ ὑποδομή τῆς χώρας καταστράφηκε σχεδόν ὁλοκληρωτικά. Περισσότερο ἀπό χίλια χωριά καταστράφηκαν· τό νόμισμα ἐκμηδενίστηκε. Καθώς, ὡστόσο, τά ποσά πού εἰσέπραξε ἡ Ἑλλάδα ὡς πολεμικές ἀποζημιώσεις ἦταν ἐλάχιστα σέ σχέση μέ τήν πραγματική ἀξία τῶν ἀπωλειῶν, ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς χώρας δέν μποροῦσε νά ξεκινήσει παρά μέ τήν ἄμεση βοήθεια καί τή μαζική εἴσοδο ξένων ἰδιωτικῶν κεφαλαίων μέ ὅλες τίς ὑποχρεώσεις οἰκονομικοῦ καί πολιτικοῦ χαρακτήρα τίς ὁποῖες συνεπάγονται. Κατά τήν περίοδο 1944 — Ἰούνιος 1946 ἡ «ξένη βοήθεια στήν Ἑλλάδα» ὑπολογίζεται σέ 4.600 ἑκατομμύρια δολλάρια περίπου, ἀπό τά ὁποῖα 4.000 ἑκατομμύρια προερχόμενα ἀπό τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ὡστόσο, ἕνα ἐλάχιστο μέρος αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ (21%) χρησιμοποιήθηκε σέ παραγωγικές ἐπενδύσεις· τό μέγιστο μέρος (54%) ἀφιερώθηκε στούς στρατιωτικούς ἐξοπλισμούς καί στίς στρατιωτικές δαπάνες. Ἡ εἴσοδος τῶν ξένων κεφαλαίων ἰδιωτικῆς προέλευσης στήν Ἑλλάδα ἀπό τό 1953, χάρη στούς νόμους πού τούς παραχωροῦσαν ὑπερβολικά προνόμια, μεταμόρφωσε σχεδόν τήν οἰκονομία τῆς χώρας σέ οἰκονομία νεοαποικιακοῦ τύπου. Δέν εἶναι λοιπόν καθόλου ἐκπληκτικό, ἄν αὐτή ἡ οἰκονομία παρά τίς ποσοτικές της ἐπιτυχίες παρουσιάζει περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά παρασιτικό καί μή ἰσοροπημένο χαρακτήρα. Παρά τίς φορολογικές καί τίς ἄλλες εὐκολίες πού τοῦ παραχωρήθηκαν, ὁ τομέας τῆς βιομηχανίας παραμένει ἐξαιρετικά ἀδύνατος. Ἀποτελεῖται κυρίως ἀπό μικρές καί μεσαῖες ἐπιχειρήσεις μέ περιορισμένο κεφάλαιο, προσανατολισμένες στήν παραγωγή καταναλωτικῶν ἀγαθῶν· μεγάλο μέρος ἀπ'

αὐτές διατηρεῖ ἀκόμη βιοτεχνικὸ χαρακτήρα. Ἡ γεωργία παραμένει πάντα ὁ σημαντικότερος κλάδος τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ τὰ μέτρα ποὺ πάρθηκαν γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῶν ἀγροτικῶν τεχνικῶν, τὴ βελτίωση τῆς παραγωγικότητας καὶ τὸν ὀρθολογισμὸ τῆς παραγωγῆς δὲν κατέληξαν παρὰ σὲ μέτρια ἀποτελέσματα. Οἱ χωρικοί, ποὺ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ μεταρύθμιση ἔγιναν κύριοι μικρῶν δυσκολοκαλλιέργητων ἀγρομεριδίων, ἀποτελοῦν μιὰ φτωχὴ τάξη ἐξαρτημένη ἀπὸ τὶς τράπεζες καὶ τοὺς ἐμπόρους. Ὁ τριτογενὴς τομέας (ἐμπόριο, μεταφορές, ὁλόκληρη σειρὰ ὑπηρεσιῶν λίγο πολὺ παρασιτικῶν), ἀναπτυγμένος ὑπερβολικά, παραμένει γενικὰ ὁ περισσότερο ἐπικερδὴς κλάδος. Ὡστόσο, ὑπάρχει ἕνας ἀριθμὸς ποσοτικῶν πραγματοποιήσεων. Ἔτσι, παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ οἰκονομία φτάνει ἀπὸ τὰ 1951 τὸ προπολεμικό της ἐπίπεδο γιὰ νὰ τὸ ξεπεράσει κατὰ πολὺ κατόπιν. Ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ διπλασιάζεται ἀνάμεσα στὰ 1952 καὶ 1963, ἡ βιομηχανικὴ παραγωγὴ αὐξάνει κατὰ 100%, ὁ ἐμπορικὸς στόλος μὲ ἑλληνικὴ σημαία ξαναβρίσκει τὴν προπολεμική του χωρητικότητα, ἐνῶ ὁ στόλος τῶν ἑλλήνων ἐφοπλιστῶν μὲ ξένη σημαία κατέχει τὴν τρίτη θέση στὴν παγκόσμια ναυτιλία. Ἡ αὔξηση τοῦ ἀκαθάριστου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος φαίνεται ἐντυπωσιακή: ἀπὸ 80 δολλάρια κατὰ κεφαλὴ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο περνᾶ σὲ 112 δολλάρια στὰ 1951, σὲ 270 στὰ 1956, γύρω στὰ 500 στὰ 1964.

Αὐτὲς οἱ ποσοτικὲς μεταβολὲς καθὼς καὶ ἡ ἔναρξη ἑνὸς μετασχηματισμοῦ στὶς οἰκονομικὲς δομὲς ἄρχισαν νὰ μεταβάλλουν ἀργὰ τὶς κοινωνικὲς δομές. Ἡ κατανομὴ τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος αὐξήθηκε ἐλαφρὰ σὲ σχέση μὲ τὸν ἀντίστοιχο πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο (42% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ στὰ χρόνια 1940-1944, 44% στὰ 1961), τροποποιεῖται πρὸς ὄφελος τῆς βιομηχανίας καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν. Ἡ γεωργία, ποὺ ἀπασχολοῦσε προπολεμικὰ τὰ 60% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ καὶ συμμετεῖχε κατὰ 50% στὸ σχηματισμὸ τοῦ ἀκαθάριστου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, δὲν ἀπασχολεῖ στὰ 1952 παρὰ τὰ 56,8%, στὰ 1962 τὰ 53,4% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ, ἔναντι 21,1% καὶ 22,1% ἀντίστοιχα γιὰ τὴ βιομηχανία καὶ 22,1% καὶ 24,2% γιὰ τὶς ὑπηρεσίες. Δὲν συμμετέχει στὸ σχηματισμὸ τοῦ ἀκαθάριστου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος γι' αὐτὰ τὰ ἴδια χρόνια παρὰ κατὰ 33,5% καὶ 27,6% ἔναντι 21,4% καὶ 26,6% τῆς βιομηχανίας καὶ 43,9% καὶ 42,5% τῶν ὑπηρεσιῶν. Ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς ὁ συγκεντρωμένος σὲ οἰκιστικὲς συναθροίσεις ἀνώτερες τῶν 10.000 κατοίκων αὐξάνει σταθερά: ἀπὸ 33% στὰ 1940 περνᾶ στὰ 39% στὰ 1951, στὰ 44% στὰ 1961. Θὰ ἦταν ἀναμφίβολα ὑπερβολικὸ νὰ μιλήσουμε γιὰ βαθιὰ ἀλλαγὴ τῆς ἑλληνικῆς

κοινωνίας σ' αὐτὴ τὴν περίοδο σὲ σχέση μὲ τὴν προπολεμική· οἱ περισσότερο ἀξιοσημείωτες δομικὲς μεταβολές, ἐκεῖνες ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀγροτιά, χρονολογοῦνται οὐσιαστικὰ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο (στὰ 1945 ἡ μεγάλη γεωκτησία δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ τὰ 8% τῆς καλλιεργήσιμης ἐπιφάνειας)· μπορεῖ τουλάχιστο νὰ διαπιστώσει κανεὶς μιὰ τάση ἐπιτάχυνσης τῶν μεταβολῶν τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν δομῶν καὶ κυρίως τὴ συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πολιτικὴ ποὺ ἀσκοῦσε ἡ δεξιὰ ἀνέκοπτε κάθε προσπάθεια οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνανέωσης, κάθε ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ζωῆς τῆς χώρας.

Τὸ κλίμα τῆς νομιμοποιημένης τρομοκρατίας καὶ ὁ μηχανισμὸς τῶν ἔκτακτων μέτρων ποὺ κατὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο τέθηκαν σὲ ἰσχὺ ἐναντίον τῆς ἀριστερᾶς καὶ τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς καὶ ποὺ ἐνισχύθηκαν μετὰ τὸ 1958 κατέληξαν νὰ χτυποῦν κάθε ἀντιπολιτευόμενο, χωρὶς νὰ κατορθώσουν νὰ ἀνακόψουν τὴν πρόοδο τῆς ἀντιπολίτευσης ποὺ κέρδιζε πλατιὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ: τοὺς ἐργάτες, ὁρισμένους μικροὺς καὶ μέσους ἀστοὺς ποὺ εἶχαν ἐνισχυθεῖ ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, μεγάλο ἀριθμὸ ἐπιχειρηματιῶν λιγότερο ἢ περισσότερο ἀνεξάρτητων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, χωρὶς νὰ μιλήσουμε γιὰ τὰ παρασιτικὰ κοινωνικὰ στρώματα ποὺ ἦταν ἰδιαίτερα πολυάριθμα στὶς πόλεις (κυρίως στὴν Ἀθήνα)· τέλος τὴν ἀγροτιὰ πού, ἔχοντας μπεῖ στὸ κύκλωμα τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων, ἀνοιγόταν ὅλο καὶ περισσότερο στὴ ζωὴ τῶν πόλεων καὶ γινόταν περισσότερο δύσκολη ἡ χειραγώγησή της. Ὅλοι αἰσθάνονταν βαθιά, ἄλλοι ἄμεσα ἄλλοι ἔμμεσα, τὶς συνέπειες μιᾶς πολιτικῆς ἐξαρτημένης δίχως ὅρους ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, πολιτικὴ στὴν ὑπηρεσία μιᾶς κοντόφθαλμης ὀλιγαρχίας. Γιατὶ στὸ τέλος τῆς γραφῆς, οἱ πρόοδοι ποὺ σημειώσαμε παραπάνω δὲ κατάφερναν νὰ ζήσουν τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἀνεργία καὶ ἡ ὑποαπασχόληση συνεχίζονταν (20% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ, ποσοστὸ ποὺ εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὴ δημογραφικὴ αὔξηση), τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα ἔμενε ἀνισότατα κατανεμημένο, τὸ φορολογικὸ σύστημα, βασισμένο στοὺς ἔμμεσους φόρους, (75%), ἔπληττε τοὺς οἰκονομικὰ ἀσθενέστερους. Ὑπολογίζεται ὅτι, ἐνῶ τὸ εἰσόδημα τῶν βιομηχάνων εἶχε διπλασιαστεῖ στὰ 1951 σὲ σχέση μὲ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ 1939, τὸ ὕψος τῶν φόρων τους εἶχε μειωθεῖ κατὰ τὸ ἥμισι. Τὸ μερίδιο τοῦ φόρου σὲ σχέση μὲ τὸ εἰσόδημα τῶν βιομηχανικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων, ποὺ ἀνέρχονταν στὰ 1958 σὲ 55,9%, ἔπεφτε στὰ 1961 σὲ 48,9%. Ἀντίθετα, τὸ ποσοστὸ αὔξησης τῶν ἡμερομισθίων δὲν ἀντιστοιχοῦσε παρὰ στὸ ἥμισι τοῦ ποσοστοῦ αὔξησης τῆς παραγωγικότητας.

Στὴ βάση τῆς ὁλοένα ἰσχυρότερης ἀντιπολίτευσης βρίσκον-

ταν αὐτὲς οἱ κοινωνικὲς δυνάμεις. Ἡ «Ἑνιαία Δημοκρατικὴ Ἀριστερά» (Ε.Δ.Α.) συγκέντρωνε καὶ ἀναδιοργάνωνε (1951) τὰ κομμουνιστικὰ καὶ φιλοκομμουνιστικὰ στοιχεῖα, τοὺς ἀριστεροὺς σοσιαλιστὲς καὶ ἕνα σημαντικὸ μέρος τῶν παλιῶν ἀντιστασιακῶν τοῦ Ε.Α.Μ. ποὺ, μόλις πέρασε τὸ πλῆγμα τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, ξανάβρισκαν τὴν ἐπιροή τους. Οἱ πολιτικοὶ σχηματισμοὶ ποὺ ἐκπροσωποῦσαν τοὺς φιλελεύθερους καὶ τοὺς μετριοπαθεῖς καὶ τῶν ὁποίων ὁ κατακερματισμὸς ὀφειλόταν περισσότερο στὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν ἡγετῶν τους παρὰ σὲ θεμελιώδεις ἰδεολογικὲς διαφορές, εἶχαν συμβάλει στὴ διατήρηση τῆς δεξιᾶς στὴν ἐξουσία· κατάφερναν, κάπως ἀργὰ (1961) νὰ ἑνωθοῦν στὴν «Ἕνωση Κέντρου» (Ε.Κ.) ποὺ συμπεριλάβαινε, πέρα ἀπὸ τοὺς σχηματισμοὺς ποὺ ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ παλιὸ φιλελεύθερο κίνημα, ὁρισμένα στοιχεῖα ποὺ εἶχαν ἀποχωρίσει ἀπὸ τὴ δεξιὰ καὶ κάποια σοσιαλίζοντα κινήματα ποὺ εἶχαν πάρει μέρος στὸ Ε.Α.Μ.

Ἡ ἀπάντηση τῆς δεξιᾶς καὶ τῶν ἐξω-κοινοβουλευτικῶν της δυνάμεων ἦταν ἡ ἔνταση τῶν καταναγκαστικῶν μέτρων καὶ ἡ πολιτικὴ δολοφονία. Ἡ δολοφονία τοῦ βουλευτῆ τῆς Ε.Δ.Α. *Γρηγόρη Λαμπράκη* (Μάιος 1963) ἀπὸ μιὰ ὀργάνωση τῆς ἄκρας δεξιᾶς καὶ μὲ τὴ συνενοχὴ τῆς ἀστυνομίας, ἐν ἀγνοίᾳ — καθὼς φαίνεται — τῆς κυβέρνησης, ἔδειχνε ποῦ βρισκόταν ἡ πραγματικὴ ἐξουσία. Ἡ γενικὴ ἀποδοκιμασία ποὺ προκάλεσε ἡ δολοφονία συνέβαλε στὴν ἀνυποληψία τῆς δεξιᾶς καὶ στὴν ἔνταση τῆς πάλης τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων ποὺ ἀπαιτοῦσαν τὴν παραίτηση τῆς κυβέρνησης καὶ τὴν προσφυγὴ σὲ ἐκλογές. Ὕστερα ἀπὸ μερικοὺς ἀνεπιτυχεῖς ἑλιγμούς, τὸ Παλάτι χρειάστηκε τελικὰ νὰ ὑποχωρήσει. Στὶς ἐκλογὲς τῆς 3ης Νοεμβρίου 1963 ὁ συνασπισμὸς τοῦ Κέντρου ἔπαιρνε τὰ 42% τῶν ψήφων καὶ στὶς ἐκλογὲς τῆς 16ης Φεβρουαρίου 1964 ἐξασφάλιζε τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία (52,72% τῶν ψήφων μὲ 171 ἕδρες ἔναντι 107 τῆς δεξιᾶς καὶ 22 τῆς Ε.Δ.Α.)· ὁ ἀρχηγὸς τοῦ συνασπισμοῦ, *Γεώργιος Παπανδρέου*, σχημάτιζε τὴν κυβέρνηση.

4. Τὸ Κεντρῶο διάλειμμα

Ἡ ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸ Κέντρο γεννοῦσε τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ Ἑλλάδα θὰ ξανάβρισκε μιὰ κανονικὴ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωή, ποὺ εἶχε διακοπεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς δικτατορίας τοῦ Γεωργίου Β΄ καὶ τοῦ Μεταξᾶ. Αὐτὴ τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν ἀπέραντη ἀνακούφιση ποὺ αἰσθάνθηκε ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τὶς δικαιολογοῦσαν οἱ δοκιμὲς τῆς κυβέρνησης νὰ ἀσκήσει μιὰ

κοινωνική πολιτική ἀνακατανέμοντας τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα, νὰ ἀναθεωρήσει πρὸς ὄφελος τῆς 'Ελλάδας τὰ προνόμια ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ στὰ ξένα κεφάλαια, νὰ προγραμματίσει, ὕστερα ἀπὸ ἐπιστημονικὴ μελέτη, τὴν οἰκονομία τῆς ὁποίας ἐντεινόταν ὁ ρυθμὸς (ποσοστὸ αὔξησης 8% στὰ 1965) καὶ οἱ δομές της ἔτειναν νὰ ἰσοροπήσουν (γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀξία τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς ὑπερβαίνει τὴν ἀντίστοιχη τῆς γεωργίας), νὰ ἐκσυγχρονίσει καὶ νὰ ἐκδημοκρατήσει τὴ δημόσια ἐκπαίδευση καὶ κυρίως νὰ φιλελευθεροποιήσει τὸ πολίτευμα (προσπάθεια νὰ ἐκδημοκρατίσει τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα, νὰ προστατεύσει τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες, νὰ ἀπαμβλύνει τὰ ἔκτακτα μέτρα). Βέβαια, ἡ δράση τοῦ Κέντρου ἦταν κάτι περισσότερο ἀπὸ δειλή. 'Η ἔλλειψη συνοχῆς σ' αὐτὸν τὸ συνασπισμό, ὁ συντηρητισμὸς μεγάλου μέρους ἀπὸ τὶς ὁμάδες ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν ὁδηγοῦσαν σὲ μιὰ ἀναποφάσιστη πολιτικὴ ποὺ ἰσχυριζόταν ὅτι μπορεῖ νὰ κυβερνήσει ταυτόχρονα ἐναντίον τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς καὶ τῆς ἄκρας δεξιᾶς, καὶ ἐμπόδιζε τὴν κάθαρση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, κυρίως τοῦ στρατοῦ, τῆς ἀστυνομίας καὶ τῆς χωροφυλακῆς ἀπὸ τὰ φιλοφασιστικὰ στοιχεῖα ποὺ κρατοῦσαν τὶς καίριες διοικητικὲς θέσεις. 'Η κεντρώα κυβέρνηση ὑπερσκελιζόταν ἀπὸ τὶς ἐξω-κοινοβουλευτικὲς δυνάμεις. 'Ωστόσο, παρ' ὅλη τὴ διστακτικότητά της, αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ποὺ ἔσπαζε τὸν κλοιὸ τῆς τρομοκρατίας, θεωρήθηκε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ὀλιγαρχία ὅτι ἄνοιγε δυνατότητες πρὸς μιὰ πολιτικὴ ἐξέλιξη ποὺ, μακροπρόθεσμα, θὰ ἔθετε τέρμα στὰ προνόμιά της. 'Απὸ τὸ ἄλλο μέρος, κάποιες τάσεις ποὺ ἐκδηλώνονταν (κυρίως ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πτέρυγα τοῦ συνασπισμοῦ) πρὸς μιὰ πληρέστερη ἀνεξαρτησία στὴν ἐθνικὴ πολιτικὴ ἀνησυχοῦσαν τὶς 'Ηνωμένες Πολιτεῖες.

Πραγματικά, ἂν μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ (10 Φεβρουαρίου 1947) ἡ Δωδεκάνησος ἐπανερχόταν στὴν 'Ελλάδα, τὸ ζήτημα τῶν 'Ελλήνων τῆς Βόρειας 'Ηπείρου καὶ ἡ ὑπόθεση τῆς Κύπρου ἔμεναν ἀκόμη πρὸς ἐπίλυση. Τὸ ζήτημα ποὺ ξαναπαίρνει μιὰ χωρὶς προηγούμενο ὀξύτητα εἶναι τὸ κυπριακό, ποὺ εἶχε κατασιγάσει κατὰ τὸν πόλεμο. 'Η Κυπριακὴ 'Επιτροπὴ τοῦ Λονδίνου ἀπορίπτει στὰ 1964 τὴ βρετανικὴ προσφορὰ γιὰ τὴν παραχώρηση συντάγματος καὶ ζητᾶ τὸ δικαίωμα τῆς αὐτοδιάθεσης. 'Απὸ τὸ 1949 οἱ Κύπριοι ποὺ ἀποτελοῦν τὰ 82% τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ (ἔναντι 18% Τούρκων καὶ ἄλλων) κηρύσσονται μὲ 96% τῶν ψήφων (79% τοῦ συνόλου τοῦ ἐνήλικου πληθυσμοῦ) ὑπὲρ τῆς ἕνωσης τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν 'Ελλάδα. 'Ωστόσο ἡ βρεταννικὴ κυβέρνηση ἐπέμενε νὰ κρατήσει τὸ νησὶ στὸ καθεστὼς ἀποικίας τοῦ Στέμματος προικισμένης μὲ καταστατικὸ χάρτη (Σύνταγμα τοῦ 1954).

Ἡ Ἑλλάδα πού βρισκόταν ὥς ἐκείνη τή στιγμή σέ κατάσταση ἀναμονῆς, φέρνει τήν ὑπόθεση στόν Ο.Η.Ε. Μπροστά στίς ὑπεκφυγές τοῦ τελευταίου, ἡ κυπριακή ἐπαναστατική ὀργάνωση (Ε.Ο.Κ.Α.) ἐξαπολύει τή νύχτα τῆς 31ης Μαρτίου - 1ης Ἀπριλίου 1955 ἀξιοσημείωτο ἔνοπλο ἀγώνα πού τερματίζεται μέ τό συμβιβασμό τῶν συμφωνιῶν Ζυρίχης - Λονδίνου ἀνάμεσα στήν Τουρκία, τήν Ἑλλάδα καί τή Μεγάλη Βρεταννία καί τούς ἀντιπροσώπους τοῦ ἑλληνικοῦ καί τουρκικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κύπρου (1959). Στίς 16 Αὐγούστου 1960 τό νησί ἀνακηρύχθηκε σέ ἀνεξάρτητη Δημοκρατία. Στά 1963 ὁ ἀρχιεπίσκοπος *Μακάριος*, πρόεδρος τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας, ἀποφάσισε νά ἀναθεωρήσει τό πολύπλοκο καί ἐπιβλημένο Σύνταγμα πού ἔκανε δύσκολη, ἄν ὄχι ἀδύνατη, τή διακυβέρνηση τῆς χώρας· οἱ βίαιες συγκρούσεις πού ξέσπασαν ἀνάμεσα στήν ἑλληνική καί τουρκική κοινότητα κόντεψαν πολλές φορές νά καταλήξουν σέ πόλεμο ἀνάμεσα στήν Ἑλλάδα καί στήν Τουρκία καί ἀπείλησαν μέ ἐξάρθρωση τή νοτιο-ανατολική πτέρυγα τοῦ Ν.Α.Τ.Ο. Ἡ ὑπόθεση τῆς Κύπρου γινόταν ἕνα οὐσιῶδες σημεῖο στό ζήτημα τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς καί τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου: ἡ Σοβιετική Ἕνωση ἐννοοῦσε νά μήν ἐπιχειρήσουν οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες νά ἐπιβάλουν τή δική τους λύση, τῆς ὁποίας οἱ μεγάλες γραμμές συνίσταντο στή διανομή τοῦ νησιοῦ ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες καί στούς Τούρκους καί στή διαρκή παρουσία στά ἐδάφη του τῶν δυνάμεων τοῦ Ν.Α.Τ.Ο. Ἡ ἀδιάλλακτη στάση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου πού, γιά νά προστατεύσει τήν ἐδαφική ἀκεραιότητα τῆς χώρας του, ἐπέμεινε γιά μιά λύση στά πλαίσια τοῦ Ο.Η.Ε. καί δέν δίστασε νά παίξει γιά τό σκοπό αὐτό τό σοβιετικό καί νασερικό χαρτί, ὑποστηρίχτηκε παρά κάποιους δισταγμούς καί μερικές ὑποχωρήσεις ἀπό τήν κυβέρνηση Παπανδρέου, ἡ ὁποία ἀντιστεκόταν στίς ἰσχυρές πιέσεις τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν καί δειχνόταν λιγότερο πειθήνια ἀπό τίς δεξιές κυβερνήσεις. Οἱ ὀπισθοδρομικές δυνάμεις τοῦ ἐσωτερικοῦ καί ὁρισμένη ἀμερικανική πολιτική ἀποφάσισαν τήν πτώση της.

5. Ἡ βασιλική δυναμική ἐπέμβαση καί τό στρατιωτικό πραξικόπημα

Ἡ ἀνοιχτή ἐπίθεση ἐναντίον τῆς νόμιμης κυβέρνησης τῆς χώρας ἀρχίζει μόλις ὁ Γ. Παπανδρέου ἀποφασίζει, κάπως ἀργά, νά ἐκκαθαρίσει τό στρατό. Ἀνακαλύπτεται τότε ἡ ὕπαρξη μιᾶς συνωμοσίας πού τήν εἶχε ὑποθάλψει, ὑποτίθεται, μιά μυστική στρατιωτική ὀργάνωση, ὁ Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α., πού ἀπέβλεπε νά ἐγκαθιδρύσει

μιὰ δικτατορία τύπου Νάσερ καὶ στὴν ὁποία ὀργάνωση ὑποτίθεται ὅτι ἦταν ἀναμιγμένος ὁ *Ἀνδρέας Παπανδρέου*, ὁ ἴδιος ὁ γιὸς τοῦ Γεωργίου καὶ ἡγέτης τῆς ἀριστερῆς πτέρυγας τοῦ συνασπισμοῦ καθὼς καὶ ἄλλοι ὑπουργοί· ὁ βασιλιάς, ἀρνούμενος νὰ ὑπογράψει τὰ διατάγματα γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης καὶ τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ, ἀνάγκασε τὸν πρωθυπουργὸ νὰ ὑποβάλει τὴν παραίτησή του. Πρόκειται γιὰ τὴ βασιλικὴ δυναμικὴ ἐπέμβαση τῆς 15ης Ἰουλίου 1965. Ἡ ἐπίθεση φαίνεται ὅτι ἐκτυλίσσεται σύμφωνα μὲ ἕνα σχέδιο ποὺ πρόβλεπε δυὸ φάσεις: τὴν κοινοβουλευτικὴ φάση καί, σὲ περίπτωση ἀποτυχίας, τὴ στρατιωτικὴ φάση.

Πρὸς τὸ παρὸν ἀποκλειόταν ἡ διάλυση τῆς Βουλῆς καὶ νέα προσφυγὴ στὸ ἐκλογικὸ σῶμα: ἡ νίκη τοῦ Κέντρου καὶ ἡ ἐνίσχυση τῆς ἀριστερῆς του πτέρυγας καθὼς καὶ τῆς Ε.Δ.Α. φαινόταν περισσότερο ἀπὸ βέβαιες. Δὲν ἀπόμενε λοιπὸν ἄλλη διέξοδος ἀπὸ τὸ νὰ δοκιμαστεῖ μιὰ παλιὰ τεχνικὴ πού, ὅταν ἐφαρμόστηκε ἄλλοτε ἀπὸ τὸ Στέμμα, εἶχε ἀποδειχτεῖ ἀποδοτική: ἡ ἀπόσπαση ἀπὸ τὸ συνασπισμὸ τοῦ Κέντρου ἑνὸς ἐπαρκοῦς ἀριθμοῦ βουλευτῶν ποὺ νὰ μποροῦν, μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς Ε.Ρ.Ε., νὰ σχηματίσουν μιὰ «νόμιμη» κυβέρνηση. Ἡ πραγματοποίηση τῆς ἐπιχείρησης ὑπῆρξε, ὡστόσο, δύσκολη. Παρὰ τὰ παζαρέματα, τὰ μοιράσματα ὑπουργικῶν χαρτοφυλακίων καὶ τὶς κάθε λογῆς πιέσεις, λίγοι μόνο βουλευτὲς ἀποστάτησαν καὶ χρειάστηκαν δυὸ ἄκαρπες προσπάθειες ὥσπου νὰ κατορθωθεῖ νὰ σχηματιστεῖ (Σεπτέμβριος 1965) μιὰ κυβέρνηση· κι αὐτὸ μὲ ἐλάχιστη πλειοψηφία. Τὸ εὖρος καὶ ἡ δύναμη τῶν διαδηλώσεων, οἱ ὁποῖες πραγματοποιοῦσαν στὴ βάση τὴ συνεννόηση γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν ἀνάμεσα στὰ κεντρῷα στοιχεῖα καὶ στὰ στοιχεῖα τῆς ἀριστερᾶς καὶ τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς, τὰ ὁποῖα ὁ Γ. Παπανδρέου δὲν εἶχε ποτὲ ἀποδεχθεῖ, ἔπαιξαν ἀναμφίβολα μεγάλο ρόλο στὴ στάση τῆς πλειοψηφίας τῶν κεντρώων βουλευτῶν· φαίνεται μάλιστα ὅτι καὶ ἕνα μέρος τῆς δεξιᾶς εἶχε ἀρχίσει νὰ σκέφτεται, γιατὶ γινόταν φανερὸ ὅτι τὰ ἀντικομμουνιστικὰ συνθήματα καὶ ὁ κατασταλτικὸς μηχανισμὸς ποὺ εἶχαν ἐπανέλθει σὲ ἰσχὺ εἶχαν χάσει τὴν ἀποτελεσματικότητά τους. Ἦταν λοιπὸν ἀναγκαῖος ἕνας, ἔστω καὶ προσωρινός, συμβιβασμὸς ἀνάμεσα στὴ δεξιὰ καὶ στὸ κέντρο μὲ τὴ συναίνεση τοῦ Παλατιοῦ. Ἔτσι σχηματίστηκε μιὰ νέα «ὑπηρεσιακὴ» κυβέρνηση (Δεκέμβριος 1966) μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς Ε.Ρ.Ε. καὶ τῶν κεντρώων βουλευτῶν ποὺ ἔμεναν πιστοὶ στὸν Παπανδρέου. Φάνηκε γρήγορα ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν τελευταῖο «κοινοβουλευτικὸ» ἑλιγμό, ποὺ ἀπέβλεπε νὰ ἐξασθενίσει, μὲ τὴ

μεταβολὴ τοῦ ἐκλογικοῦ νόμου καὶ μὲ τὸν ἐκφοβισμό, τὶς πιθανότητες ἐπιτυχίας τοῦ Κέντρου στὶς σχεδιαζόμενες ἐκλογὲς καὶ νὰ ἐξουδετερώσει τὴ ριζοσπαστικότερη ὁμάδα του μὲ τὴν παραπομπὴ στὰ δικαστήρια τοῦ ἡγέτη της 'Ανδρέα Παπανδρέου γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ Α.Σ.Π.Ι.Δ.Α. 'Ο Γ. Παπανδρέου ἀποσύρει τότε τὴν ὑποστήριξή του ἀπ' τὴν κυβέρνηση ποὺ ὑποβάλλει τὴν παραίτησή της. 'Ο βασιλιὰς ἀναθέτει τὴν ἐντολὴ σχηματισμοῦ τῆς νέας κυβέρνησης στὸν ἀρχηγὸ τῆς Ε.Ρ.Ε. *Παναγιώτη Κανελλόπουλο* ('Απρίλιος 1967), ποὺ μὴ ἐπιτυγχάνοντας νὰ πάρει τὴν πλειοψηφία στὴ Βουλή, διέταξε τὴ διάλυσή της. 'Η «κοινοβουλευτικὴ» φάση τῆς δυναμικῆς ἐπέμβασης τοῦ βασιλιᾶ κατέληγε σὲ ἀποτυχία· συνέβαλε ὅμως ὄχι λίγο στὴν προετοιμασία ἑνὸς κλίματος εὐνοϊκοῦ γιὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ στρατοῦ, μὲ τὴν ἀποσύνθεση τοῦ κοινοβουλευτικοῦ καθεστῶτος ποὺ προκάλεσε.

Μιὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν χωρὶς ἐπαρκεῖς τροποποιήσεις τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος ἦταν ἀβέβαια γιὰ τὴ δεξιά, περίμενε κανεὶς ἕνα στρατιωτικὸ πραξικόπημα κλασικοῦ καὶ συνηθισμένου γιὰ τὴν 'Ελλάδα τύπου, προετοιμασμένο ἀπ' τὸ βασιλιὰ καὶ τοὺς στρατηγοὺς ποὺ θεωροῦνταν πιστοὶ στὸ στέμμα καὶ ποὺ ἀποτελοῦσαν ὅ,τι ἀποκαλοῦνταν «ἡ μεγάλη χούντα». 'Αλλά, μὲ τὴ συνεργασία τῆς C.I.A., μιὰ ἄλλη πιὸ «μοντέρνα» λύση ἐπικράτησε : στὶς 21 'Απριλίου 1967, μιὰ χούντα διευθυνόμενη ἀπὸ συνταγματάρχες ἔπαιρνε τὴν ἐξουσία μὲ τὰ ὅπλα καὶ στὸ ὄνομα τοῦ βασιλιᾶ, πού, καθὼς φαίνεται, ὑποχρεώθηκε νὰ ἐνδώσει μπροστὰ στὸ τετελεσμένο γεγονός. Τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοί, κακοποιημένοι ἤδη ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς βασιλικῆς δυναμικῆς ἐπέμβασης καταργήθηκαν καὶ τυπικά. Δὲ διαθέτουμε ἀκόμα ἐπαρκῆ στοιχεῖα γιὰ νὰ καταλάβουμε τὶς αἰτίες αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς : σὲ πρώτη ὄψη, φαίνεται πολὺ λίγο σύμφωνη μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν δομῶν τῆς χώρας, ἂν κρίνουμε ἀπ' τὶς ἐχθρικὲς ἀντιδράσεις ἢ τὴν ἐπιφυλακτικὴ στάση ὄχι μόνο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀλλὰ καὶ τῆς πλειοψηφίας τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, συμπεριλαμβανόμενου καὶ τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς δεξιᾶς· ἐπίσης, ἀπ' τὴ στάση τοῦ βασιλιᾶ, πού, ἀφοῦ ἐπιχείρησε μάταια ν' ἀποκαταστήσει τὰ πράγματα ὅπως ἦταν πρὶν ἀπ' τὸ πραξικόπημα τῶν συνταγματαρχῶν, ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν 'Ελλάδα. "Οσο γιὰ τὸ χαρακτῆρα τοῦ καθεστῶτος ποὺ ἐπιβλήθηκε ἀπ' αὐτὸ τὸ πραιτωριανὸ κίνημα, ποὺ δὲν ἀντιπροσωπεύει κἂν τὴν πλειοψηφία τοῦ στρατοῦ καὶ τὸ ὁποῖο, ἄλλωστε, δὲ φαίνεται νάχει ἀκόμα βρεῖ τὴν ὁριστικὴ του φυσιογνωμία, πρὸς τὸ παρὸν ξεφεύγει ἀπὸ κάθε ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση. Τὸ νέο Σύνταγμα, ποὺ δὲ μπῆκε ἀκόμα σὲ

ἐφαρμογή, ἡ σειρὰ τῶν βασικῶν νόμων, ποὺ ἐκδόθηκαν σχετικὰ μὲ τὸ στρατό, μὲ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση, μὲ τὴν ὀργάνωση τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τὰ συνθήματα ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀπ' τοὺς κατόχους τῆς ἐξουσίας, τέλος, ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερική τους πολιτική, ὅλα αὐτὰ δείχνουν ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μ' ἕνα καθεστὼς νεοφασιστικοῦ τύπου μὲ συγκεχυμένη ἰδεολογία, ποὺ στηρίζεται σ' ἕνα μέρος τοῦ στρατοῦ καὶ ὑπηρετεῖ τὰ συμφέροντα μιᾶς ὀλιγαρχίας καὶ τῆς στρατηγικῆς τῆς ξένης δύναμης ποὺ τοὺς ὑποστηρίζει. Αὐτὴ τὴ στιγμὴ δυὸ μεγάλα ρεύματα φαίνεται νὰ διαγράφονται στὴν Ἑλλάδα : ἀπ' τὴ μιὰ μεριά, ἡ ἀντίσταση κατὰ τοῦ καθεστῶτος ὀργανώνεται ὅλο καὶ περισσότερο καὶ τείνει νὰ διευρυνθεῖ καὶ νὰ ἑνοποιηθεῖ· ἀπ' τὴν ἄλλη, ἡ ἀμερικανικὴ πολιτικὴ τείνει νὰ «ἐξομαλύνει» τὴν κατάσταση, εὐνοώντας τὴ συμμετοχὴ ἑνὸς τουλάχιστον μέρους τοῦ παλιοῦ πολιτικοῦ κόσμου τῆς Ἑλλάδας στὸ καθεστώς.

Συμπέρασμα

Τὸ βαθύτερο νόημα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας μπορεῖ νὰ συνοψιστεῖ στὰ παρακάτω : εἶναι ἡ ἱστορία τῶν ἐπίπονων προσπαθειῶν ἑνὸς ἀρχαίου λαοῦ νὰ συγκροτηθεῖ σὲ σύγχρονο ἔθνος, νὰ συνειδητοποιήσει τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα του καὶ νὰ ἐξασφαλίσει τὴ θέση του ὡς καθορισμένη ὀντότητα μέσα στὸ σύνολο τοῦ σύγχρονου κόσμου. Αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο, παρ' ὅλο ποὺ δὲν περιορίζεται στὸν ἑλληνικὸ λαὸ—κι ἄλλοι ἐξίσου ἀρχαῖοι λαοὶ ἐπιχείρησαν καὶ ἐπιχειροῦν τὴν ἴδια προσπάθεια — παρουσιάζει, στὴν ἑλληνικὴ περίπτωση, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ γενικὴ ἱστορία. Πρόκειται γιὰ ἕνα λαὸ ποὺ ὁ τρόπος τῆς ζωῆς καὶ τῆς σκέψης του τὸν συνδέει, τόσο χάρη στὴν ἴδια του τὴ βούληση ὅσο καὶ χάρη σὲ ἀντικειμενικοὺς δεσμούς, μὲ τὴν παράδοση ποὺ ἀποτελεῖ τὶς βάσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἔτσι, ἡ νεοελληνικὴ ἱστορία προσφέρει ἕνα τυπικὸ παράδειγμα γιὰ τὴ μελέτη τοῦ φαινομένου, ὅπως ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα, μὲ τὴν ἀδιάκοπη ἐξέλιξή της δίνει στὸ γλωσσολόγο τὸ καλύτερο ἀντικείμενο μελέτης γιὰ τὶς ἰνδο-ευρωπαϊκὲς γλῶσσες καὶ τὴ γενικὴ γλωσσολογία. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο γεννήθηκε στοὺς ξένους παρατηρητὲς καθὼς καὶ στοὺς Ἕλληνες ἡ ἰδέα τῆς «διαρκοῦς παρουσίας τῆς Ἑλλάδος», ἰδέα ποὺ, ἂν καὶ εἶναι πάντα παροῦσα σὲ κάθε ἀποφασιστικὸ στάδιο τῆς πορείας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τὴν αὐτογνωσία του, ἔχει ὡστόσο συμβάλλει εὐρύτατα στὴν παρέκκλιση τῆς πορείας αὐτῆς καὶ στὸ θόλωμα τῆς καθαρότητας τοῦ περιγράμματος τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας. Ἀπαιτεῖται ἤδη μεγάλη διαλεκτικὴ προσπάθεια, ποὺ ἄλλα στοιχεῖα τὴν δυσκολεύουν ἀκόμα περισσότερο, γιὰ νὰ συμφιλιωθοῦν οἱ ἐγγενεῖς ἀντιφάσεις αὐτῆς τῆς ἰδέας ποὺ διαπερνᾶ πολιτισμικὲς πραγματικότητες καὶ δομὲς διαφορετικὲς καὶ ἀντιτιθέμενες : τὴν παγανιστικὴ καὶ ἀνθρωπιστικὴ Ἀρχαιότητα, ὅπου ἡ ἀπρόσωπη πόλη καὶ ὁ πολίτης βρίσκονται σὲ ἁρμονικὴ ἀλληλεξάρτηση· τὸ ὀρθόδοξο Βυζάντιο, ὅπου τὸ ἀνθρώπινο δὲν ὑπάρχει παρὰ μέσα στὸ θεῖο καὶ διαμέσου τοῦ θείου καὶ ὅπου τὸ ἄτομο εἶναι ἀπόλυτα ὑποταγμένο στὴν προσωπικὴ βούληση τοῦ μονάρχη.

Πράγματι, ἐκτὸς ἀπ' τὴν ἕλξη τῆς Ἀρχαιότητας καὶ τὴ συνεχὴ παρουσία τοῦ Βυζαντίου, ἔστω καὶ μόνο μέσω τῆς ἐκκλησίας, ὁ ἑλληνισμὸς ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ συνειδητοποιήσει, γιὰ νὰ τὶς

κυριαρχήσει, ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις· νὰ ἀναγνωρίσει τὸν ἑαυτό του μέσα στὸ πλέγμα τῶν δεσμῶν του μὲ τοὺς ἄλλους βαλκανικοὺς λαούς, μὲ τοὺς ὁποίους ἔχει ζήσει σ' ἐπαφὴ γιὰ αἰῶνες στὴ βυζαντινή, στὴν ὀρθόδοξη καὶ στὴν ὀθωμανικὴ κοινότητα· τέλος, νὰ βρεῖ τὸν ἑαυτό του στὴν οἰκουμενικότητα τῆς δυτικῆς παιδείας, πρὸς τὴν ὁποία, παρὰ τὶς ὁποιεσδήποτε ἀντίροπες τάσεις, τὸν ἔφερναν, μόλις συγκροτήθηκε σὲ ἔθνος, οἱ γεωγραφικὲς καὶ οἰκονομικὲς του σχέσεις καθὼς καὶ ἡ ἑλληνική του παράδοση, ποὺ τὴν ξανάβρισκε μέσα στὶς ἀρχὲς τῆς δυτικῆς σκέψης καὶ ποὺ τὸν βοηθοῦσε νὰ τὶς ἀφομοιώσει γιὰ τὶς δικές του δημιουργίες.

Αὐτὴ ἡ πολλαπλότητα τῶν παραγόντων, διαφορετικῶν ἢ ἀντίθετων, ὅπου ἡ νεοελληνικὴ σκέψη βρέθηκε περιπλεγμένη, εἶναι στὴ βάση τῆς ἀντίφασης ποὺ διαπιστώνουμε συχνὰ στὴν ἐξέλιξη τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας, ἀντίφαση ποὺ τὴν ἐκμεταλλεύτηκαν διάφορες κοινωνικὲς ὁμάδες στὶς συγκρούσεις τους καὶ ποὺ τὴν ἐπιδείνωσε ἡ ἄμεση ἀνάμιξη στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας τῶν μεγάλων δυνάμεων ποὺ ἀνταγωνίζονται στὴ νοτιο-δυτικὴ Εὐρώπη καὶ στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή. Δὲν ὑπάρχει ἄρα τίποτε τὸ ἐκπληκτικὸ στὸ ὅτι ἡ νεοελληνικὴ ἱστορία εἶναι τόσο ἰσχυρὰ σημαδεμένη ἀπὸ προόδους καὶ ὑποχωρήσεις, καθὼς καὶ ἀπὸ ἐξάρσεις ποὺ ἀνακόπτονται ἀπότομα γιὰ λόγους ξένους πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη τοῦ Ἔθνους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ

Ἡ βιβλιογραφία πού ἀκολουθεῖ δὲν εἶναι ἐξαντλητική ἀλλά ὁδηγητική· κατανεμημένη σὲ ἑνότητες, ἀκολουθεῖ βασικὰ τὶς ἀντίστοιχες τῆς *Ἐπισκόπησης τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*. Ἐκεῖ ὅπου ἡ ὕπαρξη εἰδικῶν βιβλιογραφιῶν τὸ ἐπέτρεπε, δὲν ἀναγράφηκαν οἱ τίτλοι τῶν ἔργων πού ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῶν βιβλιογραφιῶν αὐτῶν (περιηγητικὰ κείμενα) ἢ ἀνθολογήθηκαν μόνο ὁρισμένοι ἀπ' αὐτούς· σὲ μερικὲς ἑνότητες παρουσιάζονται περισσότερες ἀναγραφὲς συγκριτικὰ μὲ ἄλλες ἑνότητες, γιὰ νὰ δοθεῖ ἔτσι ἡ ἀπαιτούμενη ἔμφαση στὰ θέματα πού διαπραγματεύεται μὲ μεγαλύτερη ἐπιμονὴ ἡ *Ἐπισκόπηση*. Ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἀρχειακὲς πηγὲς δόθηκε ἀναγκαστικὰ ἰδιαίτερη προσοχὴ σὲ ἐκεῖνες πού ἔχουν ἀποτελέσει ἤδη ἀντικείμενο δημοσιεύσεων ἢ εὑρετηριάσεων καὶ πού, κατὰ κανόνα ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας, τῆς βενετικῆς κυριαρχίας καὶ τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821. Γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ, τέλος, ἡ ἐπανάληψη τίτλων ἔργων πού ἀνήκουν σὲ περισσότερες ἑνότητες, υἱοθετήθηκε ἕνα σύστημα παραπομπῶν ἀπὸ τὴ μιὰ ἑνότητα στὴν ἄλλη· γιὰ λόγους, ἐπίσης, ἑνιαίας παρουσίασης ὁρισμένες πηγὲς ἀναγράφηκαν στὶς οἰκεῖες ἑνότητες καὶ ὄχι στὴ γενικὴ ἑνότητα τῶν ἀρχειακῶν πηγῶν (π.χ., Ἐπανάσταση τοῦ 21).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ἀρχειακὲς πηγὲς - Χρονογραφικὲς πηγὲς τῆς Τουρκοκρατίας - Βιβλιογραφίες

Βοηθήματα

Α΄

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ
ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ
ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΕΣ

I. ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. Ἑλληνικὰ ἀρχεῖα

Γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἀρχεῖα βλ. τὴ συνολικὴ μελέτη τοῦ Ν.Β. Τωμαδάκη, *Περὶ ἀρχείων ἐν Ἑλλάδι καὶ τῆς ἀρχειακῆς ὑπηρεσίας* (ἀνατ. ἀπὸ τὸ ΔΙΕΕΕ), Ἀθήνα 1956, ὅπου καὶ ἀναγραφὴ τῶν ἐκδόσεων ἀρχειακῶν τεκμηρίων (βλ. καὶ ΣΤ' II 1)· πβ. C.G. Constantinidis, «Les archives de Grèce», *Archives, Bibliothèques, Collections, Documents,* janvier - février 1952, n° 5, 123 - 127.

Μνημονεύουμε ἐδῶ ὁρισμένες νεότερες εὑρετηριάσεις: Β.Π. Παναγιωτόπουλος, «Ἀρχεῖο Μονῆς Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου», *Ὁ Ἐρανιστής,* 3 (1956), 145 κέ. Μ.Ι. Μανούσακας, «Ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Βιβλιογραφία», *ΕΕΒΣ,* 32 (1963), 377 - 419· Ἀναστασία Σιφωνιοῦ-Καραπᾶ κ.ἄ., «Τὸ νοταριακὸν ἀρχεῖον Κεφαλληνίας», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου,* 16 - 17 (1969 - 70), 41 - 231· Ν.Γ. Μοσχονᾶς, «Τοπικὸν ἱστορικὸν ἀρχεῖον Κεφαλληνίας», *Σύμμεικτα,* II (1970), 459 - 501· Κ.Α. Διαμάντης, *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ κράτους,* Ἀθήνα 1972.

2. Τουρκικὰ ἀρχεῖα

Βασικὴ εἰσαγωγὴ στὰ θέματα τῶν ἰσλαμικῶν σπουδῶν, J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient Musulman. Eléments de Bibliographie, édition refondue et complétée par* Cl. Cahen, Paris 1961, ὅπου (195 - 220) τὰ βασικὰ ἔργα σχετικὰ μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ τὰ τουρκοκρατούμενα Βαλκάνια. Γιὰ τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα, J. Deny στὸ *Histoire et historiens,* Paris 1930· P. Wittek, «Les archives de Turquie», *Byzantion,* 12 (1938), 691 - 9· Glisa Elezovic', *Iz Carigradskih Turkih Arhiva Mühime Defteri,* Beograd 1951. L. Fekete, στὰ *Acta Orientalia Academicae Scientiarum Hungaricae,* 3 (1953), 179 κέ. καὶ ὁ ὁδηγὸς *Topkarï, Sarayï Müzesi Arhivi Kïlavuzu,* Istanbul. Γιὰ τοὺς ὀθωμανοὺς ἱστορικούς, F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke,* Leipzig 1927· V.L. Ménage, «The beginnings of Ottoman Historiography» (= B. Lewis — P. M. Holt (ἐκδ.), *Historians of the Middle East,* London 1962, 168 - 179. Γιὰ τὶς τουρκολογικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα, βλ. Ἰω. Γ. Γιαννόπουλος, *Ἡ ἐξέλιξις τῶν τουρκολογικῶν σπουδῶν καὶ ἡ ἀνάγκη καλλιεργείας αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι,* (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ πε-

ριοδικό *Μνήμων)*, 'Αθήνα 1971, όπου και βιβλιογραφικές ενδείξεις για την κατάσταση των τουρκολογικών σπουδών σε άλλες χώρες.

'Από τις δημοσιεύσεις όθωμανικών άρχειακών πηγών πού έχουν άμεση σχέση με τις ελληνικές περιοχές σημειώνουμε τις ακόλουθες (σε άλφαβητική τάξη):

Ahmet Refik, *16. asirda Istanbul hayatī,* 2η έκδ., Istanbul 1935.

— *Hicrî 11. asīrda Istanbul hayatī,* Istanbul 1931.

— *Hicrî 12. asīrda Istanbul hayatī,* Istanbul 1930.

— *Osmanlī dévrinde Tyrkiye madenleri, 967 - 1200 H.,* Istanbul 1931.

Ö.L. Barkan, *XV ve XVI incī asirlarda Osmanlī Imperatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve malī esaslarī,* Istanbul 1945. Πβ. ΒΙV, ΔΙΙΙ.

J. Matuz, *Herrscherurkunden des Osmanensultans Süleyman des Prächtigen. Ein chronologisches Verzeichnis.* I. Freiburg im Breisgau 1971 (πβ. I. Beldiceanu - Steinherr, περ. *Revue des Etudes Islamiques* XLI (1973), 186 - 189).

Dusanka Sopova, *Makedonia vo XVI i XVII vek, dokumenti od Carigradskite arhivi (1577 - 1645),* Skopje 1955.

Turski dokumenti za istorijata na Makedonskiot narod. Opsiren opisen defter n° 4 (1467 - 1468 godina), Skopje 1971.

Ι.Κ. Βασδραβέλλης, *'Ιστορικά άρχεία Μακεδονίας,* Ι - ΙΙΙ, Θεσσαλονίκη 1952 - 1955.

— *Οί Μακεδόνες κατά την επανάστασιν του 1821,* Θεσσαλονίκη 1967 (3η έκδ.).

— *'Αρματολοί και κλέφτες είς την Μακεδονίαν,* 2η έκδ., Θεσσαλονίκη 1970.

N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans,* I - II, Paris - La Haye 1960 - 1964.

— *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle. Etudes et actes,* Paris 1973. Πβ. ΔΙΙ, ΙΙΙ.

Irène Beldiceanu - Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad,* München 1967.

Μ. Γεδεών, *'Επίσημα γράμματα τουρκικά άναφερόμενα είς τα εκκλησιαστικά ημών δίκαια,* Κωνσταντινούπολη 1910.

Nes'et Çagatay, «Osmanlī Imperatorlugunda maden hukuk ve iktisadiyatī hakkīnda vesikalar», *Tarih Vesikalarī,* n° 10 (1942), 275 - 285, n° 12 (1943), 415 - 423.

'Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, «Συμβολή», Δ1.

— «Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres)», *Südost - Forschungen,* 28 (1969), 1 - 12.

— «Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495 - 1520», *Südost - Forschungen,* 30 (1971), 1 - 35.

Fontes turcici historiae bulgaricae, I - III, Sofia 1964 - 1971.

Fontes turcici historiae juris bulgarici, I (έκδ. Galabov), II (έκδ. B. Cvetkova), Sofia 1961 - 1971.

Abraham Galante, *Documents officiels turcs concernant les Juifs de Turquie,* Istanbul 1931· *Appendice,* Istanbul 1941.

— *Recueil de nouveaux documents concernant les Juifs de Turquie*, Istanbul 1949.

M. Tayyib Gökbilgin, *XV - XVI. asïrlarda Edirne ve Pasa livâsï. Vakïflar - Mülkler - Mukataalar*, Istanbul 1952.

— «Kanunî Sultan Süleyman devri baslarïnda Rumeli eyaleti, livalarï, sehivre kasabalarï», *Belleten*, 20/78 (1956), 247 - 294, (μὲ γαλλικὴ περίληψη, 287 κέ.).

— «Venedik devleti arsivindeki türkçe belgeler kolleksiyonu ve bisimle ilgili diger belgeler», *Belgeler*, V - VIII/19 - 12 (1968 - 71), 1 - 151.

Halil Inalcik, *Hicri 835 tarihli suret-i defter-i Arvanid*, Ankara 1954, πβ. ΔΙΙΙ.

— «Adâletnâmeler», *Belgeler*, 2/3 - 4 (1967).

A. Matkovski, *Turski dokumenti za ajdustvoto i aramistvoto vo Makedonija, I (1620 - 1650)*, Skopje 1961.

3. *Βενετικὰ ἀρχεῖα*

Σχετικὰ μὲ τὰ ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος τεκμήρια τοῦ Archivio di Stato τῆς Βενετίας, βλ. Σπ. Θεοτόκης, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τοῦ ἑλληνισμοῦ ἰδίᾳ τῆς Κρήτης ἐν τῷ κρατικῷ ἀρχείῳ τοῦ Βενετικοῦ Κράτους*, Κέρκυρα 1926· Μ.Ι. Μανούσακας, «Προγραμματισμὸς γιὰ τὴ συστηματικὴ ἔκδοση τοῦ ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης : ὁ πρῶτος τόμος τῶν 'Missive e responsive'», *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, III (1968), 163 - 172. Κυριότερες συλλογὲς βενετικῶν ἐγγράφων καὶ χρονικῶν σχετικῶν μὲ τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία, ιε' αἰ. κέ. (ἀλφαβητικὴ τάξη) :

C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin 1873.

V. Lamansky, *Secrets d'Etat de Venise servant à éclairer les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane à la fin du XVe et du XVIe siècle*, St. Petersbourg 1884.

F. Miklosich - I. Müller, *Acta et diplomata graeca*, III, Wien 1865.

R. Predelli, *Regesti dei commemoriali*, I - VIII, Venezia 1876 - 1914.

K. Σάθας, *Μνημεῖα ἑλληνικῆς ἱστορίας. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age*, I - IX, Paris 1880 - 1890.

G.L.F. Tafel - G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels - und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante von neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts*, I - III, Wien 1856 - 1857.

F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, I - III, Paris - La Haye, 1958 - 1961.

— *Délibérations des Assemblées Vénitiennes concernant la Romanie*, I - II, Paris - La Haye 1966 - 1971.

G.M. Thomas - R. Predelli, *Diplomatarium veneto - levantinum (1300 - 1454)* I - II, Venezia 1880 - 1889.

Ἐκθέσεις πρεσβευτῶν (συλλογές)

E. **Alberi**, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo XVI*. Σειρὰ III : *Relazioni dell'Impero Ottomano*, I - III, Firenze 1840 - 1845.

N. **Barozzi** - G. **Berchet**, *Le relazioni degli Stati Europei lette al Senato degli Ambasciatori Veneziani nel secolo decimosettimo*, I (μέρη I - II), Venezia 1871 - 1872.

J. **Davis**, *Pursuit of Power : Venetian Ambassadors' Reports of Spain Turkey and France in the Age of Philip II, 1560 - 1600*, New York 1970.

G. **Gerola**, βλ. B III, 8.

Ἔγγραφα προερχόμενα ἀπὸ τὰ βενετικὰ ἀρχεῖα ἔχουν ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο εἰδικῶν δημοσιεύσεων νεοελληνικοῦ ἐνδιαφέροντος ἢ καὶ ἀπανθισμάτων. Βλ. Λάμπρος, BIII 5, Μέρτζιος, BIII, 3, 4, 5, ΔIII, Πλουμίδης, BIII 8, ΔIV, 5. Πβ. Μ.Ι. Μανούσακας, «Σύντομος ἐπισκόπησις», BIII 8. Εἰδικὰ γιὰ τὸν ιζ' αἰ. πβ. Mantran, ΔIII (655 κἑ.). Κ. Ντόκος, πβ. A I, 6, ΔΙ.

4. *Γαλλικὰ ἀρχεῖα*

Τὰ ἐθνικὰ 'Αρχεῖα τῆς Γαλλίας περιέχουν τεκμήρια πολλαπλοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ νεοελληνική, οἰκονομικὴ κυρίως, ἱστορία. 'Αναφέρεται ἐνδεικτικὰ ἡ σειρὰ Aff Etr BI. Εὑρετήρια : L. Celier, *Répertoire numérique de la correspondance consulaire* (δακτυλόγραφο, κατατεθειμένο στὶς Archives Nationales, Παρίσι). N.G. Svoronos, *Salonique et Cavalla (1686 - 1792)*, Paris 1951· C.G. Constantinidis, La Canée, B' 861, Naxie, B' 907, Milo, B' 862, Rhodes, 952 - 953 (δακτυλόγραφο, κατατεθειμένο στὶς Archives Nationales de France, Παρίσι, στὸ Institut Néohellénique, Sorbonne, Παρίσι καὶ στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, 'Αθήνα). Μιὰ γενικὴ εἰκόνα γιὰ τὰ παραπάνω τεκμήρια, N.G. Svoronos, «Les correspondances des consuls de France comme source d'histoire du Proche Orient, *Actes du XXIe Congrès International des Orientalistes*, Paris 1949, 361 - 363· πβ. Σ. Βόρειος (Σεραφεὶμ Μάξιμος), «Γιὰ μιὰ νεοελληνικὴ οἰκονομικὴ ἱστορία», *Νέα 'Εστία*, 32 (1942), 1246 κἑ. Γιὰ τὰ ἔγγραφα τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου 'Εξωτερικῶν σχετικὰ μὲ τὴν 'Οθωμανικὴ αὐτοκρατορία, βλ. B.G. Spyridonakis, *Empire Ottoman. Inventaire des Mémoires et Documents aux Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France*, Thessaloniki, 1973· πβ. Ismail Soysal, «Fransa Dïsisleri bakanlïgï arsivleri ve Türk-Fransïz diplomasï münasebetlerine ait belgeler», *Belleten*, 15/60 (1951), 709 κἑ. — Πβ. J. - P. Philippini κ.ἄ., Δ III (G. Stephanidès).

Γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, Sp. Pappas, *Les documents de l'Indépendance Hellénique aux Archives du Quai d'Orsay* ἀνάτ. ἀπὸ τὴν *Acropole. Revue du Monde hellénique*, janvier - juin 1932 (πβ. *Πρακτικὰ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν*, 7 (1932, 100 - 105).

Συλλογές : E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant* (Collection de documents inédits sur l'histoire de France), I - IV, 1840 - 1860. Père Aug. Carayon, *Relations inédites de la Compagnie des Jésus à Constantinople et dans le Levant au XVIIe siècle,* Poitiers - Paris, 1864.

Εὑρετηριάσεις καὶ δημοσιεύσεις γαλλικῶν ἀρχειακῶν τεκμηρίων σχετικὰ μὲ τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία βλ. καὶ στὰ ἑξῆς : Ph. D. Apostolopoulos, πβ. A I, 6. Carrière, *Négociants* (II, 995 κέ.) Δ III. Γεωργίου, Δ I, Δ III. Κρεμμυδᾶς, Δ III. Κωνσταντινίδης, Δ III. M. Lascaris, Δ III. Μάξιμος, Δ III. Mantran, B III, 9. Masson, Δ III. Ποῦλλος, Z I. Svoronos, Δ III.

5. *Ἀρχεῖα ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν*

Βρετανικὰ ἀρχεῖα. Γιὰ τὶς εὑρετηριάσεις, βλ. Πρεβελάκης - Γλύτσης.

Ἐλ. Πρεβελάκης - Φίλ. Γλύτσης, *Ἐπιτομαὶ ἐγγράφων τοῦ Βρεταννικοῦ ὑπουργείου τῶν ἐξωτερικῶν. Γενικὴ ἀλληλογραφία/Ἑλλάς. Τόμος πρῶτος, Foreign Office 32, φάκελοι 4 - 34, 1827 - 1832,* Μέρη 1 καὶ 2, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, (Κέντρον Ἐρεύνης Ἱστορίας τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ), Ἀθήνα, 1975.

Συστηματικὲς ἐργασίες γιὰ τὸ ἀρχειακὸ ὑλικὸ τὸ σχετικὸ μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἱστορία ἔχουμε κυρίως γιὰ τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας καὶ τῆς Γαλλίας καὶ τὰ βρεταννικὰ ἀρχεῖα. Ἀνάλογες ἐργασίες γιὰ τὰ ὑπόλοιπα ἀρχεῖα τῆς Εὐρώπης μᾶς λείπουν ἀκόμα. Ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀρχείων ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἑλλάδα ἢ δημοσιεύσεις, σχετικοῦ ὑλικοῦ, σὲ πολλὰ δημοσιεύματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ βιβλιογραφία. Παραπέμπουμε ἐδῶ σὲ μερικὰ ἀπ' αὐτά :

Ἄμαντος, «Ἀνέκδοτα», βλ. ΔIV.

I.C. Chassiotis, *Fuentes de la historia griega moderna en archives y bibliotecas espanolas,* (ἀνάτ. ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Hispania),* Madrid 1969.

Ἐνεπεκίδης, βλ. Δ I, III, IV, V.

Füves, βλ. ΔV.

B. Jelavich, βλ. ZI.

Κ. Καλιατάκης, «Ἔρευνα ἐν τοῖς ἀρχείοις τοῦ Colonial Office πρὸς ἐντόπισιν ἐκθέσεων τοῦ William Meyers», *ΠΑΚΑ*, 1972.

Legrand - Λάμπρος, «Ἀνέκδοτα», βλ. ΔIV.

G. Müller, *Documenti sulle relazioni delle cità toscane coll' Oriente cristiano e coi Turchi fino all' anno 1531,* Firenze 1879.

Πετρακάκος, βλ. B II.

Ἐλ. Πρεβελάκης, *Τὰ βρεταννικὰ κοινοβουλευτικὰ ἔγγραφα καὶ ἡ νεώτερη ἑλληνικὴ ἱστορία,* Θεσσαλονίκη 1960.

Petropoulos, βλ. Z VI.

R.B. Pugh, *The Records of the Colonial and Dominions Offices*, London 1964.

Μ.Β. Σακελλαρίου, «Τὰ ἀγγλικὰ κρατικὰ ἀρχεῖα καὶ ἡ νέα ἑλληνικὴ ἱστορία», *Νέα Ἑστία*, 40 (1946) 654 - 656.

A. Vlianicky, *Bosfor i Cernoje More v XVIIIv.*, Μόσχα 1883.

Ἔκδοση Ὁλλανδικῶν ἀρχειακῶν πηγῶν ποὺ παρουσιάζουν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας :
Bronnen tot de Geschiedenis van den levantschen Handel, I - IV, 'S - Gravenhage 1910 - 1964.

6. *Συλλογὲς πηγῶν*

Ἀναγράφονται ἐδῶ ὁρισμένες γενικὲς συλλογὲς πηγῶν. Ἄλλες συλλογὲς εἰδικότερες βρίσκει ὁ ἀναγνώστης στὶς οἰκεῖες ἑνότητες.

Γεννάδιος Ἀραμπατζόγλου, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη*, Ι - ΙΙ Κωνσταντινούπολη 1933 - 1935.

Ph. D. Apostolopoulos, « 44 documents ecclésiastiques inédits du XVIIIe siècle (Du suppl. Grec 708 de la Bibliothèque Nationale de Paris), *Ἑλληνικά*, 27 (1974), 79 - 123, 304 - 353.

Μ. Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, Κωνσταντινούπολη 1883.

— *Χρονικὰ τοῦ Πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ ναοῦ*, Κωνσταντινούπολη 1884.

— *Κανονικαὶ διατάξεις... τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως*, Ι - ΙΙ, Κωνσταντινούπολη 1888 - 1889.

— *Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας*, Α' Κωνσταντινούπολη 1911.

Γ.Δ. Δημακόπουλος, «Ὁ Κῶδιξ τῶν ψηφισμάτων τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας», *Ἐπετ. τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, 14 (1967), 1970 1 - 204, 15 (1968), 1972 39 - 197.

T. G. Djouvara, *Cent projets de partage de la Turquie (1821 - 1913)*, Paris 1914.

Documents diplomatiques français, 1871 - 1914, Paris 1924 κἑ.

Documents of British Policy (First Series), I, III, IV, VII (ed. Rohan Butler), VIII, XIII, XV (ed. J.P.T. Bury), XVII (ed. Douglas Dakin), London.

Δ. Α. Ζακυθηνός, «Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (1593 - 1798) ἐκδιδόμενα ἐκ Παρισινῶν Κωδίκων», *Ἑλληνικά*, 2 - 6 (1929 - 1933).

— «Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ γράμματα περὶ τῆς μονῆς τῶν Μετεώρων», *Ἑλληνικά*, 10 (1937 - 8), 281 - 306.

Aser Hananel - Eli Eskenazi, *Fontes hebraici ad res oeconomicas socialesque terrarum balcanicarum pertinentes*, I (16ος αἰ.), II (17ος αἰ.), Sofia 1958 - 1960.

E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Romånilor*, 1-19, Bucuresti 1887 - 1912, Seria nova I κἑ. Bucuresti 1962 κἑ.

N. Iorga, *Notices et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, τ. 1 - 3, Paris 1899, τ. 4 Bucarest 1915, τ. 6 Bucarest 1916.

M. Καλινδέρης, *Τὰ λυτὰ ἔγγραφα τῆς Δημ. Βιβλιοθήκης Κοζάνης, 1676 - 1808*, Θεσσαλονίκη 1951.

M. I. Μανούσακας, *Ἀνέκδοτα Πατριαρχικὰ Γράμματα (1547 - 1806)*, Βενετία 1968.

— «Συλλογὴ ἀνεκδότων ἐγγράφων (1578 - 1685) ἀναφερομένων εἰς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας», *Θησαυρίσματα*, 6 (1960) 7 - 112.

Ministère des Affaires Etrangères, *Recueil des Traités, Conventions et Accords*, Athènes 1912 κέ.

Ministero degli Affari Esteri, *I documenti diplomatici italiani*, IX Serie, Roma 1965.

K. Ντόκος, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β' Ἑνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων Ἑνετίας, *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, XXI (1971 - 1972), 43 - 168.

C. Noradounghian, *Recueil des actes internationaux de l'Empire ottoman 1300 - 1902*, I - IV, Paris 1897 - 1902.

Ἀγγ. Σ. Παπαδόπουλος, *Αἱ συνθῆκαι εἰρήνης τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1821 ἕως σήμερον*, I, Ἀθήνα 1968.

A. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, τ. 1 - 5, Πετρούπολη 1891 - 1898.

— *Ἑλληνικὰ κείμενα χρήσιμα τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ρωμουνίας*, Βουκουρέστι 1909.

K. Σάθας, *Ἑλληνικὰ ἀνέκδοτα*, I - II, Ἀθήνα 1867.

— *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, I - VII, Βενετία 1872 - 1894. Πβ. K. Σάθας, AI, 3.

N. Σκοῦφος, *Συλλογὴ τῶν συνθηκῶν, πρωτοκόλλων καὶ διπλωματικῶν ἐγγράφων*, Ἀθήνα 1834.

A. I. Σοῦτσος, *Συλλογὴ τῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν δημόσιον δίκαιον τῆς Ἑλλάδος ἀναγομένων ἐπισήμων ἐγγράφων*, Ἀθήνα 1858.

Στ. Σπανάκης, *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς ἱστορίας*, I - V, Ἡράκλειο 1940 - 1969.

Ch. Strupp, *La situation internationale de la Grèce 1821 - 1917*, Zurich 1918.

I. De Testa, *Recueil des traités de la porte ottomane avec les puissances étrangères depuis le premier traité conclu en 1536 entre Suleyman I et François I jusqu'à nos jours*, I - IX, Paris 1864 - 1898.

II. ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ, ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. *Χρονογραφία*

Ἀνώνυμος, (ἔμμετρο χρονικὸ τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821: **Κ. Ι. Φωτόπουλος,** «Χρονικὸ τοῦ Μεγάλου Σηκωμοῦ τοῦ Γένους», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά,* περίοδος Β′ Ι (17) (1937), 1 - 255).

Βίος Μακαρίου τοῦ Πατμίου (Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη,* III, Βενετία 1872, 504 - 514).

Ἔκθεσις χρονική, Χρονικὸν Ἀθηνῶν (Sp. P. Lambros, *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum,* London 1902).

Τὰ Ἰουδαϊκά, Ζάκυνθος 1861 (ἀνώνυμος· διωγμὸς τῶν Ἑβραίων στὴ Ζάκυνθο στὸ 1712). Ἔμμετρο.

Ἐμμανουὴλ Γεωργιλάς, *Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου,* (G. Wagner, *Carmina graeca Medii aevi,* Lipsiae 1874, 32 - 52). Ἔμμετρο.

Ἀναστάσιος Γόρδιος, *Βίος Εὐγενίου Αἰτωλοῦ* (Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη,* III, Βενετία 1872, 421 - 479).

Καισάριος Δαπόντες, *Χρονογράφος,* (1684 - 1704) (Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη,* III, Βενετία 1872, 1 - 70).

— *Ἱστορικὸς κατάλογος ἀνδρῶν ἐπισήμων* (1700 - 1784) (Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη,* III, Βενετία 1872, 71 - 200).

Ἄνθιμος Διακρούσης, *Διήγησις διὰ στίχων τοῦ δεινοῦ πολέμου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ γενομένου,* Βενετία 1667 (Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης, *Ὁ Κρητικὸς πόλεμος,* Τεργέστη 1908). Ἔμμετρο.

Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων,* Βενετία 1715 (ἔκδ. Χρύσανθου Νοταρᾶ μὲ περικοπές· τὰ περικομμένα τμήματα: Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας* Ι, Πετρούπολη 1891, 231 κέ.).

Ψ./Δωρόθεος, *Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας... εἰς τὴν κοινὴν γλῶτταν μεταγλωττισθὲν παρὰ τοῦ ἱερωτάτου Μητροπολίτου Μονεμβασίας Κυρίου Δωροθέου,* Βενετία 1631 (πρώτη ἔκδ., τελευταία ἔκδοση Βενετία 1818).

Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος, *Status praesens Ecclesiae graecae,* (χ.τ.) 1714.

Μάνθος Ἰωάννου, *Συμφορὰ καὶ αἰχμαλωσία Μορέως,* Βενετία 1779. Τοῦ 1715· ἔμμετρο.

Πέτρος Κατσαΐτης, *Ἱστορία καλουμένη Κλαθμὸς Πελοποννήσου* (Ἐμμ. Κριαρᾶς, *Κατσαΐτης,* Ἀθήνα 1950). Τοῦ 1716· ἔμμετρο.

Ματθαῖος Κιγάλας, *Νέα σύνοψις διαφόρων ἱστοριῶν,* Βενετία 1637.

Τζάνες Κορωναῖος, *Μπούα ἀνδραγαθήματα* (Κ. Σάθας, *Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα* I, Ἀθήνα 1867). Ἔμμετρο.

Κοσμᾶς Θεσπρωτός, *Φυλλάδα τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ* (Y. Tarabout, *Cosmas Thesprotos, complainte d'Ali Pacha,* Paris 1967. Πολυγραφημένο. Νεοελληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Σορβόννης). Ἔμμετρο.

Κυπριανός, *Ἱστορία χρονολογικὴ τῆς νήσου Κύπρου,* Βενετία 1788.

Σέργιος Μακραῖος, *Ὑπομνήματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας* (1750 - 1800), (Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη,* III, Βενετία 1872, 201 - 419).

Λεόντιος Μαχαιρᾶς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου* (R. M. Dawkins, *Recital Concerning the Sweet Land of Cyprous entitled Chronicle, ed. with a translation and Notes,* I - II, Oxford 1932.

Μιχαὴλ τοῦ Γκόρας, (Βενετία 1767· E. Legrand, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire,* Paris 1877, 191 κέ.). Ἔμμετρο.

Μ. Τζάνες Μπουνιαλῆς, *Διήγησις διὰ στίχων τοῦ δεινοῦ πολέμου,* Βενετία 1681 (Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης, *Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος,* Τεργέστη 1908). Ἔμμετρο.

Νεκτάριος πτρχ. Ἱεροσολύμων, *Ἐπιτομὴ ἱεροκοσμικῆς ἱστορίας,* Βενετία 1677.

Γρηγόριος Παλαμήδης, (E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire,* I, Paris 1913, 183 κέ.). Ἔμμετρο.

Παντζελιός, *Ριμάδα τοῦ Δασκαλογιάννη* (Β. Λαούρδας, *Ἡ Ριμάδα τοῦ Δασκαλογιάννη,* Ἡράκλειο 1947). Ἔμμετρο.

Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία (*Historia politica et patriarchica Constantinopoleos. Epirotica,* ἐκδ. I. Bekker, Bonn 1849, 78 - 204).

Δημήτριος Προκοπίου, *Ἐπιτετμημένη ἐπαρίθμησις τῶν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα λογίων Γραικῶν καὶ περὶ τῶν ἐν τῷ νῦν αἰῶνι ἀνθούντων* (τοῦ 1720· A. Fabricius, *Bibliotheca graeca,* II, Ἀμβοῦργο 1722, 769 κέ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη,* III, Βενετία 1872, 480 - 503).

Σερραϊκὸ Χρονικὸ (Π. Πέννας, «Α' Χρονικὸν τῶν Σερρῶν τοῦ Παπασυναδινοῦ, μετ' εἰσαγωγικῆς μελέτης. Β' Θρῆνος ἐπὶ τῇ Ἁλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Παπασυναδινοῦ, μετ' εἰσαγωγικῆς μελέτης» *Σερραϊκὰ Χρονικά,* I, Ἀθήνα 1938).

Μανόλης Σκλάβος, *Ἡ συμφορὰ τῆς Κρήτης* (Φ.Κ. Μπουμπουλίδης, *Ἡ Συμφορὰ τῆς Κρήτης τοῦ Μανόλη Σκλάβου,* Ἀθήνα 1955). Ἔμμετρο.

Ἀθανάσιος Σκληρός, *Κρητικὸς Πόλεμος* (Κωνσταντῖνος Σάθας, *Ἑλληνικὰ ἀνέκδοτα,* τ. β', Ἀθῆναι 1867· Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης, *Ὁ Κρητικὸς πόλεμος,* Τεργέστη 1908). Ἔμμετρο στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά.

Π. Σκουζὲς (Γ. Βαλέτας, *Χρονικὸ τῆς σκλαβωμένης Ἀθήνας,* Ἀθήνα 1948).

Ἄγγελος Σουμάκης, *Διήγησις τοῦ ρεμπελιοῦ τῶν ποπολάρων* (Κ. Σάθας, *Ἑλληνικὰ ἀνέκδοτα,* I, Ἀθήνα 1867 καὶ αὐτοτελῶς).

Σταυρινὸς Βεστιάρης, *Ἀνδραγαθίες τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀνδρειοτάτου Μιχαὴλ Βοεβόδα* (E. Legrand, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire,* Paris 1877, 28 κέ.). Ἔμμετρο.

Κωνσταντίνος Τζουκαλάς, *Ἱστορία τοῦ Βεζὺρ Ἀλῆ Πασᾶ, (*ἐκδ. Φ. Σεγκούνη, *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά,* 9, 1934, 3 κἑ.). Ἔμμετρο.

Ἀθανάσιος Ὑψηλάντης, *Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν,* Κωνσταντινούπολη 1870· (φωτοστατικὴ ἔκδοση, Ἀθήνα 1971).

Χατζῆ Σεχρέτης, *Ἀληπασιὰς* (Κ. Σάθας, *Ἱστορικαὶ Διατριβαί,* Ἀθήνα 1870). Ἔμμετρο.

Χρονικὸ Γαλαξειδιοῦ (Κ. Σάθας, *Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου,* Ἀθήνα 1865· Γ. Βαλέτας, Ἀθήνα 1944).

Χρονικὸ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (ἐκδ. Γ. Ζώρα, Ἀθήνα 1958).

Χρονικὸ Χειλᾶ (Hopf, *Chroniques grecoromanes,* Berlin 1837, 346-358· γιὰ τὸ μοναστήρι τοῦ ἁγ. Θεοδώρου στὰ Κύθηρα).

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ. (Γενικὴ βιβλιογραφία). Γ. Ν. Χατζηδάκις, *Διάλεξις περὶ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου,* Ἀθήνα 1910· Χρυσ. Παπαδόπουλος, «Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑλληνικῆς χρονογραφίας τοῦ ις' αἰῶνος», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος,* 9 (1912), 410 κἑ.· D. Russo, «Cronica de la 1570. Turcograecia lui Crusius. Cronografele lui Dorotei si Cigala. Cronografe românesti» (= D. Russo, *Studi istorice qrecoromâne,* I, Bucuresti 1939 51 κἑ.)· Μ. Μανούσακας, *Ἡ Ἐπιτομὴ τῆς ἱεροκοσμικῆς ἱστορίας τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων καὶ αἱ πηγαὶ αὐτῆς,* Ἡράκλειο 1947· Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ἐμμανουὴλ Κωνσταντῖνος καὶ Μαρῖνος Τζάνες Μπουνιαλῆς», *Κρητικὰ Χρονικά,* Ι (1947), 123 κἑ.· Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica,* I, Berlin 1958, 203 κἑ. Δ. Β. Οἰκονομίδης, «Χρονογράφου τοῦ Δωροθέου τὰ Λαογραφικά», *Λαογραφία,* 18 (1958), 113 - 243, 19 (1960), 3 - 96· Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, *Τὸ Χρονικὸ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (τοῦ Βαρβερινοῦ ἑλλην. κώδικα III) καὶ τὸ ἰταλικό του πρότυπο,* Θεσσαλονίκη 1960· J. Irmscher, «Bemerkungen zu den Venezianer Volksbüchern», *Probleme der neugriechische Litteratur,* III, Berlin 1960, 1444 κἑ.· Λ. Βρανούσης, *Χρονικὰ τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἠπείρου, Α' Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα,* Γιάννενα 1962. Ι. Ν. Lebedev, «Pozdine greceskie hroniki i ih russkie i vostocnye perevody», *Palestinskij Sbornik,* 18 (81), 1968, 1 - 140.

2. *Ἐνθυμήσεις - Ἐπιγραφικὰ κείμενα*

Ὑπάρχουν πολλὲς δημοσιεύσεις ἐνθυμήσεων, αὐτοτελεῖς ἢ ἐνσωματωμένες σὲ καταλόγους χειρογράφων καὶ ἄλλα δημοσιεύματα· ἐδῶ σημειώνουμε ἐνδεικτικὰ τὶς ἑξῆς συλλογές :

Σπ. Λάμπρος, «Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη», *Νέος Ἑλληνομνήμων,* 7 (1910), 113 - 313.

Σπ. Λάμπρος - Κ. Ἄμαντος, *Βραχέα Χρονικά,* Ἀθήνα 1932.

Δ. Σάρρος, «Παλαιογραφικὸς ἔρανος», *Φιλολ. Σύλλ. Παρνασσός,* 33 (1914), 101 κἑ.

— «Ἠπειρωτικαὶ ἐνθυμήσεις», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά,* 12 (1937), 104 κἑ.

Ἀθηναγόρας, «Νέος Κουβαρᾶς», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, 4 (1929), 1 κέ.
Χρ. Σούλης, «Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐνθυμήσεις ἠπειρωτικαί», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, 9 (1934), 81 κέ.
Π. Πουλίτσας, «Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς Βορείου Ἠπείρου», *ΕΕΒΣ*, 5 (1928), 53 - 99.
Μ. Καλινδέρης, *Ἱστορικὰ σημειώματα ἐκ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας*, Πτολεμαΐδα 1939.
Ἀρχ. Γ. Κωνσταντινίδης, περ. *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, 1939.
P. Schneider, *Studien zu βραχέα χρονικά*, München, Miscellanea Byzantina Monacensia, 1967.

Ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις ἐπιγραφικῶν χαραγμάτων μνημονεύουμε :

Α. Ὀρλάνδος - Λ. Βρανούσης, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος*, Ἀθήνα 1973.

3. *Περιηγήσεις, Ἀπομνημονεύματα, Ἐφημερίδες, Ὑπομνήματα*

Ἀνδρέας Ἀργυρὸς (Κ. Δυοβουνιώτης, *Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν*, II (1936), 270 κέ.).
Ἰωσὴφ Γεωργιρίνης (*A Description of the Present State of Samos, Nicaria, Patmos and Mount Athos*, London 1678· «Description de Samos...», *Nouvelles Annales des Voyages*, 25 (1825), 182 κέ., ἑλληνικὴ μετάφραση, Ἐπ. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, II, Σάμος 1881, 35 κέ. Τὸ πρωτότυπο δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ).
Καισάριος Δαπόντες, *Δακικαὶ Ἐφημερίδες* (E. Legrand, *Ephimérides Daces ou Chroniques de la Guerre de Quatre ans (1736 - 1739) par Constantin Dapontès*, I - III, Paris 1880 - 1888).
Ἰωάννης Θολοΐτης (Κ. Δυοβουνιώτης, *Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν*, 2 (1936), 270 κέ.).
Καλλίνικος Δ΄, πτρχ. (μερικὲς δημοσιεύσεις τῶν χρονικῶν του, πεζῶν καὶ ἔμμετρων, καὶ τῶν ἐφημερίδων του : Γ. Δεληγιάννης, *ΔΙΕΕ*, Ι (1928), 52 κέ. Β. Σχουβαρᾶς, *Τὸ παλιότερο ἀρματολίκι τοῦ Πηλίου*, Βόλος 1960· «Νικόλαος Κριτίας», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, 9 (1960), 53 κέ. *Στηλιτευτικὰ κείμενα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος*, ἀνάτ. ἀπὸ τὰ *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, Ἀθήνα 1967).
Κωνσταντῖνος Καρατζᾶς, *Ἐφημερίδες* (Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς στὸν Hurmuzaki, *Documente*, 13, Βουκουρέστι 1909, 77 κέ.).
Ἰωάννης Καρυοφύλλης, *Ἐφημερίδες τῶν συμβάντων ἀπὸ τοῦ ͵αχος' σωτηρίου ἔτους ἕως τοῦ ͵αχπθ' ἰδιόχειροι* (Π. Ζερλέντης, *ΔΙΕΕ*, 3 (1890), 27 κέ.).
Παναγιώτης Κοδρικᾶς, *Ἐφημερίδες* (Α. Ἀγγέλου, *Παναγιώτης Κοδρικᾶς Ἐφημερίδες*, Ἀθήνα 1963).
Εὐστάθιος Μαρίνος (Buchon, *Nouvelles Recherches historiques sur la Principauté Française de Morée*, I, Paris 1845, 296 κέ. ἔκθεση γιὰ τὴ Λευκάδα γραμμένη στὰ 1602, ἰταλικά).

Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, *Ἐφημερίδες (1682 - 1687).* (Α. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς στὸν Hurmuzaki, *Documente,* 13, Βουκουρέστι 1909, Ι κέ.).

Μελέτιος ὁ Τενέδιος, *Ἱστορικὸν ἀπομνημόνευμα* (τοῦ 1769· ἐκδ. Γ. Ἀριστείδη, *Πανδώρα,* II (1861), 572 κέ.).

Ἰωάννης Μπενιζέλος, *Ἐφημερίδες* (1754 - 1800) (Ε. Σταματιάδης, *Οἱ Καταλανοί,* Ἀθήνα 1896, 281 κέ.· Δ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν,* Ι, Ἀθήνα 1891, 99 κέ. Θ. Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν,* II, Ἀθήνα 1902, 277 κέ.).

Ἰγνάτιος Ναζιανζοῦ (Μ. Γεδεών, *Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας,* Ι· Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων,* II, Ι κέ.· *Θρακικά,* 2 (1929), 66 κέ. Μερικὴ ἔκδοση τοῦ ἀπομνημονεύματος).

Νικήτας Νηφάκος (*Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα,* ἐκδ. Σ. Κουγέα Ἀθήνα 1964).

Παναγῆς Σκουζὲς (Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν,* II, Ἀθήνα 1902, 328 κέ.· Γ. Βαλέτα, *Τὸ χρονικὸ τῆς σκλαβωμένης Ἀθήνας,* Ἀθήνα 1948. Γραμμένο στὰ 1841· ἀναφέρεται στὴν τουρκοκρατούμενη Ἀθήνα).

4. *Γεωγραφία*

Κοσμᾶς Θεσπρωτός, *Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου* (ἐκδ. Ἀθαν. Χ. Παπαχαρίση, Γιάννενα 1964).

Ι. Λεονάρδος, *Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας χωρογραφία,* 1η ἐκδ. Πέστη 1836.

Μελέτιος, *Γεωγραφία παλαιά τε καὶ νέα,* Βενετία 1728 (2η ἐκδ. Ἄνθιμου Γαζῆ, I - III, Βιέννη 1807).

Διονύσιος Πύρρος, *Γεωγραφία Μεθοδική,* Βενετία 1818 (2η ἐκδ. Ναύπλιο 1834).

Γεώργιος Φατσέας, *Γραμματικὴ Γεωγραφική,* I - II, Βενετία 1760 (μετάφραση ἰταλικῆς μετάφρασης τῆς *Geography anatomized,* London 1693 τοῦ Patrick Gordon· ὁ Φατσέας ἔχει ὁρισμένες προσθῆκες γιὰ τὶς ἑλληνικὲς περιοχές).

Ἀργύρης Φιλιππίδης, *Γεωγραφία Μερική,* (ἀποσπάσματα ὁ Γ. Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἀγιᾶς,* Ἀθήνα 1960).

Δανιὴλ Φιλιππίδης - Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, *Νεωτερικὴ Γεωγραφία,* Βιέννη 1917 (Τὸ σχετικὸ μὲ τὴν Ἑλλάδα τμῆμα : Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ (ἐπιμέλεια), Δανιὴλ Φιλιππίδης - Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, *Γεωγραφία Νεωτερική. Περὶ Ἑλλάδος,* Ἀθήνα, Ἑρμῆς 1970).

Ἀθανάσιος Ψαλίδας, *Γεωγραφία,* (μερικὴ ἔκδοση: Γ. Χαριτάκης, *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά,* 6 (1931), 32 κέ.).

III. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΕΣ

Γενικὴ συναγωγὴ τῶν βιβλιογραφιῶν ἔχει δώσει ὁ **Γ. Ι. Φουσάρας**, *Βιβλιογραφία τῶν ἑλληνικῶν Βιβλιογραφιῶν, 1791 - 1947*, Ἀθήνα 1961. Βλ. ἐπίσης τὴ σχετικὴ ἑνότητα («Bibliographies» 1 - 8) στό: **C. Th. Dimaras - C. Koumarianou - L. Droulia**, *Modern Greek Culture. A Selected Bibliography*, 3η ἔκδ., Ἀθήνα 1970.

1. *Βιβλιογραφίες ἐθνικὲς*

α) ΙΕ′ αἰ. — 1863

E. Legrand, *Bibliographie Hellénique:* ιε′ - ιστ′ αἰ., I - IV, Παρίσι, 1885 - 1906· ιζ′ αἰ., I - V, Παρίσι 1894 - 1903· ιη′ αἰ., 1 - 2 (συμπληρωμένο καὶ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν L. Petit καὶ τὸν H. Pernot), Παρίσι 1918 - 1928.

Γ. Λαδᾶς - Α. Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰώνα*, Ἀθήνα 1964.

— *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791 - 1795*, Ἀθήνα 1970.

Β. Α. Ραστέ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιόγραφία 1791 - 1799*, Ἀθήνα 1969.

Φίλιππος Η. Ἠλιού, *Προσθῆκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α′ Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515 - 1799)*, Ἀθήνα 1973.

Γιὰ τὶς ἄλλες προσθῆκες στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Legrand βλ. Λαδᾶς - Χατζηδῆμος καὶ Ἠλιού.

Δ. Σ. Γκίνης - Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 - 1863*, I - III Ἀθήνα 1939 - 1957.

Τὸ περιοδικὸ *Ὁ Ἐρανιστὴς* 1 (1963) κέ. δημοσιεύει συστηματικὰ προσθῆκες καὶ διορθώσεις στὴ Βιβλιογραφία Γκίνη - Μέξα. Τῆς ἴδιας Βιβλιογραφίας ἔχουν ἐκδοθεῖ μιὰ ἀλφαβητικὴ ἐπιτομή: *Ἀλφαβητικὴ ἀναγραφὴ τῶν τίτλων τῆς Βιβλιογραφίας Γκίνη - Μέξα (1800 - 1863)*, ἐπιμέλεια: Ἐμμ. Ι. Μοσχονᾶς, Ἀθήνα, Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, 1968, καθὼς καὶ οἱ πίνακες ἐκδοτῶν καὶ τόπων ἔκδοσης: *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία Δ. Γκίνη - Β. Μέξα (1800 - 1863). Πίνακες ἐκδοτῶν καὶ τόπων ἐκδόσεως*, ἐπιμέλεια: Δήμητρα Σχ. Πικραμένου - Ἰωάννα Ζαμπάφτη, Ἀθήνα, Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1971. Γιὰ τὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ τύπο τῶν χρόνων ποὺ καλύπτει ἡ Βιβλιογραφία Γκίνη - Μέξα:

Δ. Σ. Γκίνης, *Κατάλογος ἑλληνικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν 1811 - 1863*, 2η ἔκδ., Ἀθήνα, Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, 1967.

Πβ. ΒΙΙΙ, ΔΙV, Θ.

β) 1863 κέ.

Γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ τέρμα τῆς Βιβλιογραφίας Γκίνη - Μέξα σημειώνονται τὰ ἀκόλουθα (σὲ ἀλφαβητικὴ τάξη):

Bulletin analytique de la Bibliographie hellénique (ἐκδ. τοῦ Institut Français d'Athènes), Ἀθήνα 1945 κέ.

Δελτίον ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας (ἐκδ. Ὑπουργείου Προεδρ. Κυβερνήσεως, Ὑπηρεσία Τύπου), Ἀθήνα 1959 κέ.

Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (ἔκδοση τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος) Ι - Χ, Ἀθήνα 1930 - 1938.

Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (ἐπιμέλεια Κ. Καιροφύλα), Ι - IV, Ἀθήνα 1946 - 1950.

Γ. Θ. Ζώρας - Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Δελτίον Νεοελληνικῆς Φιλολογίας*, Ἀθήνα 1960 κέ.

Ν. Πολίτης, «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία - Κατάλογος τῶν ἐν Ἑλλάδι ἢ ὑπὸ Ἑλλήνων ἀλλαχοῦ ἐκδοθέντων βιβλίων ἀπὸ τοῦ ἔτους 1907», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς*, 3 (1906 - 7) 393 - 540· στὸ ἴδιο 6 (1909 - 10), 139 - 612 (1907 κέ.)· 1911 - 1920 (μέρος Ι καὶ ΙΙ), Θεσσαλονίκη 1927 - 1930 (ἐκδ. Στ. Κυριακίδη).

Γιὰ τὰ ἑλληνόφωνα ἔντυπα μὲ μὴ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες καὶ γιὰ τὰ μὴ ἑλληνόφωνα ἔντυπα μὲ ἑλληνικούς χαρακτῆρες, βλ. τὰ ἀκόλουθα:

E. Dallegio D'Alessio, «Bibliographie analytique d'ouvrages religieux en grec imprimés avec des caractères latins», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 9 (1961), 385 - 499.

Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, «Ξενόγλωσσα κείμενα μὲ ἑλληνικὴ γραφή», *Ὁ Ἐρανιστής*, 10 (1972), 69 - 111 (χειρόγραφα καὶ ἔντυπα).

S. Salaville - E. Dallegio, *Karamanlidika: Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs*, I, 1584 - 1850, Athènes 1958.

2. *Βιβλιογραφίες τοπικὲς*

Ph. Argenti, *Bibliography of Chios*, Oxford 1940.

Σπ. Ἀσδραχὰς - Β. Π. Παναγιωτόπουλος, *Βιβλιογραφία μονοφύλλων ἀπὸ τὸ ἀρχειοφυλακεῖον Λευκάδος (1800 - 1863)*, Ἀθήνα, Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, 1966.

Γ. Βαλέτας, *Αἰολικὴ Βιβλιογραφία*, 1566 - 1939, Μυτιλήνη 1939.

Ν. Α. Βέης, «Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν λογοτεχνικὴν βιβλιογραφίαν τῆς Σμύρνης κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, ΙΙ, 38 κέ.

Ι. Γ. Γιαννόπουλος, «Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, 1 (1968), 385 - 436.

Irénée Doens, «Bibliographie de la Sainte Montagne de l'Athos», *Le Millénaire du Mont Athos 963 - 1963*, II, Venezia, Fondazione Giorgio Cini, 1964, 337 - 495.

Λουκία Δρούλια, *Σχεδίασμα Ἠπειρωτικῆς Βιβλιογραφίας*, Ἀθήνα, Κέν-

τρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, 1964 (ὅπου καὶ ἀναγραφὴ τῶν προγενεστέρων βιβλιογραφιῶν τῆς περιοχῆς).

L. Fumagaldi, *Bibliografia Rodia*, Firenze 1937, (πβ. E. Armao, «Aggiunte e correzioni», *La Bibliografia*, 46, 1944).

Κ. Η. Ἠλιόπουλος, *Βιβλιογραφία τῆς πελοποννησιακῆς λαογραφίας καὶ γλωσσολογίας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1833*, Ἀθήνα 1937.

Σωζ. Θωμόπουλος, *Τὰ περὶ Ἀθηνῶν συγγραφέντα ἔργα. Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις (1675 - 1974)*, Ἀθήνα 1974.

Δ. Καλογερόπουλος, *Κερκυραϊκὴ Βιβλιογραφία*, 1900 - 1930, Ἀθήνα 1935.

— *Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῆς νήσου Εὐβοίας καὶ τῶν Θεσσαλικῶν Σποράδων*, 1471 - 1937.

Ν. Κυριαζῆς, *Κυπριακὴ Βιβλιογραφία*, Λάρνακας 1935.

Κ. Θ. Λάππας, «Συμβολὴ στὴν Καλαβρυτινὴ βιβλιογραφία», *Μνήμων*, 1 (1971).

E. Legrand - H. Pernot, *Bibliographie Ionienne du 15e siècle à 1900*, I - II, Paris 1910.

Μ. Ι. Μανούσακας, βλ. Β III καὶ Δ IV.

Ν. Μαυρῆς, *Δωδεκανησιακὴ βιβλιογραφία*, I, Ἀθήνα 1965.

Ε. Μιχαηλίδης, *Ἑλληνικὴ τῆς Αἰγύπτου βιβλιογραφία, 1853 - 1966*, Ἀλεξάνδρεια 1966.

Κ. Μ. Μιχαηλίδης, *Συμβολὴ στὴν Αἰολικὴ βιβλιογραφία*, Ἀθήνα 1940.

Χρ. Μυρίδης, «Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Πόντου, *Ἀρχεῖον Πόντου*, 10 (1940).

I. Doens - Χ. Κ. Παπαστάθης, «Νομικὴ Βιβλιογραφία Ἁγίου Ὄρους 1912 - 1969», *Μακεδονικά*, 10 (1970) 191 - 240.

Δ. Πασχάλης, *Κυκλαδικὴ βιβλιογραφία*. Α΄: *Σίφνος*, Ἀθήνα 1939· Β΄: *Μῆλος - Κίμωλος*, Ἀθήνα 1940· Γ΄: *Σίκινος - Σέριφος*, Ἀθήνα 1940.

Μ. Κ. Πετρόχειλος, βλ. Β III, 6.

Nakis Pierris, *Bibliographie Ionienne. Supplément à la description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs des Sept - Iles ou concernant ces îles du quinzième siècle à l'année 1900 par Emile Legrand*, Athènes 1966.

Ν. Ι. Ροζάκος, *Συμβολὴ στὴν Λακωνικὴ βιβλιογραφία*, 1800 - 1930, Ἀθήνα 1933.

Μ. Σκευοφύλαξ, *Συμαϊκὴ βιβλιογραφία*, Πειραιὰς 1940.

Ε. Β. Σπαχῆς, *Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν Βιβλιογραφίαν 1554 - 1966*, Ἀθήνα 1966.

Γ. Κ. Σπυριδάκης, «Βιβλιογραφία Κρητικῆς Βιβλιογραφίας καὶ γλωσσολογίας συγχρόνου γλώσσης», *Μύσων* 3 (1934) 29 κἑ., 7 (1939), 95 κἑ.

Μ. Σταμούλης, «Συμβολὴ εἰς τὴν Θρακικὴν Βιβλιογραφίαν», *Θρακικά*, ἔκτακτο τεῦχος 1931, παράρτ. 3ου τόμου, Ι κἑ.

Ν. Β. Τωμαδάκης, βλ. Β III, Ζ III.

Γ. Ι. Φουσάρας, *Εὐβοϊκὴ Βιβλιογραφία* (1473 - 1958), Ἀθήνα 1955 - 1958.

— «Συμβολὴ εἰς τὴν Εὐβοϊκὴν Βιβλιογραφίαν 1620 - 1936», *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*, 2 (1936).

'Αθ. Φωτόπουλος, «Γορτυνιακή Βιβλιογραφία», *Γορτυνιακά*, 1 (1972), 419 - 482.

Ι. Κ. Χασιώτης, *Θεσσαλική Βιβλιογραφία. Πρώτη καταγραφή (1636 - 1972)*, Βόλος 1971.

'Αθ. Χατζηδήμος, *Βιβλία τῆς Σμύρνης*, 'Αθήνα 1948.

— «Σμυρναϊκή Βιβλιογραφία. Μέρος δεύτερον (1856 - 1876)», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, 5 (1952), 295 - 354.

— «Σμυρναϊκή Βιβλιογραφία. Μέρος τρίτον (1877 - 1894)», *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 6 (1955), 381 - 437.

3. *'Ανασκοπήσεις καὶ βιβλιογραφίες δημοσιευμάτων γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία*

Μιὰ γενικὴ ἀνασκόπηση τῶν νεοελληνικῶν ἱστορικῶν σπουδῶν μὲ ἐπίκεντρο τὴ νεότερη 'Ελλάδα ἔχει δώσει ὁ Μ.Β. Σακελλαρίου, «Νεοελληνικὲς ἱστορικὲς σπουδές», *Νέα 'Εστία* 33 (1943) 26 κέ. (σὲ πολλὲς συνέχειες στὸν ἴδιο τόμο). Κανονικὴ παρακολούθηση τῶν δημοσιευμάτων σχετικὰ μὲ τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία γίνεται ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Δελτίον τῆς 'Ιστορικῆς καὶ 'Εθνολογικῆς 'Εταιρείας τῆς 'Ελλάδος* (νέα σειρά), Ι (1956) κέ. Διαβαλκανικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι ἡ *Bibliographie Balkanique*, I - VIII, Paris 1931 - 1938 τοῦ L. Savadjan καὶ ἡ *Bibliographie d'études balkaniques*, I (Sofia 1968) κέ. ποὺ ἐκδίδει τὸ *Institut d'Etudes Balkaniques* τῆς Βουλγαρικῆς 'Ακαδημίας 'Επιστημῶν. Γιὰ τὰ ἑλληνικὰ δημοσιεύματα τῶν ἐτῶν 1950 - 1969 βλ. :

Quinze ans de bibliographie historique en Grèce, 1950 - 1964 avec un annexe pour 1965, Athènes, Comité National Hellénique de l' Ass. Internationale d'Etudes du Sud-Est Européens 1966.

Cinq ans de bibliographie historique en Grèce (1965 - 1969) avec un supplément pour les années 1950 - 1964, Athènes 1970 καὶ *Quatre ans de bibliographie historique en Grèce 1970 - 1973*, Athènes 1974 (Κέντρον Νεοελληνικῶν 'Ερευνῶν).

Μνημονεύουμε ἀκόμη τὶς ἑξῆς θεματικὲς ἢ χρονολογικὲς βιβλιογραφικὲς συναγωγές :

G. Bengesco, *Essai d'une notice bibliographique sur la question d' Orient*, Bruxelles 1897.

G. Charitakis, *Bibliographie d'ouvrages en langues étrangères sur l'économie hellénique contemporaine*, Athènes 1942.

L. Droulia, ΣΤ III.

P. L. Horecky (editor), *Southeastern Europe. A Guide to basic Publications*, The University of Chicago Press, Chicago - London, 213 - 328.

Σωζ. Θωμόπουλος, *Στρατιωτικὴ βιβλιογραφία. 'Αναγραφὴ τίτλων αὐτοτελῶν ἔργων*, 'Αθήνα 1969.

M. Th. Lascaris, «La littérature historique grecque, 1921 - 1927», *Bulletin d'information historique en Europe Orientale* I (Varsovie 1928), 9 - 18.

— «La littérature historique grecque. 1928 - 1930», ὅ.π. IV (1931) 5 - 12.

Δ. Μηλιαράκης, *Νεοελληνική γεωγραφική φιλολογία, ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1800 - 1899 γεωγραφηθέντων ὑπὸ Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1889.

Β. Δ. Μυστακίδης, *Νεοελληνικὴ γεωγραφικὴ Φιλολογία. Κρίσεις, διορθώσεις, προσθῆκαι*, Κωνσταντινούπολη 1890.

Peter Topping, «Greek historical writing on the Period 1453 - 1914», *Journal of Modern History*, 33 (1961) 157 - 173.

Sh. H. Weber, «Modern Greek History in the Gennadeion», *Journal of Modern History*, II (1930), 612 - 628.

— «Further Additions to Modern Greek historical Material in the Gennadeion in Athens, 1937 - 1949», ὅ.π. 22 (1950), 250 - 266.

Μιχ. Χουλιαράκης, βλ. Β IV 1.

Πβ. Α Ι, Β Ι, Β ΙΙΙ, ΣΤ.

Γιὰ τὰ δημοσιεύματα σὲ σύμμεικτους τόμους βλ. :

Παν. Μουλλᾶς, *Βιβλιογραφία Ἑλληνικῶν Συμμείκτων*, Ἀθήνα, Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, 1969 (2η ἐκδ.).

4. *Βιβλιογραφίες Περιηγητῶν*

Φ. Π. Ἀργέντης - Στ. Κυριακίδης, *Ἡ Χίος παρὰ τοῖς γεωγράφοις καὶ περιηγηταῖς*, Ι - ΙΙΙ, Ἀθήνα 1946.

E. Armao, βλ. Α ΙΙΙ 2 (Fumagaldi), Β ΙΙΙ ζ′.

Ἑλένη Βουραζέλη, *Ὁ βίος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ξένων περιηγητῶν*, Ι, Ἀθήνα 1939.

E. G. Cox, *A reference guide to the Literature of travel, I : The Old World*, Seatle 1935.

Bistra A. Cvetkova, *Frenski p'tepisi za Balkanite, XV - XVIII* v. (Cuzdi p'telisi za Balkanite, no 1), Sofia 1975.

Λουκία Δρούλια καὶ ἄλλοι, *Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, Ἀθήνα 1968.

H. Hauser (éd), *Voyage en Levant de Philippe du Fresne - Canaye, 1573* (Recueil des Voyages et Documents..., τόμος XVI, 1887, Appendice).

N. Iorga, *Les voyageurs français dans l'Orient européen*, Paris 1928.

— *Une vingtaine de voyageurs dans l'Orient européen*, Paris 1928.

Κ. Καιροφύλας, «Ξένοι περιηγηταὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοῦ ιβ′ αἰῶνος μέχρι τοῦ 1820», *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, Ι - ΙΙΙ (1947 - 1949).

M. Lebel, *Le voyage en Grèce. Bibliographie des voyageurs français en Grèce au XXe s. (1900 - 1968)*, Sherbrooke 1969.

E. Lovinesco, *Les voyageurs français en Grèce au XIXe siècle (1800 - 1900)*, Paris 1904.

E. Malakis, *French travellers in Greece (1770 - 1820)*, Philadelphia 1925.

P. Matković, «Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka», *Rad Jugosl. Akademije znanosti i umjetnosti* (Zagreb), LVI (1881), LXII (1882), LXXXIV (1887), CXXII (1892), CXXIV (1895), CXXIX (1896), CXXX (1897), CXXXVI (1898).

A. Matkovski, «Bibliografija na patopisi za Balkanskot poluostrov vo vreme na turskoto vladenie. Del prvi od 1371 de 1600. Del vtori od 1600 do 1900», *Glasnik*, XV/1 καὶ 2 (Skopje 1971).

P. Morphopoulos, *L'image de la Grèce chez les voyageurs français*, Baltimore 1947.

F. Nève, *Voyageurs, savants et artistes sur le sol de la Grèce*, Bruxelles 1860.

Αἰκατ. Παπαδάκη, «Οἱ περιηγηταὶ καὶ ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τοῦ ιδ' καὶ ιε' αἰ.», *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ἄμαντον*, Ἀθήνα 1940.

Π. Σ. Παρασκευαΐδης, *Οἱ περιηγηταὶ γιὰ τὴ Λέσβο*, Ἀθήνα 1973.

Δ. Π. Πασχάλης, «Περιηγηταὶ ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ ιδ' μέχρι τοῦ κ' αἰῶνος», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, 4 (1964) 231 - 325.

Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα*, Α - Γ, Ἀθήνα 1970 - 1975.

H. Reynald de Simony, «Un demi-millénaire de périégèse chypriote (1450 - 1960), *Πρακτικὰ τοῦ Τρίτου Διεθνοῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου*, Γ' - Ι, Λευκωσία 1973, 319 - 327.

Α. Α. Σταμούλης, «Ταξεῖδια εἰς Θράκην», *Θρακικά*, 6 (1935).

Voyageurs Français en Grèce 1830 - 1930 (πολυγραφημένο. Νεοελληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Σορβόννης).

S. Weber, *Voyages and travels in the Near East during the XIX Century*, Princeton 1952.

— *Voyages and travels in Greece, the Near East and adjacent regions previous to the year 1801*, Princeton 1953.

Προσθῆκες: Α Ι 2: Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀφορώντων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης. Τόμος Α'. Ἔγγραφα τῆς περιόδου ἐτῶν 1657 - 1672*, Ἡράκλειο 1975. Α Ι 4: J. A. Nicolopoulos, *Inventaire du fonds grec au Quai d'Orsay: Correspondance politique 1707 - 1833. Mémoires et documents 1821 - 1862, Athènes*, KNE/EIE, 1975. Α ΙΙΙ 1: Νότα Μποζάνα-Κούρου κ.ἄ., «Παράρτημα Εὐβοϊκῆς Βιβλιογραφίας. Προσθῆκαι, διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις εἰς τὴν "Εὐβοϊκὴν Βιβλιογραφίαν" Γ.Ι. Φουσάρα», *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*, 20 (1975), 467-541. Α ΙΙΙ 2: Φ. Κ. Φάλμπος, «Συμβολὴ στὴν Μικρασιατικὴ βιβλιογραφία», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, 13 (1967), 401-434.

Β'

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

I. ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ, ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΑ

J. Ancel, «L'unité balkanique», *Revue Internationale des études balkaniques*, I (1934), 117 - 139. Βλ. καὶ Β II.

G. Arvanitakis, *Quelques témoignages sur l'Hellénisme de la Thrace*, Genève 1919.

Pierre Birot - Jean Dresch, *La Méditerranée et le Moyen Orient*, I - II, Paris 1953, 1956.

A. Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, I - II, Wien 1854.

Π. Γρίσπος, *Δασικὴ ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος. Ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος μέχρι τοῦ 1971*, Ἀθήνα 1973.

G. B. Cavvadias, *Pasteurs nomades méditerranéens: Les saracatsans de Grèce*, Paris 1965.

J. Cvijic', *Remarques sur l'ethnographie de la Macédoine*, 2e éd. Paris 1907.

— *La Péninsule balkanique*, Paris 1918.

Β. Δ. Ζῶτος ὁ Μολοσσός, *Ἠπειρωτικαὶ μελέται*, τόμος Δ'. Τεύχη Α' - Ε': *Δρομολόγιον τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου*, Ἀθήνα 1878 - 1903.

Carsten Höeg, *Les saracatsans, une tribu nomade grecque*, I - II, Paris - Copenhague, 1925 - 1926.

A. Ichircoff, *Etudes sur l'ethnographie des Slaves de Macédoine*, Paris 1908.

Ἀντ. Κεραμόπουλλος, *Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι*, Ἀθήνα 1939.

Γ. Κόλλιας, *Ἱστορικὴ γεωγραφία τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, Ἀθήνα 1969 (2η ἐκδ.).

Παν. Κουγιτέας, *Πραγματεία τοπογραφική, ἱστορικὴ καὶ ἐθνολογικὴ τῆς Ἄνω Ἀλβανίας ἢ Ἰλλυρίας, Κάτω Ἀλβανίας ἢ Ἰλλυρίας καὶ Ἠπείρου*, Ἀθήνα 1905.

Εὐλόγιος Κουρίλας, *Ἱστορικὴ Βιβλιογραφία. Τὰ φυτικὰ καὶ αἱ συναφεῖς ἐν Ἑλλάδι ἐπιστῆμαι ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ παρόντος*, I - II, Ἀθήνα 1938 - 1941.

Στ. Κυριακίδης, *Τὰ βόρεια ἐθνολογικὰ σύνορα τοῦ ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1946.

B. Kayser, *Géographie humaine de la Grèce*, Paris, 1964.

Gerhard Kip, *Thessalische Studien. Beiträge zur politischen Geographie, Geographie, Geschichte und Verfassung der thessalischen Landschaften*, Halle 1910.

E. Kirsten - W. Kraiker, *Griechenlandkunde: Ein Führer zu klassischen Städten*, 2η ἐκδ. Heidelberg 1956.

B. Kolocotronis, *La Macédoine et l'Hellénisme. Etude historique et ethnologique,* Paris 1919.

'Αντώνιος Μηλιαράκης, *'Οδοιπορικὰ Μακεδονίας, 'Ηπείρου καὶ Θεσσαλίας κατὰ τὸν Emile Isambert,* 'Αθήνα 1878.

— *Γεωγραφία πολιτικὴ νέα καὶ ἀρχαία τοῦ νομοῦ 'Αργολίδος καὶ Κορινθίας,* 'Αθήνα 1886.

— *Μελέτη περὶ τῆς θέσεως τοῦ 'Ιονίου Πελάγους,* 'Αθήνα 1888.

Κώστας Μπίρης, *'Αρβανῖτες, οἱ Δωριεῖς τοῦ νεωτέρου 'Ελληνισμοῦ. 'Ιστορία τῶν 'Ελλήνων 'Αρβανιτῶν,* 'Αθήνα 1960.

G. A. M(ano), *Résumé géographique de la Grèce et de la Turquie d'Europe,* Paris 1826.

E. G. Mariopoulos, «Bibliographie du climat de la Grèce depuis le siècle passé jusqu'à nos jours», *Annales de l'Observatoire National d'Athènes,* 12 (1934), 15 - 39.

J. L. Myres, *Geographical History in Greek Lands,* N. York 1953.

'Ιω. 'Εμ. Νουχάκης, *Νέος στατιστικὸς καὶ χωρογραφικὸς πίναξ,* 'Αθήνα 1885.

— *'Ελληνικὴ χωρογραφία,* 3η ἔκδ., 'Αθήνα 1901 (ἐνημέρωση τοῦ παραπάνω).

— *Κρητικὴ χωρογραφία, ἱστορία, στατιστική,* 'Αθήνα 1903.

Δ. Ξανάλατος, *Τὰ ὅρια τοῦ ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Βαλκανικήν,* 'Αθήνα 1945.

Π. Παπαχριστοδούλου, *'Η καταστροφὴ τοῦ βορειοθρακικοῦ ἑλληνισμοῦ,* 1878 - 1914, 'Αθήνα 1945.

"Αρης Ν. Πουλιανός, *'Η προέλευση τῶν 'Ελλήνων. 'Εθνογενετικὴ ἔρευνα,* 2η ἔκδ., 'Αθήνα 1966.

— *'Η καταγωγὴ τῶν Κρητῶν. 'Ανθρωπολογικὴ ἔρευνα στὸ νησὶ τῆς λεβεντιᾶς,* 'Αθήνα 1971.

Charles Parrin, *La Méditerranée : les hommes et leurs travaux,* Paris 1936.

D. Pentzopoulos, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece,* La Haye 1962.

A. Philippson, *Zur Ethnographie des Peloponnes,* 1890.

— *Der Peloponnes,* Berlin 1892.

— *Thessalien und Epirus. Reisen und Forschungen im nordlichen Griechenland,* Berlin 1897.

Alfred Philippson, *Die griechischen Landschaften,* I - II, Frankfurt-am Main, Klostermann, 1949 - 1959.

— *Das klima Griechenlands,* Bonn 1948.

Donald Edgar Pitcher, *An historical Geography of the Ottoman Empire* Leiden, E.J. Brill, 1972.

B. Recatas, *L'état actuel du bilinguisme chez les Macédo - roumains du Pinde, et le rôle de la femme dans le langage,* Paris 1934.

A. Σίνος, *'Η γεωγραφικὴ ἑνότης τοῦ ἑλληνικοῦ μεσογειακοῦ χώρου,* I - II, 'Αθήνα 1945 - 1946.

I. Σταματάκης, *Πίναξ χωρογραφικὸς τῆς 'Ελλάδος,* 'Αθήνα 1863.

Κ. Στεργιόπουλος, *Τὰ βόρεια σύνορα τῆς Ἠπείρου*, Ἀθήνα 1945.

Ν. Θ. Σχινᾶς, *Ὁδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας, Ἠπείρου, νέας ὁροθετικῆς γραμμῆς καὶ Θεσσαλίας*, τεύχη Α' - Γ', Ἀθήνα 1886 - 1887.

J. H. Schultze, *Griechenland. Eine Landskunde Ostmakedoniens und Westthrakiens mit besonderer Berücksichtigung der Geomorphologie, Kolonistensiedlung und Wirtschaftgeographie*, Gotha 1937.

Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη, *Οἱ Σαρακατσάνοι*, Α' Ἀθήνα 1957.

Μιχ. Χρυσοχόος, *Βλάχοι καὶ Κουτσόβλαχοι μετὰ δύο γεωγραφικῶν πινάκων*, Ἀθήνα 1909.

Στ. Ψάλτης, *Ἡ Θράκη καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἐν αὐτῇ ἑλληνικοῦ στοιχείου*, Ἀθήνα 1919.

Ν. Ψυρούκης, *Ἱστορικὸς χῶρος καὶ Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1973.

A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe, description de la Thrace*, I - II (et Atlas), Paris 1855.

A. J. B. Wace - M. S. Thompson, *The nomads of the Balkans. An account of life and customs among the Vlachs of Northern Pindus*. London 1913.

Προσθήκη: Β Ι: Michel Sivignon, *La Thessalie, analyse géographique d'une province grecque*, Lyon, Mémoires et Documents de l'Institut des Études phodaniennes des Universités de Lyon, no 17, 1975.

II. ΓΕΝΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ, ΓΕΝΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

Χρ. 'Εμμ. 'Αγγελομάτης, *'Ιστορία τῶν 'Ελλήνων 140 ἐτῶν, 1826 - 1966*, I - III, 1967 - 1968.

Κ. Ἄμαντος, *Σχέσεις 'Ελλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821.* Τόμος Α'. *Οἱ πόλεμοι τῶν Τούρκων πρὸς κατάληψιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, 1071 - 1571*, 'Αθήνα 1955.

Νίκος 'Αντωνακέας, *Φαυλοκρατία 1821 - 1950.* Τόμος πρῶτος· *1821 - 1914*, Τόμος δεύτερος, *1914 - 1935.* Τόμος τρίτος, *1935 - 1954*, 'Αθήνα 1950, 1953, 1954.

Κ. Σ. 'Αντωνίου, *'Ιστορία τῆς ἑλληνικῆς βασιλικῆς χωροφυλακῆς 1833 - 1965*, I - IV, 'Αθήνα 1965 - 1967.

Γ. 'Ασπρέας, *Πολιτικὴ 'Ιστορία τῆς Νεωτέρας 'Ελλάδος 1821 - 1928*, I - III, 'Αθήνα 1930.

Β. 'Ατέσης, *'Επίτομος ἐπισκοπικὴ ἱστορία τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον*, I - III, 'Αθήνα 1948, 1953, 1969.

D. Alastos, *Cyprus in history*, London 1955.

W.E.D. Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London 1963.

J. Ancel, *Peuples et nations des Balkans*, Paris 1930.

— *Manuel historique de la question d'Orient*, Paris 1931.

M. S. Anderson, *The Great Powers and the Near East. 1774 - 1923*, London 1970.

R. C. Anderson, *Naval wars in the Levant, 1559 - 1853*, Princeton 1952.

G. Arnakis - W.S. Vucinich, *The Near East in Modern Times*, 1 - 2, Austin — N. York, Jenkins Publishing Company — The Pemberton Press, 1969, 1972.

A. S. Atiya, *The crusade of Nicopolis*, London 1934.

— *The Crusade in the later middle ages*, London 1938.

'Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *'Ιστορία τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ*, Α - Δ, Θεσσαλονίκη 1961 - 1974.

Ν. Βλάχος, *Τὸ 'Ανατολικὸν Ζήτημα καὶ ἡ 'Ελλάς*, 'Αθήνα 1950.

Κωνστ. Βοβολίνης, *1453 - 1953. 'Η 'Εκκλησία εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς 'Ελευθερίας*, 'Αθήνα 1953.

Τάσος Βουρνᾶς, *'Ιστορία τῆς Νεώτερης 'Ελλάδας. 'Απὸ τὴν 'Επανάσταση τοῦ 1821 ὡς τὸ κίνημα τοῦ Γουδὶ (1909)*, 'Αθήνα 1974.

V. Bérard, *La Turquie et l'Hellénisme contemporain*, 2e éd., Paris 1896.

— *La Macédoine*, Paris 1898.

A. **Boué**, *La Turquie d'Europe*, I - IV, Paris 1840.

Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, I - II, Paris 1966.

C. **Brockelmann**, *Histoire des peuples et des états islamiques*, Paris 1949.

M. **Γεδεών**, *Πατριαρχικοὶ πίνακες (36 - 1884)*, Κωνσταντινούπολη 1890.

— *Αἱ φάσεις τοῦ παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος*, Κωνσταντινούπολη 1910.

— *Ἔγγραφα πατριαρχικὰ καὶ συνοδικὰ περὶ τοῦ Βουλγαρικοῦ Ζητήματος (1852 - 1873)*, Κωνσταντινούπολη 1908.

— *Εἰκοσαετὴς πατριαρχικὴ ἱστορία κατόπιν θυέλλης*, Ἀθήνα 1927.

J. **Campbell - P. Sherrard**, *Modern Greece*, London 1968.

I. **Δανιηλίδης**, *Ἡ Νεοελληνικὴ Κοινωνία καὶ Οἰκονομία*, Ἀθήνα 1934.

Ἀπ. **Δασκαλάκης**, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Χωροφυλακῆς ἀπὸ τοῦ 1936 μέχρι τοῦ 1950*, I - II, Ἀθήνα 1974.

Γ. Δ. **Δασκαλάκης**, *Ἑλληνικὴ Συνταγματικὴ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1952.

Γρ. **Δαφνῆς**, *Ἡ Ἑλλὰς μεταξὺ δύο πολέμων 1923 - 1940*, I - II, Ἀθήνα 1955.

Douglas Dakin, *The Unification of Greece 1770 - 1923*, London 1972.

Dimitrije Djordjevic', *Revolutions nationales des peuples balkaniques, 1804 - 1914*, Beograd 1965.

Documents diplomatiques français, 1871 - 1914, Paris, 1924 sq.

Documents on British Foreign Policy (First Series), I, III, IV, VII (ed. Rohan Butler), VIII, XIII, XV (ed. J.P.T. Bury), XVII (ed. Douglas Dakin), London.

T. G. **Djuvara**, *Cent projets de partage de la Turquie (1821 - 1913)*, Paris 1914.

N.C. **Dostjan**, *Rossija i balkanskij vopros. Iz istorii russko - balkanskih svjazej v pervoj treti XIX v.*, Moskva 1972.

E. **Driault - M. Lheritier**, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, I - V, Paris 1925 - 1926.

Ed. **Engelhardt**, *La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des réformes dans l'empire ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours*, I - II, Paris 1882 - 1884.

C. **Evelpidi**, *Les états balkaniques*, Paris 1930.

Δ. Α. **Ζακυθηνός**, *Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1962.

Σπ. **Ζαμπέλιος**, *Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκδοθέντα μετὰ μελέτης ἱστορικῆς περὶ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1852.

Γ. **Ζέβγος**, *Σύντομη μελέτη τῆς νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, I - II, Ἀθήνα 1945.

Antoine Fattal, *Le statut légal des non - musulmans en pays d'Islam*, Beyrouth 1958.

G. A. **Finlay**, *The History of Greece under Ottoman and Venetian Domination*, London 1856 (Μτφρ. Μ. Γαρίδη, ἐπιμέλεια Τ. Βουρνᾶ, *Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἑνετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1958).

E. Forster, *A Short History of Modern Greece, 1821 - 1956* (3th ed.), London 1958.

C. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821 - 1852*, Cambridge 1969.

D. J. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West: Two worlds of Christendom in Middle Age and Renaissance*, N. York and Evaston 1966.

H. Gelzer, *Geistliches und Weltliches aus dem türkisch-griechischen Orient*, Leipzig 1900.

H. A. R. Gibb - H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I - II, Oxford 1957.

S. Goriaïnow, *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris 1910.

R. Graves, *The question of the Straits*, London 1931.

N. Hadzipandelis, *Teoria za formite na d'rzavata i formi na novogr'ckata d'rzava* (The theory of the State Forms and the Forms of the New Greek State), Sofia 1969 (ἀγγλ. περίληψη, σσ. 267 - 274).

J. von Hammer - Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I - X, Budapest 1827 - 1835 (γαλλ. μετάφραση J.J. Hellert, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, I - XVIII, Paris 1835 - 1848. Ἑλληνική μετάφραση Κροκιδᾶ, *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας*, 1 - 6, Ἀθήνα 1874).

G. P. Henderson, *The Revival of Greek Thought, 1620 - 1830*, State University of N.Y. Press, Albany 1970.

G. F. Herzberg, *Geschichte der Neugriechischen im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1889.

G. Hill, *A history of Cyprus*, I - IV, Cambridge 1940 - 1952.

H. Howard, *The partition of Turkey*, New York 1966.

N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, I - V, Gotha 1908 - 1913.

— *Histoire des Etats balcaniques*, Paris 1925.

Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question, 1870 - 1887*, Bloomington, Indiana University Press 1973.

Charles Jelavich (ed.), *Language and Area Studies. East Central and Southeastern Europe. A Survey*, Chicago and London, The University of Chicago Press 1969.

Π. Καρολίδης, *Ἱστορία τοῦ ιθ' αἰῶνος*, I - III, Ἀθήνα 1892 - 1893.

— *Σύγχρονος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1921*, I - VII, Ἀθήνα 1922 - 1926.

— *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α'*, Ἀθήνα 1925.

Δ. Α. Κόκκινος, *Ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, 1800 - 1945*, I - V, Ἀθήνα 1970 - 1972.

Γερ. Δ. Κονιδάρης, *Ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ σχίσματος*, (2η ἐκδ.), Ἀθήνα 1958.

— *Σταθμοὶ ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ Καποδιστρίου μέχρι σήμερον*, Ἀθήνα 1971.

Γιάνης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας*, I - IV, Ἀθήνα 1957 - 1958.

— *Σελίδες ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος στὴν Ἑλλάδα* (Εἰσαγωγὴ Μ.Μ. Παπαϊωάννου), Ἀθήνα 1964.

— *Οἱ ἐπεμβάσεις τῶν Ἄγγλων στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα, Ἐπικαιρότητα 1973 (ἀνατ. ἀπὸ τὴν ἐκδ. τοῦ 1946).

Γ. Κοσμᾶς, *Ἑλληνικοὶ πόλεμοι*, Ἀθήνα 1967.

Ἐπ. Κυριακίδης, *Ἱστορία τοῦ Συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας 1832 - 1892*, I - II, Ἀθήνα 1892.

Ἡλ. Κυριακόπουλος, *Τὰ συντάγματα τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1960.

Μενέλαος Κυριακόπουλος, *Πάρεργα*, Ἀθήνα 1971.

N. Kaltchas, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*, New York 1940.

G. D. Kousoulas, *The Price of Freedom: Greece in World Affairs, 1939 - 1953*, Syracuse 1954.

Μιχαὴλ Θ. Λάσκαρις, *Ἕλληνες καὶ Σέρβοι κατὰ τοὺς ἀπελευθερωτικούς των ἀγῶνας (1804 - 1830)* Ἀθήνα 1936.

— *Τὸ Ἀνατολικὸν ζήτημα 1800 - 1923*, I, Θεσσαλονίκη 1948.

Σ. Θ. Λάσκαρις, *Ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1924.

— *Διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος 1821 - 1914*, Ἀθήνα 1947.

St. Larrabee, *Hellas observed: The American Experience of Greece, 1775 - 1865*, N. York 1957.

A. Levantis, *The Greek Foreign Debt and the Great Powers, 1821 - 1898*, New York 1944.

Ἀλέξ. Μαζαράκης - Αἰνιάν, *Ἱστορικὴ μελέτη 1821 - 1897 καὶ ὁ πόλεμος τοῦ 1897 (μετὰ παραρτήματος 1898 - 1908)*, I - II, Ἀθήνα 1950.

Ἐπ. Μάλαινος, *Ἱστορία τῶν ξενικῶν ἐπεμβάσεων*, I - VI, Ἀθήνα 1955, 1963.

Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, 1826-1964*, I - IV, Ἀθήνα 1966 - 1968.

Κ. Μοσκώφ, *Ἡ ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδηση στὴν Ἑλλάδα 1830 - 1909. Ἡ ἰδεολογία τοῦ μεταπρατικοῦ χώρου*, Θεσσαλονίκη 1972.

Ν. Μοσχόπουλος, *Τὸ ζήτημα τῶν Στενῶν*, Ἀθήνα 1926.

Κλ. Μπουλαλᾶς, *Ἡ Ἑλλὰς καὶ οἱ σύγχρονοι πόλεμοι: Ἱστορικὴ μελέτη τῶν πολεμικῶν καὶ πολιτικῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς μας (1909 - 1955)*, Ἀθήνα 1965.

J. Marriot, *The Eastern Question*, Oxford 1930.

J. Mavrocordato, *Modern Greece*, 1800 - 1931, London 1931.

K. Mendelsohn - Bartholdy, *Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopels durch die Türken 1453 bis auf unsere Tage*, I - II, Leipzig 1870 - 1874. (Μτφρ. Α. Βλάχου, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1453 ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, I - II, Ἀ-

θήνα 1873 - 1876. 'Ηλ. Ι. Οἰκονομοπούλου, *'Ιστορία τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως*, I - II, 'Αθήνα 1894).

W. Miller, *The Ottoman Empire and its Successors 1801 - 1927*, (3th ed.) Cambridge 1936 (Μτφρ. τῆς 1ης ἐκδ. 1913, Σπ. Λάμπρου, *'Η Τουρκία καταρρέουσα*, 'Αθήνα 1914).

— *A History of the Greek People 1821 - 1921*, London 1922· (Μτφρ. Κ. Καιροφύλα, *'Ιστορία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, 'Αθήνα 1924)·

Ignace Mouradja d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, I-VII, Paris 1788 - 1824.

Π. Οἰκονομάκος, *'Η ἑλληνικὴ ἀεροπορία μέχρι τοῦ 1941*, 'Αθήνα 1970.

Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *'Ιστορία τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος*. Τόμος πρῶτος. *"Ιδρυσις καὶ ὀργάνωσις τῆς Αὐτοκεφάλου 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος*, 'Αθήνα 1920.

Κ. Παπαρρηγόπουλος, *'Ιστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων*, I - V, 'Αθήνα 1865 - 1874 (1877 οἱ πίνακες. 2η ἐκδ. 1886 - 1887, 3η ἐκδ. 1896, 4η ἐκδ. 1902 - 1903 (ἐπιμέλεια Π. Καρολίδη), 5η ἐκδ. 1924 - 1925 (ἀνατ. τῆς ἐκδ. 1876), 6η ἐκδ. (φερόμενη ὡς 5η), 1925 - 1932 (I - VI, ἐπιμέλεια Π. Καρολίδη), 7η ἐκδ. I - V 1+2. Συμπληρώματα 1955 - 1957).

Δημ. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτικὴ ἱστορία τῆς 'Ελλάδος. 'Ιστορικὴ δογματικὴ καὶ κριτικὴ ἔρευνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνεκδότων τοῦ "Εθνους 'Αρχείων*, I, II, VII, 'Αθήνα 1935, 1946, 1944.

Γ. Πετρόπουλος, *'Ιστορικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὰς πηγὰς τοῦ ἑλληνικοῦ Δικαίου*, 'Αθήνα 1961.

B. P. Papadakis, *Histoire diplomatique de la Question Nord - Epirote (1912 - 1957)* Athènes 1958.

St. Pappas, «Liste des diplomates grecs dans les différents pays de 1882 à 1930», *International Committee of Historical Sciences*, no 10 (1930), 833 - 851.

Aug. Passadis, *La Question d'Orient et la Grèce*, Paris 1929.

S. Penkov, «Accords conclus entre la République Populaire de Bulgarie et le Royaume de Grèce dans la période de 1944 à 1964», *Etudes Balkaniques*, 7 (1967), 81 - 97.

Ch. I. Psomiades, *The Eastern Question: The last phase. A study in Greek-Turkish diplomacy*, Thessaloniki 1968.

René Ristelhueber, *Histoire des peuples balkaniques*, Paris 1950.

Β. Στεφανίδης *'Εκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, 'Αθήνα 1948.

N. N. Saripolos, *Das Staatsrecht des Königsreichs Griechenland*, Tübingen 1909.

R. W. Seton - Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, London 1917.

G. Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas*, München 1950.

L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, N. York 1958.

— *Balkan Federation. A History of the Mouvement toward Balkan Unity in Modern Times*, Northampton Mass, 1944.

Traian Stoianovich, «The social Foundations of Balkan Politics, 1750 - 1941»,=C. and B. Jelavich (eds), *The Balkan in Transition, Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, Berkley 1963.

— *A Study in Balkan Civilization*, N. York 1967.

P. Stomeo, *Italia e Greci*, Milano 1953.

Ch. Strupp, *Die Beziehungen zwischen Griechenland und der Türkei von 1820 - 1930*, Breslau 1932.

Thomas B. Trombetas, *The Problem of Political Change in Greece and Turkey, 1945 - 1960*, Washington (Seattle) 1962.

C. Tsoucalas, *The Greek Tragedy*, London, Penguin Books, 1969 (Ἑλλην. μτφ. *Ἡ ἑλληνική τραγωδία*, Ἀθήνα 1974).

Γεώργιος Φιλάρετος, *Ξενοκρατία καὶ βασιλεία ἐν Ἑλλάδι (1821 - 1897)*, 2η ἔκδ. Εἰσαγωγή - ἐπιμέλεια Θανάση Χ. Παπαδόπουλου, Ἀθήνα, Ἐπικαιρότητα 1973.

Β. Φίλιας, *Κοινωνία καὶ ἐξουσία στὴν Ἑλλάδα. Ι. Νόθα ἀστικοποίηση 1800 - 1864*, Ἀθήνα 1974.

Χρύσανθος, μητρ. Τραπεζοῦντος, *Ἡ ἐκκλησία Τραπεζοῦντος*, Ἀθήνα 1973.

Dorothy Vaugham, *Europe and the Turk : A Pattern of Alliances 1350 - 1800*, Liverpool 1954.

A. F. Villemaim, *Lascaris ou les Grecs du quinzième siècle, suivi d'un essai sur l'état des Grecs depuis la conquête musulmane jusqu'à nos jours*, Paris 1825. (Μτφρ. Χρ. Παρμενίδου, *Ὁ Λάσκαρις ἢ οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν ιε' αἰῶνα*, Ἀθήνα 1847. Σ. Γ. Βελίνης, *Ἱστορικὸν δοκίμιον τῆς καταστάσεως τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα 1856).

T. Ware, *The Orthodox Church*, Harmondsworth 1963.

E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht - die Osmanen (1300 - 1481)*, Berlin 1966.

D. A. Zakythinos, *La Grèce et les Balkans*, Athènes 1947.

P. J. Zepos, *Greek Law*, Athens 1949.

J. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands von Anfange geschichtlicher Kunde bis auf unsere Tage :* III - IV: *Geschichte der griechischen Revolution*, Leipzig 1840.

— *Geschichte des osmanischen Reichs in Europa*, I - VII, Gotha 1840 - 1863.

III. ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

1. Βόρεια Ἑλλάδα (Μακεδονία, Θράκη)

J. Ancel, *La Macédoine : son évolution contemporaine*, Paris 1930.

Α. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, 1354 - 1833, Θεσσαλονίκη 1969 (ἀγγλ. μτφρ. Peter Megany, Θεσσαλονίκη 1973).

Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, *Ὁ λιμὴν τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1959.

Κοσμᾶς Βλάχου, *Ἡ Χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῇ μοναὶ καὶ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν*, Ἀθήνα 1903.

J. Baxevanis, *The Port of Thessaloniki*, Thessaloniki 1963.

Κ. Α. Γουναρόπουλος, «Κοζανικά», *Πανδώρα*, 22 (1872), 488 κέ., 507 κέ., 532 κέ., 556 κέ.

Ν. Δελιαλής, *Συλλογὴ παλαιοχριστιανικῶν καὶ μεταγενεστέρων μνημείων τῆς Δημ. Βιβλιοθήκης Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1955.

Β. Δημητριάδης, *Ἡ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή*, Θεσσαλονκη 1973.

Δημήτριος Ζαγκλῆς, *Χαλκιδική. Ἱστορία καὶ γεωγραφία*. (Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1912), Θεσσαλονίκη 1956.

G. W. Hoffman, «Thessaloniki : the Impact of a Changing Hinterland» *East European quarterly*, (Mars 1968), 1 - 27.

A. Grisebach, *Ἱστορία τῶν καταρρακτῶν τῆς Ἐδέσσης* (μτφρ. Ε.Ι. Στουγιαννάκη), Ἔδεσσα 1923.

Μ. Χ. Ἰωάννου, *Θερμαΐς ἤτοι περὶ Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1879.

— *Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1881.

Ι. Ν. Καλοστύπης, *Μακεδονία, ἤτοι μελέτη οἰκονομολογική, γεωγραφική, ἱστορικὴ καὶ ἐθνολογική*, Ἀθήνα 1886.

Γ. Καφταντζῆς, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν καὶ τῆς περιφερείας της*, Ι, Ἀθήνα 1967.

Χριστόφορος Κτενᾶς, «Νεώτεραι πηγαὶ πρὸς καθορισμὸν τῶν θεσμῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους», *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, 2 (1918), 362 κέ., 3 (1919), 670 κέ., 4 (1920), 264 κέ.

— *Ἡ σύγχρονος Ἀθωνιὰς καὶ οἱ ἐν αὐτῇ διδάξαντες ἀπὸ τοῦ 1845 - 1916*, Ἀθήνα 1930.

— *Ἅπαντα τὰ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἱερὰ Καθιδρύματα*, Ἀθήνα 1935.

M. Kiel, «Yenice Vardar (Vardar Yenicesi - Gianitsa), a forgotten Turkish cultural Center in Macedonia on the 15th and 16th century», *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, 3 (1972), 300 - 329.

— «Notes on the history of some turkish monuments in Thessaloniki and their founders», *Balcan Studies*, 11 (1970), 123 - 156.

H. J. Kissling, *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*, Wiesbaden 1956.

Α. Λέτσας, *Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης*, I - II, Θεσσαλονίκη 1961 - 1963.

Π. Ν. Λιούφης, *Ἱστορία τῆς Κοζάνης*, Ἀθήνα 1924.

Ι. Π. Μαμαλάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Θεσσαλονίκη 1971.

Μ. Μαραβελάκης - Α. Βακαλόπουλος, *Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1955.

Ἀγγελικὴ Μεταλλινοῦ, *Ἡ Θεσσαλονίκη ἐπὶ Τουρκοκρατίας κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1952.

Κ. Μοσκώφ, *Θεσσαλονίκη 1700 - 1912. Τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης*, Ἀθήνα 1974.

Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Τὰ ἀρχοντικὰ τῆς Σιάτιστας* (ἀνάτ.. *Ἐπετ. Πολυτεχνικῆς Σχολῆς)*, Θεσσαλονίκη 1964.

— *Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Φλώρινας* (ἀνάτ. περ. *Ἠώς*, Ἀθήνα 1962.

— *Καστοριά, τὰ ἀρχοντικά*, Ἀθήνα 1962.

— *Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Βερροίας*, Ἀθήνα 1967.

Παῦλος Μυλωνᾶς, *Ἄθως*, 1963.

Michael Molho, «El cemeterio judio de Salonica verdadero museo epigrafico, historico y arqueologico», *Sefarad*, 9 (1949), 107 - 130.

— *Usos y costumbres de los sefadies de Salonica*, Madrid 1950.

Jos. Nehama, βλ. Δ III.

Α. Ξανθόπουλος - Κυριακός, «Περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1734 ἀπὸ τὸν Père Jean - Baptiste Souciet», *Μακεδονικά*, 8 (1968), 185 - 210.

Σταῦρος Παπαδάτος, *Αἱ σλαυικαὶ διεισδύσεις ἐν Ἁγίῳ Ὄρει καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν πολιτικαὶ καὶ νομικαὶ συνέπειαι*, Ἰωάννινα 1961.

— *Ἡ πολιτειακὴ θέσις τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Ἀθήνα 1966.

Π. Πέννας, *Ἱστορία τῶν Σερρῶν ἀπὸ τῆς ἁλώσεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεώς των ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων,(1383 - 1913)*, Ἀθήνα 1938 (2η ἐκδ., Ἀθήνα 1966).

P. Risal (=Jos. Nehama), *La ville convoitée Salonique*, Paris 1914.

Δ. Κ. Σαμσάρης, *Τὸ Κάστρον τῶν Σερρῶν*, Σέρρες 1968.

— *Ἡ κοινότης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Σερρῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1971.

Γερ. Σμυρνάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Ἀθήνα 1903.

Εὐστ. Στουγιαννάκης, *Ἱστορία τῆς πόλεως Ναούσσης*, Ἔδεσσα 1925.

Εὐ. Στράτης, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς καὶ δρᾶσις τῆς ἐν αὐτῇ ἑλληνικῆς κοινότητος κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν αἰῶνας*, Σέρρες 1926.

Γεώργιος Σωτηρίου, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἱστορία καὶ Τέχνη*, Ἀθήνα 1921.

N. Svoronos, βλ. Δ III.
A. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki* (trad. T. E. Carney), Thessaloniki 1963.
Α. Χαμουδόπουλος, *Οἱ Ἰσραηλῖται τῆς Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1935.
Κ. Ι. Χιόνης, *Ἱστορία τῆς Καβάλας*, Καβάλα 1968.
Γ. Χιονίδης, *Ἱστορία τῆς Βεροίας (τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς)*, I - II, Βέροια 1960, Θεσσαλονίκη 1970.

2. *Θεσσαλία*

Θεσσαλικὴ βιβλιογραφία, Κ. Χασιώτης, βλ. Α III, 2.
Ἀναφέρουμε ἐδῶ ὁρισμένα βασικὰ ἔργα:

Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Βόλος 1880.
Μιλτιάδης Δάλλας, *Ἡ Ἁγιὰ διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Ἀθήνα 1924.
Βάσος Καλογιάννης, *Ἡ ἱστορία τῆς ἰσραηλιτικῆς κοινότητος Λαρίσσης*, Λάρισσα 1959.
— *Τσαρίτσανη. Ἡ ἱστορικὴ πατρίδα τοῦ Οἰκονόμου ἐξ Οἰκονόμων*, Λάρισσα 1965.
Γιάνης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἁγιᾶς*, Ἀθήνα 1960.
Α. Κωνσταντινίδης, *Τὰ ἐν Πηλίῳ Ὄρει παλαιὰ καὶ σύγχρονα χριστιανικὰ μνημεῖα*, Ἀλεξάνδρεια 1960.
Ἰω. Λεονάρδος, *Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας χωρογραφία*, Πέστη 1836.
Ν. Μάγνης, *Περιήγησις ἢ τοπογραφία τῆς Θεσσαλίας καὶ Θετταλικῆς Μαγνησίας*, Ἀθήνα 1860 (γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου, Β. Σκουβαρᾶς, *Βιβλιόφιλος*, 14/3 - 4 (1960), 31 - 43· ἔργο τοῦ Γρ. Κωνσταντᾶ).
Κίτσος Μακρῆς, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς πολεοδομίας τῶν χωριῶν τοῦ Πηλίου* (ἀνάτ. ἀπὸ τὴν *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*), Ἀθήνα 1958.
Ν. Κ. Μουτσόπουλος, «Τὰ θεσσαλικὰ Ἀμπελάκια», *Ἠώς* (Ἀφιέρωμα «Θεσσαλία»), 1966, 115 - 200.
Μ. Παρανίκας, «Ἡ ἐν Θεσσαλίᾳ Τρίκκη κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα», *ΕΦΣΚ*, 20 (1896) 7 κέ.
Δ. Κ. Σισιλιάνος, *Ἡ Μακρυνίτσα καὶ τὸ Πήλιον. Ἱστορία, Μνημεῖα, Ἐπιγραφαί*, Ἀθήνα 1939.
Ε. Α. Σκουβαρᾶς, *Ὀλυμπιώτισσα*, Ἀθήνα 1967.
Α. Τριγκώνης, *Χρονικὰ τοῦ Βόλου*, Βόλος 1934.
Δ. Τσοποτός, *Ὁ Παγασητικὸς κόλπος καὶ ὁ Βόλος*, Ἀθήνα 1930.
Ε. Φαρμακίδης, *Ἡ Λάρισσα ἀπὸ τῶν μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα (1881). Τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη*, Βόλος 1926.

3. *Ἤπειρος*

Βλ. **Λουκία Δρούλια**, *Σχεδίασμα Ἠπειρωτικῆς Βιβλιογραφίας*, Ἀθήνα,

Κέντρον Νεοελληνικών Ἐρευνῶν, 1964, ὅπου καὶ οἱ προγενέστερες ἠπειρωτικὲς βιβλιογραφίες. Σημειώνουμε ἐδῶ μόνο μερικὰ βασικὰ ἔργα, καθὼς καὶ ὁρισμένα δημοσιεύματα ποὺ ἐκδόθηκαν μετὰ τὸ 1964.

Κ. Ἄμαντος, «Ἡ ἀναγνώρισις», βλ. Δ II.

Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, I - II, Ἀθήνα 1856 - 1857.

Λ. Βρανούσης, *Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, Ἀθήνα 1968.

N. A. Bees, «Ubersicht über die Geschichte des Judentums von Janina (Epirus)», *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, 2 (1921), 159 - 177.

Β. Δ. Ζῶτος ὁ Μολοσσός, *Ἠπειρωτικαὶ μελέται* Α/α, Ἀθήνα 1875, Δ/α, Ἀθήνα 1878, Δ/β, Ἀθήνα 1882, Δ/γ, Ἀθήνα 1886.

Κ. Θεσπρωτός, βλ. Α III.

Ἰω. Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά, ἐν οἷς προσετέθησαν καί τινα περὶ Ἠπείρου*, Ἀθήνα 1870.

— *Περὶ τῶν ἐν Ἠπείρῳ ἀγαθοεργημάτων*, Ἀθήνα 1880.

— *Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα*. Τεύχη Α - Ι, Ἀθήνα 1889 - 1890.

Κ. Δ. Μέρτζιος, «Ἡ Ἄρτα εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας», *Σκουφᾶς*, 1 (1955 - 1958), 4 (1968).

— «Ἠπειρωτικὰ σταχυολογήματα», *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία*, 11 (1962), 377 - 384, 521 - 527, Βλ. καὶ Δ III.

Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμεύς, «Περὶ συνοικισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων, μετὰ τὴν φραγκικὴν κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *ΔΙΕΕΕ* 3 (1891), 451 - 455.

Ν. Β. Πατσέλης, *Ἠπειρωτικαὶ μελέται*, Ἰωάννινα 1966 (ἀνάτ. ἀπὸ τὴν Ἠπειρωτικὴ Ἑστία).

Β. Σκαφιδᾶς, «Ἱστορία τοῦ Μετσόβου», *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία*, 10 (1961), 13 (1964).

Κ. Στεργιόπουλος, *Παρατηρήσεις εἰς τὴν νεωτέραν γεωγραφίαν τῆς Ἠπείρου*, Ἀθήνα 1937.

Σπ. Στούπης, *Πωγωνησιακὰ καὶ Βησσανιώτικα*, I, Πάτρα 1962.

Π. Φουρίκης, «Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν Ἠπειρωτικὴν ἱστορίαν. Νικόπολις - Πρέβεζα», *Ἠπειρωτικὰ χρονικά*, 3 (1928), 117 κέ., 4 (1929), 263 κέ., 5 (1930), 211 κέ., πβ. Χρ. Δάλλας, αὐτ. 5 (1930), 114 κέ., 6 (1931), 158 κέ.

4. *Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ Εὔβοια*

Γενικὲς βιβλιογραφίες, βλ. Β III, 2.

Γ. Βάρσος, *Ἱστορία τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος (Αἰτωλίας - Ἀκαρνανίας καὶ Ἀμφιλοχίας)*, Ἀθήνα 1960.

Π. Βασιλείου, *Ἡ ἐπισκοπὴ Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1960.

— *Τὰ Ἄγραφα*, Ἀθήνα 1968.

C. **Bursian**, *Zur Topographie von Boiotien und Euboia*, Leipzig 1859.

Δ. **Γέροντας**, *Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία. Περίοδος Πρώτη (1456 - 1687)*, IV, Ἀθήνα 1969.

N. I. **Γιαννόπουλος**, *Τὰ Φθιωτικά, ἤτοι περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Ἁλμυροῦ ὑπὸ ἱστορικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἔποψιν*, Ἀθήνα 1891.

Ἰωάν. **Δημόπουλος**, *Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὴν Μεσοβασιλείαν (1862 - 1863)*, Ἀθήνα 1959.

Τ. **Καλαντζόπουλος**, *Τὸ ἱστορικὸν τῆς ὑδρεύσεως τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1964.

Δ. Γρ. **Καμπούρογλου**, *Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, I - III, Ἀθήνα 1889 - 1896.

— *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν*, 1 - 3, Ἀθήνα 1889 - 1890 - 1892.

Τ. **Λάππας**, *Ἡ χώρα τῆς Λειβαδιᾶς*, Ἀθήνα 1954.

— *Ἡ Ἀράχωβα τοῦ Παρνασσοῦ*. Ἀθήνα 1961.

De Labord, *Athènes aux XVe, XVIe et XVIIe siècles*, Paris 1854.

Γ. **Μαλτέζος**, *Μνημεῖα Τουρκοκρατίας τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1960.

Κ. Δ. **Μέρτζιος**, «Εἰδήσεις περὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας (1690 - 1736)», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, 2 (1969 - 1970), 339 - 436.

Δ. I. **Μητρόπουλος**, *Γαλαξείδι*, Ἀθήνα 1970.

Κ. Η. **Μπίρης**, *Τὰ ἀττικὰ τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπῆ*, Ἀθήνα 1959.

— *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ὸν αἰῶνα*, Ἀθήνα 1967.

Ν. Γ. **Μπούσουλας**, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1948.

Ἰω. **Παπαγρηγορίδου**, *Ἡ σημερινὴ Χαλκίς*, Χαλκὶς 1953.

Χρυσ. **Παπαδόπουλος**, *Ἱστορία τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς*, Ἀθήνα 1919.

Μ. **Περάνθης**, *Ἀμβρακία*, Ἀθήνα 1954.

Κ. **Σάθας**, *Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου*, βλ. A II 1.

Δημήτριος Σισιλιάνος, *Παλαιαὶ καὶ νέαι Ἀθῆναι*, A - B, Ἀθήνα 1955.

A. **Σκιᾶς**, *Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Βοιωτίας*, Ἀθήνα 1900.

Δημ. **Σκουζές** - Δ. **Γέροντας**, *Τὸ χρονικὸ τῆς ὑδρεύσεως τῶν Ἀθηνῶν (ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὣς τὴν σύγχρονη ἐποχή)*, Ἀθήνα 1963.

Δ. **Σουρμελής**, *Κατάστασις συνοπτικὴ τῆς πόλεως Ἀθηνῶν*, 3η ἐκδ. 1846.

Ἐπα. **Στασινόπουλος**, *Ἡ Ἀθήνα τοῦ περασμένου αἰῶνα (1830 - 1900)*, Ἀθήνα 1963.

— *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὣς τὴν ἐποχή μας*, Ἀθήνα 1973.

A. **Struck**, *Athen und Attica*, Wien 1911.

I. **Τραυλός**, *Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ.*, Ἀθήνα 1960.

Γ. **Τσεβᾶς**, *Ἱστορία τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Βοιωτίας*, I - II, Ἀθήνα 1928.

Θ.Ν. Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀπὸ τοῦ 1400 μέχρι τοῦ 1800*, I - II, Ἀθήνα 1902.

5. *Πελοπόννησος.*

Βιβλιογραφίες, βλ. Β III, 2
Συναγωγὴ βιβλιογραφίας στὸ ἔργο τοῦ Μ. Σακελλαρίου (βλ. παρακάτω).
Ἀθηναγόρας, (μητρ. Παραμυθίας), «Ἡ μητρόπολις Μονεμβασίας», *Θεολογία*, 8 (1930), 228 - 252.
Γ. Α. Ἀνδριτσόπουλος, *Ἱστορικαὶ σημειώσεις Στεμνίτσης*, Ἀθήνα 1930.
K. Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton 1953.
Θ. Κ. Βαγενᾶς, *Ἱστορικὰ Τσακωνιᾶς καὶ Λεωνιδίου*, Ἀθήνα 1971.
Ν. Α. Βέης, *Ἡ Τρίπολις πρὸ τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος*, Ἀθήνα 1907.
Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Στατιστικαὶ εἰδήσεις περὶ Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά*, 8 (1971), 411 - 459.
Vinc. Coronelli, *Description géographique et historique de la Morée reconquise par les Vénitiens; du royaume de Négrepont, des lieux circomvoisins, et de ceux qu'ils ont soumis dans la Dalmatie et dans l'Epire depuis la guerre qu'ils ont déclarée aux Turcs en 1684 jusqu'en 1687*, Paris 1687.
E. Curtius, *Peloponnesos. Eine historisch - geographische Beschreibung der Halbinsel*, 1 - 2, Gotha 1851 - 1852.
Δ. Χ. Δουκάκης, *Μεσσηνιακά*, Ἀθήνα 1906.
Α. Δασκαλάκης, *Ἡ Μάνη καὶ ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, 1453 - 1821*, Ἀθήνα 1923.
Χρυσόστομος Δημητρίου, «Ἡ μητρόπολις Μονεμβασίας καὶ αἱ ὑπ' αὐτὴν ὑπαγόμεναι ἐπισκοπαὶ μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος», *Θεολογία*, 7 (1929), 139 - 151.
Expédition scientifique de Morée, 1 - 8, Paris 1831 - 1838.
P. Lee Fermor, *Mani*, (ἑλλ. μετάφραση Τζανῆς Τζανετάκης, *Ἡ Μάνη*, Ἀθήνα, Κέδρος 1972).
G. Fougères, *Mantinée et l'Arcadie orientale*, Paris 1898.
Στέφ. Θωμόπουλος, *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν*, 1888 (2η ἐκδ. Κ. Τριανταφύλλου, Πάτρα 1950).
Κ. Καλογερᾶς, *Μονεμβασία, ἡ Βενετία τῆς Πελοποννήσου*, Ἀθήνα 1955.
Χ. Κορύλλος, *Ἡ ἐθνογραφία τῆς Πελοποννήσου*, Ἀθήνα 1896.
— *Αἱ Πάτραι ὑπὸ φυσικὴν καὶ ἰατρικὴν ἄποψιν*, Ἀθήνα 1896..
— *Στατιστικὴ τῆς θνητότητος ἐν Πάτραις*, Ἀθήνα 1897.
— *Χωρογραφία τῆς Ἑλλάδος, Α' Νομὸς Ἀχαΐας*, Πάτρα 1903.
Σταῦρος Κουτίβας, *Ἱστορία τῆς Κορινθίας*, Ἀθήνα 1906.
Μιχ. Λαμπρυνίδης, *Ἡ Ναυπλία. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1950.
Μ. Ι. Μανούσακας, «Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500», *Πελοποννησιακά*, 3 (1954), 95 - 147

Κ. Δ. Μέρτζιος, «Ἡ Μάνη εἰς τὰ Ἀρχεῖα Βενετίας (1611 - 1674)», *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, 1 (1972), 83 κἑ.

W. Miller, «Monembasia», *Journal of Hist. Studies*, XXVII (1907).

Π. Β. Παπαδόπουλος, *Φράγκοι, Ἐνετοὶ καὶ Τοῦρκοι στὴν Πελοπόννησον 1204 - 1821*, Ἀθήνα 1969.

Γ. Παπανδρέου, *Ἡ Ἠλεία διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Ἀθήνα 1924.

Μ. Β. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν 1715 - 1821*, Ἀθήνα 1939.

Ἰω. Ε. Σεγκόνης, *Τὸ Ἄργος διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, 2η ἐκδ., Πύργος 1968.

Α. Σταυρόπουλος, *Ἱστορία τῆς πόλεως Αἰγίου*, Ἀθήνα 1954.

Κ. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, Πάτρα 1959.

P. Topping, «Domenico Gritti's Relation on the Organization of Venetian Morea», *Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, 310 - 28.

Γεώργιος Χρυσανθακόπουλος, *Ἡ Ἠλεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1950.

6. *Ἑπτάνησα*

Βιβλιογραφίες, βλ. Δ III, 2.

Σπύρος Ἀβούρης, *Σύντομος ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἰονίων Νήσων* Ἀθήνα 1966.

Α. Ἀνδρεάδης, *Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας*, Ἀθήνα 1914.

— *Ἡ Ἑπτανησιακὴ Δημοσία Οἰκονομία κατὰ τὴν περίοδον 1797 - 1814*, Κέρκυρα 1936.

— «Ἡ ἕνωσις τῆς Ἑπτανήσου καὶ ἡ διοίκησις τῆς Προστασίας», *Ἔργα*, I, Ἀθήνα 1938, 767 - 790. Πβ. B IV.

Κ. Ἀργυροῦ - Σ. Λευκόκοιλος - Μ. Φίλιππα, «Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Λευκάδος», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν*, 1 (1972), 175 - 278.

Σπ. Βερύκιος, *Ἱστορία τῶν «Ἡνωμένων Κρατῶν τῶν Ἰονίων Νήσων»*, Ἀθήνα 1965.

Σ. Βλαντῆς, *Ἡ Λευκὰς ὑπὸ τοὺς Φράγκους, τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Ἑνετούς, 1204 - 1797*, Λευκάδα 1902.

Λ. Α. Βροκίνης, *Βιογραφικὰ σχεδιάρια τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν, ὡραίαις τέχναις καὶ ἄλλοις κλάδοις τοῦ κοινωνικοῦ βίου διαπρεψάντων Κερκυραίων*, I - II, Κέρκυρα 1877 - 1884.

S. Bettini, «Il pittore Panajioti Doxarà», *Archivio Veneto*, 30 (1942), 166 κἑ.

Ν. Τ. Βούλγαρης, *Les îles Ioniennes et les traités qui les concernent*, Leipzig 1859.

Νικόλαος Γρίβας - Καραβίας, *Ἱστορία τῆς Ἰθάκης*, Ἀθήνα 1849.

Γ. Δ. Δημακόπουλος, «Σημειώσεις περὶ τῶν νομισμάτων τῆς Ἑπτανήσου (1813 - 1865)», *Μνημοσύνη*, 1 (1967), 71 - 85.

C. W. Dixon *The colonial Administration of Sir Thomas Maitland*, London 1939.

Δ. Ζακυθηνός, «Αἱ ἱστορικαὶ τύχαι τῆς Ἑπτανήσου καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ

Ἑπτανησιακοῦ πολιτισμοῦ», *Πρακτικὰ Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου* 2 (1969), 357 - 380.

D. Zakythinos - Ch. Maltezou, «Contributo alla storia dello episcopato latino di Cefalonia e Zante (1412 - 1664)», *Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, 65 - 119.

Δ. Δ. Ζερμπᾶς, *Οἱ Παξοὶ ὑπὸ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς Γάλλους*, Ἀθήνα 1961.

Λ. Χ. Ζώης, *Αἱ ἐν Ζακύνθῳ συντεχνίαι*, Ζάκυνθος 1893.

— *Στατιστικὴ τῆς νήσου Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1896.

— *Ἱστορία τῆς Ζακύνθου*, Ἀθήνα 1955 (1957).

Σπ. Μ. Θεοτόκης, «Περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑπτανήσῳ (1453 - 1854)», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, 5 (1956).

Η. Ἰακωβᾶτος - Ζερβός, *Ἡ ἐπὶ τῆς Ἀγγλικῆς Προστασίας Ἑπτανήσιος Πολιτεία καὶ τὰ κόμματα* (ἐκδ. Χ.Σ. Θεοδωράτου), Ἀθήνα 1969.

Α. Μ. Ἰδρωμένος, *Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς νήσου Κερκύρας*, Κέρκυρα 1895.

Ν. Κατραμῆς, *Φιλολογικὰ ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1880.

Σπ. Κατσαρός, *Οἱ Κερκυραῖοι καὶ οἱ «Ξένοι» ἐν Κερκύρᾳ*, Κέρκυρα 1960.

Ντῖνος Κονόμος, «Ἑπτανησιακὸς Τύπος 1798 - 1864», *Ἑπτανησιακὰ Φύλλα*, 5 (1964), 1 - 142.

— *Ναοὶ καὶ μονὲς στὴ Ζάκυνθο*, Ἀθήνα 1964.

E. Z. Karal, «Yunan adlarïnïn Fransïzlar tarafïndan isgalï ve Osmanlï - Rus münosebatï», *Istanbul Universitesi Edebiyat Fakültesi Yayïnlari*, I (1973), 100 - 125.

Ι. Π. Λοβέρδος, *Ἱστορία τῆς Νήσου Κεφαλληνίας*, (μτφρ. ἀπὸ τὰ ἰταλικὰ καὶ σημειώσεις Π.Κ. Γριατσιάτου), Κεφαλληνία 1888.

Σπῦρος Λουκᾶτος, *Ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας καὶ ἡ Ἑπτάνησος Πολιτεία*, Ἀθήνα 1959.

Ἑρμᾶννος Λούντζης, *Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετῶν*, Ἀθήνα 1856.

— *Ἑπτάνησος Πολιτεία* (μτφρ. Α. Λούντζη - Νικοκάβουρα), Κέρκυρα 1968.

Ermanno Lunzi, *Storia delle Isole Ionie sotto il reggimento dei Repubblicani Francesi*, Venezia 1860.

— *Della Repubblica Settinsulare*, venezia 1863.

Ἄνθιμος Μαζαράκης, *Βιογραφίαι τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας*, Βενετία 1843.

Θεόδωρος Μακρῆς, *Ὁ Ἰ. Καποδίστριας καὶ ἡ προκυβερνητική του δρᾶσις. Ἱστορικὴ μελέτη*, Κέρκυρα 1964.

Γ. Μαυρογιάννης, *Ἱστορία τῶν Ἰονίων νήσων ἀρχομένη τῷ 1797 καὶ λήγουσα τῷ 1815*, I - II, Ἀθήνα 1889.

Κ. Μαχαιρᾶς, *Λευκὰς καὶ Λευκάδιοι ἐπὶ Ἀγγλικῆς Προστασίας (1810 - 1864)*, Κέρκυρα 1940.

— *Πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Λευκάδος (1797 - 1810)*, I - II, Ἀθήνα 1954.

— *Τὸ ἐν Λευκάδι φρούριον τῆς Ἁγίας Μαύρας*, Ἀθήνα 1956.

— *Ναοὶ καὶ μοναὶ τῆς Λευκάδος*, Ἀθήνα 1957.

— *Ἡ Λευκὰς (1700 - 1864)*, Ἀθήνα 1958.

Α. Μηλιαράκης, *Μελέτη περὶ τῆς θέσεως τοῦ Ἰονίου Πελάγους ἐν τῇ ἀρχαίᾳ καὶ τῇ νέᾳ Γεωγραφίᾳ*, Ἀθήνα 1888.

— *Γεωγραφία πολιτικὴ νέα καὶ ἀρχαία τῆς νήσου Κεφαλληνίας*, Ἀθήνα 1890.

Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ' καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑπτανήσου*, Ἀθήνα 1918.

Μιχαὴλ Κ. Πετρόχειλος, *Ἱστορία τῆς νήσου Κυθήρων*, Ἀθήνα 1940.

— «Βιβλιογραφία τῆς νήσου Κυθήρων», Ὁ Βιβλιόφιλος, (1953), 8 - 10, (1956), 9 - 11, (1957), 7 - 8.

Γλυκερία Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδη, *Τὸ θέατρον ἐν Ζακύνθῳ ἀπὸ τοῦ ΙΖ' μέχρι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος*, Ἀθήνα 1958.

G. Pauthier, *Les îles Ioniennes pendant l'occupation française et le protectorat britannique*, Paris 1863.

G. Pojago, *Le legge municipali delle Isole Ionie dall' anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, I-III, Corfù1 846 - 1848.

A. Procopiou, *La peinture religieuse dans les Iles Ioniennes pendant le XVIIIe siècle*, Athènes 1939.

Π. Γ. Ροντογιάννης, «Τὸ χρονικὸ τῶν Δημοτικῶν Σχολείων τῆς Λευκάδος. Ἀπὸ τὸ 1828 ὡς τὸ 1864», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν*, 1, (1971), 33 - 104

— *Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴ Λευκάδα (Ἐπετ. Ἑτ. Λευκαδικῶν Μελετῶν, 3)*, Ἀθήνα 1975.

Ι. Ρωμανός, *Ἱστορικὰ Ἔργα (Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, 7, Ἀθήνα 1959).

Σπ. Στούπης, *Οἱ «Ξένοι» ἐν Κερκύρᾳ*, Ἀθήνα 1959.

Ludwig Salvator, *Paxos und Antipaxos*, Prag 1887.

— *Sommertage auf Ithaka*, Prag 1903.

— *Zante*, I - II, Prag 1904.

— *Anmerkungen über Leukas*, Prag 1908.

J. Savant, «Napoléon et les îles Ioniennes», *Miroir Hist.*, 1953, n° 45, pp. 1032 - 1040,.

N. Stai, *L'isola di Citera*, Pisa 1847.

Α. Χ. Τσίτσας, *Ἡ ἐκκλησία τῆς Κερκύρας κατὰ τὴν Λατινοκρατίαν (1267 - 1797)*, Ἀθήνα 1970.

Ἠλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, I - II, Ἀθήνα 1904 - 1960.

— «Ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία ἐν ταῖς Ἰονίοις Νήσοις ἐπὶ Ἑνετοκρατίας», *Ἐπετηρὶς Φιλ. Συλλ. Παρνασσός*, 8 (1904), 168 - 182.

Νικόλαος Φωκᾶς - Κοσμετᾶτος, *Τὸ Κάστρο Ἁγίου Γεωργίου Κεφαλληνίας. Ἡ παλαιὰ πρωτεύουσα τῆς νήσου*, Ἀθήνα 1966.

Π. Χιώτης, *Ἱστορικὰ Ἀπομνημονεύματα*, I - VI, Κέρκυρα - Ζάκυνθος 1849 - 1888.

— *Ἱστορία τοῦ Ἰονίου Κράτους*, I - II, Ζάκυνθος 1874 - 1877.

/**St. Xenos**, *East and West. A. Diplomatic history of the Annexation of the Ionian Islands to the Kingdom of Greece*, London 1865.

7. Ἀργοσαρωνικὸς-Αἰγαῖο-Σποράδες-Κυκλάδες-Δωδεκάνησα

Τιμ. Ἀμπελᾶς, *Ἱστορία τῆς νήσου Σύρου*, Ἑρμούπολη 1874.

Πέτρος Ἀξιωτίδης, *Ἡ Θάσος*, 2η ἐκδ., Θεσσαλονίκη 1952.

Γ. Ἀριστείδης, *Περὶ τῆς κατὰ τὸν μεσαίωνα πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Λέσβου καὶ ἅλωσις Μιτυλήνης ὑπὸ Μωάμεθ Β'. Ἐνεστῶσα κατάστασις τῆς Λέσβου*, Ἀθήνα 1863.

Ν. Γ. Ἀρμακόλας, βλ. Δ III.

Γ. Ἀρχοντόπουλος, *Σύντομος τοπογραφία τῆς νήσου Λέσβου ἢ Μιτυλήνης*, Σμύρνη 1859.

Βασίλειος Ἀτέσης, *Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῆς Σύρου*, Ἀθήνα 1961.

Philip P. Argenti, *Chius vincta or the Occupation of Chius by the Turks (1566) and their administration of the Island*, Oxford 1941.

— *The Occupation of Chios by the Genoese and their administration of the Island 1346 - 1566*, I - III, Cambridge 1958.

— *The Religious Minorities of Chios. Jews and Roman Catholics*, Cambridge 1970.

E. Armao, *In giro per il mare Egeo con Vincenzo Coronelli. Note di Topologia, Toponomastica e Storia medievali. Dinasti e Famiglie Italiane in Levante*, Firenze 1951.

Ι. Βακιρτζῆς, *Ἱστορία τῆς Σάμου*, Σάμος 1912.

Ἀντ. Βάλληνδας, *Κυθνιακά, ἤτοι τῆς νήσου Κύθνου χωρογραφία καὶ ἱστορία*, Ἑρμούπολη 1882.

Σ. Βάος, *Ναοὶ καὶ ναΰδρια τῆς Μήλου*, Ἀθήνα 1964.

Ἀλ. Βλαστοῦ, *Χιακά, ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου Χίου*, I - II, Ἑρμούπολη 1840.

Ι. Βογιατζίδης, *Ἀμοργός. Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς νήσου*, Ἀθήνα 1918.

J. Blassopoulos, *Statistique de Tinos*, Athènes 1861.

Ζ. Δ. Γαβαλᾶς, *Σίκινος*, Ἀθήνα 1920.

Φ. Γαλανός, *Σέριφος*, Ἀθήνα 1962.

Ἐπαμ. Γεωργαντόπουλος, *Τηνιακὰ ἤτοι ἀρχαία καὶ νεωτέρα γεωγραφία τῆς νήσου Τήνου*, Ἀθήνα 1889.

Κάρολος Ι. Γκιών, *Ἱστορία τῆς νήσου Σίφνου*, Σύρος 1876.

Ἀντ. Γούναρης, *Ἡ Κύθνος, γεωγραφία, ἱστορία, ἤθη, ἔθιμα*, Ἀθήνα 1938.

Μ. Δανέζης, *Σαντορίνη*, Ἀθήνα 1940.

Ἰωσὴφ Δεκιγάλλας, *Γενικὴ στατιστικὴ τῆς νήσου Θήρας*, Ἑρμούπολη 1850.

Ἰω. Δημάκης, *Τὸ ἐμπόριον τῆς Σύρου καὶ ἡ κατάστασις εἰς τὰς Κυκλάδας (συμφώνως πρὸς ὑπόμνημα Γάλλου προξένου τοῦ ἔτους 1835*, ἀνάτ. ἀπὸ τὴν Ἐπετηρίδα Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν), Ἀθήνα 1965.

Θεόδ. Δημητριάδης, *Τὸ Καστέλλι τῶν Σπετσῶν (ὁ πρὸ τοῦ 1800 οἰκισμός)*, Ἀθήνα 1954.

Φ. Δήμου, *Ἱστορία τῆς τουρκοκρατουμένης Λέσβου*, 1931.

Ἀχ. Σ. Διαμαντάρας, «Ἱστορία τῆς νήσου Καστελορρίζου», *ΔΙΕΕΕ*, 8 (1922), 158 - 224, 9 (1924), 269 - 322.

Α. Θ. Δρακάκης, *Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ι, Ἑρμούπολη 1948.

Δ. Ν. Δρόσος, *Ἱστορία τῆς νήσου Τήνου*, Ἀθήνα 1870.

Abbé Della Rocca, *Traité complet sur les abeilles... précédé d'un précis historique et économique de cette île* [Syra] I, Paris 1790.

Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Μύκονος*, Ἀθήνα 1912.

— *Ἡ νῆσος Σκίαθος καὶ αἱ περὶ αὐτὴν νησῖδες. Μελέτη τοπογραφικο-ἱστορική*, Ἀθήνα 1913.

Τρ. Εὐαγγελίδης - Μ. Μιχαηλίδης Νουάρος, *Ἱστορία τῆς Κάσου*, Ἀθήνα 1935.

Π. Ζερλέντης, *Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου θαλάσσης*, Ι, Ἑρμούπολη 1917 - 1922.

Γ. Ι. Ζολώτας, *Ἱστορία τῆς Χίου. Συνταχθεῖσα ἐπιμελείᾳ... Αἰμιλίας Κ. Σάρου*, 1 - 3, Ἀθήνα 1921 - 1928.

Χ. Ν. Ζωγραφάκης, *Ἡ Ἑρμούπολις*, Ἀθήνα 1886.

Π. Ζωντανός, *Ἱστορικὴ περίληψις τῆς νήσου Σύρου*, Ἑρμούπολη 1842.

P. Graindor, *Histoire de Skyros jusqu'en 1538*, Liège 1906.

V. Guérin, *Description de l'île de Patmos et de l'île de Samos*, Paris 1856.

— *L'île de Rhodes*, Paris 1880².

F. W. Hasluck, «Albanian Settlements in the Aegean», *Annual of the British School at Athens*, XV (1908/9).

— «Depopulation in the Aegean Islands and the Turkish Conquest», *Annual of the British School of Athens*, XVII (1910/1), 156 - 173.

G. Hofmann, *Patmos und Rom*, Orientalia Christiana, 11 nº 41, Roma 1928.

K. Hopf, βλ. Γ.

Λ. Καλβοκορέσης, *Χρονικὸν κατοχῆς τῆς Χίου παρὰ τῶν Γερμανῶν 1941 - 1944*, Ἀθήνα 1958.

Κ. Κανελλάκης, *Χιακὰ Ἀνάλεκτα*, Ἀθήνα 1890.

Ι. Κουμανούδης, *Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας*, Ἀθήνα 1960.

Γ. Κριεζῆς, *Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας*, Πάτρα 1850.

Χρῆστος Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Ἡ Αἴγινα στὰ χρόνια τοῦ Καποδίστρια*, Ἀθήνα 1968.

R. E. Kasperson, *The Dodecanese: Diversity and Unity in Island Politics*, Chicago 1966.

Ἀνδρέας Λαιμός, *Ἡ ἐμπορικὴ ναυτιλία τῆς Χίου*, Ἀθήνα 1963.

Ἀντ. Λιγνός, *Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας*, 1 - 3, Ἀθήνα 1946 - 1953.

Ἰω. Λυκούρης, *Αἱ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας καταστροφαὶ τῆς Αἰγίνης καὶ ἡ ζωτικότης τοῦ πληθυσμοῦ της*, Πειραιάς 1950.

I. Lichtle, «Νάξος», ἐκδ. Γ. Κρέμου *Ἀπόλλων*, 8 (Πειραιάς 1892).

Α. Μαραβᾶ - Χατζηνικολάου, *Πάτμος*, Ἀθήνα 1957.

Ἰω. Μελᾶς, *Ἱστορία τῆς νήσου Ἰκαρίας*, Ι - ΙΙ, Ἀθήνα 1955 - 1958.

Ἀντώνιος Μηλιαράκης, *Κυκλαδικά*, Ἀθήνα 1877.

— *Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος*, Ἀθήνα 1901.

Μ. Μιχαηλίδης - Νουάρος, *Ἱστορία τῆς Καρπάθου*, Ἀθήνα 1940 - 1949.

Λ. Μοσχίδης, *Ἡ Λῆμνος*, 1907.

Θ. Μοσχονᾶς, *Λέρος καὶ Λέριοι*, Ἀλεξάνδρεια 1950.

Ἰω. Μουτζούρης, *Ἡ Λέσβος καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση*, Ἀθήνα 1955.

Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Ἡ Παληαχώρα τῆς Αἰγίνης* (ἱστορικὴ καὶ μορφολογικὴ ἐξέτασις τῶν μνημείων της), Ἀθήνα 1962.

Δημοσθένης Νασούλης, *Σκόπελος (Ἡ ἀρχαία Πεπάρηθος)*, Ἀθήνα 1950.

Δ. Οἰκονομόπουλος, *Λεριακὰ ἤτοι χωρογραφία τῆς νήσου Λέρου*, Ἀθήνα 1888.

Π. Ὁμηρίδης, *Ἱστορία τῶν τριῶν ναυτικῶν νήσων, Ὕδρας, Πετζῶν καὶ Ψαρῶν*, Ναύπλιον 1831.

Α. Ὀρλάνδου, *Ναυτικά, ἤτοι ἱστορία τῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος πεπραγμένων ὑπὸ τῶν τριῶν νήσων, ἰδίως τῶν Σπετσῶν*, 1 - 2, Ἀθήνα 1869.

— *Περὶ τῆς νήσου Πέτσας ἢ Σπετσῶν*, Ἀθήνα 1878.

Δ. Παπαγεωργίου, *Ἱστορία τῆς Σκύρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων*, Πάτρα 1909.

Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ἱστορία τῆς Ρόδου ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Δωδεκανήσου (1948)*, Ἀθήνα 1972.

Δ. Π. Πασχάλης, *Ἡ Ἄνδρος. Ἤτοι ἱστορία τῆς Ἄνδρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ι - ΙΙ, Ἀθήνα 1925 - 1927.

— *Ἡ Ἄνδρος κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων*, Ἀθήνα 1930.

— «Πρόξενοι καὶ προξενεῖα εἰς τὰς νήσους ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, 1931, 437 κέ.

— «Οἱ Ἀλβανοὶ εἰς τὰς Κυκλάδας», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, (1934), 263 - 282.

— «Δημοσιονομικὴ κατάστασις τῆς Κυκλάδων νήσων ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ ἐπαναστάσεως (1537 - 1828)», *Ἀρχεῖον Κοινωνικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν*, 14 (1935), 436 κέ.

— «Αἱ Κυκλάδες ὑπὸ τοὺς Ρώσους (1770 - 1774) μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, 1 (1961), 234 - 292.

— «Τουρκοκρατούμεναι Κυκλάδες. Ἀρχαὶ ἐν Ἄνδρῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, 2 (1962), 36 - 66.

Δ. Πίστης, *Περιγραφὴ τῆς νήσου Ἄνδρου*, Ἑρμούπολη 1881.

Π. Σαμαρᾶς, *Ὁ Χασὰν Πασᾶς Τζεζαερλὴ καὶ ἡ Μυτιλήνη*, Μυτιλήνη 1952.

Ἐπ. Ι. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου Σάμου*, 1 - 4, Σάμος 1881 - 1891.

— *Ἰκαριακά*, Σάμος 1893.

Γ. Α. Σωτηρίου, *Ἡ νῆσος Σπέτσαι*, Ἀθήνα 1924.

Τ. Τάζης, *Συνοπτική ἱστορία Λέσβου καὶ τοπογραφία αὐτῆς,* Κάιρο 1909.

H. Tozer, *The islands of the Aegean,* Oxford 1890.

A. E. Vacalopoulos, *Thasos, son histoire, son administration de 1453 à 1912,* Paris 1953.

Ἱππ. Φραγκόπουλος, *Ἡ Δωδεκάνησος ὑπὸ Ἰταλοκρατίαν,* Ἀθήνα 1958.

Γρ. Φωτεινός, *Τὰ Νεαμονήσια,* Χίος 1865.

Ι. Δ. Χανιώτης, *Ἡ Χίος τοῦ 1821. Ἡ συμβολή της εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος πρὸ καὶ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821,* Ἀθήνα 1923.

Ἰωσὴφ Χατζηδάκης, *Ἱστορία τῆς νήσου Μήλου,* Ἀθήνα 1927.

Ἰω. Ψύλλας, *Ἱστορία τῆς νήσου Κέας,* Ἀθήνα 1920.

8. Κρήτη

Στυλ. Ἀλεξίου, *Τὸ Κάστρο τῆς Κρήτης καὶ ἡ ζωή του στὸν ις' καὶ ιζ' αἰώνα* (ἀνάτ. ἀπὸ τὰ Κρητικὰ Χρονικά), Ἡράκλειο 1967.

Τιμόθεος Βενέρης, *Τὸ Ἀρκάδι, διὰ τῶν αἰώνων,* Ἀθήνα 1938.

Σ. Ζαμπέλιος - Κριτοβουλίδης, *Ἱστορία τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης* (συμπλ., Ι. Δ. Κονδυλάκη), Ἀθήνα 1897 (ἐπανέκδ. Ἀθήνα 1971).

E. Gerland, *Histoire de la noblesse crétoise au Moyen âge,* Paris 1907.

G. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta,* I - IV, Venezia 1905 - 1932.

P. Hidiroglou, *Das religiöse Leben auf Kreta nach Ewlijā Celebi* (Zeitschrift für Religions - und Geistesgeschichte, XI), 1969.

G. Hofmann, «Wichtige Kanzleiurkunden des lateinischen Erzbischofs von Kreta für die Ihm untergebene griechische Geistlichkeit, 1497 - 1509», *Orientalia Christiana Periodica,* 18 (1952), 281 -295.

— «Nuove fonti per la storia profana ed ecclesiastica di Creta nella prima metà del secolo XV», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης,* 2 (1955), 645 - 649.

Κ. Κριτοβουλίδης, *Ἀπομνημονεύματα τοῦ περὶ αὐτονομίας πολέμου τῶν Κρητῶν,* Ἀθήνα 1859.

Ι. Π. Μαμαλάκης, *Ἀνέκδοτα ἱστορικὰ ἔγγραφα ρίπτοντα φῶς εἰς τὸ δρᾶμα τοῦ Ἀρκαδίου,* Θεσσαλονίκη 1947.

Μ. Ι. Μανούσακας, *Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453 - 1454) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460 - 1642,* Ἀθήνα 1960.

— «Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου - 16ου αἰῶνος (Πρωτοπαπάδες καὶ Πρωτοψάλται Χάνδακος)», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος,* 19 (1961), 149 - 233.

— «Ἡ χειροτονία ἱερέων τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Κορίνθου (ἔγγραφα τοῦ ις' αἰῶνα)», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας,* 4 (1964).

Ι. Μουρέλλος, *Ἱστορία τῆς Κρήτης,* I - III, 2η ἔκδ., Ἡράκλειο 1954.

Ν. Ι. Παπαδάκης, *Ἡ ἐκκλησία Κρήτης. Ἐπισκοπαὶ - Μοναί,* Χανιὰ 1936.

Γρ. Παπαδοπετράκης, *Ἱστορία τῶν Σφακίων*, Ἀθήνα 1888.

J. - P. Philippini κ.ἄ., βλ. Δ III (D. Sabatier).

Σ. Γ. Σπανάκης, *Ἡ Κρήτη*, I - II, Ἡράκλειο 1972.

Ν. Σταυρινίδης, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Σφακιῶν (1645 - 1770)*, (ἀνάτ. ἀπὸ τὰ *Κρητικὰ Χρονικά)*, Ἡράκλειο 1955.

Ν. Β. Τωμαδάκης, «Εἰδήσεις καὶ ἔγγραφα τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *ΕΕΒΣ*, 10 (1933), 192 - 235.

— «Περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Λάμπης καὶ τῶν ἐπισκόπων αὐτῆς (ἰδίᾳ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν)», *Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* (1955 - 6), 339 - 353.

— «Σύντομον διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *ΔΙΕΕΕ*, 14 (1960), 3 - 32, 156 - 163.

Β. Ψιλλάκις, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, I - III, Χανιὰ 1909 (Ἀθήνα 1970).

9. *Ἑλληνικὰ κέντρα ἔξω ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἑλληνικὸ χῶρο* (Πβ. Β IV 2).

Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, *Σύντομος ἱστορικὴ περιγραφὴ τῆς ἱερᾶς μητροπόλεως Βελεγράδων*, Κέρκυρα 1868.

Στ. Ἀντωνόπουλος, *Μικρὰ Ἀσία*, Ἀθήνα 1907.

Π. Ἀξιώτης, *Ἡ Ἀδριανούπολις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1922*, Θεσσαλονίκη 1922.

Κοσμᾶς Μυρτίλος Ἀποστολίδης, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐν Βορείῳ Θράκῃ Ἑλληνισμοῦ», *Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Θησαυροῦ*, 8 (1942), 17 - 63.

— *Ἡ τῆς Φιλιππουπόλεως Ἱστορία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, (ἐπιμέλεια Γ. Α. Μέγα), Ἀθήνα 1959.

— *Ὁ Στενίμαχος ἤτοι συνοπτικὴ ἱστορία τῆς πόλεως Στενιμάχου ἀπὸ τῶν παλαιῶν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, 2η ἐκδ., Ἀθήνα 1962.

Σ. Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις*, I - III, Ἀθήνα 1851 - 1869.

Δ. Γεωργιάδης, *Ἡ Σμύρνη καὶ ἡ Μικρὰ Ἀσία ὑπὸ ἔποψιν οἰκονομικὴν καὶ ἐμπορικήν*, Σμύρνη 1885.

R. Clogg, «Smyrna in 1821», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, 15 (1972), 313 - 371.

Δ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Βόρειος Ἤπειρος*, Ἀθήνα 1919.

Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἱστορία τῆς Ποντικῆς Τραπεζοῦντος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1898.

Nikolay Haytov, *Asenovgrad v Minaloto*, Sofia 1965.

Ἰω. Καραμπλιᾶς, *Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν*, Ἀθήνα 1950.

Θεόδ. Κιακίδης, *Ἱστορία Σαμμακοβίου καὶ τῶν πέριξ ἑλληνικῶν κοινοτήτων Ἀνατολικῆς Θράκης*, Ἀθήνα 1960.

Π. Κοντογιάννης, *Ἡ ἑλληνικότης τῶν νομῶν Προύσης καὶ Σμύρνης*, Ἀθήνα 1919.

Μαργαρίτης Κωνσταντινίδης, *Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου*, Τόμος πρῶτος: *Ἱστορία*, (ἐπιμέλεια Γ. Α. Μέγα), Ἀθήνα 1945.

Ἰωακεὶμ Μαρτινιανός, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μοσχοπόλεως. Α' Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τὸν ἐν αὐτῇ κώδικα 1630 - 1875*, Ἀθήνα 1939.

— *Ἡ Μοσχόπολις 1330 - 1930* Ἀθήνα 1957.

Ν. Ε. Μηλιώρης, *Τὰ Βουρλὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Μέρος Α'. Ἱστορικά*, Ἀθήνα 1957.

Β. Μπαρᾶς, *Τὸ Δέλβινο τῆς Βορείου Ἠπείρου καὶ οἱ γειτονικές του περιοχές*, Ἀθήνα 1966.

R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris 1962.

Κωνστ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Αὐτοσχέδιος περὶ Σμύρνης Διατριβὴ* (= Τὰ Σωζόμενα Φιλολογικὰ Συγγράμματα), I, Ἀθήνα 1871.

Ε. Π. Παναγόπουλος, βλ. B V, 1

Γ. Σάκκαρης, *Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν*, Ἀθήνα 1920.

Κ. Σκενδέρης, *Ἱστορία τῆς Μοσχοπόλεως*, Ἀθήνα 1928.

Χρ. Σολομωνίδης, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Σμύρνης*, Ἀθήνα 1960.

Π. Σπανδωνίδης, *Μελένικος*, Θεσσαλονίκη 1930.

Ἐλπινίκη Σταμούλη - Σαραντῆ, *Ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη. Ἡ Σηλυβρία μὲ τὰ γύρω της χωριά*, I - II, Ἀθήνα 1956 - 1958.

Charles de Scherzer, *Smyrne*, 2eme éd., Leipzig 1882.

B. F. Slaars, *Etude sur Smyrne par Constantin Iconomos, traduite... et enrichie..*, Smyrne 1868.

Ivan Snegarov, *Gr'cki Kodeks na Plovdiskata Mitropolija*, Sofia 1949.

Th. Vlachos, *Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon*, Thessaloniki 1969.

Φ. Κ. Φάλμπος, «Μπεζεστένια καὶ χάνια στὴ Σμύρνη», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ* 9 (1961), 130 - 195.

— *Ὁ Φραγκομαχαλὰς τῆς Σμύρνης*, Ἀθήνα 1970.

— *Μάρκου Ἀντωνίου Κατσαΐτη. Δύο ταξίδια στὴ Σμύρνη 1740 καὶ 1742*, Ἀθήνα 197?

Ν. Χ''Κωστῆς, *Σμυρναϊκὰ Ἀνάλεκτα*, Ἀθήνα 1909.

Π. Π. Χατζηπέτρος, *Ἱστορία τῆς Ἀτταλείας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τῆς πτώσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1922*, Ἀθήνα 1969.

Χρύσανθος, μτρπ. Τραπεζοῦντος, βλ. B II.

Προσθῆκες : B III 1: N. I. Πανταζόπουλος - Δέσποινα Τσούρκα - Παπαστάθη, *Κῶδιξ μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη 1974. B III 2: Κίτσος Μακρής, *Ἡ λαϊκὴ τέχνη τοῦ Πηλίου*, Ἀθήνα, Μέλισσα, 1976. B III 5: P. A. Pacifico, *Breve descrizione corografica del Peloponnesso o Morea*, Venetia 1700. Κώστας Λάππας, *Ἁγία Λαύρα Καλαβρύτων. Α'. Κείμενα ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μονῆς*, Ἀθήνα, KNE/EIE, 1975. B III 6: Ἀθ. Τσίτσας, «Περιπλάνηση στὰ ταφολόγια», *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρίας Κερκύρας*, 12 (1975), 5-42. B III 9: Φ. Κ. Φάλμπος, *Μάρκου Ἀντωνίου Κατσαΐτη Ταξίδια τοῦ 1742. Βορειοδυτικὴ παραλία Μικρᾶς Ἀσίας. Προποντίδα. Κωνσταντινούπολη*, Ἀθήνα 1974.

IV. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γενικότητες - Διοίκηση - Πόλεις

Ε. Ἀβέρωφ, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ πληθυσμιακοῦ προβλήματος τῆς Ἑλλάδος,* Ἀθῆνα 1939.

Γ. Ι. Ἀγγελόπουλος, *Περὶ τῆς τοπικῆς διοικήσεως ἐν Ἑλλάδι ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ,* Ἀθῆνα 1879.

Α. Ἀνδρεάδης, «Μελέται περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑπτανήσου, *Οἰκονομικὴ Ἑλλάς,* 1910 - 1912.

Σ. Ἀντωνιάδης, *Τὰ Δημοτικά,* Ἀθῆνα 1844.

Π. Ἀργυρόπουλος, *Ἡ Δημοτικὴ διοίκησις ἐν Ἑλλάδι,* I - II, 2η ἐκδ., Ἀθῆνα 1859.

Ömer Lütfi Barkan, «Osmanlï Imperatorlugunda bir iskân ve Kolonizasyon metodu olarak vakïflar ve temlikler» (Les fondations pieuses et les terres possessionnées utilisées comme moyens de peuplement et de colonisation dans l'Empire ottoman), *Vakïflar Dergisi,* II (1942), 279 - 386.

— «Les déportations comme méthode de colonisation dans l'Empire ottoman», *Revue de la Faculté des Sciences économiques de l'Université d'Istanbul,* II/1 - 4 (1949 - 1950) 67 - 131.

— «Tahriri demografi arastïrmalarï ve osmanlï tarihi» (Les recherches de démographie historique et l'histoire ottomane) *Türkiyat Mecmuasï,* X (1953), 1 - 26.

— «Osmanlï imperatorlugunda bir iskan ve Kolonizasyon olara sürgünler» (Les déportations, moyen de peuplement et de colonisation dans l'Empire ottoman), *Istanbul Universitesi Iktisat Fakültesi Mecmuasï,* XI/1 - 3 (1949 - 50), 524 - 69· XV/1 - 4 (1953 - 54), 209 - 237.

— «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* I/1 (1957), 9 - 36.

— «894 (1489) yïlï cizyesinin tahsilâtïna âit Muhasebe bilânçolarï», *Belgeler,* I/1 (1964), 1 - 117.

— «Edirne askeri Kassamï'na âit tereke defterleri (1545 - 1659)», *Belgeler,* III (5 - 6) (1968).

N. Baxevanis, «Population, internal Migration and Urbanization in Greece», *Balkan Studies,* 6/1 (1965), 83 - 98.

N. Beldiceanu, *Recherches sur la ville ottomane,* βλ. A I, 2.

Richard Blum - Eva Blum, *Health and Healing in Rural Greece*, Stanford 1965.

Ι. Γ. Γιαννόπουλος, *Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1393 - 1821). Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς διοικήσεως τοῦ κυριάρχου ὀθωμανικοῦ κράτους*, Ἀθήνα 1971.

Μ. Γρηγορόπουλος, *Περιήγησις ἐν Ἑλλάδι, ἤτοι... στατιστικὴ περιγραφὴ τῶν ἐπισημοτέρων πόλεων τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου 1883*, Ἀθήνα 1886.

J. K. Campbel, *Honour, Family and Patronage*, Oxford 1964.

Stephanos Clon, «La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical», *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*, Paris 1884, 365 - 580.

Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις κατὰ τὴν ἑλληνικὴ Ἐπανάστασιν*, Ἀθήνα 1966.

— «Ἡ ἐσωτερικὴ διοίκησις τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Ὄθωνος», *Μνημοσύνη* 3 (1970/1), 271 - 327.

Ἐθνικὸν Κέντρον Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, *Ἐξελίξεις καὶ προοπτικαὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος, 1920 - 1985*, Ἀθήνα 1973.

Χαρ. Καραγιάννης, *Διοικητικὴ ἱστορία τῆς Φωκίδος*, Ἀθήνα 1958.

Στυλ. Κατσουλάκης, *Ἡ ἐξέλιξις τῆς ἔκ τινων ὀξειῶν καὶ χρονίων νόσων εἰδικῆς θνησιμότητος ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ 1927 - 1953 καὶ ἡ μετάθεσις τῆς σπουδαιότητος αὐτῶν ὡς αἰτίων θανάτου*, Ἀθήνα 1959.

Σ. Κούνδουρος - Α. Δρακάκης, *Ἀρχεῖα συστάσεως δήμων καὶ κοινοτήτων, 1836 - 1839*, I - II, Ἀθήνα 1939.

B. Kayser - Y. Pechoux - M. Savignon, *Exode rurale et attraction urbaine en Grèce*, Athènes 1971.

Emile V. Kolodny, *La population des îles de la Grèce*, I - III, Aix-en-Provence 1974.

I. Lambiri, *Social Change in a Greek Country Town*, [Μέγαρα] Athens 1965.

La ville balkanique, XVe - XIXe ss. (Studia Balcanica, 3), Sofia 1970.

Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίαι περὶ τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1867.

Eliot G. Mears, *Greece today; the Aftermath of the Refugee Impact*, Stanford University Press, 1929.

E. W. Moore, *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*, Geneva 1945.

Ἰω. Νουχάκης, βλ. Β Ι.

Osman Nuri Ergin, *Türk sehirlerinde imaret sistemi*, Istanbul 1939.

Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης, «Ἱστορικὰ σημειώματα καὶ στατιστικαὶ πληροφορίαι περὶ Κρήτης κατὰ τὸν Καστροφύλακα», *Κρητικὰ* 1 (1933) 114 - 126.

Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Οἱ Δήμαρχοι τῶν Ἀθηνῶν 1835 - 1907*, Ἀθήνα 1907.

Daniel Panzac, «La peste à Smyrne au XVIIIe siècle», *Annales ESC*, 28/4 (1973), 1071 - 1093.

Ι. Σταματάκης, βλ. Β Ι.

M. Sokoloski, «Aperçu sur l'évolution de certaines villes plus importantes de la partie méridionale des Balkans au XVe et au XVIe siècles», *AIESEE Bulletin*, XII/1 (1974), 81 - 89.

Traian Stoianovich, «Model and Mirror of the Premodern Balkan City», *Studia Balcanica*, III (1970), 83 - 123.

Structure sociale et développement culturel des villes Sud - est européennes et adriatiques aux XVIIe - XVIIIe siècles, Bucarest 1975.

Δ. Τσαούσης, *Ἡ μορφολογία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας*, Ἀθήνα 1969.

N. Todorov, «Za demografskoto s'stojanie na Balkanskija Poluostrov prez XV - XVI v.» (La situation démographique de la Péninsule Balkanique au cours des XVe et XVIe siècles), *Godisnik na Sofijskija Universitet Filosofsko - istoriceski Fakultet*, III/2 (1960), 193 - 232.

— «The Balkan Town in the second Half of the 19th Century», *Etudes Balkaniques*, 4/2 (1969), 31 - 50.

— *Balkanskijat grad XV - XIX vek socialno-ikonomicesko i demografsco razvitie* (La ville balkanique aux XVe - XVIe ss. Développement socio-économique et démographique), Sofia 1972.

Μιχ. Χουλιαράκης, *Στατιστικὴ βιβλιογραφία περὶ Ἑλλάδος, 1821 - 1971*, Ἀθήνα 1972.

— *Γεωγραφική, διοικητικὴ καὶ πληθυσμικὴ ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος, 1821 - 1971*, Α, Ι, Ἐθνικὸν Κέντρον Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1973.

Μιχ. Χουλιαράκης - Ε. Μακρῆς - Ε. Γριτσόπουλος - Μ. Γκεβέτσης - Α. Ἁγιοπετρίτης, *Στατιστικαὶ μελέται 1821-1971*, Ἀθήνα 1972.

V. Valaoras, «A Reconstruction of the Demographic History of Greece», *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 38/2 (1960) 115-139.

M. Vastagos, *Le mouvement de la population en Grèce, 1933*, Athènes 1934.

2. *Μετανάστευση*

(Γενικότητες. πβ. Δ 5).

Μ. Α. Δένδιας, *Αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι ἀνὰ τὸν κόσμον ἤτοι οἱ Ἕλληνες εἰς Ρωσσίαν, Ρουμανίαν, Αἴγυπτον, Ἡνωμένας Πολιτείας καὶ πάσας ἐν γένει τὰς ἄλλας χώρας. Ἡ ἐξέλιξις αὐτῶν, ἡ σημερινή των κατάστασις, τὸ μέλλον των*, Ἀθήνα 1919.

Th. Dowling - E. Fletcher, *Hellenism in England*, London 1915.

Ἐθνικὸν Κέντρον Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, *Οἱ ἀπόδημοι Ἕλληνες*, Ἀθήνα 1972.

Νικόλαος Εὐαγγελίδης, *Ἱστορία τοῦ ἐν Σουδὰν Ἑλληνισμοῦ*, Ἀλεξάνδρεια 1924.

Βασ. Ζούστης, *Ὁ ἐν Ἀμερικῇ ἑλληνισμὸς καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ*, Ν. Ὑόρκη 1954.

Π. Παμπούκης, *Ἀπόδημος ἑλληνισμός*, 2η ἐκδ., Ἀθήνα 1955.

Θ. Γ. Παναγιωτίδης, *Ὁ ἐν Ρωσσίᾳ Ἑλληνισμός,* Ἀθήνα 1919.

A. Politis, *L'Hellénisme et l'Egypte moderne,* 1 - 2, Paris 1928 - 1930.

N. Polyzos, *Essai sur l'émigration grecque,* Paris 1947.

Henry Pratt Fairchild, *Greek Immigration to the United States,* Yale University Press 1911.

T. Saloutos, *The Greeks in the United States,* Harvard University Press 1964.

M. A. Τριανταφυλλίδης, *Ἕλληνες τῆς Ἀμερικῆς,* Ἀθήνα 1952.

N. Ψυρούκης, *Τὸ παροικιακὸ φαινόμενο,* Ἀθήνα 1974.

E. C. Vlachos, *The assimilation of Greeks in the United States,* Athens 1968.

Γ'

ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ

K. Andrews, *Castles of the Morea,* Princeton 1953.

Ph. Argenti, βλ. B' III 6.

Antoine Bon, *La Morée Franque,* I (texte), II (album), Paris 1969.

S. Borsari, «I rapporti tra Pisa e gli stati di Romania nel duecento», *Rivista di storia italiana* 67 (1955), 477 - 492.

— *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo,* Napoli 1963.

— *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo,* Napoli 1966.

J. A. Buchon, *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les provinces démembrées de l'Empire grec à la suite de la quatrième croisade,* (2 parties), Paris 1840.

— *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée,* Paris 1843.

— *La Grèce continentale et la Morée. Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841,* Paris 1843.

— *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronies,* 1 - 2, Paris 1845.

Fl. Corner, *Creta sacra seu de episcopis utriusque ritus graeci et latini in insula Cretae,* I, II, Venezia 1975.

N. Δραγούμης, *Χρονικῶν Μορέως τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ἱστορικά,* Ἀθῆνα 1921.

J. Delaville Le Roulx, *La France en Orient au XIVe siècle,* Paris 1886.

Umberto Dorini, *L'isola di Scio offerta a Cosimo de Medici,* Firenze 1912.

G. Fedalto, *Ricerche storiche sulla posizione giuridica et ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV, XVI,* Firenze 1967.

E. Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras,* Leipzig 1903.

F. Giunta, *Aragonesi a Catalani nel Mediterraneo. II, La presenza catalana nel Levante dalle origini a Giacomo II,* Palermo 1959.

K. Hopf, «Geschichte der Insel Andros und ihrer Beherrscher, in dem Zeitraume von 1207 - 1566», *Sitzungsberichte der Kaiserl. Akad. d. Wiss. zu Wien, Phil. - Histor. cl.* 16 (1855), 23 - 131.

— «Urkunden und Zusätze zur Geschichte der Insel Andros und ihrer Beherrsher in dem Zeitraum von 1207 bis 1566», *Sitzungsberichte ...* 21 (1856), 221 - 262.

— «Veneto-byzantinische Analekten», *Sitzungsberichte der Kaiserl. Akad. d. Wiss. zu Wien, Phil. - Histor. Cl.*, 32 (1859), 363 - 528.

— *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit* (2 vols.) Leipzig 1867 - 1868 = Ersch und Gruber, Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste, vols 85 et 86.

— *Γρατιανὸς Ζώρζης, Αὐθέντης Λευκάδος* (μτφρ. καὶ εἰσαγ. Ι. Ρωμανοῦ) Κέρκυρα 1870.

D. Jacoby, «Un aspect de la fiscalité vénitienne dans le Péloponnèse aux XIVe et XVe siècles : Le 'Zovaticum'», *Travaux et Mémoires*, I (1965), 405 - 420.

— «Les archontes Grecs et la féodalité en Morée franque», *Travaux et Mémoires*, 2 (1967) 421 - 481.

— *La féodalité en Grèce médiévale. Les «assises de Romanie», sources application et diffusion*, Paris/La Haye 1971.

J. Jegerlehner, «Der Aufstand der Kandiotischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig», *Byzantinische Zeitschrift*, XII (1903), 78 - 125.

Γ. Τ. Κόλλιας, «Ἡ μεταξὺ Καταλάνων καὶ Μεγάλου Δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν μάχη», *ΕΕΒΣ* 26 (1956), 358 - 379.

Σ. Λάμπρος, «Τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ οἱ Καταλώνιοι», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 6 (1909), 319 - 321.

A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282 - 1328*, Cambridge, Mass. 1972.

R. L. Loenertz, «Hospitaliers et Navarrais en Grèce, 1376 - 1383, regestes et documents», *OCP* 22 (1956) 319 - 360.

— «Généalogie des Ghisi, dynastes vénitiens dans l'Archipel, 1207 - 1390», *OCP* 28 (1962), 121 - 172, 322 - 335.

— «Les seigneurs tierciers de Négrepont de 1205 à 1280. Regestes et documents», *Byzantion*, 25 (1965), 235 - 276.

J. Longnon, «Problèmes de l'histoire de la principauté de Morée», *Journal des Savants*, 1946, 77 - 93, 147 - 161.

— *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949.

— «Les noms de lieu de la Grèce franque», *Journal des Savants*. juil. sept. 1960, 97 - 110.

— «La vie rurale dans la Grèce franque», *Journal des Savants*, janv. - mars 1965, 343 - 357.

J. Longnon - P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Paris/La Haye 1969.

A. T. Luttrell, «The Principality of Achaea in 1377», *BZ*, 57 (1964), 340 - 345.

Μ. Μανούσακας, *Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453 - 54) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460 - 1462*, Ἀθῆνα 1960.

E. Marinescu, «Les Catalans dans l'Empire byzantin pendant la règne

de Jacques II (1291 - 1327)», *Mélanges d'histoire du Moyen - Age offerts à M.F. Lot*, Paris 1925.

O. Markl, *Ortsnamen Griechenlands in «frankischer» Zeit*, Graz-Köln, (Byzantina Vindobonensia, I), 1966.

W. Miller, *The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece, (1204 - 1566)*, London 1908. (Ἑλλ. μετάφραση Σπ. Λάμπρου, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204 - 1566)*, Ι - ΙΙ, Ἀθήνα 1909 - 1910. Α. Φουριώτη, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα (1204 - 1566)*, Ἀθήνα 1960).

— «The Zaccaria of Phocea and Chios, 1257 - 1329», *Journal of Historical Studies*, 31 (1911), 42 - 55.

— *Essays on the Latin Orient*, London 1921.

E. M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957.

Γ. Σ. Πλουμίδης, *Οἱ βενετοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503 - 1537)*, Θεσσαλονίκη 1974.

J. Reznik, *Le duc Joseph de Naxos, contribution à l'histoire juive du XVIe siècle*, Paris 1936.

Cecil Roth, *The House of Nasi : I. Dona Gracia*, Philadelphia 1948; II. *The Duke of Naxos*, Philadelphia 1948.

A. Rubió y Lluch, «La espedición y dominación de los Catalans en Oriente juzgadas por los Griegos», *Memóries de la Real Academia de Buenos Letras*, IV, Barcelona 1893.

— *Los Novarros en Grecia y el Ducado Catalan de Atenas*, Barcelona 1886.

— *Catalanya a Grecia*, Barcelona 1906.

— *Els castelis catalans en Grecia*, Barcelona 1910. (Μετάφραση Γ. Μαυράκη, *Περὶ τῶν καταλανικῶν φρουρίων τῆς Ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1912).

E. I. Σταματιάδης, *Οἱ Καταλάνοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ οἷς προσετέθη καὶ ἀνέκδοτός τις χρονολογία τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1869.

Safvet, «Yûsuf Nasi», *Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuasî*, III (1330 H), 982 - 993, 1158 - 1160.

G. Schlumberger, *Expédition des «Almugavares» ou routiers Catalans en Orient*, Paris 1902.

K. Setton, *The Catalan Domination of Athens, 1311 - 1388*, Cambridge, Mass. 1948.

G. Sotiriou, «Le Chateau - fort de Chloumoutsi et son atélier monétaire de tournois de Clarencia» *Journal International d'archéologie numismatique*, XIX (1918 - 1919), 273 - 279.

F. Thiriet, «Les vénitiens à Thessalonique dans la première moitié du XIVe siècle», *Byzantion* XXII (1952), 323 - 332.

— «Venise et l'occupation de Ténédos au XIV siècle», *Mélanges d'Archéologie et d'histoire*, 1953 (65).

— «Les chroniques vénitiennes de Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie Greco-vénitienne», *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 66 (1954), 241 - 292.

— *La Romanie vénitienne au Moyen Age: le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XII - XV siècles),* Paris 1959.

P. W. Topping, «The Formation of the Assizes of Romania», *Byzantion* 17 (1944 - 1945), 304 - 314.

— *Feudal Institutions as Revealed in the Assize of Romania, the Law code of Frankish Greece,* Philadelphia 1949.

— «Le régime agraire dans le Péloponnèse latin au XIVe siècle», *L'Hellénisme Contemporain,* X (1956), 255 - 295.

H. F. Tozer, «The Francs in the Peloponnese», *Journal of historical Studies,* 4 (1883), 165 - 236.

S. Tramontana, «Per la storia della 'compagnia catalana' in oriente», *Nuova rivista storica,* 46 (1962), 58 - 95.

Προσθῆκες: Γ: G. T. Dennis, «Proplemi storici concernenti i rapporti tra Venezia, i suoi Domini diretti e le Signorie feudali nelle isole greche», *Venezia e il Levante fino al secolo XV. A cura di* Agostino Pertusi, I/1, Firenze 1973, 219-235. Ch. Verlinden, «Venezia e il commercio degli schiavi provenienti dalle coste orientali del Mediterraneo», *Venezia e il Levante fino al secolo XV,* I/2 (1973), 911-929. Alberto Terenti, «Venezia e la pirateria nel Levante: 1300 c.- 1460 c.», *Venezia e il Levante fino al secolo XV,* I/2 (1973), 705-771. Freddy Thiriet, «Proplemi dell' administrazione veneziana nella Romania, XIV-XV sec.», *Venezia e il Levante fino al secolo XV,* I/2 (1973), 773-782. N.B. Tomadakis, «La politica religiosa di Venezia a Creta verso i Cretesi ortodossi dal XIII al XV secolo», *Venezia e il Levante fino al secolo XV,* I/2 (1973), 783 κ.ἑ.

Δ'

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

I. ΓΕΝΙΚΟΤΗΤΕΣ

Κ. Ἄμαντος, «Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος ὁ ἐξ Ἀπορρήτων (1641 - 1709)», *Ἑλληνικά*, 5 (1932), 335 - 350.

Σ. Ἀραβαντινός, *Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ*, Ἀθήνα 1895.

Frédéric Abelous, *L'évolution de la Turquie dans ses rapports avec les étrangers*, Toulouse 1928.

M. S. Anderson, «Russia in the Mediterranean, 1788 - 1791 : a little - known Chapter in the History of Naval Warfare and Privateering», *Mariner's Mirror* XLV (Febr. 1959), 25 - 35.

P. Argyropoulos, *Une correspondance diplomatique de l'Hospodar de Valachie J. Caradja avec le baron de Stroganof, 1816 - 1818*, Athènes 1954.

G. L. Ars, *Albanija i Epir v Konze XVIII - nacale XIXv*, Moskva 1963.

S. I. Asdrachas, «Quelques aspects du banditisme social en Grèce au XVIIIe siècle», *Etudes Balkaniques*, 8/4 (1972), 97 - 112.

Α. Βακαλόπουλος, «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἁρματολίκια καὶ γιὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Θ. Μπλαχάβα στὴ Θεσσαλία στὰ 1808», *Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 9 (1965), 229 - 251.

Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, «Ἡ πειρατεία εἰς τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Μακεδονικὰ* 5 (1961 - 1963), 319 - 362. Βλ. καὶ Α' Ι 2.

Γιάννης Βλαχογιάννης, *Οἱ κλέφτες τοῦ Μοριᾶ*, Ἀθήνα 1935.

Λ. Ι. Βρανούσης, «Ἡ ἐν Ἠπείρῳ Μονὴ Σωσίνου», *Ἐπετηρὶς Μακεδονικοῦ Ἀρχείου*, 6 (1957), 72 - 129.

Μαρίνος Π. Βρετός, *Mélanges néohelléniques* Athènes 1856.

J. Bagally, *Ali Pasha and Great Britain*, Oxford 1938.

François - Alphonse Belin, Des capitulations et des Traités de la France en Orient (extrait du *Contemporain, revue d'économie chrétienne*, 1869), Paris 1870.

Eli de Biran, «Une ambassade de France en Turquie sous Henri IV» =Jean de Contant Biron, *Annuaire de la Société Philotechnique*, 40 (1880).

Ludwik Biskupski, «Les répercussions de la Révolution française sur l'Orient (1789 - 1805)», LXXXIe Congrès Soc. Savantes, 1956, pp. 483 - 500.

Th. Blancard, *Les Mavroyéni : essai d'étude additionnelle à l'histoire*

moderne de la Grèce, de la Turquie et de la Roumanie, Paris 1893.

— *Les Mavroyéni. Histoire d'Orient de 1700 à nos jours,* I - II, Paris 1909.

— *Quelques détails additionnels à la monographie des Mavroyéni,* Marseille 1921.

Salvatore Bobo, *I corsari barbareschi,* Torino 1964.

A. Bombaci, «Ancora sul trattato Turco - Veneto del 2 ottobre 1540», *Rivista degli Studi Orientali,* 20 (1942), 371 - 381.

L. Bonelli, «Il trattato Turco - Veneto del 1540», *Centenario della nascita di Michele Amari,* II, Palermo 1910, 332 - 363.

Auguste Boppe, *Le régiment albanais 1806 - 1814,* Paris 1902.

— *L'Albanie et Napoléon (1797 - 1814),* Paris 1914.

N. Botzaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la Révolution grecque (1789 - 1821),* Genève/Paris 1962.

André Bruneau, *Tradition et politique de la France au Levant,* Paris 1932.

Ἠλ. Π. Γεωργίου, *Ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ κατὰ τὰς ἑλληνικὰς ἐξεγέρσεις 1770 καὶ 1790,* Ἀθήνα 1970.

— *Ὁ θαλασσομάχος Λάμπρος Κατσώνης,* Ἀθήνα 1971.

Μ. Γκιόλιας, *Ὁ Κοσμᾶς Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχή του,* Ἀθήνα 1972.

Τ. Γριτσόπουλος, *Τὰ Ὀρλωφικά. Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς,* Ἀθήνα 1967.

N. Camariano, *Alexandre Mavrocordato, le Grand Drogman. Son activité diplomatique (1673 - 1709),* Thessalonique 1974.

Georges Castellan, «Directions nouvelles de l'histoire des Balkans», *Revue Historique,* 479 (1966), 107 - 124.

S. C. Chew, *The Crescent and the Rose. Islam and England during the Renaissance,* New York-Londres 1937.

Bistra Cvetkova, *Hajdustvoto v b'lgarskite zemi prez 15/18 vek* (The Haidouk movement in the bulgarian lands during the 15th to the 18th centuries), Sofia 1971.

R. A. Davenport, *The Life of Ali Pasha of Tepeleni,* London 1837.

Henri Dehéran, «Une correspondance inédite de François Pouqueville Consul de France à Janina et à Patras sous le premier empire et la restauration», (Extrait de la *Revue de l'Histoire des colonies françaises,* XI (1921), pp. 61 - 100) Paris 1921.

N. S. Dostjan, «Balkanskij vopros v period venskogo kongressa 1814 - 1815», *Etudes Balkaniques,* 7/1 (1971), 57 - 75.

G. Douin *La Méditerranée de 1803 à 1805 : pirates et corsaires aux îles ioniennes,* Paris 1917.

Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἱστορία Ἀλῆ - πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, σατράπου τῆς Ἠπείρου (1741 - 1822),* Ἀθήνα 1896.

Al. Elian, «Conspiratori greci în Principate si un favorit Mavrogenesc: Turnavitu», *Revista istorică,* 21 (1935), 337 - 372.

P. Enepekides, «Wiener Untersuchungsakten aus dem Jahre 1793 einer augenblicken Spionageaffäre», *Ἑλληνικὰ* 11 (1956).

Δ. Ζακυθηνός, *Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα 1954.

— *Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1957.

Ἐλισάβετ Α. Ζαχαριάδου, «Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου», *Σύμμεικτα*, 1 (1966), 184 - 232.

Π. Γ. Ζερλέντης, *Συνθήκη Ἑπτανησίων καὶ Ἀλῆ πασᾶ ἐν ἔτει 1803*, Ἀθήνα 1921.

Γ. Ζώρας, *Ἡ ἀνταρσία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ εἰς ἄγνωστα ἔγγραφα τοῦ ἀπορρήτου ἀρχείου τοῦ Βατικανοῦ*, Ἀθήνα, Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, 1973.

Elena Fasano - Guarini, «Au XVIe siècle : comment naviguent les galères», *Annales E.S.C.*, 16/2 (1961), 279 - 296.

S. N. Fisher, *The Foreign Relation of Turkey (1481 - 1512)*, Urbana 1948.

St. A. Fischer - Galati, «The Turkish Question and the religious peace of Augsburg», *Südost-Forschungen*, XV (1958), 290-311.

G. Finley, Βλ. Β II.

Pierre Flament, «Philippe de Harlay, comte de Césy», *Revue d'Histoire diplomatique*, 15 (1901), 225 - 251, 371 - 398.

Radu Florescu, «The Fanariot Regime in the Danubian Principalities», *Balkan Studies*, 9 (1968), 301 - 318.

S. I. Garleanu, *Haiducie si haiduci*, Bucuresti 1969.

G. Georgiadis - Arnakis, «The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire», *Journal of Modern History*, 24 (Sept. 1952), 235 κέ.

Anton von Geray, *Urkunden und Aktenstücke zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im 16. und 17. Jahrhundert*, I - II, Wien 1838 - 1842.

E. Halphen, *Lettres inédites du roi Louis XIII à Monsieur de De Césy*, Paris 1904.

Joseph von Hammer, «Mémoire sur les premières relations diplomatiques entre la France et la Porte», *Journal Asiatique*, X (1827) 19 - 45.

F. W. Hasluk, *Christianity and the Islam under the Sultans*, I - II, Oxford 1929.

Gunnar Hering, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik (1620 - 1638)*, Wiesbaden 1968.

Andrew C. Hess, «The Evolution of the Ottoman Seaborn Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453 - 1525», *American Historical Review*, LXXV (1970), 1892 - 1919.

— «The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History», *Past and Present*, No 57 (1972), 53 - 73.

J. Hobsbawn, *Bandits*, London 1966.

Georg Hofmann, «Griechische Patriarchen und römische Päpste. II : Patriarch Kyrillos Lukaris und die römische Kirche», *Orientalia Christiana Per.*, 25 (1929).

J. G. **Hurewitz**, *Diplomacy in the Near and Middle East*, I - II, Princeton 1956.

Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, X - XI, Ἀθήνα 1974 - 1975.

H. **Inalcik**, «Ottoman methods of conquest», *Studia Islamica*, 2 (1954).

— «L'Empire ottoman», *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques*, III, Sofia 1969, 75 - 103.

Ch. and **Barbara Jelavich** (eds), *The Balkans in Transition*, Berkeley - Los Angeles, 1963.

N. **Iorga**, *Formes Byzantines et réalités balkaniques*, Bucarest 1922.

— «Rapports entre l'état des Osmanlis et les nations des Balkans», *Revue Internationale des Etudes Balkaniques*, I (1934 - 1935), 467 - 485.

— *Byzance après Byzance*, Bucarest 1935.

Ι. Θ. **Κακριδῆς**, *Ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ Ἕλληνες τοῦ Εἰκοσιένα*, Θεσσαλονίκη 1956.

Τάκης Κανδηλῶρος, *Ὁ ἁρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου (1500 - 1821)*, Ἀθήνα 1924.

Α. Φ. **Κατσουρός**, *Κουρσάροι καὶ σκλάβοι. Ἀνέκδοτα Μυκονιάτικα καὶ Συριανὰ ἔγγραφα*, Σύρος 1948.

Γ. Τ. **Κόλλιας**, *Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν ρωσοτουρκικὸν πόλεμον (1787 - 1792)*, Ἀθήνα 1940.

— «Τὸ ἀρχεῖον Βερροίας καὶ ὁ Κρητικὸς πόλεμος (1649 - 1669)», *ΔΙΕΕΕ*, 11 (1956), 178 - 201.

— *Αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι τῆς Ἀμερικῆς εἰς τὴν Μεσόγειον (1775 - 1830). Β' : Αἱ διαπραγματεύσεις πρὸς σύναψιν τῆς πρώτης ἀμερικανοτουρκικῆς συνθήκης (1830)*, Ἀθήνα 1960.

Π. Μ. **Κοντογιάννης**, *Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης ΙΙ Ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον (1768 - 1744)*, Ἀθήνα 1903.

— *Οἱ πειραταὶ καὶ ἡ Θάσος*, Ἀθήνα 1915.

Γιάνης Κορδάτος, *Ὁ Ρήγας Φεραῖος καὶ ἡ Βαλκανικὴ Ὁμοσπονδία*, Ἀθήνα 1945.

Σ. Β. **Κουγέας**, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ὑπὸ τοὺς Ὀρλὼφ Πελοποννησιακῆς Ἐπαναστάσεως (1770)», *Πελοποννησιακά*, 1 (1956), 50 - 107.

Ἑλένη Ε. Κούκκου, *Αἱ διομολογήσεις καὶ ἡ Γαλλικὴ Προστασία εἰς τὴν Ἀνατολήν*, Ἀθήνα 1967.

Τ. Π. **Κωνσταντινίδης**, *Ἡ πειρατεία καὶ καταδρομὴ καὶ οἱ Ἕλληνες*, Ἀθήνα 1949.

— *Ὁ στολίσκος τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ ὁ κορσικανὸς κονδοτιέρος Antonio Passano*, (ἀνάτ. ἀπὸ τὴ Ναυτικὴ Ἑλλάδα), Ἀθήνα 1951.

S. **Kütükoglu**, «XVIII. Yüzyile Ingiliz ve Fransïz Korsanlïk harekelerinin, akdeniz ticareti üzerinde etkileri» *Belgererle Türk Tarihi Dergisi*, No 12.

Σπ. Λάμπρος, *Λόγοι καὶ ἄρθρα*, Ἀθήνα 1902.
— *Ἱστορικὰ Μελετήματα*, Ἀθήνα 1903.

Μιχ. Γ. Λαμπρυνίδης, *Ἱστορικαὶ σελίδες (1320 - 1821). Οἱ Ἀλβανοὶ κατὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον. Ὕδρα - Σπέτσαι. Ἡ χερσόνησος τοῦ Αἵμου καὶ οἱ κάτοικοι αὐτῆς*, Ἀθήνα 1907.

Μιχαὴλ Θ. Λάσκαρις, «Πέτρος Λάντζας, διοικητὴς τῆς Πάργας (1573) καὶ ὄργανον τῶν Ἰσπανῶν ἐν Ἠπείρῳ (1596 - 1608)», *Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον. Εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη*, Ἀθήνα 1956, 103 - 118, 237 - 253.
— «Ἐκκλήσεις τοῦ ἐπισκόπου Μάνης Νεοφύτου πρὸς τοὺς Ἰσπανοὺς (1612 - 1613) διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Πελοποννήσου», *Ἑλληνικά* 15 (1957), 293 - 310.

W. Lehmann, *Der Friedensvertrag zwischen Venedig und der Türkei von 2 October 1540*, Stuttgart 1936.

Dores Levi-Weiss, «Le relazioni fra Venezia e la Turchia dal 1670 al 1684 e la formazione della Sacra Lega», *Archivio Veneto - Tridentino*, VII (1925), 1 - 46· VIII (1925), 40 - 100· IX (1926), 97 - 155.

Bernard Lewis, «Some reflections on the Decline of the Ottoman Empire», *Studia Islamica*, IX (1958), 111 - 127.

Κ. Δ. Μέρτζιος, «Ἡ ἐπανάστασις Διονυσίου τοῦ Φιλοσόφου», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, 13 (1938), 81 - 90.
— *Πατριαρχικὰ ἤτοι ἀνέκδοτοι πληροφορίαι σχετικαὶ πρὸς τοὺς πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1556 - 1702*, Ἀθήνα 1951.
— *Ἀνέκδοτα στοιχεῖα περὶ Ἀλῆ πασᾶ Τεπελενλῆ*, Ἰωάννινα 1954.
— «Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Διονυσίου τοῦ Φιλοσόφου καὶ οἱ χριστιανοὶ τοῦ Κάστρου», *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία*, 2 (1953), 879 - 880, 1103 - 1107.
— *Νέαι εἰδήσεις περὶ τοῦ Λάμπρου Κατσώνη καὶ τοῦ Ἀνδρούτσου*, Ἀθήνα 1959.
— *Ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων, τεῦχος δεύτερον*, Ἰωάννινα 1960.
— «Μικρὸς Ἑλληνομνήμων, Τεῦχος Γ'», *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία*, 19 (1970), 403 - 411, 532 - 539, 664 - 679, 20 (1971), 22 - 30.

Α. Μηλιαράκης, *Μεσσαρία*, Ἀθήνα 1893.

Β. Α. Μυστακίδης, *Αἱ λέξεις Ἕλλην, Γραικὸς (Γραικύλος), Βυζαντινός, Ρωμαῖος (Γραικορωμαῖος), Ὀθωμανὸς (Ἑλληνοθωμανός), Μωαμεθανός, Τοῦρκος, Ὀσμανλῆς*, Τυβίγγη, 1920.

A. J. Manessi, «L'activité et les projets politiques d'un patriote grec dans les Balkans vers la fin du XVIIIe siècle», [Ρήγας], *Balkan Studies*, 3/1 (1962), 75 - 118.

M. Manoussacas, «Lepanto e i Greci», *Il Mediterraneo nelle seconda metà del 500 alla luce di Lepanto*, Firenze 1974, 215 - 241.

R. Mantran, «L'écho de la bataille de Lépante à Constantinople», *Annales, ESC*, 28/2 (1973), 396 - 405.

Manzour Efendi Ibrahim, *Mémoires sur la Grèce et l'Italie (= Albanie) pendant le gouvernement d'Ali-Pacha*, Paris 1826.

Ligor Mile, «Sur le caractère du pouvoir d'Ali Pacha de Tépélène»,

Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques, III, Sofia 1969, 97 - 109.

A.F. Miller, *Mustapha Pacha Bairaktar* (γαλ. μετάφραση), Bucarest 1975.

Gabriel de Mun, *Deux Ambassadeurs français à Constantinople, 1604 - 1610,* Paris 1902 (Salignac et Clover).

Κ. Ντόκος, *'Η Στερεά Ἑλλὰς κατὰ τὸν ἑνετουρκικὸν πόλεμον (1684 - 1699) καὶ ὁ Σαλώνων Φιλόθεος,* 'Αθήνα 1875.

Akdes Nimet Kurat, «Ingiliz Devlet arsivinde ve kütüphanelerinde Türkiye tarihine ait bazï melzemeye dair» (Sur quelques matériaux relatifs à l'histoire de la Turquie dans les archives et les bibliothèques d'Angleterre) *Ankara Dil ve Tarin - Cografya Fakültesi Dergisi* VII/I (1949), 1 - 27.

Saul E. Norman, *Russia and the Mediterranean 1797 - 1807,* Chicago The University of Chicago Press 1970.

Β. Π. Παναγιωτόπουλος, Βλ. Δ ΙΙ.

Στ. Ι. Παπαδόπουλος, *'Η κίνηση τοῦ Δούκα τοῦ Νεβὲρ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν βαλκανικῶν λαῶν (1603 - 1625),* Θεσσαλονίκη 1966.

Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Οἱ νεομάρτυρες,* 'Αθήνα 1922.

Σπ. Παππᾶς, «'Η Γαλλία καὶ ἡ Ρούμελη (ἀπὸ τοῦ 1797 μέχρι τοῦ 1799) κατὰ τὰ ἔγγραφα τοῦ στρατηγοῦ Berthier διοικητοῦ τῶν 'Ιονίων Νήσων», *ΔΙΕΕΕ,* 6 (1904), 277 - 303.

Δ. Π. Πασχάλης, «Αἱ Κυκλάδες κατὰ τοὺς μεταξὺ τῶν Τούρκων καὶ τῶν Βενετῶν πολέμους (1644 - 1669 καὶ 1684 - 1699)», *Μνημόσυνα Παππούλια,* 'Αθήνα 1934. 132 - 139.

'Ιωάννης Πετρώφ, *Περίδοξος κλεφτουριὰ τῆς Μακεδονίας. Βιογραφίαι 28 κλεφταρματολῶν της. Εἰσαγωγή, μετὰ καταλόγου τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Πετρώφ, προσθῆκαι καὶ ἐπιμέλεια* Γεωργίου Χ. Χιονίδη, Θεσσαλονίκη 1972.

'Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Λάμπρου Κατσώνη (1792) (ἐξ ἑνετικῆς πηγῆς)», *'Αθηνᾶ,* ΞΒ' (1958), 61 - 78.

— *'Η ἐπαναστατικὴ κίνησις τῶν 'Ελλήνων κατὰ τὸν δεύτερον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον* (1787 - 1792),(ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ ΔΙΕΕΕ), 'Αθήνα 1959.

Th. Papadopoulos, *Studies and Dokuments relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination,* Bruxelles 1952.

St. Pappas, *La France et la Grèce à l'époque du Directoire,* Athènes 1907.

— «La politique grecque du Directoire», *L'Hellénisme Contemporain,* mai - juin 1947, 238 - 259.

— «La mission de Stephanopoli en Grèce», *L'Hellénisme Contemporain,* X (1956) 148 - 158.

Mario Pieri, *Storia del Risorgimento della Grecia dal 1740 al 1821,* Milano 1850.

A. Pippidi, «L'insurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine: l'option de Michel le Brave», *Revue des Etudes sud-est européennes,* XIII/3 (1975), 367 - 78.

Κ. Ν. Ράδος, *Οἱ Σουλιῶται καὶ οἱ ἁρματολοὶ ἐν Ἑπτανήσῳ (1804 - 1815)*, Ἀθήνα 1916.

Leopold von Ranke, *Die Osmanen und die spanische Monarchie im 16. und 17. Jahrhundert*. (=«Fürsten und Völker von Südeuropa», I - II, Leipzig 1877) (γαλλικὴ μετάφραση : Histoire des Osmanlis et de la Monarchie espagnole pendant les XVIe et XVIIe siècles, Paris 1889). Βλ. καί : E'.

Gabriel Remérand, *Ali de Tebélen, Pacha de Janina (1744 - 1822)*, Paris 1828.

François Rey, *La protection diplomatique et consulaire dans les échelles du Levant et de Barbarie*, Paris 1899.

Camus de Richemont, «Le combat de Nicopolis (1799) d'après les Mémoires du Général Camus de Richemont», *Vauban*, 1968, no 19, pp. 8 - 17, No 20, pp. 14 - 20.

J. Rizos Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l' Empire d'Orient*, Genève 1828.

Günther E. Rothenberg, «Venice and the Uskoks of Senj : 1537 - 1612», *The Journal of Modern History*, 33 (1961).

Steven Runcimam, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, London, Cambridge University Press 1972.

Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς. Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐπαναστάσεων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (1453 - 1821)*, Ἀθήνα 1869.

— *Ἕλληνες Στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει καὶ ἀναγέννησις τῆς ἑλληνικῆς τακτικῆς*, Ἀθήνα 1885.

Δ. Σάρρος, «Γράμματα ἀναφερόμενα εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Πάργας», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, 2 (1927), 269 - 278.

Ν. Σβορῶνος, «Ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τοὺς ἐν Λευκάδι κλέφτας καὶ ἁρματολούς», *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, I (1939), 105 - 123.

Διον. Σκιώτης, «Ἀπὸ ληστὴς Πασᾶς. Τὰ πρῶτα βήματα στὴν ἄνοδο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τῶν Γιαννίνων (1750 - 1784)», *Θησαυρίσματα*, 9 (1969), 257 - 290.

Β. Σκουβαρᾶς, *Τὸ παλιότερο ἁρματολίκι τοῦ Πηλίου καὶ οἱ Ἀρβανίτες στὴ Θεσσαλομαγνησία, 1750 - 1790*, Βόλος 1960.

Επαμ. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι τῶν Ἑλλήνων μεγάλων Διερμηνέων τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους*, Ἀθήνα 1865.

Β. Σφυρόερας, *Τὰ ἑλληνικὰ πληρώματα τοῦ τουρκικοῦ στόλου*, Ἀθήνα 1968.

Jaime Salva, *La orden de Malta y las acciones espanolas contra Turcos y Barbericos en los siglos XVI y XVII*, Madrid 1944.

J. Savant, *Napoléon et les Grecs. Sous les aigles impériales*, Paris 1946.

Kenneth Setton, «Lutheranism and the Turkish Peril», *Balkan Studies*, 3/1 (1962), 133 - 168.

Ismail Soysal, «Türk - Fransïz diplomasï münasebetlerin ilk devresi» (La première période des relations diplomatiques turco - françaises), *Tarih Dergisi*, III/5 - 6 (1951 - 1952), 63 - 94.

Evgeni V. Tarle, *Cesmenskij boi j pervaia ruskaja ekspeditsija v Arhipelag, 1769 - 1774*, Moskva 1945.

Gérard Tongas, *L'ambassadeur Louis Deshayes de Cormenin, 1600 - 1632*, Paris 1937.

— *Relations entre la France et l'Empire Ottoman durant la première moitié du XVIIe siècle*, Paris 1942.

A. E. Vacalopoulos, «La retraite des populations grecques vers les régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque», *Balkan Studies*, 4 (1963), 265 - 276.

S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press 1971.

Ι. Κ. Χασιώτης, *Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσουργοί)*, Ἀθήνα 1966.

— *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Ἱσπανῶν στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1969.

— *Οἱ Ἕλληνες στὶς παραμονὲς τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου. Ἐκκλήσεις, ἐπαναστατικὲς κινήσεις καὶ ἐξεγέρσεις στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο ἀπὸ τὶς παραμονὲς ὡς τὸ τέλος τοῦ κυπριακοῦ πολέμου (1568 - 1571)*, Θεσσαλονίκη 1970.

D. A. Zakythinos, «Corsaires et pirates dans les mers grecques au temps de la domination turque», *L'Hellénisme Contemporain*, 10 (1939).

II. ΘΕΣΜΟΙ

Κ. Ἄμαντος, «Ἡ ἀναγνώρισις ὑπὸ τῶν μωαμεθανῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν χριστιανῶν καὶ ὁ Ὁρισμὸς τοῦ Σινὰν πασᾶ», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, 5 (1930), 197 - 210.

— «Οἱ προνομιακοὶ ὁρισμοὶ τοῦ Μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν», *Ἑλληνικὰ* 9 (1936), 103 - 166.

Κ. Μ. Ἀποστολίδης, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου τῶν τεκτόνων (δουλγέρηδων)», *ΑΘΛΓΘ*, 1 (1934 - 1935), 102 - 130.

— «Ἡ ἱερὰ τῆς Φιλιππουπόλεως μητρόπολις καὶ οἱ κώδικες αὐτῆς», *Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ*, 4 (1938), 3 - 42, 5 (1939), 1 - 86, 6 (1940), 25 - 112.

— «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου τῶν ἀμπατζήδων», *ΑΘΛΓΘ* 3 (1936 - 1937), 145 - 195, 7 (1941), 9 - 65.

— *Κώδικες Ἀνατολικῆς Θράκης*, Ἀθήνα 1949.

Π. Ἀργυρόπουλος, «Οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας», *1453 - 1953. Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*. Παρ. περ. *L'Hellénisme Contemporain*, Ἀθήνα 1953, 153 - 182.

Σπ. Ἀσδραχάς, «Ὄψεις ἀπὸ τὸ προνομιακὸ καθεστὼς τῆς Πάργας, Πρέβεζας καὶ Βόνιτσας», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, 20 (1964), 571 - 587.

J. D. Anderson, «The role of Personal Statues in Social Development in Islam», *Comparative Studies in Society and History*, 13/1 (1971).

Α. Βακαλόπουλος, «Προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ παιδομαζώματος», *Ἑλληνικὰ* 13 (1954), 274 - 293.

— «Οἱ δημοσιευμένες ὁμιλίες τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰσιδώρου ὡς ἱστορικὴ πηγὴ γιὰ τὴ γνώση τῆς πρώτης Τουρκοκρατίας (1387 - 1402) στὴ Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικὰ* 4 (1960).

Π. Βιζουκίδης, «Ἠπειρωτικῶν θεσμίων ἔρευνα», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, 2 (1927), 5 - 53.

Ἰάκ. Βισβίζης, «Οἱ Κοινοὶ Καγκελλάριοι τῆς Νάξου», *Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου*, XII (1945).

— «Αἱ μεταξὺ τῶν συζύγων περιουσιακαὶ σχέσεις εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Ἐπετηρὶς Ἀρχείου Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, 1 (1948), 1 - 164.

— «Ἡ κοινοτικὴ διοίκησις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», 1453 - 1953. *Ἡ πεντηκοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*. Παράρτ. περ. *L'Hellénisme Contemporain*, Ἀθήνα 1953, 183 - 204.

— «Τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τῶν συζύγων ἐπὶ ἀτέκνου γάμου εἰς τὴν Πάρον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα», *Ἐπετηρὶς Ἀρχείου Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, 8 (1958), 135 - 203.

Γ. Βλαχογιάννης, Βλ. Δ Ι.

Ν. Βλάχος, «Ἡ σχέσις τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων πρὸς τὸ κυρίαρχον ὀθωμανικὸν κράτος» *L'Hellénisme Contemporain*, (1453 - 1953. Ἡ πεντηκοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως). Ἀθήνα 1953, σ. 135 - 151.

Ἑλένη Βουραζέλη - Μαρινάκου, *Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Ἀθήνα 1950.

Ἀρ. Βρέκοσης, «Ἡ συνθήκη τῆς 21 Μαρτίου 1800 καὶ τὰ προνόμια τῶν ἠπειρωτικῶν πόλεων Πρεβέζης, Πάργας, Βονίτσης καὶ Βουθρωτοῦ», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, 3 (1928), 272 - 294.

— «Αἱ ἑλληνικαὶ κοινότητες τῶν ἐλευθέρων χωρικῶν», *Ἐπιθεώρησις τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως*, 2η σειρὰ 1930.

Gabriel Baer, «The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds», *Int. J. Middle East. Stud.*, I, 28 - 50.

— «Monopole and Restrictive Practices of Turkish Guilds», *Journal of the Econ. and Soc. Hist. of the Orient*, XIII, Part II, April 1970, 145 - 165.

N. Beldiceanu, «Un acte sur le statut de la communanté juive de Trikala», *Revue des Etudes Islamiques*, 40 (1972). Πβ. Α Ι, 2, Δ ΙΙΙ.

Μ. Γεδεών, «Αἱ περὶ προικοδοσίας ἐπαρχιακαὶ καὶ πατριαρχικαὶ διατάξεις», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 8 (1887 - 1888), 215 - 219, 224 - 228, 233 - 236.

Δ. Γέροντας, *Περὶ τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου τῶν Ἀθηνῶν τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα 1964.

Ι. Γ. Γιαννόπουλος, *Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις*, Βλ. Β IV, Ι.

Δ. Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα 1966.

— «Περίγραμμα Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Συμπλήρωμα πρῶτον», *ΕΕΒΣ* ΛΘ' - Μ' (1972 - 1973), 201 - 246.

Χρ. Γ. Γουγούσης, «Ἱστορία τοῦ συντάγματος (ἰσνάφι, συντεχνία, σωματεῖον) τῶν ἱερέων Θεσσαλονίκης», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, 10 (1926), 278 - 293.

B. Cvetkova, *Hajdustvoto*, Βλ. Δ Ι.

Κ. Δελικάνης, *Τὰ δίκαια καὶ προνόμια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, Κωνσταντινούπολη 1909.

— «Θεσσαλονικέων παλαιαὶ κοινοτικαὶ διενέξεις», *Μακεδονικὰ* 2 (1941 - 1952), 1953, 1 - 24.

R. M. Dawkins, «The Crypto - christians of Turkey», *Byzantion*, 8 (1933), 247 - 275.

Ν. Ἐλευθεριάδης, *Τὰ προνόμια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, Σμύρνη 1909.

Γρ. Π. Εὐθυμίου, «Καταστατικὸ τῆς δημογεροντίας Διδυμοτείχου», *Ἀρ-*

χεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, 19 (1953), 209 κἑ., 20 (1955), 38 κἑ.

Περ. Ζερλέντης, *Σύστασις τοῦ Κοινοῦ τῶν Μυκονίων*, Ἑρμούπολη 1924.

Δ. Ζῶτος, *Ἡ δικαιοσύνη εἰς τὸ Κράτος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ*, Ἀθήνα 1938.

S. I. Garleanu, *Haiducie*, Βλ. Δ I.

G. Georgiades - Arnakis, «The Greek Church of Constantinople and
the Ottoman Empire», *Journal of Modern History*, 24 (1952),
235 - 250.

Abdülbaki Gölpinarli, «Islâm ve Türk illerinde fütüvvet teskilâtï ve
kaynaklarï», (L'organisation des «futuwva» dans les territoires
musulmans et turcs et ses sources), *Iktisat Fakültesi Mecm-
uasl*, XI/1 - 4(1949 - 1950),3 - 354. Ἡ γαλλικὴ ἀπόδοση : *Revue,
de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'
Istanbul*, 11/1 - 4 (1949 - 50), 5 - 49.

F. W. Hasluck, «The Crypto - Christians of Trebizond», *Christianity
and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, II, 469 - 474.

Μιχ. Καλινδέρης, *Αἱ συντεχνίαι τῆς Κοζάνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958.

Τ. Κανδηλῶρος, Βλ. Δ I.

Μιλτ. Καραβοκυρός, «Τῶν Σποράδων Νήσων τὰ δίκαια καὶ προνόμια»'
Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 32 (1912), 381 - 388, 397 - 408, 419 -
424, 427 - 432, 467 - 488.

— «Τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τὰ δίκαια καὶ προνόμια. Περὶ δια-
τροφῆς ἐν γένει, ἀνατροφῆς καὶ φυλάξεως τέκνων, κατά τε τὸ βυζαν-
τινὸν Δίκαιον, μετὰ τῆς νομολογίας τῶν Πατριαρχείων, ἀπὸ τοῦ 1600
μέχρι τοῦ 1913 καὶ κατὰ τὸ μουσουλμανικὸν δίκαιον». *Ἐκκλησιαστικὴ
Ἀλήθεια*, 32 (1912), 452 - 460, 481, 484 · 33 (1913), 17 - 20,
31 - 32, 39 - 40, 70 - 71, 77 - 80, 87 - 88, 95 - 96, 126 - 128,
138 - 141, 148 - 150, 183 - 184, 195 - 196, 205 - 208, 273 - 276.

— «Τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τὰ δίκαια καὶ προνόμια. Περὶ δια-
θήκης, τραχώματος καὶ προικός», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 33
(1913), 315 - 316, 326 - 327, 334 - 335, 341 - 344, 354 - 355,
360 - 361, 369 - 370, 378 - 380, 402 - 404, 419 - 420, 426 - 427,
436, 442 - 444, 457 - 458· 34 (1914), 30 - 32, 51 - 52, 93 - 94,
105 - 106, 121 - 125, 140 - 141, 165 - 166.

Δ. Β. Κασβίκης, *Ἐγχειρίδιον τοῦ ἐν ἰσχύι ὀθωμανικοῦ δικαίου*, Ἀθήνα 1859.

Στ. Κατσιάνος, *Ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης στὴ Χαλκιδικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1964.

Ι. Κισκύρας, *Τὸ ἀστικὸν δίκαιον τῆς Ὕδρας*, Ἀθήνα 1961.

Π. Κοντογιάννης, «Οἱ προστατευόμενοι», *Ἀθηνᾶ*, 29 (1917), 3 - 160.

Κ. Κουκκίδης, *Τὸ πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων καὶ
τ' Ἀμπελάκια ὁ πρῶτος συνεταιρισμὸς τοῦ κόσμου*, Ἀθήνα 1948.

Jo. Kabrda, «Tureckie istocinki po istorii pravoslavnoj cerkvi v osman-
skojimperii» (Les sources turques relatives à l'histoire de l'
Église orthodoxe dans l'Empire ottoman), *Vostocnye Istoricniki
po istorii Narodov Yugo-Voctocnoj i Central'noj Evropi*, II
(1969), 172 - 179.

Mehmed Fuad Köprülü, «Les institutions juridiques turques au Moyen Age», *Vakīflar Dergisi*, I (1938), 41 - 76.

K. Λαμέρας, «Περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας δημογερόντων», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, 3 (1940), 1 - 73.

B. Λαούρδας, «Ἰσιδώρου ἀρχιεπισκόπου ὁμιλίαι περὶ τῆς ἁρπαγῆς τῶν παίδων καὶ περὶ τῆς μελλούσης κρίσεως», *Ἑλληνικά*, παράρτ. Προσφορὰ εἰς Στιλπ. Π. Κυριακίδην, 1953, 389 - 398.

Ἰω. Λυκούρης, *Ἡ διοίκησις καὶ δικαιοσύνη τῶν τουρκοκρατουμένων νήσων*, Ἀθήνα 1954.

Bernard Lewis, «The Islamic Guilds», *Economic History Review*, VIII/I (1937), 20 - 37.

Albert - Howe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913.

Ἰ. Μανιατόπουλος, *Τὸ ναυτικὸν δίκαιον τῆς Ὕδρας*, Ἀθήνα 1939.

Παντ. Μαρτινιανός, «Ἐκ τοῦ καταστίχου τῶν παντοπωλῶν τῆς Μοσχοπόλεως», *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, 7 (1929), 526 - 528.

N. Μάτσης, *Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἐν Ἀθήναις κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἐπαναστάσεως ἰσχύσαντος δικαίου*, Ἀθήνα 1959.

N. Μηλιώρης, *Οἱ Κρυπτοχριστιανοί*, Ἀθήνα 1962.

M. Μιχαηλίδης - Νουάρος, *Νομικὰ ἔθιμα τῆς νήσου Καρπάθου*, Ἀθήνα 1926.

N. Γ. Μοσχοβάκης, *Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1882 (ἀναστατικὴ ἔκδοση, Ἀθήνα 1973).

B. A. Μυστακίδης, *Ἐπὶ τῇ Ἁλώσει. Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Μωάμεθ ὁ Κατακτητής. Ἑλληνικὸν Ἔθνος. Πατριαρχεῖα*, Κωνσταντινούπολη 1920.

— «Τὰ ἐσνάφια, ἤτοι ρουφέτια τῆς Θεσσαλονίκης», *Ἡμερολόγιον Θεσσαλονίκης*, 1932, 266 - 282.

G. L. von Maurer, *Das griechische Volk*, I - III, Heidelberg 1935. (Ἑλλ. Μτφρ. Εὐστ. Καραστάθη, *Ὁ ἑλληνικὸς λαός*, Α' Ἀθήνα 1943).

L. Ménage, «Some notes on the devshirme», *BSOAS*, XXIX, 1966.

Cenjiz Orhonlu, *Osmanlī Imperatorlugunda Derbend Teskilātī*, Istanbul 1967.

B. Π. Παναγιωτόπουλος, «Νέα στοιχεῖα περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν Κάπων ἐν Πελοποννήσῳ», *ΔΙΕΕΕ*, 11 (1956), 78 - 85.

N. Πανταζόπουλος, *Τινὰ περὶ τῆς ἐννοίας τῶν «προνομίων» ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, (ἀνάτ. ἀπὸ τό : Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου, 10, 1943), Ἀθήνα 1943.

— *Ἀπὸ τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν πηγῶν τοῦ νεοελληνικοῦ Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1947.

— *Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (ἀνάτ. ἀπὸ τὸ περ. Γνώσεις)*, Ἀθήνα 1958.

— «Τριπλῆ διαμάχη δικαίων κατὰ τὴν ἐπίλυσιν κληρονομικῆς διαφορᾶς ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Ἀφιέρωμα εἰς Χ.Ν. Φραγκίσκον*, Θεσσαλονίκη 1969, 573 - 653 (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν, XII/5).

— *Κοινοτικὸς βίος εἰς τὴν Θεσσαλομαγνησίαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1967 (ἀνάτ. ἀπὸ τὴν 'Επιστημονικὴ 'Επετηρίδα Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν 'Επιστημῶν, XIV/3, 1967). IIβ. N. J. Pantazopoulos.

Κ. Σ. Παπαδόπουλος, «Εἰδήσεις περὶ τῆς κοινότητος καὶ τῆς δημογεροντίας Σμύρνης πρὸ τῆς 'Επαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ ἡ τότε κατὰ τόπους ἀνάπτυξις τοῦ κοινοτισμοῦ καὶ ἡ χειραφέτησις αὐτοῦ ἀπὸ τῆς 'Εκκλησίας», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, 9 (1961), 1 - 41.

Χρυσ. Παπαδόπουλος, *'Η ἐξωτερικὴ κατάστασις τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος* (ἐπιμέλεια Γρ. Παπαμιχαήλ), 'Αθήνα 1950.

Δ. Πασχάλης, «Νομικὰ ἔθιμα τῆς Ἄνδρου», *'Αρχεῖον τῶν Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν 'Επιστημῶν*, 5 (1925), 151 - 174.

— *Κοτσαμπάσηδες* ('Ημερολόγιον τῆς Μεγάλης 'Ελλάδος, 1935), ἀνατύπωση, 'Αθήνα 1973.
«Κυκλαδικὰ θέσμια μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων», *'Αρχ. 'Ιστ. Δικαίου*, 6 (1939), 212 - 261.

— «Τουρκοκρατούμεναι Κυκλάδες. Ἡ δικαιοσύνη ἐν Ἄνδρῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *'Αρχεῖον Κοινοτικῶν καὶ Οἰκονομικῶν 'Επιστημῶν*, 6 (1939), 183 κέ.

— «Προνόμια καὶ διοίκησις τῶν Κυκλάδων ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *'Ανδριακὰ Χρονικά*, 1 (1948), 120 - 150.

'Ιω. Πετρώφ, Βλ. Δ I.

A.A. Pallis, *In the days of the Janissaries*, London 1951.

J.A.B. Palmer, «The origin of the Janissaries», *Bulletin of the John Rylands Library*, XXXV, 1953.

N.J. Pantazopoulos, *Community Laws and Customs of Western Macedonia under Ottoman Rule*, Thessaloniki 1961 (ἀνάτ. ἀπὸ τὸ περ. Balkan Studies, 1961).

— *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, IMXA, Thessalonique 1967.

— *Mythical and pragmatical elements in the concept of islamic privileges to the Christians* (Association Internationale des Etudes du Sud - Est européen. IIème Congrès International des Etudes du Sud - Est Européen), Athènes 1970.

A. Papadakis, «Gennadius II and Mehmet the Conqueror», *Byzantion*, XLII (1972), 88 - 106.

C. Papadopoulos, *Les privilèges du Patriarchat Oecuménique*, Paris 1924.

Th. Papadopoulos, *Studies and documents relating to the history of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Bruxelles 1952.

— «Orthodox Church and Civil Authority», *Journal of Contemporary History* II (1967), 201 - 209.

Basilike D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der Knabenlese im Osmanischen Reich*, München 1953.

K. N. Ράδος, *Οἱ Σουλιῶται*, Βλ. Δ I.

Κ. Ο. Σακελλαρίδης, *Ἡ ἱστορία τῶν προνομίων τῶν νοτίων Σποράδων*, Ἀθήνα 1969.

Δ. Σαλαμάγκας, *Τὰ ἰσνάφια καὶ ἐπαγγέλματα ἐπὶ τουρκοκρατίας στὰ Γιάννινα*, ἀνάτ. ἀπὸ τὴν *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία*, Γιάννινα 1959.

Δ. Σάρρος, «Ζαγοριακῶν θεσμίων ἔρευνα», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, 2 (1927)· 286 - 301.

Ν. Σβορῶνος, Βλ. Δ I.

Ἀλ. Δ. Σεβαστάκης, *Τὸ δημόσιον Δίκαιον ἐν Σάμῳ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, τὴν Ἐπανάστασιν καὶ τὸ ἡγεμονικὸν καθεστώς*, Θεσσαλονίκη 1959.

Α. Σιγάλας, «Ἐπιστολαὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει καπουκεχαγιάδων τῆς Σύρου ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Ἑλληνικά*, 2 (1929), 11 - 96.

— «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν Κοτζαμπασίδων», *Ἑλληνικά*, 3 (1930), 69 - 88.

— «Ἡ πατέντα τῶν κοτζαμπάσηδων», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, 1930, 403 - 421.

Α. Σίδερις, «Ἑλληνικὰ συντάγματα πρὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως»' *Σύμμεικτα εἰς μνήμην Ἀλεξάνδρου Σβώλου*, Ἀθήνα 1961, 373 - 398.

Β. Σκαφιδᾶς, «Τὰ προνόμια τοῦ Μετσόβου», *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία*, 1 (1952), 657 - 680.

Β. Σκουβαράς, Βλ. Δ I.

Εὐρ. Σούρλας, «Ἀπὸ τὸν ἰδιωτικὸν καὶ δημόσιον βίον τῶν ὑποδούλων τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, 4 (1929), 206 - 234.

Καίτη Σταθοπούλου - Ἀσδραχᾶ, «Οἱ τουρκικὲς καταλήψεις τῆς Βέρροιας (14ος, 15ος αἰ.) καὶ τὰ προνόμια μιᾶς χριστιανικῆς οἰκογένειας», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, 20 (1965), 151 κέ.

Β. Σφυρόερας, *Οἱ δραγομάνοι τοῦ στόλου. Ὁ θεσμὸς καὶ οἱ φορεῖς του*, Ἀθήνα 1965.

Starro Skendi, «Crypto - Christianity in the Balkan area under the Ottomans», *Slavic Review*, XXVI (1967), 227 - 246.

Jeanne Z. Stephanopoli, *Les îles de l'Egée, leurs privilèges*, Athènes 1912.

A. Suceska, *Ajani - Prilog izucavanju lokalne vlasti u nasim zemljama za vrijeme turaka*, Sarajevo 1965.

Μ. Α. Τουρτόγλου, *Περὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μετ' αὐτὴν μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου. Βυζαντιναί τινες ἐπιδράσεις ἐπὶ τὸ ἐφαρμοσθὲν δίκαιον*, Ἀθήνα 1972 (ἀνάτ. ἀπὸ τὴν Ἐπετηρίδα Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, XV, 1968).

Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ἡ πολιτικὴ Δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια», *ΠΑΚ*, 23 (1946), 472 - 490.

Fr. Taeschner, «Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolia (14. - 15. Jahrhdt.)», *Islamica*, III - IV (1929).

— «Futuwwa - Studien. Die Futuwwa - bünde in der Türkei und ihre Literatur», *Islamica*, V (1932), 285 - 332.

— «Das islamische Futuwwabünde. Das Problem ihrer Entstehung und die Grundlinien ihrer Geschichte», *ZDME*, Neue Folge, XII (1933), 6 - 49.

— *Das Futuwwa - Rittertum des islamischen Mittelalter,* (Beiträge zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenchaft), 1944.

Emil Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam,* I - II, Paris 1938, Beyrouth 1943.

Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, «Περὶ τραχώματος», *'Αρμονία,* 2 (1901), 258 - 268.

'Ιππ. Φραγκόπουλος, «'Ο θεσμὸς τῆς Δημογεροντίας στὴν Κάλυμνο», *Δωδεκανησιακὸν 'Αρχεῖον,* 3 (1958), 177 - 189.

Δ. Χαβιαρᾶς, «Σουλτανικὰ φιρμάνια περὶ τῶν προνομίων τῆς νήσου Σύμης καὶ τῶν λοιπῶν Νοτίων Σποράδων», *ΔΙΕΕΕ,* 6 (1901 - 1904), 321 - 350.

'Αντ. Χαροκόπος, *'Ο θεσμὸς τῆς Δημογεροντίας ἐν Χίῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας,* Χίος 1960.

Ν. Κ. Χατζῆ - Κωστῆς, *Σμυρναϊκὰ ἀνάλεκτα,* (2η ἐκδ.), 'Αθήνα 1906.

'Αγγελικὴ Χατζημιχάλη, «Τὸ ἰσνάφι τῶν γουναράδων», *Συνεταιριστής,* ἀρ. 104 - 106 (1953), 83 - 87.

— «Μορφὲς ἀπὸ τὴ σωματειακὴ ὀργάνωση τῶν 'Ελλήνων στὴν 'Οθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Οἱ συντεχνίες, τὰ ἰσνάφια», *L'Hellénisme Contemporain,* (1453 - 1953) 'Η πεντηκοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως), 'Αθήνα 1953, σ. 279 - 303.

Λ. Χρυσανθόπουλος, *Συλλογὴ τοπικῶν τῆς 'Ελλάδος συνηθειῶν,* 'Αθήνα 1853.

Georges Vajda, «Les corps de métiers en Turquie d'après les publications de V. Gordlevskij», *Révue des Etudes Islamiques,* VIII/I (1934), 79 - 88.

Speros Vryonis, «Isidore Glabas and the Turkish Devshirme», *Speculum,* XXXI, 1956.

— «Seljuk ghulams and Ottoman devshirme», *Der Islam,* XLI (1965), 224 - 252.

— «The Byzantine Legacy and Ottoman Forms», *Dumbarton Oaks Papers,* 23 - 24 (1969 - 70), 253 - 305.

W. S. Vucinich, «The Nature of Balkan Society under Ottoman Rule», *Slavic Review,* XXI (1962), 616 - 622.

P. Wittek, «Devshirme and shari'a», *BSOAS,* 17 (1955), 271 - 278.

D. A. Zakythinos, *La commune grecque. Les conditions historiques d'une décentralisation administrative* (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Hellénisme Contemporain) Athènes 1948.

Zallony, *Essai sur les Fanariotes,* Marseille 1824 (ἑλληνικὴ μετάφραση Ν. Βαφειάδη, 'Αθήνα 1831 καὶ 'Αθ. Βαλτινοῦ 'Αθήνα 1855· ἐπανέκδοση μὲ ἐπιμέλεια Θ. Χ. Παπαδόπουλου, 'Αθήνα, 'Επικαιρότητα 1973).

J. Zepos, «Byzantine law in the Danubian countries», *Balkan Studies,* 7/2 (1966).

III. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Κ. Ἀλεξανδρῆς, *Ἡ ἀναβίωσις τῆς θαλασσίας μας δυνάμεως κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν*, Ἀθήνα 1960.

Κ. Ἄμαντος, «Τὸ ἐμπόριο τῶν Χίων πρὸ τοῦ 1821», *ΔΙΕΕΕ*, 12 (1957 - 1958), 178 - 185.

Χρ. Γ. Ἀναγνωστίδης, *Ἡ οἰκονομικὴ διάρθρωσις καὶ ἡ νομικὴ μορφὴ τοῦ συνεταιρισμοῦ τῶν Ἀμπελακίων*, Ἀθήνα 1974.

Ν Γ. Ἀρμακόλας, *Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Τήνου, 1715 - 1822*, Ἀθήνα 1926.

Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, «Πραγματικότητες ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ ΙΗ' αἰώνα», *Σταθμοὶ πρὸς τὴν Νέα Ἑλληνικὴ Κοινωνία*, Ἀθήνα 1965, 1 - 47.

— «Aux Balkans du XVe siècle : producteurs directs et marché», *Etudes Balkaniques*, 6/3 (1970), 36 - 69.

— «Marchés et prix du blé en Grèce au XVIIIe siècle», *Südost-Forschungen*, XXXI (1972), 178 κέ.

— «Salaires ruraux et salaires urbains en Grèce à la fin du XVIIIe et au commencement du XIXe siècles», *La force de travail dans les cités méditerranéennes du milieu du XVIIIe au milieu du XIXe siècle, Cahiers de la Méditerranée*, Série spéciale no 3 (Nice 1975), 97 - 110.

Inan Afet, *Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire turc-ottoman*, Istanbul 1941.

M. Akdag, «Türkiye'nin Iktisadî Vaziyeti», *Belleten*, 13 (1949).

A. Andréadès, «L'administration financière de la Grèce sous la domination turque», *Revue des Etudes grecques*, XXIII/102 (1910) = *Ἔργα*, I, 1938, 675 - 720.

— «Ali Pacha de Tébelin économiste et financier», *Revue des Etudes grecques*, XXV/115 (1912), 1, 721 - 745.

R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im osmanischen Reich*, I - III, Istanbul 1943 - 1945.

Hélène Antoniadis - Bibicou, «Villages désertés en Grèce : Un bilan provisoire», in *Villages désertés et histoire économique, XIe - XVIIIe siècle*, Paris SEVPEN 1965.

— *Villages désertés en Grèce. Un bilan provisoire*, ἀνάτ. ἀπὸ τὴ *Rivista de Storia dell'agricoltura*, no I (Marzo 1966).

M. Apostolidis - Al. Peev, *Kondika na plovdiskija abadziiski esnaf* I - II, Sofia 1931 - 1932.

Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Οἱ Δυτικομακεδόνες ἀπόδημοι ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958.

Κ. Βεργόπουλος, *Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα. Τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἐνσωμάτωσης τῆς Γεωργίας,* Ἀθήνα 1975.

O. L. Barkan, «Türk-Islâm toprak hukuku tatbikatînîn Osmanlî imperatorlugunda aldîgî sekiler», *Türk Hukuk ve Iktisad Tarihi Mecmuasi,* 2 (1932 - 1939), 119 - 184.

— «Notes sur les routes de commerce orientales», *Revue de la Faculté des Sciences économiques de l'Université d'Istanbul* 1/4 (1940), 322 - 328.

— «Osmanlî Imperatorlugunda "Butçe"lerine dair notlar», *Iktisat Fakültesi Mecmuasi,* XV/1 - 4 (1953 - 1954), 238 - 250.

— «Edirne Askerî Kassâmina ait Tereke Defterleri», *Belgeler,* III (1966).

— «Research on the Ottoman Fiscal Surveys», *Studies in the Economic History of the Middle East, from the rise of Islam to the present days,* M.A. Cook (editor), London, Oxford University Press, 1970.

— «Les mouvements des prix en Turquie entre 1490 et 1655», *Histoire économique du monde Méditerranéen,* 1450 - 1650 (Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel), I, Paris 1972, 65 - 79. Καὶ σὲ ἀναπτυγμένη μορφή : «XVI. asrîn ikinci yarîsînda Türkiye'de fiyat hareketleri», *Belleten,,* 34/133 - 6, 557 - 607.

Félix Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797,* I - II, Paris 1800. (Ἑλληνικὴ μετάφραση Ἑλένης Γαρίδη, *Πίνακας τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος στὴν Τουρκοκρατία (1787 - 1797),* εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια, σχολιασμὸς Τάσου Βουρνᾶ, Ἀθήνα 1974).

N. Beldiceanu, «La crise monétaire ottomane au XVIe siècle et son influence sur les principautés roumaines», *Südost - Forschungen,* 15/1 (1957), 70 - 86.

— «Recherches sur la réforme foncière de Mehmed II», *Acta historica,* IV (München, 1965), 27 - 39.

— «Margarid : un timar monastique» *Revue des Etudes Byzantines,* 33 (1975), 227 - 267. Πβ. Α I, 2, Δ II.

François - Alphonse Belin, «Etude sur la propriété foncière en pays musulmans et spécialement en Turquie», *Journal Asiatique,* Vème série, XVIII (1861), XIX (1862).

— «Essai sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrivains originaux», *Journal Asiatique* VIème série, III (1864), 416 - 489, IV (1864), 242 - 296, 301 - 390, 477 - 530, V (1865) 127 - 167.

— «Du régime des fiefs militaires dans l'Islamisme et principalement en Turquie», *Journal Asiatique,* VIème série, XV (1870).

L. Bergasse, *Souvenirs de Marseille et des Echelles du Levant au XVIIIe siècle. Deux consuls marseillais au Levant. Un courtier de commerce et un notaire marseillais sous la Révolution,* Marseille 1921.

Louis Bergasse - Gaston Rambert, *Histoire du commerce de Marseille,*

IV, 1559 - 1660 (L. Bergasse), 1660 - 1789 (G. Rambert), Paris 1954.

L. Berov, «Changes in Price Conditions in the Trade between Turkey and Europe in the 16th - 19th Century», *Etudes Balkaniques*, 10/2 - 3 (1974), 168 - 178.

— «Problèmes de la métrologie dans les territoires balkaniques à l'époque de la domination ottomane (XVe - XIXe ss.), *Etudes Balkaniques*, XI/2 (1975), 22 - 39.

B. Besevliev, «Wirtschaftskarte der europäischen Teils vom Osmanischen Imperium im 18. Jahrhundert», *Etudes Balkaniques*, 7/2 (1971), 92 - 103.

Nicolas H. Biegman, *The Turko - Ragusan relationship*, La Haye - Paris 1967.

G. I. Bratianu, «Etudes sur l'approvisionnement de Constantinople et le monopole du blé à l'époque byzantine et ottomane», *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris 1938, *Byzantion* V/I (1929), 83 - 107.

— *Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans* Byzantion, VI/2 (1931), 641 - 656.

Marta Bur, «Balkanskie Kupci v Bengrin - XVIII vek», *Etudes Balkaniques*, 8/3 (1972), 50 - 70.

Ἠλ. Π. Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεῖα περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς Συντροφίας τῶν Ἀμπελακίων*, Ἀθήνα 1950.

— *Ἱστορία συνεταιρισμοῦ Ἀμπελακίων*, Ἀθήνα 1951.

— *Ἐπισιτισμὸς Γαλλίας ὑπὸ ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας (1789 - 1815)*, Ἀθήνα 1969. Βλ. καὶ Β III 2.

Claude Cahen, «Note sur l'esclavage musulman et le devshirme ottoman, à propos de travaux récents», *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XIII/part II (1970), 211 - 218.

Nes'et Çagatay, «Osmanlï Imperatorlugunda reyada alïnan vergi ve resimler» (Impôts et taxes perçus sur les reya dans l'Empire ottoman), *Ankara Dil ve Tarij - Cografya Fakültesi Dergisi* V/5 (1947), 483 - 511.

Charles Carrière, *Négociants marseillais au XVIIIe siècle*. 1 - 2, Marseille 1973.

P. Cernovodeanu, «Les marchands balkaniques, intermédiaires du commerce entre l'Angleterre, la Valachie et la Transylvanie durant les années 1660 - 1714», *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud - Est Européennes*, III (Sofia 1969), 649 - 658.

— *England's Trade Policy in the Levant and her Exchange of Goods with Romanian Countries under the latters Stuarts (1660 - 1714)*, Bucarest 1972.

Louis de Chauvigny, «Un consul général de France à Smyrne: Choderlos de Laclos» (an XI), *Revue des questions historiques* 98 (1923), pp. 344 - 379.

Olga Cicanci, «L'activité commerciale de Kyriaki Polizu dans les Principautés roumaines vers la fin de l'époque phanariote», *L'Epoque phanariote*, Thessaloniki, 1974, 401 - 411.

William L. Clark, «The Silver Coinage of Mahmud II struck at Constantinople», *ANSMN* 4 (1950).

Louis Colomer, *Le rôle de Marseille dans les relations politiques et économiques de la France avec les pays d'Orient*, Toulouse, Fournier 1926, p. 302.

Fl. Constantiniu, «Quelques aspects de la politique agraire des Phanariotes», *Revue Roumaine d'Histoire*, 4 (1965), 667 - 680.

Florin Constantiniu - Serban Papacostea, «Les réformes des premiers Phanariotes en Moldavie et en Valachie : essai d'interprétation», *Balkan Studies*, 13/1 (1972), 89 - 118.

Bistra Cvetkova, «Robstvoto v osmanskata imperija i po specialno v b'lgarskite zemi pod turska vlast», *Istoriceski Pregled*, X/2 (1955), 82 - 100.

— *Izb'nredni dan'ci i d'rzavni povinnosti v b'lgarskite zemi pod turska vlast* (Impôts extraordinaires et redevances de l'État dans les territoires bulgares sous la domination turque), Sofia 1958.

— «Novye dannie o hristianah spahijah na balkanskom poluostrove v period tureckogo gospodstva», *Vizantijskij Vremennik*, XIII (1958), 184 - 197.

— «Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du Moyen Age sur le système féodal ottoman», *Byzantino - Bulgarica*, I (Sofia, 1962) 237 - 257.

— «Sur certaines réformes du régime foncier au temps de Mehmet II», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, VI (1963) 104 - 120.

— *Zalez't na spahijstvoto*, Sofia 1964.

— «Recherche sur le système d'affermage (iltizam) dans l'Empire ottoman au cours du XVIe - XVIIIe s. par rapport aux contrées bulgares», *Rocznik Orientalistyczny*, XXVII/2 (Warszawa, 1964), 111 - 132.

— «Le service des *celep* et le ravitaillement en bétail dans l'Empire Ottoman (XVe - XVIIIe s.)» *Etudes Historiques*, III (Sofia (1966), 145 - 172.

— «Quelques problèmes du féodalisme ottoman à l'époque du XVIe au XVIIIe siècle», *Actes du Ier Congrès des Etudes Balkaniques* III, Sofia 1969, 709 - 720.

— «Vie économique de villes et portes balkaniques au XVe et XVIe siècles», *Revue des Etudes Islamiques*, XXXVIII/2 (1970), 267 - 355.

Δ. Κ. Δημητρακάκης, *Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Μεσολογγίου (1740 - 1826)*, Ἀθῆνα 1934.

M. Dan - S. Belu, «Despre robi în imperiul otoman (cu cîteva date privitoare la tarile romîne», *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, IV (1961) 7 - 67.

R. Davis, «English Imports from the Middle East, 1580 - 1780», *Studies in the Economic History of the Middle East, from the rise of Islam to the present day,* M. A. Cook (editor), London, Oxford University Press 1970.

S. Divitçioglu, *Asya üretim tarzi ve Osmanli toplumu,* Istanbul 1971.

— «Modèle économique de la société ottomane (les XIVe et XVe siècles)», *La Pensée,* n° 144 (1969), 41 - 60.

H. Duda, *Balkantürkische Studien,* Wien 1949.

Ν. Ἐλευθεριάδης, *Ἡ ἀκίνητος ἰδιοκτησία ἐν Τουρκίᾳ,* Ἀθῆνα 1903.

Χρ. Εὐελπίδης, *Οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία* [τῆς *Ἑλλάδος,* Ἀθῆνα 1950.

Pierre Echinard, «Les grecs au service de Marseille et de la République sous la Révolution et le consulat», *Conf. Inst. hist. Provence,* 1969, a. 47, n° 4, pp. 259 - 262. Πβ. Δ V.

I. S. Emmanuel, *Histoire de l'industrie. Les tissus des Israélites de Salonique,* Paris 1935.

— *Histoire des Israélites de Salonique,* I, Thonon 1936.

Pol. Enepekides, *Griechische Handelsgesellschaften und Kaufleute in Wien aus dem Jahre 1766,* Thessaloniki 1959.

M. Epstein, *Early History of the Levant Company,* London 1908.

Δ. Ζακυθηνός, «Εἰδήσεις περὶ τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως τῶν λιμένων τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὰ μέσα τοῦ ιζ' αἰ.», *Ἑλληνικά,* 7 (1934), 253 - 265.

Jean Claude Flachat, *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et des Indes Orientales,* I - II, Lyon 1766.

Nicola Gavrilović, «Οἱ ἐκ Μακεδονίας Βλάχοι εἰς τὰ ἔγγραφα τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου Μπρασόβ», *Δελτίον Γιουγκοσλαβικῆς Βιβλιογραφίας,* 8/1 (1971), 35 - 73.

D. Georgiadès, *Les associations coopératives helléniques à la fin du XVIIIe siècle et les sociétés par actions modernes en Grèce,* Athènes 1907.

R.A.H. Gibb - H. Bowen, *Islamic Society and the West,* I - II, Oxford 1967.

Dinu C. Giurescu, «Relatiile economice ale Tarii Românesti cu Târile Peninsulei Balcanice din secolui XIV - lea pinâ la mijlocul secolului XVI - lea», *Romanoslavica,* 11 (1965), 187 *κέ.*

J. Godechot, «La France et Malte au XVIIIe siècle», *Revue Historique,* 1951, 67 - 79.

Lûtfi Güçer, «Le commerce intérieur des céréales dans l'Empire ottoman pendant la seconde moitié du XVIe siècle, *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Universite d'Istanbul,* XI/1 - 4 (1949 - 1950), 163 - 88

— «XVIII yüzyïl ortalarïnda Istanbul'un iasesi için lüzumlu hububatïn temini meselesi» (Le problème de la fourniture des céréales à l'approvisionnement d'Istanbul vers le milieu du XVIIIe siècle), *Iktisat Fakültesi Mecmuasi,* XI/1 - 4 (1949 - 1950), 397 - 416. Ἡ γαλλικὴ ἀπόδοση : *Revue de la Faculté*

des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul, 11/1 - 4, (1949 - 50), 153 - 162.

— «XV - XVI asïrlarda Osmanlï Imperatorlugunda tuz inhisarï ve tuzlarïn isletme nizamï, *Iktisat Fakültesi Mecmuasï,* 23 (1962 - 1963).

— *XV. - XVI. asïrlarda Osmanlï Imperatorlugunda hububat meselesi ve hububatan alïnan vergiler,* Istanbul 1964.

H. **Hadzibegic'**, «Dzizja ili harac», *Prilozi za Orientalnu Filologiju i Istoriju,* III - IV (1953 - 1954), 55 κέ., V (1955), 43 κέ.

J. **von Hammer**, *Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung,* Wien 1815.

Herbert Hassinger, «Die erste Wiener orientalische Handelskompanie, 1667 - 1683», *Vierteljahrschrift für Sozial - und Wirtschaftsgeschichte,* 35/1 (1942).

Mariane v. Herzfeld, «Zur Orienthandelspolitik Österreich unter Maria Theresia in der Zeit von 1740 - 1771», *Archiv für österreichische Geschichte,* CVIII (1920).

W. **Heyd**, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age,* I - II, Leipzig 1923.

W. **Hinz**, *Islamische Masse und Gewichte, umgerechnet ins metrische System* ,Leyden 1955.

J. C. **Hocquet**, «Métrologie du sel et histoire comparée en Méditerranée, *Annales, E.S.C.* 29/2 (1974), 393 - 424.

Arthur Leon Horniker, «William Harborne and the Beginning of Anglo - Turkish Diplomatic and Commercial relations», *The Journal of Modern History,* 14 (1942), 289 - 316.

— «Anglo - French rivalry in the Levant from 1583 to 1612», *The Journal of Modern History,* XVIII (1946), 289 - 305.

Hristo Hristov, *Agrarnite otnosenija v Makedonija prez XIX v. i nacaloto na XX v.* (The Agrarian Problem in Macedonia in the 19th and the beginning of the 20th Century), Sofia 1964.

L. Th. **Humanidis**, «The economy of the Island of Hydra during the turkish Rule», *Studi in onore di Amintore Fanfani,* IV, Milano 1962.

Halil Inalcik, «15. asïr Turkiye Iktisadî ve Içtimaî Tarih Kaynuklarï», *Iktisat Fakültesi Mecmuasï,* XV/1 - 4 (1954), 51 - 75.

— «Türkiye'nin Iktisadï Vaziyeti uzerinde bir tetkik münasebetiyle», *Belleten,* 15 (1951), 654 - 682.

— «Osmanlïlar'da raiyyet rüsûmu», *Belleten,* 23/92 (1959), 375 - 610.

— «Bursa», *Belleten,* XXIV (1960).

— «Bursa and the Commerce of the Levant», *JESHO,* III/2 (1960).

— «Capital Formation in the Ottoman Empire» *Journal of Economic History,* XXIX/I (1969), 97 - 140.

— «The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy», *Studies in the Economic History of the Middle East, from the rise of Islam to the present days,* M.A. Cook (editor), London, Oxford University Press 1970.

— *The Ottoman Decline and its effects upon the reaya* (ἀνακοίνωση στό : IIème Congrès International des études du Sud-est européen), Athènes 1970.

— «The Foundation of the Ottoman Economic - Social System in Cities», *Studia Balcanica*, III (1970), 17 - 24.

— «Quelques remarques sur la formation du capital dans l'Empire Ottoman», *Histoire économique du monde Méditerranéen 1450 - 1650* (Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel), I, Paris 1972, 235 - 244.

N. Iorga, *Points de vue sur l'histoire de commerce de l'Orient à l'époque moderne*, Paris 1925.

— «Ler rapports entre la Hollande et l'Empire Ottoman au XVIIe siècle et au commencement du XVIIIe siècle», *Revue Historique du Sud - Est Européen*, XIV (1937) 283 - 293.

Ἀλίκη Κιάντου - Παμπούκη, «Ἐμπόριον καὶ ἐμπορικὸν Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὡς συντελεσταὶ τῆς ἐπαναστατικῆς συνειδήσεως τῶν Ἑλλήνων», *Ἀνωτάτη Βιομηχανικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς*, III (1970/1), 27 - 47.

Γ.Κ. Κορδάτος, *Τὰ Ἀμπελάκια καὶ ὁ μύθος γιὰ τὸ συνεταιρισμό τους*, Ἀθήνα 1955.

Β. Κρεμμυδᾶς, *Μιὰ προσπάθεια γιὰ τὴν ἵδρυση σαπουνοποιίας στὴν Κορώνη στὸν ΙΗ' αἰ.* (ἀνάτ. ἀπὸ τὰ Μεσσηνιακά), Ἀθήνα 1968.

— «Ὄψεις τῆς τσακωνικῆς κοινωνίας (1784 - 1821)», *Χρονικὰ τῶν Τσακώνων*, 3 (1969), 17 - 31.

— «Εἰσαγωγὴ καὶ διάδοση τῆς καλλιέργειας τοῦ ἀραβοσίτου στὴν Πελοπόννησο», *Ἑλληνικά*, 22 (1969), 389 - 398.

— *Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰώνα (1715 - 1792)*, Ἀθήνα 1972.

— *Ἀρχεῖο Χατζηπαναγιώτη. Τόμος Α' : Χατζηπαναγιώτης - Πολίτης*, Ἀθήνα 1973.

— *Οἱ σαπουνοποιίες τῆς Κρήτης στὸ 18ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1974.

Γ. Κωνσταντινίδης, «Τὸ Κάρληλι καὶ ἡ φορολογία αὐτοῦ περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος κατ' ἀνέκδοτον πατριαρχικὸν ἔγγραφον ἐκ τοῦ ἔτους 1793ου», *Ἁρμονία*, 1 (1900), 463 - 474.

Κ.Γ. Κωνσταντινίδης, «Ἐκθέσεις καὶ ὑπομνήματα. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου Κρήτης», *Κρητικὰ Χρονικά*, 8 (1954), 323 - 365, 10 (1956), 372 - 394, 14 (1960), 109 - 46.

Joseph Kabrda, «Ὁ τουρκικὸς κώδικας τῆς Λαμίας», *Ἑλληνικά*, 17 (1962), 202 - 218.

— «Zakonopolozenie ob Amfisse», *Vostocnye istoricniki po istorii narodov Jugo-Vostocnoj i Centralnoj Evropi*, I (Moskva) 1963.

— «Poids et mesures employés dans les sandjaks balkaniques aux XVIe et XVIIe siècles, *Recueil des Travaux Scientifiques de la Faculté des Lettres de l'Université de Brno*, 1968.

— *Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire ottoman (d'après les documents turcs)*, Brno 1969.

— «Quelques problèmes de la métrologie turque-ottomane», *Deuxième Congrès des Etudes Albanologiques*, II (1970), 115-119.

Gy. **Kaldy-Nagy**, «Dannye k istorii levantiiskoj torgovli v nacale XVII. stoletija» (Beiträge zur Geschichte des Handels in der Levante zu Beginn des XVII. Jahrhunderts) *Vostocnye Istoricniki po Istorii Narodov Yugo-Vostocnoj i Central'noj Evropi*, II (Moskva 1969), 322-337.

Ziya **Karamürsel**, *Histoire des Finances de l'Empire Ottoman*, Istanbul 1933.

Carl M. **Kortepeter**, «Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the sixteenth century», *Journal of the American Oriental Society*, LXXXVI (1966), 86-113.

Γ. **Λάιος**, «Ὁ ἐν Βιέννῃ ἐμπορικὸς οἶκος "Ἀργέντη"», *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου 1874-1960*, Ἀθήνα 1960, 167-186.

Σπ. **Λάμπρος**, Βλ. Β III, Δ VI.

Γεώργιος Β. **Λέων**, «Ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία (1453-1850)», Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, *Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία* (ἐπιμ. Σ. Παπαδόπουλος), Ἀθήνα 1972, 13-48, 472-487.

Samuel **Lachman**, «The Standard of the Silver Coinage of Sultan Selim III», *N. Circ*, May, Octobre, Nov. 1969.

M. Th. **Lascaris**, *Salonique à la fin du XVIIIe siècle*, Athènes 1939.

Jean **Leclant**, «Le café et les cafés à Paris», *Annales, ESC*, 1951, 1-14.

A. H. **Libyer**, «The Ottoman Turks and the Routes of Oriental trades», *English Historical Review*, XXX (1915), 577-588.

K. **Lippman**, *Die Konsularjuridiktion im Orient*, Leipzig 1898.

Σεραφεὶμ **Μάξιμος**, *Τὸ ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ κατὰ τὸν XVIII αἰώνα*, Ἀθήνα 1940.

— *Ἡ αὐγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ*, Ἀθήνα 1946.

Κ.Δ. **Μέρτζιος**, «Τὸ ἐν Βενετίᾳ ἠπειρωτικὸν ἀρχεῖον», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, 11 (1936), 12 (1937), 170-174.

— *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947.

— «Αἱ τουρκοκρατούμεναι Ἀθῆναι εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας», *Τὰ Ἀθηναϊκά*, no 5 (1956) 10 (1958), 20 (1961), 1-5.

— «Περὶ τῶν Ἀθηναίων τοῦ Μορέως», *Τὰ Ἀθηναϊκά*, no 12 (1959), 8-15.

— «Συμπλήρωμα εἰς τὰ 'Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας'», *Εἰς μνήμην Κ. Ι. Ἀμάντου*, Ἀθήνα 1960, 54-70.

— «Ἀθηναῖοι ἔμποροι ἐν Βενετίᾳ τὸ ἔτος 1592», *Τὰ Ἀθηναϊκά*, no 19 (1961), 5-8.

— «Ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία ἐκ Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, 7 (1966-1967), 94-147.

Μ. **Μοσχοβάκης**, Βλ. Δ I.

Paul **Masson**, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris 1897.

— *Histoire des établissements et du commerce français dans l'Afrique barbaresque, 1560 - 1593,* Paris 1903.

— *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle,* Paris 1911.

Arno Mehlan, «Mittel - und Westeuropa und die Balkanjahresmärkte zur Türkenzeit» *Südostdeutsche Forschungen,* III/1 (1938), 69 κέ.

— «Die grossen Balkanmessen in der Türkenzeit», *Vierteljahrschrift - und - Wirtschaftgeschichte,* 31/1 (1938), 10 κέ.

— «Die Handelstrassen des Balkans während der Türkenzeit», *Südostdeutcshe Forschungen,* IV/2 (1939), 243 κέ.

Vasile Mihordea, *Maîtres du sol et paysans dans les principautés roumaines au XVIIIe siècle,* Bucarest, Ed. de l'Académie de la RSR, 1971 (Bibliotheca Historica Romaniae, Etudes, 36).

F.G. Milkova, «Sur la teneur et le caractère de la proprieté d'Etat des terres miriye dans l'Empire Ottoman du XV au XIXe s.», *Etudes Balkaniques,* 5 (1966), 155 - 175.

Charles Morawitz, *Les finances de la Turquie,* Paris 1902.

Michel Morineau, «Flottes de commerce et trafics français en Méditerranée au XVIIe siècle (jusqu'en 1669)», *XVIIe siècle,* 86 - 87 (1970), 135 - 171.

M. Morineau - Charles Carrières, «Draps du Languedoc et commerce» du Levant au XVIIIe siècle», *R. Hist. Econ. Soc.,* 1968, vol. 46 no I, pp. 108 - 121.

Vera P. Mutafcieva, «Feodalnata renta, prisvojavana ot lennija d'rzatel v Osmanskata imperija s ogled na nasite zemi prez XV - XVI v.», *Izvestija na Inst. iza B'lgarsk. Istorija,* VII (1957), 163 - 202.

— «Kim v'prosa za ciflicite v osmanskata imperija prez XIV - XVII v.», *Istoriceski Pregled,* 14/1 (1958), 34 - 57 (ἑλλ. μτφρ. Ι.Θ. Λαμψίδη, «Περὶ τοῦ ζητήματος τῶν τσιφλικίων εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν κατὰ τὸν ιδ' — ιζ' αἰῶνα», *Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας,* 7/29 (1970), 83 - 117).

— «Sur le caractère du Timar ottoman», *Acta Orientalia,* IX (Budapest 1959), 55 - 61.

— «De l'exploitation féodale dans les terres de population bulgare sous la domination turque au XVe et XVIe s.», *Etudes Historiques* 1 (Sofia 1960), 145 - 170.

— *Agrarnite otnosenija v osmanskata imperija prez XV - XVI* v. (Les rapports agraires dans l'Empire ottoman au XVe - XVIe s.), Sofia 1962.

— «L'institution de l'ayanlïk pendant les dernières décennies du XVIIIe siècle», *Etudes Balkaniques,* 2 - 3 (1965), 233 - 247.

V. P. Mutafcieva - Str. Dimitrov, *Sur l'état du système des timars des XVIIe - XVIIIe ss.,* Sofia 1968.

Θ. Νάτσινας, *Μακεδόνες πραγματευτάδες εἰς τὰς χώρας τῆς Αὐστρίας καὶ Οὐγγαρίας,* Θεσσαλονίκη 1940.

Θ. Α. Νικολετόπουλος, *Περὶ τοῦ νομίσματος ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὄθωνος*, Ἀθήνα 1974.

Jos. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, I - IV, Salonique, 1935 - 1959.

Akdes Nimet Kurat, *Türk - Ingiliz münasebetlerinin baslangîçî ve gelismesi, 1553 - 1610* (Les débuts et l'épanouissement des relations turco - anglaises), Ankara 1953.

Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης, «Τὸ ἐμπόριον τῆς Βενετίας μετὰ τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐμπορικῶν καταλόγων Βαρθ. Πάξη», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν*, 3 (1940), 241 κἑ.

Δ. Π. Πασχάλης, «Πειρατεία καὶ δουλεμπορία ἀνὰ τὰς Κυκλάδας ἐπὶ Τουρκοκρατίας, *Ἀνδριακὰ Χρονικά*, 1 (1946).

Νικ. Πατσέλης, *Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ καὶ ὁ πλοῦτος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων*, Ἀθήνα 1936.

— *Τὸ τιμαριωτικὸ σύστημα εἰς Ἤπειρον ἐπὶ Τουρκοκρατίας* (ἀνάτ. ἀπὸ τὴν Ἠπειρωτικὴ Ἑστία), Ἰωάννινα 1967.

Δ. Α. Πετρόπουλος, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν λαϊκῶν μέτρων καὶ σταθμῶν, *Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου*, 7 (1952), 57 - 101.

Cornelia Papacostea Danielopulu, «Le régime privilégié des marchands bulgares et grecs en Oltenie pendant l'occupation autrichienen (1718 - 1738)», *Revue des études sud - est européennes*, 3 - 4 (1966).

— «L'organisation de la Compagnie grecque de Brasov (1777 - 1850)», *Balkan Studies*, 14/2 (1973), 313 - 323.

V. Papahagi, «Contributii la storia relatiilor comerciale ale Munteniei cu Peninsula Balcanica si cu Venetia in sec. XVII - lea si al XVIII - lea», *Revista Istorica*, 19/4 - 6 (1933), 119 - 126.

— *Aromâni moscopoleni si comertul venetian în sec. al XVII - lea si al XVIII - lea*, Bucurest 1935.

V. Panayotopoulos, «Au XVIIIe siécle en Péloponnèse : l'absorption des ressourses économiques et humaines par le développement de l'agriculture», *La force de travail dans les cités Méditerranéennes du milieu au XVIIIe au milieu du XIXe siècle, Cahiers de la Méditerranée*, série spéciale, nº 3, (Nice 1975), 111 - 23.

Robert Paris, *Histoire du Commerce de Marseille*, V, *de 1660 à 1789 : le Levant*, Paris 1957.

V. J. Parry, «Materials of War in the Ottoman Empire, *Studies in the Economic History of the Middle East, from the rise of Islam to the present day*, M.A. Cook (editor), London, Oxford University Press 1970.

Virginia Paskaleva, «Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l'Empire Ottoman avec les états européens au cours du XVIIIe et la première moitié du XIXe s.», *Etudes Historiques*, 4 (1968), 265 - 292.

G. Pélissié du Pausas, *Le régime des capitulations dans l'Empire ottoman*, I - II, Paris 1902 - 1905.

Georgeta Penelea. *Les foires de la Valachie pendant la période 1774 - 1848*, Bucarest 1973.

J.P. Philippini - L. Meigner - Claude Roure - D. Sabatier - G. Stephanides. *Dossiers sur le commerce français en Méditerranée Orientale au XVIIIe siècle,* Préface de R. Besnier et N. Svoronos (Travaux et recherches de l'Université de Droit d'Économie et de Sciences Sociales, Série Sciences Historiques), Paris 1976.

Κ. Π. Ραπτάρχης, *'Ιστορία τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς 'Ελλάδος,* Α' (Τουρκοκρατία - 'Επανάστασις), 'Αθήνα 1934.

F. Rebuffat - M. Courdurié, *Marseille et le négoce monétaire international 1785 - 1790,* Marseille 1966.

François - Charles Roux, *Les échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle,* Paris 1928.

Κ. Σάθας, «Εἰδήσεις τινὲς περὶ ἐμπορίου καὶ φορολογίας ἐν 'Ελλάδι ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Οἰκονομικὴ 'Επιθεώρησις,* 6 (1878 - 1879) 432 - 450, 486 - 518.

Ν. Γ. Σβορῶνος, *'Η ἑλληνικὴ παροικία τῆς Μινόρκας. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ τὸν 18ο αἰώνα* (ἀνατύπωση ἀπό τά : Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier), 'Αθήνα 1953. Πβ. N. Svoronos.

Halil Sahillioglu, «XVII. asrïn ilk yarïsïnda Istanbul'da tedavüldeki sikkelerin râicï», *Belgeler* 1/2 (1964), 228 - 233.

— «Bir mültezim zimem defterine göre. XV. yüzuïl sonunda osmanlï darphane mulataalarï», *Iktisat Fakültesi Mecmuasï,* 23/1 - 4 (1962 - 63), 145 - 219.

— «Sïvïs Year Crises in the Ottoman Empire», *Studies in the Economic History of the Middle East, from the rise of Islam to the present days,* M.A. Cook (editor), London, Oxford University Press, 1970 (καὶ γαλλικά, Annales, ESC, 24/5 (1969), 1070 - 1091 : «Années sïvïs et crises monétaires dans l'Empire Ottoman»).

Ivan Sakazov, *Bulgarische Wirtschaftsgechichte,* Berlin - Leipzig 1929.

J. W. Samberg, *De Hollandsche Gereformeerde gemeente te Smirna. De Geschiedenis eener handelskerk,* Leiden 1928 (dissertation).

Benjamin Sass, «The Silver and Billon Coins minted at Constantinople under Sultan Mahmud II (1223 - 1255 H)», *The American Numismatic Society Museum Notes,* 18 (1972), 167 - 175.

H. Sauvaire, «Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmane», *Journal Asiatique,* 1879 - 1885.

X. Scrofani, *Viaggio in Grecia fatto nell'anno 1794 - 1795,* I - II, Λονδίνο 1797 (γαλλ. μτφρ. J. Blanvillain, Paris - Strasbourg 1801· οἰκονομικοῦ ἐνδιαφέροντος ὁ τρίτος τόμος.)

Constantin Serban, «Le rôle économique des villes roumaines aux XVIIe et XVIIIe siècles dans le contexte de leurs relations avec l'Europe du Sud — Est», *Studia Balcanica,* III (1970), 139 - 153.

Nasim Sousa, *The Capitulatory regime at Turkey : its History, Origin and Nature,* Baltimore 1933.

M. Spremić, «'Ο κεφαλικὸς φόρος τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα», *Μακεδονικά,* 9 (1969), 33 - 46.

Traian Stoianovich, ««Land Tenure and related Sectors of the Balkan Economy 1600 - 1800», *Journal of Economic History*, XIII (1953) 398 - 411.

— «Conquering Balken Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, 20 (Juny 1960), 234 - 313.

— «Factors in the decline of Ottoman Society in the Balkans», *Slavic Review*, 21 (1962).

Traian Stoianovich - Georges Haupt, «Le mais arrive dans les Balkans», *Annales, ESC*, XVII/I (1962), 84 - 93.

N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956.

Δ.Κ. Τσοποτός, *Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν πηγῶν*, Βόλος 1912.

Jorjo Tadić, «La Grèce et la Dalmatie au XVIe siècle», *Balkan Studies*, V (1964), 1 - 10.

I. Tekeli, «On institutionalized external relations of Cities in the Ottoman Empire. A setlement Model Approach», *Etudes Balkaniques*, 7/2 (1972), 49 - 72.

P. A. von Tischendorf, *Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten insbesondere im osmanischen Reiche*, Leipzig 1872.

N. Todorov, «Po njakoi v'prosi za ikonomiceskoto razvitie i za zarazdaneto na kapitalizma v b'lgarskite zemi pod turskoto vladicestvo», *Istoriceski Pregled*, 6 (1961), 87 - 105.

— «Sur quelques aspects du passage du féodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire ottoman», *Revue des Etudes Sud - Est Européennes*, 1/1 - 2 (1963), 103 - 136.

— *Balkanskijat grad*, βλ. B IV, 1.

H. Tunçer, *Osmanlī imperatorlugunda toprak hukuku, arazī kanunlarī ve kanun açīklamalarī*, Ankara 1962.

David Urquhardt, *Turkey and its ressources*, London 1833.

C. Verlinden, «Les routes méditerranéennes», *AIESEE Bulletin*, XII/1 (1974), 27 - 42.

Vak Vinaver, *Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama XVI - XVIII vek*, (Aperçu de l'histoire des monnaies aux pays jougoslaves du XVIe au XVIIIe siècles), Beograd 1970.

H. Wätjen, *Die Nederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit ihrer höchsten Machtstellung*, Berlin 1909.

Ernst Werner, «Despotie, Absolutismus oder feudale Zersplitterung? Strukturwandlugen in Osmanenreich zwischen 1566 u. 1699» *Jahrbuch für Wirtschaftgeschichte*, III (1972), 107 - 128.

A.C. Wood, *A history of the Levant Company*, London 1935.

T.S. Willan, «Some Aspects of English Trade with the Levant in the sixteenth century», *English Historical Review*, LXX (1955).

IV. ΠΑΙΔΕΙΑ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς Γραμματείας καὶ τῆς κίνησης τῶν ἰδεῶν βλ. τὸ συνθετικὸ ἔργο τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, (6η ἐκδ.), Ἀθήνα 1975, ὅπου ὁ χρήστης βρίσκει ἐπίσης τὴ γενικὴ καὶ εἰδικὴ βιβλιογραφία. Σημειώνουμε ἐδῶ ἐνδεικτικὰ ὁρισμένους τίτλους.

Ἀ. Ἀγγέλου, «Πῶς ἡ νεοελληνικὴ σκέψη ἐγνώρισε τὸ "Δοκίμιο" τοῦ John Locke», *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση* 7/6 (1954), 128 - 149.

— «Ἡ δίκη τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη», *Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη*, Ἀθήνα 1955, 168 κέ.

— *Πρὸς τὴν ἀκμὴ τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. (Οἱ διενέξεις τοῦ Λεσβίου στὴν Σχολὴ Κυδωνιῶν)*, (ἀνατ. ἀπὸ τὰ *Μικρασιατικὰ Χρονικά)*, Ἀθήνα 1956.

— *Πλάτωνος τύχαι*, Ἀθήνα 1963.

— *Οἱ λόγιοι καὶ ὁ Ἀγώνας*, Ἀθήνα 1971.

Κ. Ἄμαντος, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ῥήγα Βελεστινλῆ*, Ἀθήνα 1930.

— *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566 - 1822*, Πειραιὰς 1946.

Γ. Ἀποστολάκης, *Τὰ δημοτικὰ τραγούδια*. Μέρος Α'. *Οἱ Συλλογές*, Ἀθήνα 1929.

— *Ἡ Συλλογὴ τοῦ Ἀραβαντινοῦ. Τὸ κλέφτικο τραγούδι*, Ἀθήνα 1941.

— *Τὸ κλέφτικο τραγούδι, τὸ πνεῦμα καὶ ἡ τέχνη του*, Ἀθήνα 1950.

Κοσμᾶς Μυρτίλος Ἀποστολίδης, «Τὰ ἑλληνικὰ ἐν Φιλιππουπόλει σχολεῖα ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ τοῦ βουλγαρικοῦ καθεστῶτος μέχρι τῆς καταλύσεως τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος», *Θρακικά*, 2 (1929), 94 - 121

Π. Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, (ἐκδ. Κ.Θ. Δημαρᾶ), Ἰωάννινα 1960.

G. L. Ars, «K voprosu ob idejnom Vozdeistvii velikoj francuzkoj revoliucii na balkanskie narody», *Francuzkij ezegodnik* (1963), 1964, 320 - 344.

Sp. Asdrachas, «Faits économiques et choix culturels : à propos du commerce de livres entre Venise et la Méditerranée Orientale au XVIIIe siècle», *Studi Veneziani*, XIII (1971) 587 - 621.

Γ. Βαλέτας, «Ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας Κυδωνιῶν», *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 4 (1948).

— *Οἱ ἀρχὲς τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου*, Ἀθήνα 1953.

Ἰ. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες συνεργάται τοῦ Ῥήγα Βελεστινλῆ καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τῆς ἐποχῆς του*, Θεσσαλονίκη 1968.

Π.Ι. Βασιλείου, *Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλὸς καὶ οἱ σπουδαιότεροι μαθητὲς τῶν σχολῶν τῶν 'Αγράφων*, 'Αθήνα 1957.

Λ. Βρανούσης, *'Αθανάσιος Ψαλίδας, ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους, 1767 - 1829. 'Ο πατριώτης - ὁ πολιτικὸς - ὁ ἀγωνιστής*, 'Αθήνα 1952.

— *Ρήγας*, 'Αθήνα 1954.

— *Ρήγας, "Ερευνα, συναγωγὴ καὶ μελέτη*. Τόμοι 1 - 2 ('Αθήνα) χ.χ.

'Α. Παπαδόπουλος - Βρετός, *Βιογραφικὰ - ἱστορικὰ ὑπομνήματα περὶ τοῦ κόμητος Φριδερίχου Γυΐλφορδ*, 'Αθήνα 1846.

— *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ι - ΙΙ, 'Αθήνα 1854 - 1857.

Λ. Α. Βροκίνης, *Βιογραφικὰ σχεδιάρια*, Ι - ΙΙ, Κέρκυρα 1877 - 1884.

Sam. Baud - Bovy, *La chanson populaire grecque du Dodécanèse*, Athènes 1936.

Μ. Γεδεών, *Παιδεία καὶ πτωχεία παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας*, Κωνσταντινούπολη 1893.

Τάσος Γριτσόπουλος, *'Η Σχολὴ Δημητσάνης, 'Αθήνα 1962.*

— *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, Ι - ΙΙ, 'Αθήνα 1966 - 1971.

Ariadna Camariano - Cioran, *Influenta poeziei lirice neogrecesti asupra celei românesti*, Bucuresti 1935.

— *Spiritul revolutionar francez si Voltaire în limba românâ de 1772*, Bucarest 1944.

— «Un directeur éclairé à l'Académie de Jassy il y a deux siècles : Iosip Moisiodax», *Balkan Studies*, 7/2 (1966).

— *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki 1974.

Nestor Camariano, «L'organisation et l'activité culturelle de la compagnie des marchands grecs de Sibiu», *Balcania*, 6 (1943), 201 - 241.

— *Alexandre Mavrocordato, le Grand Dragoman. Son activité diplomatique (1673 - 1709)*, Thessaloniki 1970.

C. Cavarnos, *Modern Greek Thought*, Belmont Mass. 1969.

G. Cerola, «Gli stemmi cretesi dell'Università di Padova», *Atti del real Istituto veneto de scienze, lettere ed arti*, 88 (1928 - 9), part. II, 239 - 278.

K. Clogg, «Some Protestant Tracts Printed at the Press of the Ecumenical Patriarchate in Constantinople : 1818 - 1820», *Eastern Churches Review* II/2 (1968), 152 - 164.

— «The 'Dhidhaskalia Patriki' (1798) : an Orthodox Reaction to French Revolution Propaganda», *Middle - Eastern Studies*, 5 (1969), 87 - 115.

— «Two Accounts of the Academy of Ayvalïk (Kydonies) in 1818 - 1819», *Revue des Etudes Sud - Est Européennes*, 10/4 (1972), 633 - 667.

G. Chassiotis, *L'instruction publique chez les grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours*, Paris 1881.

Α. Δασκαλάκης, *Μελέται περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ*, 'Αθήνα 1964.

— *'Ο 'Αδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν 'Ελλήνων*, 'Αθήνα 1965.

— *Κοραῆς καὶ Κοδρικᾶς. Ἡ μεγάλη φιλολογικὴ διαμάχη τῶν Ἑλλήνων 1815 - 1821*, Ἀθήνα 1966.

Ἰωσὴφ Δεκιγάλλας, *Σχεδίασμα κατόπτρου νεοελληνικῆς Φιλολογίας*, Ἑρμούπολη 1846.

Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Κοραῆ* (ἀνάτ. ἀπὸ τὸ Ἀφιέρωμα εἰς Κωνσταντῖνον Ἄμαντον), Ἀθήνα 1940.

— *Οἱ πηγὲς τῆς ἔμπνευσης τοῦ Κάλβου* (ἀνάτ. ἀπὸ τὴ *Νέα Ἑστία)*, Ἀθήνα 1946.

— *Προϋποθέσεις καὶ δοκιμὲς τοῦ ἑλληνικοῦ ρωμαντισμοῦ*, Ἀθήνα 1947.

— *Δύο φίλοι, Κοραῆς καὶ Βάμβας*, Ἀθήνα 1953.

— *Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχή του* Ἀθήνα 1953.

— «Ἡ Σχολὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους στὰ 1800», *Ἑλληνικά*, 15 (1957), 141 - 171.

— *Ψυχολογικοὶ παράγοντες τοῦ Εἰκοσιένα* (ἀνάτ ἀπὸ τὸ περ. *Σπουδαὶ τῆς Α.Σ.Β.Σ.)*, Ἀθήνα 1957.

— «Ὁ πρῶτος μαθητής μου», *Ἡ γλωσσικὴ θεωρία τῆς Γεωγραφίας τῶν Δημητριέων* (ἀνατ. ἀπὸ τὸ *Ἀφιέρωμα στὴ Μνήμη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη)*, Ἀθήνα 1960.

— *Ἡ λογιοσύνη τῶν Ἠπειρωτῶν*, Ἰωάννινα 1960.

— *Φροντίσματα*, Ἀθήνα 1962.

— *Τὸ πολιτικὸ θέμα στὸν Κοραῆ*, Ἀθήνα 1963.

— *Ὁ ἑλληνικὸς διαφωτισμὸς* (ἀνατ. ἀπὸ τὴ Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια), Ἀθήνα 1964.

— *Ὁ Φιλελευθερισμὸς τοῦ Καταρτζῆ*, Ἀθήνα 1964.

— «Περὶ Φαναριωτῶν», *Ἀρχεῖον Θράκης*, 34 (1969), 117 - 140.

— «Εἰσαγωγικὰ στὴ μελέτη τῆς συλλογῆς "Ἄνθη Εὐλαβείας"», *Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδη»*, Βενετία 1974, 336 - 349. Βλ. καὶ C. Th. Dimaras.

Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Δοκίμιον περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων Μητροφάνους τοῦ Κριτοπούλου*, Λειψία 1870.

— *Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν τοῦ Κωνσταντίνου Σάθα*, Λειψία 1871.

— *Ὀρθόδοξος Ἑλλάς*, Λειψία 1872.

A. Dascalakis, *Rhigas Velestinlis. La Révolution française et les préludes de l'indépendance hellénique*, Paris 1937.

C. Th. Dimaras, *La Grèce aux temps des Lumières*, Droz, Genève 1969.

— «Patras - point de jonction de deux cultures helléniques», *Structure sociale et développement culturel des villes Sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe - XVIIIe siècles*, Bucarest 1975, 153 - 162.

Πολ. Ἐνεπεκίδης, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν συντρόφων τοῦ Ρήγα* (ἀνατ. ἀπὸ τὰ Θεσσαλικὰ Χρονικά), Ἀθήνα 1955.

— *Ρήγας Βελεστινλῆς. Ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὸν θρύλο στὴν ἱστορία*, Ἀθήνα 1958.

— *Συμβολαὶ εἰς τὴν μυστικὴν πνευματικὴν καὶ πολιτικὴν κίνησιν τῶν Ἑλλήνων τῆς Βιέννης πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως*, (ἀνάτ. ἀπὸ τὸ Berliner Byzantinistische Arbeiten, τ. 20) Βερολίνο 1960.

— *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου καὶ τυπογραφείων τῆς Βιέννης 1790 - 1821 ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχειακῶν ἐγγράφων τῆς Βιέννης*, Ἀθήνα 1965 (ἀνατ. ἀπὸ τὸ Λεύκωμα τῶν Θεσσαλικῶν Χρονικῶν).

— *Ρήγας - Ὑψηλάντης - Καποδίστριας*, *I*, Ἀθήνα 1965.

— *Κοραῆς - Κούμας - Κάλβος - Ἀν. Γαζῆς - Οὖγος Φώσκολος - Β. Κοπιτάρ. Ἔρευναι εἰς τὰ εὐρωπαϊκὰ ἀρχεῖα καὶ εἰς χειρογράφους συλλογὰς* (Πηγαὶ καὶ ἔρευναι περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τοῦ 1453), II, Ἀθήνα 1967.

Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, I - II, Ἀθήνα 1936. (Εὑρετήρια, ἐπιμέλεια Κώστα Λάππα, Ἀθήνα, Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, 1973).

Al. Elian, «Sur la circulation manuscrite des écrits politiques de Rhigas en Moldavie», *Revue Roumaine d'Histoire*, 1/2 (1962), 487 - 497.

A. Embiricos, *La renaissance crétoise, XVIe et XVIIe siècles*, Paris 1960.

Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, (ἐκδ. Γ. Κρέμου), Ἀθήνα 1872.

Δ. Ζακυθηνός, «Μιχαὴλ Μάρουλλος Ταρχανειώτης Ἕλλην ποιητὴς τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *ΕΕΒΣ*, 5 (1928), 200 - 243.

Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, «Ἕνας σατιρικὸς διάλογος τοῦ 1807», *Σταθμοὶ πρὸς τὴν Νέα Ἑλληνικὴ Κοινωνία*, Ἀθήνα 1965.

Π.Γ. Ζερλέντης, «Περὶ τῆς ἐν Λιβόρνῳ ἑλληνικῆς σχολῆς (1805 - 1837)», *Παρνασσός*, 9 (1885), 323 - 340 (καὶ προσθῆκες στὸ ΔΙΕΕΕ, 8 (1922), 108 - 112.

Π. Χ. Ζιώγας, «Μία κίνηση πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν 16ο αἰώνα (1540 - 1550)», *Ἑλληνικά*, 27 (1974), 50 κ.ἑ.

G. Fabris, «Professori e scolari greci all Università di Padova», *Archivio veneto*, 30 (1942), 121 - 165.

Odön Füves, «The Filike Hetairia of Rigas and the Greeks of Pest», *Balkan Studies* 12/1 (1971).

Φ. Ἠλιού, *Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν Ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ* (ἀνάτ. ἀπὸ τό : *Ἔρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν)*, Ἀθήνα 1956. Βλ. Α III, 1 α (πρόλογος)· πβ. Philippe Iliou.

J. Gottwald, «Phanariotischer Studien», *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa* V (1941), 1 - 58.

Henri Grégoire, *Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας*, Ν. Ὑόρκη 1942.

Σπ. Μ. Θεοτόκης, «Περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑπτανήσῳ (1453 - 1864)», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, 5 (1956).

Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, I - III, Τεργέστη, 1889 - 1890.

Harry T. Hionides, *Paisius Ligarides*, N. York, (Twayne's World Authors Series) [1972].

Ἀνδρέας Ἰδρωμένος, «Περὶ τῆς ἐν ταῖς Ἰονίοις Νήσοις ἐκπαιδεύσεως», *Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον*, 1874, 203 κἑ.

— «Ἡ πρώτη ἐν Κερκύρᾳ Δημοσία Σχολή», *Παρνασσός*, 13, 1890.

M. Ibrovac, *Claude Fauriel et la fortune européenne des poésies populaires grecque et serbe*, Paris 1966.

Ph. Iliou, «Sur une étude quantitative du public des lecteurs grecs à l'époque des Lumières et de la Révolution (1749 - 1832)», *Actes du Ier Congrès International d'Etudes Balkaniques et Sud - Est Européennes*, IV (Sofia 1969), 475 κέ.

— «Luttes sociales et mouvement des Lumières à Smyrne en 1819», *Structure sociale et développement culturel des villes sud - est européennes et adriatiques aux XVIIe - XVIIIe siècles*, Bucarest 1975, 295 - 315.

Κ. Καιροφύλας, «Τὰ κρητικὰ στέμματα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας», *Ἑλληνικά*, 6 (1933), 328 - 332.

Σ.Κ. Καρατζᾶς, *Σμύρνης τραγωδίες. Δυὸ ἀνέκδοτα ποιήματα σχετικὰ μὲ ταραχὲς στὴ Σμύρνη (1788, 1810)*, Ἀθήνα 1958.

Ν. Κατραμῆς, *Φιλολογικὰ ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1880.

Γ. Κορδάτος, *Δημοτικισμὸς καὶ λογιωτατισμός*, Ἀθήνα 1927.

— *Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος*, Ἀθήνα 1943.

Ντίνος Κονόμος, *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία*, Ἀθήνα 1965.

Ἐλ. Κούκου, *Ὁ Καποδίστριας καὶ ἡ Παιδεία, 1803 - 1822*. Α΄: *Ἡ Φιλόμουσος ἑταιρεία τῆς Βιέννης*, Ἀθήνα 1958.

Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, (ἐπιμέλεια), Δ. Φιλιππίδης - Γ. Κωνσταντᾶς, *Νεωτερικὴ Γεωγραφία*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς 1970.

— *Ὁ τύπος στὸν Ἀγώνα*, Ι - ΙΙΙ, Ἀθήνα, Ἑρμῆς 1971.

Εὐλ. Κουρίλας, *Ἡ Μοσχόπολις καὶ Νέα Ἀκαδήμεια. Καταγωγὴ τῶν Κουτσοβλάχων καὶ ἐγγραμμάτισις τῆς γλώσσης αὐτῶν*, Ἀθήνα 1935.

Κ. Κούρκουλας, *Ἡ θεωρία τοῦ κηρύγματος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1957.

Γ. Π. Κουρνοῦτος, «Σχολεῖα τῆς τουρκοκρατουμένης Καστορίας», *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου*, Ἀθήνα 1953, 426 - 468.

Στ. Κυριακίδης, *Αἱ ἱστορικαὶ ἀρχαὶ τῆς δημώδους νεοελληνικῆς ποιήσεως*, Θεσσαλονίκη 1954.

— *Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας*, Ἀθήνα (χ.χ. Σύλ. πρὸς διάδ. Ἑλλ. Γραμμάτων).

Börje Knös, *Un ambassadeur de l'Hellénisme - Janus Lascaris - et la tradition Greco - byzantine dans l'Humanisme français*, Uppsala 1945.

Γ. Λάιος, «Οἱ Χάρτες τοῦ Ρήγα», *ΔΙΕΕ*, 14 (1960), 231 - 312.

— *Ὁ ἑλληνικὸς τύπος τῆς Βιέννης*, Ἀθήνα 1961.

Γ. Λαμπρινός, *Τὸ δημοτικὸ τραγούδι*, Ἀθήνα 1947.

Σπ. Λάμπρος, «Βίος Ἰαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 4 (1907), 27 κέ.

— «Ἡ ἱστορικὴ σχολὴ τῆς Ἑπτανήσου», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 12 (1915), 319 κέ.

— «Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 13 (1916), 273 κέ.

— «Ρήγας, Βηλαρᾶς, Χριστόπουλος», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 13 (1916) 68 κέ.

N. I. **Λάσκαρις**, Βλ. Θ'.

Σοφοκλῆς Λῶλος, *Αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι τοῦ Νεοφύτου Δούκα*, Ν. Ὑόρκη 1949.

E. Legrand - Σπ. Λάμπρος, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ*, Ἀθήνα 1891.

Ἄνθιμος Μαζαράκης, *Βιογραφίαι τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας*, Βενετία 1843 (ἰταλ. μετάφραση N. Tommaseo, Βενετία 1843 : An. Masarachi, *Vite degli uomini illustri dell'isola Cefalonia*).

Μ. Μαλανδράκης, *Ἡ Πατμιὰς Σχολή*, Ἀθήνα 1911.

Στεφ. Ι. Μακρυμίχαλος, «Ἑλληνικοὶ πορτολάνοι τοῦ 16ου, 17ου καὶ 18ου αἰῶνος», *Ὁ Ἐρανιστής*, 1 (1963), 128 κέ.

Μ. Μανούσακας, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Τὰ κατὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς Σχολῆς Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ ἐπὶ τῇ βάσει καὶ νέων ἀνεκδότων πηγῶν», *Ἀθηνᾶ*, 54 (1950), 3 κέ.

— «Ναθαναὴλ Χίκας ὁ Ἀθηναῖος καὶ τὰ ἀνέκδοτα ἔργα αὐτοῦ», *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, 4 (1954), 3 κέ.

— «Ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς τὸν Ἄγγλον πρεσβευτὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει (1625 - 1628), *Πεπραγμένα Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης*, II (1955), 533 κέ.

— *Κριτικὴ βιβλιογραφία τοῦ κρητικοῦ θεάτρου*, Ἀθήνα 1964.

— *Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965.

Κ.Δ. Μέρτζιος, *Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων, Τεῦχος Α'*, Ἀθήνα 1939.

Φάνης Μιχαλόπουλος, *Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση (1648 1820)*, Ἀθήνα 1930.

— *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός*, Ἀθήνα 1940.

— *Μοσχόπολις, αἱ Ἀθῆναι τῆς Τουρκοκρατίας, 1750 - 1769*, Ἀθήνα 1941.

N. Moschopoulos, *La presse dans la renaissance balkanique*, Athènes 1931.

Jacovaky Rizo Néroulos, *Cours de littétature grecque moderne*, Genève - Paris 1828, 2η ἔκδοση.

Jean Nicolopoulos, «Père et fils dans l'Aufklärung néohellénique : Les Panagiodor Nicovul», *Ὁ Ἐρανιστής*, 2 (1964), 254 - 279.

Constantin Noica, «La signification historique de l'oeuvre de Théophile Corydalée», *Revue des Etudes Sud - Est Européennes*, XI/2 (1973), 285 - 306.

Δ. Οἰκονομίδης, *Τὰ ἑλληνικὰ δημώδη βιβλία καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῶν εἰς τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ*, Ἀθήνα 1951.

Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Ἰταλικὲς Ἀκαδημίες καὶ θέατρο. Οἱ Stravaganti τοῦ Χάνδακα», *Θέατρο*, 27 - 8 (1966), 39 - 53.

Ν. Πανταζόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλῆς, ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρoάγγελος τῆς Ἐπαναστάσεως*, Θεσσαλονίκη 1961.

Χ. Α. Παπαδόπουλος, *Κύριλλος Λούκαρης*, Τεργέστη 1907.

— *Περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς χρονογραφίας τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος*, Ἀλεξάνδρεια 1912.

— *Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνὸς (1651 - 1740)*, Ἀλεξάντρεια 1913.

Ε. Π. Παπανοῦτσος, *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία*, Ι - ΙΙ (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 35 - 36), Ἀθήνα 1956 - 1959.

Ματθαῖος Παρανίκας, *Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη 1867.

Ι. Περιστάνης, *Ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν Γραμμάτων ἐν Κύπρῳ ἀπὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως μέχρι τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς (1571 - 1878)*, Λευκωσία 1931.

Π. Σ. Πίστας, «Τὰ τραγούδια τοῦ "Ἐγκολπίου" τοῦ Ρήγα», *Ἑλληνικά*, 22 (1969), 183 - 207.

— «Ἡ πατρότητα τῶν στιχουργημάτων τοῦ "Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν"», *Ἑλληνικά*, 20 (1967), 393 - 413.

— (ἐπιμέλεια), Ρήγας, *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1971.

Γ.Σ. Πλουμίδης, *Τὸ βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755 - 1824)*, Ἀθήνα 1969.

— «Τὸ βενετικὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (1850 - 1882)», *Ὁ Ἐρανιστής*, 8 (1970), 169 - 186.

— «Αἱ πράξεις ἐγγραφῆς τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παδούης,» *ΕΕΒΣ*, 37 (1969 - 1970), 260 - 337, 38 (1971), 84 - 208 καὶ *Θησαυρίσματα*, 8 (1971), 188 - 205.

— «Σχολεῖα στὴν Ἑλλάδα συντηρούμενα ἀπὸ κληροδοτήματα Ἑλλήνων τῆς Βενετίας (1603 - 1797)», *Θησαυρίσματα*, 9 (1972), 235 - 250. Βλ. καί : G. Plumidis.

Ἀλέξης Πολίτης, *Τὸ δημοτικὸ τραγούδι : κλέφτικα*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς 1973.

Λ. Πολίτης, *Θέματα τῆς λογοτεχνίας μας*, Ἀθήνα 1947.

— *Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας (Συνοπτικὸ διάγραμμα)*, 2η ἔκδ., Θεσσαλονίκη 1969.

— *A History of Modern Greek Literature*, Oxford 1973.

Ν.Γ. Πολίτης, *Λαογραφικὰ σύμμεικτα*, Ι - ΙΙΙ, Ἀθήνα 1920 - 1930.

Γλυκερία Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, *Τὸ θέατρο ἐν Ζακύνθῳ ἀπὸ τοῦ ιζ' μέχρι τοῦ ιθ' αἰῶνος*, Ἀθήνα 1958.

A.A. Pallis, *The Phanariots. A Greek Aristocracy under Turkish Rule*, London 1951.

Al. Papaderos, *Metakenosis. Das kulturelle Zentralproblem des neuen Griechenlands bei Korais und Oikonomos*, Mainz 1962.

Giorgio Plumidis, «La stampa greca a Venezia nel secolo XVII», *Archivio veneto* XCIII (1971), 29 - 40.

— «Tre tipografie di libri greci : Salicata, Saro e Bortoli», *Ateneo Veneto*, IX/1 - 2 (1971), 245 - 251.

— «Gli scolari "oltramarini" a Padova nel secoli XVI e XVII», *Revue des études sud-est européennes*, X/2 (1972), 257-270.

— «Gli scolari greci nello studio di Padova», *Quaderni per la storia dell'Università di Padova*, 4 (1971), 127-141.

Κ. **Σάθας**, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Ἀθήνα 1869.

Γ. **Σαλβάνος - Βασ. Σαλβάνου**, *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία*, Ἀθήνα 1949.

Ν. **Σβορῶνος**, «Ὁ Διονύσιος Φωτεινὸς καὶ ἱστορικὸν αὐτοῦ ἔργον», *Ἑλληνικά*, 10 (1937), 113-178.

— «Ἰωάννης Στάνος», *Ἀθηνᾶ*, 49 (1939), 332 κἑ.

Γ. **Σεφέρης**, *Δοκιμές*, I - II, Ἀθήνα 1974.

Δ. **Σιατόπουλος**, *Τὸ θέατρο τοῦ Εἰκοσιένα*, Ἀθήνα 1973.

Γιάννης Σιδέρης, Βλ. Θ'.

Χρ. **Σολομωνίδης**, *Ἡ παιδεία στὴ Σμύρνη*, Ἀθήνα 1961.

Ἀ. **Στεργέλλης**, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ.*, Ἀθήνα 1970.

Μ. **Στεφανίδης**, *Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα 1926.

Ν. Δ. **Σωτηράκης**, *Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὰ μαθηματικὰ ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1962.

Ph. **Sherrard**, *The Greek East and the Latin West. A Study in the Christian Tradition*, London 1959.

D. C. **Sturdza**, *L'Europe orientale et le rôle historique des Mavrocordato, 1660 - 1830*, Paris 1913.

Ἡλ. **Τσιτσέλης**, *Κεφαλληνιακὰ σύμμεικτα*, I - II, Ἀθήνα 1904 - 1960.

Ζ.Ν. **Τσιρπανλῆς**, *Οἱ Μακεδόνες σπουδαστὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου Ρώμης καὶ ἡ δράση τους στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία (16ος αἰ. - 1650)*, Θεσσαλονίκη 1971.

Χρυσόστομος Τσίτερ, *Ἕλληνες λόγιοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν*, Ἀθήνα 1935.

Cl. **Tsourcas**, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570 - 1646)*, 2ème éd., Thessalonique 1967.

— *Germanos Locros, archevêque de Nysse et son temps (1645 - 1700)*, Thessalonique 1970.

M. **Valsa**, *Le théâtre grec moderne de 1453 à 1900*, Berlin 1960.

Georg Veloudis, *Der neugriechische Alexander*, München, Miscelanea Byzantina Monacensia 8, 1968.

— *Das griechische Druck- und Verlagshaus 'Gkikis' in Venedig (1670 - 1854)*, Otto Harassowitz, Wiesbaden 1974.

Emil Virtosu, *Nou despre Riga Velestinul premergătorul independentei grecesti* Bucuresti 1946.

Mario Vitti, *Πηγὲς γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Κάλβου*, Θεσσαλονίκη 1963.

G. E. **Voumvlinopoulos**, *Bibliographie critique de la philosophie grecque depuis la chute de Constantinople à nos jours 1453 - 1953*, Athènes 1966.

Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ φιλία Κοραῆ - Villoison καὶ τὰ προβλήματά της», *Ὁ Ἐρανιστής*, 1 (1963), 65 κέ.

T. Ware, *Eustratios Argenti*, Oxford 1964.

Γ. Χατζηαντωνίου, *Protestant Patriarch. The life of Cyril Lucaris (1572 - 1638), Patriarch of Constantinople*, London 1961 (ἑλλην. ἔκδοση, *Κύριλλος Λούκαρις*, Ἀθήνα 1954).

Εὐγενία Χατζηδάκη, Δύο ἐπεισόδια ἀπὸ τὶς διαμάχες τῶν Φιλοσόφων (ἀνατ. ἀπὸ τό: *Ἔρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν*, Ἀθήνα 1958).

Προσθῆκες: Δ IV: Φίλιππος Ἠλιού, «Σημειώσεις γιὰ τὰ "τραβήγματα" τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰώνα», *Ἑλληνικά*, 28 (1975), 102-141· Φίλιππος Ἠλιοὺ (ἐπιμ.), *Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1976· Ἀθ. Καραθανάσης, *Ἡ Φλαγγίνειος Σχολὴ τῆς Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975· Z.N. Tsirpanlis, «I Libri Greci pubblicati dalla «Sacra Congregatio de Propaganda Fide» (XVII sec.)», *Balkan Studies*, 15/2 (1974), 204-224.

V. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

1. *Πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ*

Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ τῆς Διασπορᾶς βλ. στὴ μελέτη τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, *Ἡ συμβολὴ τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας*, Ἀθήνα 1953.

Γερμανὸς Ἀθανασιάδης, «Οἱ ἐν Βενετίᾳ ἀρχιερεύσαντες μητροπολῖται Φιλαδελφείας (1577 - 1790)», *Νέος Ποιμήν*, 4 (1922), 595 - 624.

Σοφία Α. Ἀντωνιάδη, «Πορίσματα ἀπὸ τὴν μελέτην προχείρων διαχειριστικῶν βιβλίων τῶν ἐτῶν 1544 - 1547 καὶ 1549 - 1554 τῆς Παλαιᾶς Κοινότητος Βενετίας», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 33 (1958), 467 - 487.

Δικαῖος Βαγιακάκος, *Μανιᾶται εἰς Ζάκυνθον*, Ἀθήνα 1955.

— *Οἱ Μανιᾶται τῆς Κορσικῆς* (ἀνατ. ἀπὸ τὸ περ. Παρνασσός, 7/1 (1965), 23 - 46), Ἀθήνα 1956.

— *Οἱ Μανιᾶται τῆς Διασπορᾶς*, Ι - ΙΙ, Ἀθήνα 1870.

Ἰ. Βελοῦδος, *Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν ἀνήκοντα εἰς τοὺς Φιλαδελφείας Μητροπολίτας*, Βενετία 1893.

— *Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ*, 2η ἔκδ., Βενετία 1893.

R. Binner, «Griechische Emigration und Türkenkrieg. Anmerkungen zu einer Denkschrift von Janus Lascaris aus dem Jahre 1531», *Südost - Forschungen*, XXX (1971), 37 - 50.

G. Blanken, *Les Grecs du Cargèse (Corse). Recherches sur leur langue et leur histoire*, Leyden 1951.

Louis Campi, *Vie de Dimo Stéphanopoli et notices biographiques sur le prince Démétrius Stéphanopoli et Michel Stéphanopoli*, Ajaccio 1895.

Cyrille Charon, «L'église grecque - catholique de Livourne», *Echos d'Orient*, II (1908), 227 - 237.

M. G. Coimzoglu, *Geschichte der griechisch - orientalischen Kirchengemeinde zum heil. Georg in Wien*, Wien 1912.

Marie - Anne Comnène, *Cargèse, Une colonie grecque en Corse*, Paris 1959.

Nicolas Comnène, *Pensées. d'un enfant de la Grèce*, éd. Debécourt Paris 1841.

Ν. Π. Δελιαλῆς, *Ἀναμνηστικὴ εἰκονογραφημένη ἔκδοσις Παύλου Χαρίση, μετὰ ἱστορικῶν σημειώσεων περὶ τῶν ἐν Οὐγγαρίᾳ καὶ Αὐστρίᾳ ἑλληνικῶν Κοινοτήτων*, Κοζάνη 1935.

Μιχ. Δένδιας, «'Απουλία καὶ Χιμάρα. Γλωσσικαὶ καὶ ἱστορικαὶ σχέσεις τῶν ἑλληνικῶν αὐτῶν πληθυσμῶν», *'Αθηνᾶ*, 38 (1926), 72 - 109.

Cornelia Papacostea - Danielopolu, «Les villes roumaines et la "diaspora" grecque au XIXe siècle, *Actes du IIe Congrès International des Etudes Sud - Est Européen*, II (Athènes, 1972), 541 - 550.

Am. Didot, *Alde Manuce et l'hellénisme de Venise*, Paris 1875.

Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, «Σημείωμα περὶ τῆς ἱδρύσεως καὶ τῶν προνομίων τῆς ἐν Βενετίᾳ ἑλληνικῆς κοινότητος», *Ρωμανὸς ὁ Μελωδός*, 1 (1932/33) 325 - 338.

— *'Ο ἐν Βιέννῃ ναὸς τοῦ 'Αγίου Γεωργίου καὶ ἡ Κοινότης τῶν 'Ελλήνων 'Οθωμανῶν ὑπηκόων*, 'Αλεξάνδρεια 1912.

Pierre Echinard, *Marseille et les Grecs de 1800 à 1830*.

Giorgio Fedalto, *Ricerche storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli XV e XI* (Civiltà Veneziana, Saggi 17), Firenze 1967.

Odön Füves, «A Ra'ckevei g ôrôgôk myoma'ban» (Στὰ ἴχνη τῶν 'Ελλήνων τοῦ Ràckeve), *Antik Tanulmanyok*, VI (1959), 117 - 122.

— *Οἱ "Ελληνες τῆς Οὐγγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1965.

G. Gabrielli, «Gl'italo - greci e le loro colonie», *Studi Bizantini*, I (1925) 97 - 121.

Ivan Hajnoczy, *A Kecskeméti görögseg története*, *'Ιστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ τοῦ Kecskemét*, Budapest 1939.

A. Horvtáh, «'Εκπολιτιστικὴ δράση τῆς ἑλληνικῆς Διασπορᾶς», *Νέα 'Εστία*, 28 (1940), 926 κἑ., 1005 κἑ., 1009 κἑ.

N. Iorga, «Exilés Grecs en France au XVe siècle», *Revue historique du sud - est européen*, V (1928).

Πέτρος Καλονάρος, *Μεγάλη 'Ελλάς*, 'Αθήνα 1955.

Π. Καρολίδης, «Οἱ ἐν τῇ Κάτω 'Ιταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ 'Ελληνοαλβανοί», *'Ελληνισμός*, 7 (1904), 81 - 88, 176 - 183, 354 - 357, 416 - 433, 481 - 488, 569 - 574, 939 - 942.

— «Περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοβίου τῆς Κρυπτοφέρρης», *'Αρμονία*, 2 (1901), 241 - 257 καὶ *'Ελληνισμός*, 7 (1905), 839 - 853 («'Η ἐν 'Ιταλίᾳ μονὴ τῆς Κρυπτοφέρρης»).

Β. Κρεμμυδᾶς, *Σχετικὰ μὲ τὴν ἵδρυση ἑλληνικῆς παροικίας στὴν 'Ακυληία τὸν ιη' αἰ.*, 'Αθήνα 1972.

Μαργαρίτης Κωνσταντινίδης, «'Η ἐν Τεργέστῃ ἑλληνικὴ κοινότης», *Νέα 'Ημέρα* (Τεργέστης), 22. XII. 1906 - 30. XI. 1907.

— «'Η ἄλλοτε ἐν Πόλᾳ τῆς 'Ιστρίας ἑλληνικὴ κοινότης καὶ οἱ ἐν τῇ περιφερείᾳ αὐτῆς ἑλληνικοὶ συνοικισμοὶ (1540 - 1790)», *'Εκκλησιαστικὸς Φάρος*, 12 (1913), 508 κἑ.

Σ. Λάμπρος, «'Ο κατὰ τὸν δέκατον ἕβδομον αἰῶνα εἰς τὴν Τοσκάναν ἐξοικισμὸς τῶν Μανιατῶν», *Νέος 'Ελληνομνήμων*, 2 (1905), 396 - 434.

— «'Η διήγησις τῆς φουμιστῆς Βενετίας», *Νέος 'Ελληνομνήμων*, 6 (1909), 369 - 381.

— «Ὀκτὼ ἀνέκδοτα ἔγγραφα ὧν πέντε ἐκ τῆς Σικελίας καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 7 (1910), 26 - 48.

— «Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρίᾳ καὶ Αὐστρίᾳ μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 8 (1911), 257 κἑ.

Σπ. Λουκάτος, «Ὁ πολιτικὸς βίος τῶν Ἑλλήνων τῆς Βιέννης κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ τὰ αὐτοκρατορικὰ πρὸς αὐτοὺς προνόμια», *ΔΙΕΕΕ*, 15 (1961), 287 - 291.

Γ. Α. Λυριτζῆς, *Αἱ μακεδονικαὶ κοινότητες τῆς Αὐστροουγγαρίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1953.

P. Leris, «La colonie grecque de Marseille», *Revue des français*, 17 (1913), 295 - 308.

Στ. Μάνεσης, *Ἡ ἑλληνικὴ κοινότης Κωνστάντζης Ρουμανίας* (ἀνάτ. ἀπὸ τὰ *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier)*, Ἀθήνα 1952.

M.I. Μανούσακας, «Γράμματα πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν τοῦ ις' αἰῶνος ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς ἐν Βενετίᾳ ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος», *Θησαυρίσματα*, 5 (1968), 7 - 22.

— *Ἐκκλήσεις (1453 - 1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1965.

— «Συλλογὴ ἀνεκδότων ἐγγράφων (1578 - 1685) ἀναφερομένων εἰς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας», *Θησαυρίσματα*, 6 (1969), 7 - 112.

— «Ἡ ἐν Βενετίᾳ ἑλληνικὴ κοινότης καὶ οἱ μητροπολῖται Φιλαδελφείας», *ΕΕΒΣ*, 37 (1969 - 1970), 170 - 210.

— *Βιβλιογραφία τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Βενετίας. Μέρος Α' : Γενικά*, (ἀνάτ. ἀπὸ τὰ *Θησαυρίσματα)*, Βενετία 1973.

Φανὴ Μαυροειδῆ, «Οἱ πρῶτοι πρόεδροι τῆς ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας (1498 - 1558), *Θησαυρίσματα*, 7 (1970), 172 - 182.

Φανὴ Μαυροειδῆ-Πλουμίδη, «Ἔγγραφα ἀναφερόμενα στὶς ἔριδες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας στὰ τέλη τοῦ ιε' αἰῶνα», *Θησαυρίσματα*, 8 (1971), 115 - 188.

F. H. Marshall, «A Greek Community in Minorca» *Slavonic and East European Review*, XI (1932/3).

N. G. Moschonas, «I Greci a Venezia e la loro posizione religiosa nel XVo secolo», *Ὁ Ἐρανιστής*, 5 (1969), 105 - 137.

Ἀναστάσιος Παλλατίδης, *Ὑπόμνημα ἱστορικὸν περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου καὶ τῆς σημερινῆς ἀκμῆς τοῦ ἐν Βιέννῃ ἑλληνικοῦ συνοικισμοῦ*, Βιέννη 1845.

Ε. Π. Παναγόπουλος, *Ἡ Νέα Σμύρνη. Μία ἑλληνικὴ ὀδύσσεια τοῦ 18ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 1973.

Μ. Παρανίκας, «Νικηφόρος Θεοτόκης καὶ ἡ ἐν Ἑνετίᾳ ἑλληνικὴ ἐκκλησία (1772 - 1775)», *Περιοδικὸν Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, 20 (1891), 109 - 126.

Γ. Σ. Πλουμίδης, «Αἱ Βοῦλλαι τῶν παπῶν περὶ τῶν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων τῆς Βενετίας (1445 - 1782)», *Θησαυρίσματα*, 7 (1970), 228 - 267.

— «Considerazioni sulla popolazione greca a Venezia nella seconda metà del '500», *Studi Veneziani*, XIV (1972), 219 - 226.

P. Pisani, «Les chrétiens de rite oriental à Venise et dans les possessions vénitiennes (1439 - 1791)», *Revue d'histoire et de littérature religieuse,* I (1896), 201 - 224.

F. Pomponi, «Une colonie grecque en Corse au XVIIe siècle», *Les Migrations dans les pays méditerranéens au XVIIIème et au début du XIXème* (Centre de la Méditerranée Moderne et Contemporaine), Nice 1973, 92 - 133.

Ν. Γ. Σβορῶνος, Βλ. Δ III.

Ξ. Σιδερίδης, «Γαβριὴλ Σεβήρου ἱστορικὴ ἐπιστολή», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος,* II (1913), 32 - 34.

Βαγγέλης Σκουβαρᾶς, *Ἰωάννης Πρίγκος (1725; - 1789). Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Ἄμστερνταμ. Ἡ Σχολὴ καὶ βιβλιοθήκη Ζαγορᾶς,* Ἀθήνα 1964.

Β.Β. Σφυρόερας, «Μεταναστεύσεις καὶ ἐποικισμοὶ Κυκλαδιτῶν εἰς Σμύρνην κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Μικρασιατικὰ Χρονικά,* I (1962), 164 - 199.

Giuseppe Scialhub, *La chiesa greco - unita di Livorno,* Livorno 1906.

Arpad Somogyi, *Kunstdenkmäler der griechischen Diasporen in Ungarn,* Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1970.

G. Stefani, *I Greci a Trieste nel Settecento,* Trieste 1960.

Dem. Stephanopoli Comnène, *Précis historique de la maison impériale des Comnènes,* Paris 1783.

Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Οἱ Κωστάκηδες τῆς Ἀχαΐας καὶ τοῦ Λιβόρνου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Τοσκάνης καὶ τῶν μετεπαναστατικῶν Πατρῶν,* Ἀθήνα 1968.

Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικοὺς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439 - 1701),* Θεσσαλονίκη 1967.

Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ναοὶ καὶ θεσμοὶ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τοῦ Λιβόρνου», *ΕΕΒΣ,* 16 (1940), 81 - 127.

— «Les communautés helléniques en Autriche», *Festschrift für 200 - Jahrfeier des Osterreichischen Haus - Hof - und Staatsarchivs,* II (Wien 1952), 452 κἑ. Βλ. καὶ τὴν πρώτη παράγραφο τοῦ Δ V 1.

Ν. Β. Φαρδύς, *Ὕλη καὶ σκαρίφημα ἱστορίας τῆς ἐν Κορσικῇ ἑλληνικῆς ἀποικίας,* Ἀθήνα 1888.

Ι. Κ. Χασιώτης, «Ἑλληνικοὶ ἀποικισμοὶ στὸ Βασίλειο τῆς Νεάπολης κατὰ τὸν δέκατο ἕβδομο αἰώνα», *Ἑλληνικά,* 22 (1969) σ. 116 - 162.

Χρονογραφία περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν ἐν τῇ Μάνῃ Στεφανοπούλων... διορθωθεῖσα καὶ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Γ. Γ. Παπαδοπούλου, Ἀθήνα 1865.

2. Πρὸς τὶς Ἑλληνικὲς Χῶρες

Hilaire de Barenton, *La France catholique en Orient,* Paris 1902.

S. W. Baron, «La communauté (juive) de Corfou et son organisation», *Memory of Moses Schorr,* N. York 1944, 25 - 41 (ἑβραϊκά).

— «Jewish immigration and communal conflicts in Seventeenth Century Corfù», *Joshua Starr Memorial Volume*, N. York 1953, 169 - 182.

L. T. Belgrano, *Documenti riguardanti la colonia genovese di Pera*, Genova 1888.

François - Alphonse Belin, *Histoire de la latinité de Constantinople*, (2ème éd. continuée par R.P. du Chatel), Paris 1894.

Ch. Carrière - M. Courdurie - M. Gutsatz - F. Rebufat - R. Squarzoni, «Étude des migrations de type commercial en Médirerranée au XVIIIe siècle», *Les Migrations dans les pays méditerranéens au XVIIIème et au début du XIXème* (Centre de la Méditerranée Moderne et Contemporaine), Nice 1973, 54 - 79.

Emmanuel, Βλ. Δ III.

A. Galantè, *Histoire des Juifs de Rhodes, Chios, Cos etc.*, Istanbul 1935 (avec *une Appendice*, Istanbul 1948).

Vriel Heyd, «The Jewish communities of Istanbul in the XVIIth century», *Oriens*, VI (1953), 299 - 314.

Halil Inalcik, «The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City», *Dumbarton Oaks Papers*, 23/24 (1970), 230 - 49.

Gabriel de Mun, «L'établissement des Jesuites à Constantinople sous le règne d'Achmed Ier», *Revues des questions historiques*, LXXXIV (1903), 163 - 172.

Nehama, Βλ. Δ III.

Ἰω. Ποῦλος, *Ἡ ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν εἰς Κορινθίαν*, Ἀθήνα 1950.

Vinzenzo Promis, *Statuti della colonia genovese di Pera*, Torino 1871.

I. Romanos, *La communauté juive de Corfou*, Paris 1892.

Ν. Σβορῶνος, «Χῖοι πρόσφυγες ἐν Λευκάδι», *Ἀφιέρωμα εἰς Ἄμαντον* (Ἀθήνα 1940), 196 - 220.

Lodovico Sauli, *Della Colonia genovese in Galata*, I - II, Torino 1831.

Ν. Τωμαδάκης, «Ὁ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ἐποικισμὸς αὐτῆς κατὰ τὰς ἑλληνικὰς πηγάς», *Actes du IX Congrès International des Etudes Byzantines*, 2 (Athènes 1950), 611 - 629.

Προσθῆκες Δ V 1: Φανὴ Μαυροειδῆ, *Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητας Βενετίας στὸ ΙΣΤ' αἰώνα*, Ἀθήνα 1976. Δ V 2: Ö.L. Barkan, «Osmanlï Imperatorlugunda toprak isciligin organizasyonu sekilleri», *Iktisat Fakültesi Mecmuasï*, 1(1944) καὶ σὲ γαλλικὴ ἀπόδοση: «Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'Empire ottoman», *Revue de la Faculté des Sciences Économique de l'Université d'Istanbul*, no 1, 2, 3 (1939), 1-31, 1-16, 1-25.

Ε'

ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

Α. Ἀνδρεάδης, *Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας,* Ι - ΙΙ, Ἀθήνα 1914.
E. Armao, *Venezia in Oriente,* Roma 1938.
— *Il giro per il Mare Egeo con Vincenzo Coronelli: note di topologia, toponomastica e storia medievali: dinasti e famiglie italiane in Levante,* Firenze 1951.
Ἰάκ. Βισβίζης, «Ἡ ἐκλογὴ τῶν μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν», *ΕΑΙΕΔ,* 7 (1957), 1 - 9.
E. Bacchion, *Il dominio veneto su Corfù (1386 - 1797),* Venezia 1956.
B. Dudan, *Il dominio veneziano in Levante,* Bologna 1938.
Π. Ζερλέντης, *Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἐπὶ Ἑνετῶν,* Ἑρμούπολη 1921.
— Α' *Γράμματα τῶν τελευταίων Φράγκων δουκῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, 1438 - 1565.* Β' *Ἰωσὴφ Νάκης Ἰουδαῖος Δοὺξ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, 1566 - 1579.* Γ' *Τὸ σαντζὰκ τῶν νήσων Νάξου, Ἄνδρου, Πάρου, Σαντορίνης, Μήλου, Σύρας, 1579 - 1621,* Ἑρμούπολη 1924.
— *Φεουδαλικὴ πολιτεία ἐν τῇ νήσῳ Νάξῳ,* Ἑρμούπολη 1925.
Ν. Ζουδιανός, *Ἱστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἑνετοκρατίας,* Ἀθήνα 1960.
G. Hill, *A History of Cyprus,* I-IV, Cambridge 1972 [τ. IV (1571-1948)].
Κώστας Καιροφύλας, *Ἡ Ἑπτάνησος ὑπὸ τοὺς Βενετούς,* Ἀθήνα 1953.
Johannes Koder, *Negreponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Inseln Euboia während der Zeit der Venezianer Herrschaft,* Wien 1973.
Σπ. Λάμπρος, «Τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας καὶ ἡ περὶ Πελοποννήσου ἔκθεσις τοῦ Μαρίνου Μιχιέλ», *Ἱστορικὰ Μελετήματα,* Ἀθήνα 1884, 173 - 220.
— «Ἡ περὶ Πελοποννήσου ἔκθεσις τοῦ Βενετοῦ προνοητοῦ Κορνέρ», *ΔΙΕΕΕ,* 2 (1885), 282 - 317.
— «Ἀπογραφὴ τοῦ νομοῦ Μεθώνης ἐπὶ Βενετῶν», *ΔΙΕΕΕ,* 2/8 (1889), 686 - 710.
— «Ἐκθέσεις τῶν Βενετῶν Προνοητῶν τῆς Πελοποννήσου», *ΔΙΕΕΕ,* 5 (1900), 425 κέ., 605 κέ.
— «Ἡ περὶ Πελοποννήσου ἔκθεσις τοῦ Βενετικοῦ Προνοητοῦ Γραδενίγου», *ΔΙΕΕΕ,* 5 (1900), 228 κέ.
— «Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις καὶ ἀγοραὶ ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὸν δέκατον ἕβδομον αἰῶνα», *Μικταὶ σελίδες,* Ἀθήνα 1905, 612 - 622.
— «Κτηματολόγια Πελοποννήσου», *Νέος Ἑλληνομνήμων,* 18 (1924), 123 - 238.
— «Σημειώσεις περὶ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Βενετοκρατίας», *Νέος Ἑλληνομνήμων,* 19 (1925) 327 κέ.

Ermanno Lunzi, *Della condizione politica delle isole Ionie sotto il dominio veneto,* Venezia 1858.

Μ. Ι. Μανούσακας, «Σύντομος ἐπισκόπησις τῶν περὶ τὴν βενετοκρατουμένην Κρήτην ἔρευναν», *Κρητικὰ Χρονικά,* 23 (1971), 245 - 308.

Κ. Μαχαιρᾶς, *Ἡ Λευκὰς ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, 1684 - 1797,* Ἀθήνα 1951.

Α. Μομφερράτος, *Ἡ Μεθώνη καὶ Κορώνη ἐπὶ Ἑνετοκρατίας ὑπὸ κοινωνικήν, πολιτικὴν καὶ δημοσιονομικὴν ἄποψιν,* Ἀθήνα 1914.

W. Miller, Βλ. Γ.

Στέφ. Ξανθουδίδης, *Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν,* Ἀθήνα 1939.

Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης, *Ἡ ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις τοῦ 1363 - 1366 καὶ τὸ διοικητικὸν σύστημα τῆς Βενετίας ἀπέναντι τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν μακρὰν περίοδον τῆς ἐν τῇ νήσῳ κυριαρχίας αὐτῆς (1211 - 1693),* Ἀλεξάνδρεια 1932.

— *Ἡ Βενετοκρατούμενη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἑπτάνησος,* Ἀθήνα 1934.

— «Περὶ τῆς θέσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Κλήρου ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Βενετοκρατίας», *Ε. Φάρος,* 35 (1936), 332 - 339, 364 - 368, 512 - 518, 36 (1937), 31 - 36.

— Πβ. Ξηρουχάκης Δ III.

Γ. Πλουμίδης, «Τὰ Χανιὰ στὰ τέλη τοῦ ις' αἰώνα. Ἡ ἔκθεση τοῦ προβλεπτῆ B. Dolfin (1598)», *Δωδώνη, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων,* 1973, 79 - 102.

— «Ἡ ἔκθεση τοῦ ρέκτορα Χανίων Λεονάρδου Λορεντὰν (1554)», *Κρητικὰ Χρονικά,* 24 (1972), 435 - 447.

— *Οἱ βενετοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503 - 1537),* Ἰωάννινα 1974.

Marino e Nicolo Pignatore, *Memorie storiche e critische dell'Isola de Cefalonia dai tempi eroici alla caduta della Reppublica veneta,* I - II, Corfù 1887 - 1889.

L. von Ranke, «Die Venezianer in Morea», *Historisch - politische Zeitschrift, 1835, Zur venezianischen Geschichte,* Leipzig 1862 (μτφρ. Π. Καλλιγᾶ, *Πανδώρα,* 1862 καί : *Μελέται καὶ Λόγοι,* 2, Ἀθήνα 1882).

Σ. Σπανάκης, *Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ Λασιθίου κατὰ τὴ Βενετοκρατία,* Ἡράκλειο 1957.

— «Συμβολὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἑνετοκρατίας», *Κρητικὰ Χρονικά,* 13 (1959), 243 - 288.

P. Topping, «Domenico Gritti's relation on the Organization of Venetian Morea 1688 - 1691», *Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδη,* Βενετία 1974, 310 - 328.

Α. Τσίτσας, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κερκύρας κατὰ τὴν Λατινοκρατίαν 1267 - 1797,* Κέρκυρα 1969.

Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας», *Ὀρθοδοξία,* 27 (1952), 63 - 75.

— «Ὀρθόδοξοι παπᾶδες ἐπὶ Ἑνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν», *Κρητικὰ Χρονικά*, 13 (1959), 39 - 72.

E. **Thiriet**, βλ. Γ'.

Λ. **Φιλιππίδης**, *Ἡ ἐν Τήνῳ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐπὶ Ἑνετοκρατίας*, Ἀλεξάνδρεια 1926.

D. A. **Zakythinos - Chryssa A. Maltezou**, «Contributo alla storia dell' episcopato latino di Cefalonia e Zante (1412 - 1664)», *Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, 65 - 119.

Προσθῆκες: Πβ B III 4 5 6 7 8, Γ. Ε: A. Bernardy, *Venezia e il Turco nella seconda metà del secolo XVII*, Firenze 1902. A. Bernardy, *L'ultima querra Turco-veneziana (1714-1718)*, Firenze 1902. Ντόκος, βλ. ΔΙ. J.M. Patton, *The Venetians in Athens (1687-1688)*, Cambridge Mass. 1940. Μ. Σακελλαρίου, «Ἡ ἀνάκτησις τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν ἔτει 1715», *Ἑλληνικά*, 6 (1936), 221-240.

ΣΤ'

ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
(1821 - 1832)

I. ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

G. L. Ars, «Ruskoe pravitelbstvo i "Filiki Eterija" v 1820 - 1821gg.», *Etudes Balkaniques*, 5/1 (1969), 83 - 100.

— *Tajnoe obsestvo "Filiki Eterija"*, Moscou 1965. Ἑλλ. μετάφρ. Σεραφεὶμ Παπαδημητρίου: *Ἡ μυστικὴ ὀργάνωση "Φιλικὴ Ἑταιρεία"*, Ἀθήνα 1966.

Ἀ. Βακαλόπουλος, «Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ ὀργάνωση τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας», *Ἑλληνικά*, 12 (1952 - 1953), 65 - 78.

N. Camariano, «Despre arganizarea si activitatea Eterieri în Rusia înainte de râscoala din 1821», *Studi si materiale de istorie moderna*, II (1960).

Πολ. Κ. Ἐνεπεκίδης, *Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης. Ἡ αἰχμαλωσία του εἰς τὴν Αὐστρίαν 1821 - 1828*, Ἀθήνα 1969.

Δ. Γρ. Καμπούρογλου, «Ἀνέκδοτον Ὑπόμνημα τοῦ Φιλικοῦ Ξάνθου», *Ἁρμονία*, 2 (1901), 529 - 540.

Τ. Κανδηλώρος, *Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία*, Ἀθήνα 1926.

Ντίνος Κονόμος, *Ζακυνθινοὶ φιλικοί*, Ἀθήνα 1966.

Ἰ. Α. Μελετόπουλος, *Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία. Ἀρχεῖον Π. Σέκερη*, Ἀθήνα 1967.

Β. Μέξας, *Οἱ Φιλικοί*, Ἀθήνα 1937.

Λ. Μπολισάκωφ, *Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ Φιλικὴ Ἑταιρεία ἀπὸ τὸν δεκεμβριστὴ Πάβελ Ἰβάνοβιτς Πέστιλ*, Μετάφραση ἀπὸ τὰ ρώσικα Κ. Φουντουκίδη, Πρόλογος - ἐπιμέλεια Ἕλλης Ἀλεξίου, Ἀθήνα 1972.

Ἐμμ. Ξάνθος, *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας*, Ἀθήνα 1845.

Ἀθανάσιος Ξόδιλος, *Ἡ Ἑταιρεία τῶν Φιλικῶν καὶ τὰ πρῶτα συμβάντα τοῦ 1821*, ἐκδ. Λ. Βρανούση καὶ Ν. Καμαριανοῦ, Ἀθήνα 1964.

Δ.Β. Οἰκονομίδης, «Ἀνέκδοτον χρονικὸν περὶ τῆς ἐν Μολδοβλαχίᾳ Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821», *ΔΙΕΕΕ*, II (1956), 69 - 115.

A. Otetea, *Tudor Vladimirescu si miscarea eteristă în Tarile Romînesti, 1821 - 1822*, Bucuresti 1945.

— «L'insurrection de 1821 dans les principautés danubiennes», *Revue Roumaine d'histoire*, I/1 (1962), 77 - 98.

— «Les grandes puissances et le mouvement hétairiste dans les principautés roumaines», *Balkan Studies*, 7/2 (1966).

Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Οἱ τέκτονες καὶ ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία. Ἐμμ. Ξάνθος καὶ Παν. Καραγιάννης», *Ὁ Ἐρανιστής*, 2 (1964), 138 κέ.

Λ. Α. Παπανδρέου, «Ἀπολογία Ἐμμανουὴλ Ξάνθου», *Ὁ Ἀγὼν τῆς Δωδεκανήσου*, 5/1.3.1931-21/1.11.1931.

Ἐμμ. Πρωτοψάλτης, *Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία, (Ἀναμνηστικὸν τεῦχος ἐπὶ τῇ 150ετηρίδι),* Ἀθήνα 1964.

Σ. Γ. Σακελλαρίου, *Φιλικὴ Ἑταιρεία,* Ὀδησσὸς 1909.

Γιῶργος Σακκᾶς, *Ὁ Ἱερὸς Λόχος,* Ἀθήνα 1973.

Nikolai Todorov, *Filiki Eterija i b'lgarite,* Sofia 1965 (γαλλ. περιλ. 154 - 160).

Νικόλαος Ὑψηλάντης, *Mémoires de prince Nicolas Ypsilanti,* ἐκδ. Γ. Καμπούρογλου, Ἀθήνα 1901.

Al. Vianu, «Cu privire la influenta miscarii eteriste asupra decembristilor», *Anale romîno - sovietece,* 1 - 2 (1958) S. Istoria.

E. Virtosu, *Despre Tudor Vladimirescu si revolutia din 1821,* Bucuresti 1947.

Ἰ. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας,* Ναύπλιο 1834.

Ἠλίας Φωτεινός, *Οἱ ἆθλοι τῆς ἐν Βλαχίᾳ Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τὸ 1821 ἔτος,* Λειψία 1846.

II. ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

1. *Πηγὲς 'Αρχειακὲς*

Ἀθηναϊκὸν 'Αρχεῖον (ἐκδ. Ι. Βλαχογιάννη) Ι, 'Αθήνα 1901.
'Αθηναϊκὸν 'Αρχεῖον. 'Αρχεῖα ἐκ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐκ τῶν συλλογῶν Γιάννη Βλαχογιάννη (ἐκδ. Κ. Διαμάντης, 'Αθήνα 1971).
'Αλληλογραφία Φρουρᾶς Μεσολογγίου, ἐκδ. Ε. Γ. Πρωτοψάλτη, 'Αθήνα 1963.
'Ανάργυρος Δ. Χατζῆ - 'Αναργύρου, *Τὰ Σπετσιώτικα*, Ι - IV, Πειραιὰς 1925.
'Αρχεῖον 'Ελληνικῆς Παλιγγενεσίας μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς Βασιλείας, Ι - IV, 'Αθήνα 1857 - 1974.
'Αρχεῖα Λαζάρου καὶ Γεωργίου Κουντουριώτου, 1821 - 1832, Ι - Χ (εἰσαγ. σημ. 'Εμμ. Πρωτοψάλτη), 'Αθήνα - Πειραιάς, 1920 - 1969.
'Αρχεῖον 'Ιστορικὸν Κάσου, (ἐκδ. Ν. Μακρῆ), Ι - ΙΙΙ, 'Αθήνα 1937.
'Αρχεῖον Κοινότητος "Υδρας 1778 - 1832 (ἐκδ. Α. Λιγνοῦ), Ι - ΧΙΙ, Πειραιὰς 1920 - 1930.
'Αρχεῖον Στρατηγοῦ Κώστα Μπότζαρη (ἐκδ. Δ. Οἰκονόμου), 'Αθήνα 1939.
Ph. P. Argenti *The Expedition of Colonel Fabier to Chios, descripted in contemporary diplomatic Repports*, London 1933.
Γενικὰ 'Αρχεῖα τοῦ Κράτους, *Τὰ ἱστορικὰ ἔγγραφα τοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821 εἰς περιλήψεις καὶ περικοπάς. Κατάλογος πρῶτος* (ἐκδ. Κ. Διαμάντη), 'Αθήνα 1971.
Γενικὰ ἀρχεῖα Σύμης (ἐκδ. Μ. Σκευοφύλακα), Πειραιὰς 1940.
'Απ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα - πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς 'Επαναστάσεως*, Ι - ΙΙΙ, 'Αθήνα 1966 - 1968.
Γ. Δ. Δημακόπουλος, «Ὁ Κῶδιξ τῶν Νόμων τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως (1822 - 1828)», *'Επετηρὶς Κέντρου 'Ερευνῶν τῆς 'Ιστορίας τοῦ 'Ελληνικοῦ Δικαίου*, 10 - 11 (1963 - 1964), 40 - 234.
E. Dalleggio, *Les Philhellènes et la guerre de l'Indépendance. 138 lettres inédites de J. Orlando et A. Louriotis*, Athènes 1949.
Diplomatic Archives of Chios (ed. Ph. Argenti), I - II, Cambridge 1954.
Σπ. Θεοτόκης, *'Αλληλογραφία Ι. Καποδίστρια καὶ Ι. 'Εϋνάρδου 1826 - 1831*, 'Αθήνα 1929 - 1930.
Ι. Θεοφανείδης (ἐκδ.), *'Ιστορικὸν 'Αρχεῖον*, Ι - ΙΙΙ, 'Αθήνα.
'Ιστορικὸν 'Αρχεῖον Διονυσίου Ρώμα (ἐκδ. Δ. Γ. Καμπούρογλου), Ι - ΙΙ 'Αθήνα 1902 - 1906.

Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Ἀνδρέου Λόντου (1789 - 1847), I - II, Ἀθήνα 1914 - 1916.

Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου (1803 - 1822) I/I (ἐπιμ. Ἐμμ. Πρωτοψάλτη), I - II, Ἀθήνα 1963.

Ἰ. Α. Καποδίστριας, *Ἐπιστολαί*, I - IV, Ἀθήνα 1841 - 1843.

Γεν. Κολοκοτρώνης, *Διάφορα ἔγγραφα καὶ ἐπιστολαί*, ἐκδ. Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Ἀθήνα 1855.

Ἰω. Κολοκοτρώνης, *Ἑλληνικὰ Ὑπομνήματα*, Ἀθήνα 1856.

Π. Μ. Κοντογιάννης, *Ἱστορικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν*, Ἀθήνα 1927.

Γεώργιος Λάιος, *Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς καὶ ἔγγραφα τοῦ 1821. Ἱστορικὰ δοκουμέντα ἀπὸ τὰ Αὐστριακὰ Ἀρχεῖα*, Ἀθήνα 1958.

Ἰ. Μακρυγιάννης, *Ἀρχεῖον*, (ἐκδ. Ἰ. Βλαχογιάννη), Ἀθήνα 1907.

Α. Ζ. Μάμουκας, *Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ διαφόρων Ἐθνικῶν Συνελεύσεων συνταχθέντα πολιτεύματα*, Πειραιὰς 1839.

Β. Π. Παναγιωτόπουλος, *Πίνακες Ἀρχείου Λουριώτη*, Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1963.

Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, «Ἀρχεῖον Δημητρίου Ἰ. Θέμελη», *Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον*, 1 (1955), 120 - 138.

— «Ὑπομνήματα συναφῆ Ἰγνατίου Μητροπολίτου Οὐγγροβλαχίας καὶ Ἰω. Καποδιστρίου περὶ τῆς τύχης τῆς Ἑλλάδος», *Ἀθηνᾶ*, 60 (1956), 145 κἑ.

— *Ἰγνάτιος Μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας (1766 - 1828)*, I - II, Ἀθήνα 1959 - 1961.

Ν. Φυσεντζίδης, *Ἀνέκδοτοι αὐτόγραφοι ἐπιστολαὶ τῶν ἐπισημοτέρων Ἑλλήνων ὁπλαρχηγῶν*, Ἀλεξάνδρεια 1893.

Χιακὸν Ἀρχεῖον, I - V (ἐκδ. Ἰ. Βλαχογιάννη), Ἀθήνα 1910 - 1924.

2. *Ἀπομνημονεύματα*

Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Ἱστοριογραφία τοῦ Ἀγῶνος», *Μνημοσύνη*, 3 (1970 - 1971), 33 - 253. (Ἀπογραφὴ τῶν ἀπομνημονευματογράφων τοῦ 1821).

Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ 21 (ἐκδ. Γ. Τσουκαλᾶ), I - XX, Ἀθήνα 1955. [Χρηστικὴ ἔκδοση ἀπομνημονευματογράφων τοῦ 1821 (ὅπου καὶ μερικὰ κείμενα ἐκδιδόμενα γιὰ πρώτη φορά)].

Κάρολος Ἅιδεκ, «Τὰ τῶν Βαυαρῶν Φιλελλήνων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1826 - 1829», *Ἁρμονία*, 1 (1900), 2 (1901).

Κανέλλος Δεληγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, I - III (Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ 1821, Νο 16, 17, 18), Ἀθήνα 1957.

Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις* (ἐπιμέλεια Α. Ἀγγέλου), I - II, Ἀθήνα, Ἑρμῆς 1973.

Ἰωσὴφ (ἐπσκ. Ἀνδρούσης), «Ἀπομνημονεύματα», ***Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher***, 19 (1966), 409 - 432 (σώζεται μόνο ἕνα τμῆμα. ἐκδ. Β. Π. Παναγιωτόπουλου ἀπὸ τὰ κατάλοιπα Ν.Α.Βέη).

Ν. Κασομούλης, *Ἐνθυμήματα στρατιωτικά*, Ι - ΙΙΙ, ἐκδ. Γ. Βλαχογιάννη, Ἀθήνα 1940 - 1941.

Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἀπὸ τὰ 1770 ὡς 1836*, (καταγραφὴ Γ. Τερτσέτη), Ἀθήνα 1846.

Γενναῖος Κολοκοτρώνης, *Ἀπομνημονεύματα*, (Ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀγωνιστῶν τοῦ 1821, Νο 1), Ἀθήνα 1955.

Ἀναγνώστης Κοντάκης, *Ἀπομνημονεύματα*, (Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ 1821), Ἀθήνα 1957.

Α. Κουτσαλέξης, *Διαφέροντα καὶ περίεργά τινα ἱστορήματα*, Ἀθήνα 1882.

Ἀλέξανδρος Κριεζής, «Γκιορνάλε διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἔθνους», *Ἑβδομάς*, 1879, Νο 3 - 28.

Κ. Κριτοβουλίδης, *Ἀπομνημονεύματα τοῦ περὶ αὐτονομίας τῆς Ἑλλάδος πολέμου τῶν Κρητῶν*, Ἀθήνα 1859.

Τρ. Κωνσταντινίδης, *Αὐτόγραφον ἡμερολόγιον Ἀντωνίου Ἀνδρ. Μιαούλη*, Ἀθήνα 1948.

Γεώργιος Λεβέντης, «Περὶ μέρους τῶν πράξεων καὶ θυσιῶν», ἐκδ. Ν.Ε. Καραντινοῦ, *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, 7 (1934-1943), 163 κέ.

Ἰ. Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, ἐκδ. Γ. Βλαχογιάννη, Ἀθήνα 1907 (2η ἐκδ. μὲ ἐπιμέλεια Λίνου Πολίτη, Ι - ΙΙ, Ἀθήνα 1947· εἰσαγωγή - σχόλια Σπ. Ἰ. Ἀσδραχᾶ, Ἀθήνα 1957· ἀκόμη : 1964, ἐκδ. «Γαλαξία»· 1972, μὲ ἐπιμέλεια Τ. Βουρνᾶ· χ.χ. ἐκδ. ΒΙΠΕΡ, ἐπιμ. Α. Δασκαλάκη).

Κωνσταντῖνος Μεταξᾶς, *Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα 1878.

Ἀντ. Μιαούλης, *Βίος Ἀντωνίου Κριεζῆ* (ἐκδ. Ε. Πρωτοψάλτη, στὴ σειρὰ *Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ '21*, τ. 8), Ἀθήνα 1956.

Ἀρτέμης Μίχος, *Ἀπομνημονεύματα τῆς δευτέρας πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου 1825 - 1826*, ἐκδ. Σπ. Ἀραβαντινοῦ, Ἀθήνα 1883.

Κ. Νικοδήμου, *Ἀπομνημονεύματα ἐκστρατειῶν καὶ ναυμαχιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου*, Ἀθήνα 1862.

Ἐμμανουὴλ Ξάνθος, Πβ. ΣΤ Ι.

Μιχαὴλ Οἰκονόμου, *Ἱστορικὰ τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας*, Ἀθήνα 1873.

Ἰω. Ὀρλάνδος - Ἀ. Λουριώτης, *Ἀπολογία*, Ι - ΙΙ, Ἀθήνα 1839.

Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, *Ὑπομνήματα περὶ τῆς Ἐπαναστάσεως τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1820 μέχρι τοῦ 1823*, ἐκδ. Καλλίνικου Καστόρχη, Ἀθήνα 1837, Γ. Παπούλια, Ἀθήνα 1900.

Παν. Παπατσώνης, *Ἀπομνημονεύματα ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου Α'*, (ἐκδ. Ἐμμ. Πρωτοψάλτη), Ἀθήνα 1960.

Χριστόφορος Περραιβός, *Ἀπομνημονεύματα πολεμικά*, Ι - ΙΙ, Ἀθήνα 1836. Καὶ στά : *Ἅπαντα* Χριστοφόρου Περραιβοῦ. Πρόλογος Ν.Α. Βέη. Ἐπιμέλεια - Σχόλια, Μ.Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1956.

Γ. Σαχτούρης, *Ἱστορικὰ ἡμερολόγια τοῦ ναυτικοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1890.

Ν. Σπηλιάδης, *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, I - III, Ἀθήνα 1851 - 1857. Τ. IV, ἐκδ. Κ. Διαμάντη, Ἀθήνα 1970.

Σπυρομήλιος, *Ἀπομνημονεύματα τῆς δευτέρας πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου 1825 - 1826*, ἐκδ. Γ. Βλαχογιάννη, Ἀθήνα 1926.

Φωτάκος, *Βίος Παπᾶ Φλέσα*, Ἀθήνα 1868.

— *Βίοι τῶν Πελοποννησίων ἀνδρῶν καὶ τῶν ἔξωθεν εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐλθόντων κληρικῶν, στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν ἀγωνισαμένων τὸν Ἀγῶνα τῆς Ἐπαναστάσεως*, ἐκδ. Στ. Ἀνδροπούλου, Ἀθήνα 1882.

— *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, I - II, ἐκδ. Στ. Ἀνδροπούλου, Ἀθήνα 1899.

3. *Γενικὲς Ἱστορίες (πβ. Β II)*

Τάσος Βουρνᾶς, *Σύντομη ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα χ.χ.

Χρῆστος Βυζάντιος, *Ἱστορία τῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἐκστρατειῶν καὶ μαχῶν, ὧν συμμετέσχε ὁ τακτικὸς Στρατός*, 3η ἐκδ., Ἀθήνα (1956) (στὴ σειρά: *Ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 21*, ἀρ. 10).

Driault, *L'insurrection et l'indépendance*, Paris 1925.

G. Finlay, *History of the Greek Revolution*, I - II, London 1861. (Μτφρ. Ἀλ. Κοτζιᾶ, σχόλια Τ. Βαβρνᾶ, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα χ.χ. Μτφρ. Ἀλίκης Γεωργούλη, ἐπιμέλεια Τ. Βουρνᾶ, I - II, Ἀθήνα 1971 - 1973).

G. G. Gervinus, *Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit den Wiener Verträgen*, V - VI: *Aufstand und Wiedergeburt von Griechenland*, Leipzig 1861 - 1862. (Μτφρ. Ἰω. Περβάνογλου, *Ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος*, I - II, Ἀθήνα 1864 - 1865.

T. Gordon, *History of the Greek Revolution*, Edinburgh 1832.

G. F. Hertzberg, *Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart*, Gotha 1876 - 1879· (μτφρ. Π. Καρολίδη, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, I - IV, Ἀθήνα 1916.

G. Isambert, *L'Indépendance grecque et l'Europe*, Paris 1900.

Κ. Καλαντζῆς, *Ἱστορία τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, I - II, Ἀθήνα 1963 - 1964.

Δ. Κόκκινος, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις*, I - XII, Ἀθήνα 1956 - 1960.

Λάμπρος Κουτσονίκας, *Γενικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, I - II, Ἀθήνα 1863 - 1864.

Τάκης Πικινέλης, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Παρίσι 1927.

F.C.H.L. Pouqueville, *Histoire de la Régéneration de la Grèce comprenant le Précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, I -

IV, Paris 1824, 2e éd. 1828. (Μτφρ. Ξ. Ζυγούρα, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἤτοι ἡ Ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος*, I - IV, Ἀθήνα 1890 - 1891).

Prokesch - Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen vom Türkischen Reich im Jahre 1821 und der Gründung des Hellenischen Kônigsreiches, aus diplomatischen Standpunkte*, I - VI, Wien 1867 (Μτφρ. Γ. Ε. Ἀντωνιάδη, *Ἱστορία τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους ἐν ἔτει 1821 καὶ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Βασιλείου διπλωματικῶς ἐξεταζομένη*, I - II, 1868 - 1869.

Λ. Στρίγκος, *Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 21*, Ἀθήνα 1966.

Al. Soutzo, *Histoire de la révolution grecque*, Paris 1829.

Σπ. Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, I - IV, Λονδίνο 1853 - 1857.

Fr. Thiersch, *De l'état actuel de la Grèce*, I - II, Leipzig 1833 (Ἑλλην. μετάφραση Α. Σπήλιου, *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια*, I - II, Ἀθήνα 1972).

C.M. Woodhouse, *The Greek War of Independence. Its Historical Setting*, London 1952.

— *The Battle of Navarino*, London 1965.

Ἰω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, I - IV, Ἀθήνα 1859 - 1861.

Ἀμβρόσιος Φραντζῆς, *Ἱστορία τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, I - IV, Ἀθήνα 1839 - 1841.

Δημ. Φωτιάδης, *Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 21*, I - IV, Ἀθήνα 1971 - 1972.

4. Εἰδικὰ θέματα, Βιογραφίες

Κ. Α. Ἀλεξανδρῆς, *Τὸ ναυτικὸν τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας Ἀγῶνος 1821 - 1829 καὶ ἡ δρᾶσις τῶν πυρπολικῶν (2η περίοδος, 1ο μέρος)*, Ἀθήνα 1968.

— *Αἱ ναυτικαὶ ἐπιχειρήσεις τοῦ ὑπὲρ Ἀνεξαρτησίας Ἀγῶνος 1821*, Ἀθήνα 1930.

Μπάμπης Ἄννινος, *Ἡ ἀπολογία τοῦ Ὀδυσσέως Ἀνδρούτσου*, 2η ἐκδ., Ἀθήνα 1966.

Δικαῖος Βαγιακάκος, *Μανιάτικα. Α'. Ὁ Ἰμβραὴμ ἐναντίον τῆς Μάνης. Μάχαι Βέρνας, Ἀλμυροῦ καὶ Διροῦ 21 - 26 Ἰουνίου 1826. Ἀπόπειρα κατὰ τοῦ Κότρωνα 6 Ἰουλίου 1826*, Ἀθήνα 1961.

Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Αἰχμάλωτοι Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1941.

— *Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1948.

— «Φῆμαι καὶ διαδόσεις κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 (Συμβολὴ στὴν ψυχολογία τῶν ἑλληνικῶν ἐπαναστατικῶν ὄχλων)», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 1950.

Γ. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ Ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας 1796 - 1832*, (2η ἐκδ.), Θεσσαλονίκη 1950.

— *Ἡ συμμετοχὴ τῶν Μακεδόνων ὁπλαρχηγῶν εἰς τὴν Ἐπανάστασιν τῶν Ἡγεμονιῶν καὶ ἡ ἐποποιΐα τῆς μονῆς Σέκου (1821)*, Θεσσαλονίκη 1952.

— «Ἱστορικὰ ἐκ Ναούσης ἐξ ἀνεκδότου χειρογράφου», *Μακεδονικά*, 3 (1953 - 1955), 1956, 162 - 141 (τῆς ἐπανάστασης· φορολογία).

— *Ὁ Ἀγώνας τοῦ 1821 στὴ Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1969. Πβ. I.C. Vasdravellis.

Ν. Β. Βλάχος, «Αἱ τελευταῖαι ἄγονοι προσπάθειαι πρὸς ἀνεφοδιασμὸν τοῦ Μεσολογγίου», *Εἰς μνήμην Γεωργίου Γαρδίκα*, Ἀθήνα 1939, 10 - 34.

— «Ἡ γένεσις τοῦ Ἀγγλικοῦ, τοῦ Γαλλικοῦ καὶ τοῦ Ρωσικοῦ Κόμματος ἐν Ἑλλάδι», *Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν*, 19 (1939).

— *Ἡ ἀναβίωσις τῶν κατακτητικῶν βλέψεων τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Ἱερουσαλὴμ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1950.

G. Bacopoulos, *Outline of the Greek Constitution. Political Systems since the Greek Revolution of 1821*, Athens 1950.

Γεώργιος Γαζῆς, *Λεξικὸν τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἄλλα ἔργα* (ἐπιμέλεια Λ. Βρανούση), Γιάννενα 1971.

Η. Π. Γεωργίου, *Ὁ Ph. Jourdain καὶ Ste Croix Molay ἐν τῇ κατὰ τὸ 1823 συνθήκῃ τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν μετὰ τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως*, Ἀθήνα 1952.

Γιάννης Γκίκας, *Ἡ Εὔβοια καὶ τὸ '21* (ἀνατύπωση μὲ συμπληρώσεις ἀπὸ τὸ *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*, 17), Ἀθήνα 1973.

Ἀ. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, 1 - 8, Ἀθήνα 1871 - 1875.

B. P. Caldis, *John Capodistrias and the modern Greek State*, Madison 1963.

M.A. Cline, *American Attitude toward the Greek War of Independence*, Atlanta 1930.

C.W. Crawley, *The Question of Greek Independence*, Cambridge 1930.

— *John Capodistrias : Unpublished Documents*, Thessaloniki 1970.

Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Κοραῆς καὶ ὁ Καποδίστριας. Οἱ κατὰ τοῦ Κυβερνήτου λίβελλοι*, Ἀθήνα 1958.

— *Ἡ ἔναρξις τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα 1962.

Ἀλ. Δεσποτόπουλος, *Ὁ Κυβερνήτης Καποδίστριας καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1954.

— *Ἡ ἀπόφασις περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1965.

— «La révolution grecque, Alexandre Ypsilantis et la politique de la Russie», *Balkan Studies*, 7/2 (1966).

Domna Dontas, *The last Phase of the War of Independence in Western Greece 1827 - 1829*, Thessaloniki 1966.

Durant - Viel, *Les campagnes navales de Mohammed Aly et d'Ibrahim,* Paris 1935.

Ἐ. Ζαμάνος, *Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Δράμαλη ὑπὸ τὸ φῶς ἱστορικο-στρατιωτικῆς ἐρεύνης,* Ἀθήνα 1964.

Γ. Ζιούτος, «L'expédition scientifique de Morée et la 'Relation' d' Edgar Quinet, *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier,* I, Athènes 1956, 377 - 419.

Παναγῆς Δ. Ζούβας, *Ἡ ὀργάνωσις Τακτικοῦ Στρατοῦ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821,* Ἀθήνα 1969.

Δέσποινα Θεμελῆ - Κατηφόρη, *Ἡ δίωξις τῆς πειρατείας καὶ τὸ θαλάσσιον δικαστήριον 1828 - 1829,* I - II, Ἀθήνα 1973.

Ἰ. Θεοφανίδης, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ (1824 - 1826),* Ἀθήνα 1932.

Κ. Καιροφύλας, *Ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις* (ἐπανέκδοση), Ζάκυνθος 1972.

Π. Μ. Κοντογιάννης, *Οἱ πειραταὶ καὶ ἡ Θάσος,* Ἀθήνα 1915.

Γιάνης Κορδάτος, *Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως,* 5η ἔκδ., Ἀθήνα 1972.

Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, *Ὁ Τύπος στὸν Ἀγώνα,* I - III, Ἀθήνα, Ἑρμῆς 1971.

Β. Κραψίτης, *Ζώης Πάνου, ὁ Παραμυθιώτης ὁπλαρχηγὸς τοῦ Εἰκοσιένα καὶ Νέστορας τῶν Σουλιωτῶν (1765 - 1864),* Ἀθήνα 1974.

Μ. Κ. Κωνσταντίνης, *Τὸ ταχυδρομεῖον κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν 1821 - 1827,* Ἀθήνα 1971.

Τρύφων Κωνσταντινίδης, *Καράβια, Καπετάνοι καὶ συντροφοναῦται 1800 - 1830. Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῶν ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ ἀγῶνος,* Ἀθήνα 1954.

J. T. Koumoulides, *Cyprus and the war of Greek Independence, 1821 - 1829,* Athens National Center of Social Research, 1971.

Γ. Λαμπρινός, *Μορφὲς τοῦ Εἰκοσιένα,* 5η ἔκδ., Ἀθήνα 1973.

Μ. Θ. Λάσκαρις, *Ἕλληνες καὶ Σέρβοι κατὰ τοὺς ἀπελευθερωτικούς των ἀγῶνας (1804 - 1830),* Ἀθήνα 1936. Πβ. M. Th. Lascaris.

Σ. Δ. Λουκᾶτος, *Σχέσεις Ἑλλήνων μετὰ Σέρβων καὶ Μαυροβουνίων κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν 1823 - 1826,* Θεσσαλονίκη 1970.

— «Προσπάθεια Ἑλληνο-συρολιβανικῆς συμμαχίας κατὰ τῶν Τούρκων κατὰ τὴν ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν», *Μνημοσύνη,* 3 (1970 - 1971), 328 - 339.

Χ. Ν. Λοῦκος, «Ἡ κατάληψη τῆς Καλαμάτας ἀπὸ τοὺς Μανιάτες τὸ 1831 καὶ ἡ ἐπέμβαση τῶν Γάλλων στὶς διενέξεις τῶν Ἑλλήνων», *Μνήμων,* I (1971), 74 - 106.

A. Lainovic' - Ἐμμ. Πρωτοψάλτης, «Les rapports entre la Grèce et le Monténégro dans le passée», *L'Hellénisme Contemporain,* 1954.

M. Th. Lascaris, «La Révolution grecque vue de Salonique. Rapports des consuls de France et d'Autriche (1821 - 1826)», *Balcania,* VI (1943), 145 - 168.

Ἰωάν. Π. Μαμαλάκης, «Νέα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν Ἐπανάστασιν τῆς Χαλκιδικῆς τὸ 1821», *ΔΙΕΕΕ,* 14 (1960), 406 - 459.

— *Ἡ ἐπανάσταση στὴ Χαλκιδικὴ τὸ 1821. Ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἁγιορειτῶν καὶ ὁ ρόλος τοῦ Ἐμμ. Παπᾶ*, Θεσσαλονίκη 1962.

Νικηφόρος Μοσχόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως κατὰ τοὺς Τούρκους ἱστοριογράφους ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἱστορικούς*, Ἀθήνα 1960.

Ὄλγα Μπορίσοβνα - Σπάρο, *Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας καὶ ἡ Ρωσσία (1821 - 1829)*, Ἀθήνα 1971.

R. Matton, *Hydra et la guerre maritime (1821 - 1827)*, Athènes 1953.

Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Ἡ προκήρυξις τῆς Μεσσηνιακῆς Γερουσίας πρὸς τὰς Εὐρωπαϊκὰς Αὐλάς», *ΔΙΕΕΕ*, 12 (1957), 137 - 150.

Στ. Ἰ. Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐπανάσταση στὴ Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα 1826 - 1832*, Θεσσαλονίκη 1962.

— «Ἡ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἐπὶ Καποδίστρια», *Ἑλληνικά*, 18 (1964), 144 - 169.

Χρ. Παπαδόπουλος, *Ἡ ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ μεγάλη Ἐπανάστασις τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1950.

Ἀγγ. Παπακώστας, *Ἀγῶνες καὶ θυσίες Βορειοηπειρωτῶν στὸ Εἰκοσιένα*, Ἀθήνα 1945.

— *Συμβολὴ τῆς Κύπρου εἰς τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 21*, Ἀθήνα 1955.

Π. Β. Πετρίδης, *Ἡ διπλωματικὴ δρᾶσις τοῦ Ἰωάννου Καποδίστρια ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων (1814 - 1831)*, Θεσσαλονίκη 1974.

Θεόδωρος Μέμος Πολίτης, *Ἡ συμβολὴ τῆς Αἰτωλοακαρνανίας στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1974.

Ἰω. Ποῦλος, *Τὰ πρῶτα σύνορα τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* (ἀνάτ. ΔΙΕΕΕ), Ἀθήνα 1967.

Ἐλ. Πρεβελάκης, *Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἰμπραὶμ πασᾶ εἰς τὴν Ἀργολίδα*, Ἀθήνα 1950.

Ἐμμ. Πρωτοψάλτης, *Ἡ συμβολὴ τῆς Κάσου εἰς τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1950.

— «Ἡ προσπάθεια τοῦ Τάγματος τῆς Μάλτας πρὸς ἐγκατάστασιν ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ ἡ ἀντίδρασις τοῦ Καποδιστρίου ἐν τῷ συνεδρίῳ τῆς Βιέννης», *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου*, Ἀθήνα 1953, 282 - 293. Πβ. A. Lainovic'.

Κ. Ράδος, *Περὶ τὸ στέμμα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀπόπειρα τῶν Ὀρλεανιδῶν (1825 - 1826)*, Ἀθήνα 1917.

Ἐ. Γ. Ράζος, *Οἱ νησιῶτες τοῦ Αἰγαίου στὸν Ἀγώνα*, Ἀθήνα 1971.

C. N. Rados, *La marine grecque pendant la guerre de l'indépendance*, Athènes 1907.

Κ. Ν. Σάθας, *Ἱστορικαὶ διατριβαί. Ἐνέργεια τῶν Ἱπποτῶν τῆς Μελίτης ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος*, Ἀθήνα 1870.

Δημ. Σπανός, *Ἡ συμβολὴ τῶν Ψαρῶν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1958.

Ἐ. Ἀ. Σπηλιωτόπουλος, *Τὰ πυρομαχικὰ κατὰ τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1972.

Τάκης Σταματόπουλος, *Τὸ προσκύνημα στὸ Μοριᾶ κατὰ τὴ Μεγάλη μας Ἐπανάσταση καὶ δύο χρονικά*, Ἀθήνα 1953.

— *Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς χωρὶς θρύλο*, Ἀθήνα 1958.
— *Ὁ ἐσωτερικὸς ἀγώνας πρὶν καὶ κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821*, I - IV, Ἀθήνα 1957 - 1973.
Ἀνδρέας Σῶκος, *Ἀδελφότης Φιλοδικαίων - Μεσολόγγι 1825 - 1826*, Ἀθήνα 1965.
Ν. Σωτηράκης, *Ἡ ματωμένη Χίος τοῦ Εἰκοσιένα*, Χίος 1953.
Γ. Τενεκίδης, *Ἡ πορεία τοῦ Ἔθνους πρὸς τὴν πλήρη ἀνεξαρτησίαν 1821 - 1820*, Ἀθήνα 1957.
— *Αἱ ἀρχαιοελληνικαὶ ρίζαι τοῦ Εἰκοσιένα*, Ἀθήνα 1962.
I. C. Vasdravellis, *The Greek Struggle for Independence. The Macedonians in the Revolution of 1821*, Thessaloniki 1968.
C. M. Woodhouse, *Capodistria. The Founder of Greek independence*, Oxford 1973.

5. *Θεσμοὶ (πβ. ΣΤ ΙΙ 4)*

Θ. Γ. Ἀγγελόπουλος, «Ἡ ἐπὶ τοῦ Ἀγῶνος Α' Βουλευτικὴ περίοδος», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀθήνησι Πανεπιστημίου*, 2 (1926), 357 κέ.
— «Ἡ ἐπὶ τοῦ Ἀγῶνος Β' Βουλευτικὴ περίοδος», *Ἐπιθεώρησις τῆς Τοπικῆς Αὐτοδιοικήσεως*, 6 (1927), 65 κέ.
Σ. Ἀντωνιάδης, βλ. Β IV.
Π. Ἀργυρόπουλος, βλ. Β IV.
Ἰ. Τ. Βισβίζης, *Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν μέχρι τοῦ Καποδιστρίου*, Ἀθήνα 1941.
Τ. Ἀ. Γριτσόπουλος, «Ἡ ἐκ τῆς Συνελεύσεως τῶν Καλτετζῶν προελθοῦσα Πελοποννησιακὴ Γερουσία», *ΔΙΕΕΕ*, 17 (1963 - 1964), 173 - 245.
Ἀ. Β. Δασκαλάκης, «Τὰ τοπικὰ πολιτεύματα κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, 15 (1964 - 1965), 161 - 270.
— *Οἱ τοπικοὶ ὀργανισμοὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ τὸ πολίτευμα τῆς Ἐπιδαύρου*, Ἀθήνα 1966.
Γ. Δ. Δασκαλάκης, «Ἡ κοινωνιολογικὴ σημασία τῶν πρώτων πολιτευμάτων τῆς Ἐπαναστάσεως», *Γνώσεις*, 1/3 (1958), 8 κέ.
Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν 1821 - 1827*, Ἀθήνα 1966.
— *Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας 1827 - 1833*, Ἀθήνα 1970.
— «Αἱ κυβερνητικαὶ ἀρχαὶ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας (1827 - 1833), *Ὁ Ἐρανιστής*, 4 (1966), 117 - 154.
Ἀ. Ἰ. Δεσποτόπουλος, «Οἱ προκηρύξεις τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», *Ἐποχές*, Ἰαν. 1967, ἀρ. 45, 87 κέ.
Ἰω. Κακαβούλιας, *Ἡ Β' ἐν Ἄστρει Ἐθνικὴ Συνέλευσις τῶν Ἑλλήνων, 1823*, Ἀθήνα 1953.

Δ. Μιράσγεζης, «Ἡ ἑλληνικὴ ποινικὴ νομοθεσία κατὰ τὰ ἔτη 1822 - 1834», *Μεσαιωνικὰ Γράμματα,* 2 (1934), 54 κέ.

— «Ὁ πρῶτος ποινικὸς κῶδιξ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος (Τὸ «Ἀπάνθισμα τῶν ἐγκληματικῶν» τοῦ 1823)», *Σωφρονιστικαὶ Πληροφορίαι,* 4 (1939), 116 κέ.

Γ. Νάκος, *Αἱ δημοσιονομικαὶ ρυθμίσεις τῶν «τοπικῶν πολιτευμάτων» τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος (1821 - 1823),* Θεσσαλονίκη 1971 (ἀνάτ. ἀπὸ τὴν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Σχολῆς Νομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν,* 1971).

Ν. Γ. Πανταζόπουλος, «Ὁ Ἰωάννης Γεννατᾶς καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς Δικαιοσύνης ἐπὶ Καποδιστρίου», *Ἀθηνᾶ,* 53 (1949), 297 - 318. Βλ. καὶ Δ II.

— *Λαϊκαὶ καὶ «λόγιαι» παραδόσεις εἰς τὸ δίκαιον τῆς Ἐπαναστάσεως* (ἀνάτ. ἀπὸ τὸ περ. Γνώσεις), Ἀθήνα 1958.

— *Τὸ διὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 θεσπισθὲν Δίκαιον καὶ οἱ Ἕλληνες νομικοί,* Θεσσαλονίκη 1971.

Π. Πουλίτσας, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις καὶ ἡ πολιτειακὴ ἰδέα καὶ σύνταξις», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,* 25 (1950), 151 - 171.

Μ. Β. Σακελλαρίου, «Τὰ Πολιτεύματα καὶ ἡ Διοίκησις Σάμου κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν (1821 - 1834)», *Ἀθηνᾶ,* 50 (1940), 12 - 47.

Ν. Ν. Σαρίπολος, *Ἡ πρώτη ἐθνοσυνέλευσις καὶ τὸ πολίτευμα τῆς Ἐπιδαύρου,* Ἀθήνα 1907.

Ἀ. Ἰ. Σβῶλος, «Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ πολιτεύματα καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως», *Ἐφημερὶς τῶν Ἑλλήνων Νομικῶν,* 2 (1935), 735 κέ.

Ἀ. Δ. Σεβαστάκης, βλ. Δ II.

Δ. Γ. Σερεμέτης, «Οἱ Δικαστικοὶ Ὀργανισμοὶ τοῦ Κυβερνήτου», *Ἀρμενόπουλος,* 8 (1954), 417 κέ.

— *Ἡ Δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια. Α' Πρώτη περίοδος 1828 - 1829,* Θεσσαλονίκη 1959.

— «Ὁ Χριστόδουλος Κλονάρης (1788 - 1849) καὶ ἡ συμβολή του εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς δικαιοσύνης», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης,* 8 (1961), 305 - 346.

Σ. Π. Σπηλιάκος, *Ἡ Συνέλευσις τῶν Καλτετζῶν καὶ ἡ πρώτη Μεσσηνιακὴ Γερουσία,* Πειραιὰς 1961.

Γ. Τενεκίδης, βλ. ΣΤ III 4.

Μ. Τουρτόγλου, «Ὁ διοργανισμὸς τῶν δικαστηρίων καὶ ἡ Πολιτικὴ καὶ Ἐγκληματικὴ Διαδικασία τοῦ 1830», *Ἐπετηρὶς Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου,* 8 (1958), 1 - 102.

Ν. Β. Τωμαδάκης, «Τὰ ἐν Κρήτῃ πολιτεύματα 1821 - 1824», *ΔΙΕΕΕ,* 15 (1961), 3 - 51.

Χ. Φραγκίστας, *Τὸ δημοκρατικὸν καὶ φιλελεύθερον πνεῦμα τῶν πολιτευμάτων τοῦ Ἀγῶνος,* Θεσσαλονίκη 1953.

6. *Οἰκονομικὴ ἱστορία*

Ἀνδρ. Ἀνδρεάδης, *Ἱστορία τῶν ἐθνικῶν δανείων*. Μέρος Α', *Τὰ δάνεια τῆς ἀνεξαρτησίας (1824 - 1825)*, Ἀθήνα 1904.

A. Andreades, «L'administration financière de Jean Capodistrias, gouverneur de la Grèce, 1828 - 1831», *Le Mouvement Economique*, XIII/76 (Bucarest 1911) = *Ἔργα*, I, 747 - 765.

Ἀντ. Ν. Δαμασκηνίδης, *Κοινωνικὴ Οἰκονομία καὶ οἰκονομικὴ Πολιτικὴ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως*, Θεσσαλονίκη 1966.

Παναγιώτης Β. Δερτιλῆς, «Συμβολὴ εἰς τὴν δημοσιονομικὴν ἱστορίαν τοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821», *Ἀνωτάτη Βιομηχανικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς, III (1970 - 1971), 75 - 217*.

Γ. Δ. Δημακόπουλος, *Προσπάθειαι νομισματοκοπίας κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν*, Ἀθήνα 1963.

— «Τὸ ἐθνικὸν νομισματοκοπεῖον τῆς Ἑλλάδος (1828 - 1832)», *Πελοποννησιακά*, 8 (1971), 15 - 96.

Γ. Δ. Κατσούλης, *Οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως*, I - II, Ἀθήνα 1974.

Ν. Κολυβᾶς, *Ἱστορικὸν σημείωμα ἐπὶ τῆς νομοθεσίας τῶν Ἐθνικῶν Κτημάτων κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν*, Ἀθήνα 1917.

Τρύφων Κωνσταντινίδης, *Τὸ «Σκάνδαλον τοῦ Λονδίνου». Τὰ ἐθνικὰ ἀτμοκίνητα καὶ ἡ ὑπόθεσις τῶν ἐν Ἀμερικῇ φρεγατῶν*, Ἀθήνα 1951.

Α. Δ. Λιγνάδης, «Ἔρανοι, Δάνεια, Εἰσφοραί, Δασμοὶ κατὰ τὸ 1826 εἰς τὸ Αἰγαῖον, *Νέον Ἀθήναιον*, 3 (1958 - 1960), 61 - 108.

— *Τὸ πρῶτον δάνειον τῆς Ἀνεξαρτησίας*, Ἀθήνα 1970.

Λ. Μακκᾶς, *Ἡ ἐν τοῖς δημοσίοις οἰκονομικοῖς δρᾶσις τοῦ Καποδιστρίου*, Ἀθήνα 1910.

Γ. Π. Νάκος, «Αἱ 'Μεγάλαι Δυνάμεις' καὶ τὰ 'Ἐθνικὰ κτήματα' τῆς Ἑλλάδος (1821 - 1832)», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 9 (1970), 467 - 546.

Ἐμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας* (ἀνάτ. ἀπὸ τὴν *Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν)*, Ἀθήνα 1972.

III. ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

'Αναλυτική Βιβλιογραφία τοῦ Φιλελληνισμοῦ βλ. στὴν ἐργασία τῆς Λουκίας Δρούλια - Ζαΐμη, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'Indépendancr grecque 1821 - 1833. Répertoire bibliographique,* Athènes 1974.

Hélène Antoniadis - Bibicou, «Les origines du Philhellénisme français», *L'Hellénisme Contemporain,* 1953, 248 κἑ. Πβ. 'Ελ. Μπιμπίκου.

G. Arnakis - Evro Demetracopoulou, *Americans in the Greek Revolution : George Jarvis. His Journal and related documents,* Salonique 1965.

Robert F. Arnold, «Der deutsche Philhellenismus. Kultur - und literarhistorishe Untersuchungen», *Euphorion* (Zweites Ergänzungsheft, Bamberg 1896), 71 - 181.

Eugène Asse, *Les petits romantiques,* Paris 1900.

M. Averoff, «Les Philhellènes», *Bulletin de l'Association Guillaume Budé,* No 3 (1967).

Wilhelm Barth, Max Kehring - Korn, *Die Philhellenenzeit von der Mitte des 18 Jahrhunderts bis zur Ermordung Kapodistrias' am 9. Oktober 1831,* München 1960.

D. Bicellas, *Le Philhellélisme en France,* Paris 1891.

H. Booras, *Hellenic Independence and America's Contribution to the Cause,* Rutland 1934.

Michele Bouvier - Bron, *Jean - Gabriel Eynard (1775 - 1863) et le philhellénisme genevois,* Genève 1963.

G. Caminade, *Les chants des Grecs et le philhellénisme de Wilhelm Müller,* Paris 1913.

R. Canat, *L'Hellénisme des romantiques,* 1 - 3, Paris 1951 - 1955.

Stanley Casson, *Greece and Britain,* London, s.a.

F. Choisy, *Capodistria et le philhellénisme en Suisse,* Athènes 1933.
— *Suisse et Grèce,* Athènes 1907.

Marie Nonnenberg - Gbun, *Der französische Philhellenismus in der zwanziger Jahren des vorigen Jahrhunderts,* Berlin 1909.

Δ. Ι. Δρόσος, «Ὁ φιλελληνισμὸς τῶν Κάτω Χωρῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης 'Ελλάδος,* 1928, 123 - 128.

D. Dakin, *British and American Philhellenes during the Greek war of Independence, 1821 - 1833,* Thessaloniki 1955.

E. Dallegio, *Les philhellènes et la guerre de l'indépendance; lettres inédites de J. Orlando et A. Couriotis,* Athènes 1949.

G. **Deschamps,** «Le philhellénisme et le 'Journal des Débats'», *Le Livre du centenaire du Journal des Débats*, Paris 1899.

K. **Dieterich,** *Aus Briefen und Tagebücher zum deutschen Philhellenismus, 1821 - 1828*, Hamburg 1928.

— *Deutsche Philhellenismus in Griechenland*, Hamburg 1929.

J. **Dimakis,** *La guerre de l'Indépendance grecque vue par la presse française (période de 1821 à 1828)*, Thessalonique 1968.

— «La société de la morale chrétienne de Paris et son action en faveur des grecs lors de l'insurrection de 1821», *Balkan Studies* 7 (1966).

C. **Dimaras,** «Coray et Jeanne Wyttenbach. Quelques documents inédits; 1823 - 1829», *L'Hellénisme Contemporain*, 1947, 361 - 371.

A. **Dimopoulos,** *L'opinion publique française et la Révolution grecque, 1821 - 1827*, Nancy 1962.

Ed. **Earle,** «American Interest in the Greek Cause 1821 - 1827», *American Historical Review*, 33 (1927), 44 - 63.

Pierre **Echinard,** *Grecs et Philhellènes à Marseille de la Révolution française à l'Indepéndance de la Grèce*, Marseille 1773.

Em. **Egger,** *L'Hellénisme en France. Leçons sur l'influence des études grecques*, 1 - 2, Paris 1869.

Z. D. **Ferriman,** *Some English Philhellenes*, London 1917 - 1920.

K. F. **Heidek,** *Die bayerische Philhellenen - Fahrt, 1826 - 1829*, 1 - 2, München 1897 - 1898.

A. **Heisenberg,** *Der Philhellenismus einst und jetzt*, München 1913.

J. **Irmscher** *Der Philhellenismus in Preussen als Forschungsanliegen* Berlin 1966.

— «Περὶ τὸν γερμανικὸν Φιλελληνισμόν», *Παρνασσός*, 6/4 (1964), 551 - 564.

Ch. **Joret,** *D'Ansse de Villoison et l'hellénisme en France pendant le dernier tiers du 18 siècle*, Paris 1910.

Ἑλένη Καρατζᾶ, «Τὸ παρισινὸ περιοδικὸ 'Globe' καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, I (1956), 55 - 82.

B. **Knös,** «Officiers suédois dans la Guerre d'Indépendance de la Grèce», *L'Hellénisme Contemporain*, 1949, 319 - 334, 404 - 416, 535 - 554

Σ. **Λάμπρος,** «'Ολλανδία καὶ 'Ελλάς», *Παρνασσός*, 14 (1891), 585 - 589 καί: *Λόγοι καὶ Ἄρθρα*, 'Αθήνα 1902, 283 - 287.

Μιχαὴλ Θ. Λάσκαρις, «'Ο Πούσκιν καὶ ἡ 'Ελληνικὴ 'Επανάστασις», *Νέα 'Εστία*, 1 'Απρ. 1937, 485 - 492.

Σ. **Θ. Λάσκαρις,** *'Ο Φιλελληνισμὸς ἐν Γερμανίᾳ κατὰ τὴν 'Ελληνικὴν 'Επανάστασιν*, 'Αθήνα 1930.

— *'Ο Φιλελληνισμὸς ἐν 'Αμερικῇ κατὰ τὴν 'Ελληνικὴν 'Επανάστασιν*, 'Αθήνα 1926.

S. **Lascaris,** «Le Philhellénisme allemand», *Acropole, revue du monde hellènique*, 1930, 94 - 102.

— «Le Philhellénisme américain», *Acropole, revue du monde hellénique,* 1930, 103 - 110.

J. Longnon, «Quatre siècles de Philhellénisme français», *La revue de la France,* I (1921), 512 - 542.

Σπ. Π. Λουκάτος, *Ἕλληνες καὶ φιλέλληνες τῶν Ἰνδιῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν. Αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι τῆς Καλκούττας καὶ τῆς Δάκκας. Ἡ Φιλελληνικὴ Ἑταιρεία τῆς Καλκούττας,* Ἀθήνα 1965.

L. Maccas, *La psychologie du philhellénisme français,* Paris 1927.

Ἐλ. Μπιμπίκου, «Τρία ἔγγραφα ἀπ' τ' ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης,* I (1954/5), 218 κἑ.

E. Martini, *Philhellénismus und Turkophilie; ein Wort zur Aufklärung,* Leipzig 1910.

R. Milliex, *Victor Hugo constant ami de la Grèce,* Athènes 1952.

Sp. Pappas, «Un napoléonide mort pour la Grèce. Paul - Marie Bonaparte. (Contribution à l'histoire du Philhellénisme français)», *Ἑλληνικά,* 1/2 (1928), 315 - 336. Τὸ ἴδιο, Paris 1935. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴ *Revue d'histoire diplomatique,* oct. déc. 1934, janv. - mars, 1935.

— «L'indépendance de la Grèce et le philhellénisme», *Bull. of the Int. Committee of hist. Sc.,* No 46, juin 1941.

Virginia Penn, «Philhellenism in Europe, 1821 - 1828», *Slavonic Review,* 16 (1937 - 1938), 638 - 653.

Francis Pruner, «Le philhellénisme de Sainte - Beuve», *L'Hellénisme Contemporain,* 10 (1956), 89 - 105.

Marios Byron Raizis - Alexander Papas, *Greek Revolution and the American Muse. A collection of philhellenic Poetry, 1821 - 1828,* Thessaloniki 1972.

W. Rehm, *Griechentum und Goethezeit,* München 1952.

R. A. D. Renting, «Nederland en de griekse Vrijheidsoorlog, *Tijdschrift voor Geschiedenis,* 67 (1954).

Th. Saloutos, «American Missionaries in Greece, 1820 - 1869», *Church History,* 24 (1955).

Klauss - Henning Schroeder, «Die Albaner als Thema des deutschen und französischen Philhellenismus», *Zeitschrift fur Balkanologie,* VII/1 - 2 (1969 - 70), 149 - 165.

W. Seidl, *Bayern in Griechenland. Die Geschichte eines Abenteurs,* München 1965.

T. Spencer, *Fair Greek Sad Relic: Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron,* London 1954.

William St. Clair, *Lord Elgin and the marbles,* London, Oxford University Press 1967.

— *The Greece Might Still Be Free: The Philhellenes in the War of Independence,* London, Oxford University Press 1972.

Γιάννης Τόζης, «Ἀμερικανικαὶ καὶ ἀγγλικαὶ πληροφορίαι περὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1854 ἐν Μακεδονίᾳ», *Μακεδονικά,* 3 (1956), 142 - 207.

— «Ἑλληνογερμανικαὶ ἐπαφαὶ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821», *Ἑλληνικά*, 14 (1856), 418 - 439.

Ν. Β. Τωμαδάκης, «Περὶ τῶν αἰτίων τοῦ Φιλελληνισμοῦ», *Ἀθηνᾶ*, ΝΘ' (1955), 3 - 12, 240.

Nikolaj Todorov - Veselin Trajkov, *B'lgari ucastnici v borbite za osvobozdenieto na G'ricija, 1821 - 1828* (Bulgares participants dans les luttes pour la libération de la Grèce, 1821 - 1828), Sofia 1971.

C.A. Vacalopoulos, «Contribution of the Irish Philhellene Stevenson to the Agricultural Development of Greece in 1828», *Balkan Studies*, 13/1 (1972), 129 - 155.

B. Vonderlage, *Die hamburger Philhellenen*, Göttingen 1940.

C.M. Woodhouse, *The Philhellenes*, London 1969.

Ζ΄

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

(πβ. Β II γιὰ τὰ γενικὰ ἔργα πού ὑπερκαλύπτουν τὶς παρακάτω χρονολογικὲς ἑνότητες)

I. 1833 - 1856

Γ. Ἀγγελίδης, *Καθίδρυσις καὶ κατάλυσις τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας ἐπὶ Ὄθωνος,* Ἀθήνα 1962.

E. About, *La Grèce contemporaine,* Paris 1854 (ἑλλ. μετάφραση Α. Σπήλιου, *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Ὄθωνος,* Ἀθήνα 1973).

Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, «Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1854 εἰς τὴν Χαλκιδικήν», *Μακεδονικά,* 5 (1961 - 1963), 102 - 124.

Τάσος Βουρνᾶς, *Τὸ ἑλληνικὸ 1848,* Ἀθήνα 1953.

L. Bower - G. Bolitho, *Otho I. King of Greece,* London 1939.

Δόμνα Δοντᾶ, *Ἡ Ἑλλὰς καὶ αἱ Δυνάμεις κατὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον,* Θεσσαλονίκη 1973.

Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἱστορία τοῦ Ὄθωνος, βασιλέως τῆς Ἑλλάδος (1832 - 1862),* Ἀθήνα 1893.

G. Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation,* London 1836.

Barbara Jelavich, *Russia and Greece during the Regency of King Otho 1832 - 1835. Russian Documents on the First Years of Greek Independence,* Thessaloniki 1962.

— *Russia and the Greek Revolution of 1843,* München 1966.

— «The Philorthodox Conspiracy of 1839», *Balkan Studies,* 7 (1966), 89 - 102.

Δ. Φ. Καρατζένης, *Ἡ ἐπανάστασις τῆς Ἄρτης τοῦ 1854,* Ἀθήνα 1973.

Β. Κρεμμυδᾶς, *Ἡ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα στὰ 1840. Ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Charles Lenormant* (ἀνάτ. ἀπὸ τὰ *Σύγχρονα Θέματα*) Ἀθήνα 1965.

Ἀλέξανδρος Λαυριώτης, *Ἄθως. Ἀγῶνες καὶ θυσίαι. 1850 - 1855. Ἔγγραφα Μακεδονικῆς Ἐπαναστάσεως,* Ἀθήνα 1962.

Στ. Μακρυμίχαλος, «Τὰ ταχυδρομεῖα ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν ὀθωνικὴ περίοδον», *ΔΙΕΕΕ,* 1969.

Γ. Μπενέκος, *Κωλέττης, ὁ πατέρας τῶν πολιτικῶν μας ἠθῶν,* Ἀθήνα 1961.

Γ. Π. Νάκος, *Τὸ πολιτειακὸν καθεστὼς τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ Ὄθωνος μέχρι τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844,* Θεσσαλονίκη 1974.

Σ. Ι. Παπαδόπουλος, *Οἱ Ἐπαναστάσεις τοῦ 1854 καὶ 1878 στὴν Μακεδονία,* Θεσσαλονίκη 1970.

Π. Πιπινέλης, *Ἡ Μοναρχία ἐν Ἑλλάδι 1833 - 1843,* Ἀθήνα 1932.

Ἰ. Χ. Ποῦλος, «Textes et Documents. La Grèce d'Othon vue en 1841 par l'homme d'Etat et diplomate Français Piscatory», *L'Hellénisme Contemporain,* 1955, 321 κἑ., 408 κἑ.

— «Ἡ Ἐπανάστασις τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1863 ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γαλλικῶν ἀρχείων», *ΔΙΕΕΕ*, 11 (1956), 223 - 260.
— «Τὸ ἐπεισόδιον Μουσούρου. Ἡ ἑλληνοτουρκικὴ διένεξις τοῦ 1847», *ΔΙΕΕΕ*, 13 (1959), 241 κέ.

J.A. Petropoulos, *Politics and statecraft in the kingdom of Greece 1833 - 1843*, Princeton 1968.

A. Politis, *Les rapports de la Grèce et de l'Egypte pendant la règne du Mohamed Aly (1833 - 1849)*, Roma 1935.

Ἀ. Σκανδάμης, *Σελίδες Πολιτικῆς ἱστορίας καὶ Κριτικῆς. Ἡ τριακονταετία τῆς Βασιλείας τοῦ Ὄθωνος 1832 - 1862*, Α', Ἀθήνα 1951.

Τάκης Σταματόπουλος, *Ἀνδρέας Λόντος (1821 καὶ ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1843)*, Ἀθήνα 1960.

Μ.Δ. Στασινόπουλος, *Τὸ πρῶτον σχέδιον καταστατικῆς μεταρρυθμίσεως τῆς μοναρχίας τοῦ Ὄθωνος. Μία σελὶς ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1968.

F. Strong, *Greece as a Kingdom*, 1842.

L. Thouvenel, *La Grèce du Roi Othon. Correspondance de M. Thouvenel avec sa famille et ses amis*, Paris 1890.

Emanuel Turczynski, *Die deutsch - griechische Kulturbeziehung bis zur Berufung König Ottos*, München 1959.

Δημ. Φωτιάδης, *Ὄθωνας (Ἡ Μοναρχία)*, Ἀθήνα 1963.

II. 1856 - 1909

'Αθ. 'Αγγελόπουλος, *Αἱ ξέναι προπαγάνδαι εἰς τὴν ἐπαρχίαν Πολυανῆς κατὰ τὴν περίοδον 1870 - 1912*, Θεσσαλονίκη 1973.

'Αρχεῖον Στεφ. Ν. Δραγούμη, *'Ανέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν 'Επανάσταση τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1965.

P.A.H. Bickford - Smith, *Greece under King George*, London 1893.

Βλάσης Γαβριηλίδης, *'Η 'Ελλὰς καὶ ὁ Πανσλαβισμός*, 'Αθήνα 1869.

Η. Π. Γεωργίου, *'Η πολιτικὴ τῆς Γαλλίας κατὰ τὰς ἐν Θεσσαλίᾳ, 'Ηπείρῳ, Μακεδονίᾳ καὶ Κρήτῃ ἐπαναστάσεις τοῦ 1877 - 1878*, 'Αθήνα 1969.

Τάσος Γούναρης, *'Η Ναυπλιακὴ 'Επανάστασις*, 'Αθήνα 1963.

M.A. Canini, *Lettere al giornale «L'Adriatico» sulla questione balcanica con une appendice sull'Epiro e sull'Albania*, Venezia 1866.

— *La Questione dell'Epiro*, Roma 1879.

W. Chrismas, *King George of Greece*, London 1914.

Douglas Dakin, «The Greek Proposals for the Alliance with France and Great Britain, June - July 1907», *Balkan Studies*, 3/1 (1962), 43 - 60.

G. Deschamps, *La Grèce d'aujourd'hui*, Paris 1892.

Domna Dontas, *Greece and the Great Powers 1863 - 1875*, Thessaloniki 1966.

Τρ. Εὐαγγελίδης, *'Ο 'Ελληνοτουρκικὸς πόλεμος*, 'Αθήνα 1897.

— *Τὰ μετὰ τὸν ῎Οθωνα ἤτοι 'Ιστορία τῆς Μεσοβασιλείας καὶ τῆς Βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α', 1862 - 1898*, 'Αθήνα 1898.

R. Jenkins, *The Dilessi Murders*, London 1961.

Εὐ. Κωφός, *'Η ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878*, Θεσσαλονίκη 1969.

Ι. Λεκανίδης, *'Ημερολόγιον τῆς ἀπελευθερωτικῆς ἐπαναστάσεως τῆς Κρήτης, 1895 - 1898*, Χανιὰ 1963.

S. Th. Lascaris, *La politique extérieure de la Grèce avant et après le Congrès de Berlin*, Paris 1924.

— *La première alliance entre la Grèce et la Serbie*, Paris 1926.

— *'Ο Χαρίλαος Τρικούπης καὶ ἡ ἕνωσις τῆς 'Επτανήσου*, 'Αθήνα 1930.

Κ. Μάγερ, *'Επαμεινώνδας Δεληγιώργης, ἡ ψυχὴ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1862*, 'Αθήνα 1963.

Χριστόφ. Νάλτσας, *'Η Συνθήκη τοῦ 'Αγίου Στεφάνου καὶ ὁ 'Ελληνισμός*, Θεσσαλονίκη 1953.

— *Ἡ Ἀνατολικὴ Ρωμυλία. (Ἡ κατάληψις αὐτῆς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καὶ ὁ ναυτικὸς ἀποκλεισμὸς τῆς Ἑλλάδος, 1885 - 1886)*, Θεσσαλονίκη 1963.

Chr. Naltsas, *Der San Stefano Vertrag und das Griechentum*, Thessaloniki 1956.

Ἠλ. Οἰκονομόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου*, I - II, Ἀθήνα 1898.

Ἀ. Παλάσκας, *Τὰ συμβάντα τοῦ Ὀκτωβρίου 1862*, Ἀθήνα 1882.

Δ. Πουρνάρας, *Χαρίλαος Τρικούπης. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο το*, I - II, Ἀθήνα 1950.

Ἐλ. Πρεβελάκης «Τὸ ἠπειροθεσσαλικὸν ζήτημα κατὰ τὰ ἔτη 1862 - 1863», *Ἀθηνᾶ*, 1950.

— *British Policy towards the Change of Dynasty in Greece 1862 - 1863*, Athens 1953.

G. Papadopoulos, *England and the Near East, 1896 - 1898*, Thessaloniki 1969.

Μ. Σειζάνης, *Ἡ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1878 ἐν Μακεδονίᾳ, Ἠπείρῳ καὶ Θεσσαλίᾳ*, Ἀθήνα 1878.

Ἀθ. Σουλιώτης - Νικολαΐδης, *Ὁ Μακεδονικὸς ἀγών. Ἡ «ὀργάνωσις Θεσσαλονίκης» 1906 - 1908. Ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα 1959.

Ἀντ. Σπηλιωτόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου*, I - II, 1897 - 1902.

Δ.Θ. Σωμερίτης, *Αἱ βουλαὶ τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς βασιλείας Γεωργίου Α'*, Ἀθήνα 1893.

B. H. Summer, *Russia and the Balkans (1870 - 1880)*, Oxford 1937.

Δ. Χασιώτης, *Διατριβαὶ καὶ ὑπομνήματα περὶ Ἠπείρου ἀπὸ τοῦ ἔτους 1874 μέχρι τοῦ ἔτους 1879*, Ἀθήνα 1887.

— *L'Epire et la question grecque. Mémoire sur l'Epire en général et particulièrement sur l'éparchie de Janina*, Paris 1874.

Anton Tumaron Waldkampf, *Griechenland, Makedonien und Süd - Albanien, oder: Die südliche Balkan - Halb - Insel*, Hannover 1888. (Μετάφρ. Εὐγ. Ρίζου Ραγκαβῆ, *Ἑλλάς, Μακεδονία καὶ Νότιος Ἀλβανία ἤτοι ἡ μεσημβρινὴ Ἑλληνικὴ Χερσόνησος περιγραφομένη ὑπό...*, Ἀθήνα 1901).

III. ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Τὴ βιβλιογραφία τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος βλ. παρακάτω, Ν. Β. Τωμαδάκης. Πβ. Β III 8.

Ἐλ. Βενιζέλος, *Ἡ κρητικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1889* (ἐκδ. Ι. Γ. Μανωλικάκης), Ἀθήνα 1971.

V. Bérard, *Les affaires de Crète*, Paris 1898.

Blue Book. Turkey No 7 (1896). Correspondence recepting the affaires of Crete, London 1896.

H. Coutourier, *Ἡ Κρήτη. Ἡ θέσις αὐτῆς ἐξ ἐπόψεως τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου* (μτφρ. Τιμ. Βενιέρη), Ἡράκλειο 1911.

Nadja Danova, «Le retentissement de l'insurrection crétoise de 1866 - 1869 au sein de l'opinion publique bulgare», *Etudes Balkaniques*, 8/2 (1972), 98 - 109.

Ἐ. Ζαμπετάκης, «Συμβολὴ εἰς τὴν καλυτέραν γνῶσιν τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου 1841 ἐν Κρήτῃ», *Κρητικὰ Χρονικά*, 10 (1956), 171 - 214.

Μαρίνα Ζινευράκη - Λεκανίδου, *Ἐκ τοῦ Ἀρχείου Ἰωσὴφ Γ. Λεκανίδου. Ἀλληλογραφία τῆς Ἀπελευθερωτικῆς Ἐπαναστάσεως τῆς Κρήτης, 1895 - 1898*, Χανιὰ 1954.

Livre Jaune, Ministère des Affaires Etrangères. *Documents diplomatiques. Affaires d'Orient. Affaire de Crète.* Juin 1894 - Février 1897, Paris 1897.

S.M. Llewdlyn, *The Great Island. A Study of Crete*, London 1965.

Ἰ. Π. Μαμαλάκης, *Ὁ ἀγώνας τοῦ 1866 - 1869 γιὰ τὴν ἕνωση τῆς Κρήτης*, I - II, Θεσσαλονίκη 1942, 1947.

Ἐμ. Σ. Μάρκογλου, *Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀμερικανικοῦ Λαοῦ διὰ τὴν κρητικὴν ἐπανάστασιν 1866 - 1869*, ΕΚΚΕ Ἀθήνα 1970.

Στ. Μοτάκης, (ἐκδ.) *Συλλογὴ ἐγγράφων Ζαχαρία Πρακτικίδη*, Χανιὰ 1963.

Γρηγ. Παπαντωνάκης, *Ἡ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866*, Ἀθήνα 1926.

Ἐλ. Πρεβελάκης, «Ἡ πολιορκία τοῦ Βάμου καὶ οἱ διπλωματικές της συνέπειες», *Κρητικὰ Χρονικά*, 11 (1957), 205 κέ.

— *Ἡ Μεγάλη Κρητικὴ Ἐπανάσταση 1866 - 1869*, Ἀθήνα 1966.

Ἐλ. Πρεβελάκης, Β. Πλαγιαννάκου - Μπεκιάρη, *Ἡ Κρητικὴ ἐπανάστασις 1866 - 1869. Ἐκθέσεις τῶν ἐν Κρήτῃ προξένων τῆς Ἑλλάδος. Β'. Αὔγουστος 1867 - Δεκέμβριος 1868*, I - II, Ἀθήνα 1969 - 1970.

A. J. Reinach, *La Question Crétoise vue de Crète*, Paris 1910.

Irina Gr. Senkevic, *Rossija i Kritskoe vosstanie 1866 - 1869 gg.*, Moskva 1970.

G. Streit, *La Question Crétoise au point de vue du Droit International*, Paris 1897 - 1903.

Νικόλαος Τσιριντάνης, *Ἡ πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ ἐθνικῆς ἐπαναστάσεως 1866 - 1868*, I - III, Ἀθήνα 1950 - 1951.

Ν. Β. Τωμαδάκης, «Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν*, I (1938), 530 κέ., 2 (1939), 239 κέ.

— «Βιβλιογραφία τῆς Ἐπαναστάσεως 1866 - 1869», *ΕΕΚΣ*, 2 (1939), 198 - 238.

— *Ἡ Κρητικὴ Ἐπανάστασις 1866 - 1869*, Χανιὰ 1966.

IV. 1909 - 1974

1. *Γουδί, Μακεδονικό ζήτημα, Βαλκανικοί πόλεμοι, Πρώτος παγκόσμιος πόλεμος, Μικρασιατική καταστροφή, Μεσοπόλεμος.*

Χρ. **Ἀγγελομάτης,** *Χρονικό μεγάλης τραγωδίας (Τὸ ἔπος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας),* Ἀθήνα 1963.

Ἀγγ. **Ἀνεστόπουλος,** *Ὁ Μακεδονικὸς ἀγὼν 1903 - 1908 καὶ ἡ συμβολὴ τῶν κατοίκων εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Μακεδονίας,* I - II, Θεσσαλονίκη 1965 - 1969.

Στ. **Ἀντωνόπουλος,** *Αἱ συνθῆκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου καὶ Ἀθηνῶν,* Ἀθήνα 1917.

Περ. **Ἀργυρόπουλος,** «L'établissement des réfugiés en Grèce», *Révue des Sciences Politiques,* 53 (1930), 161.

G. F. **Abbot,** *Greece and the Allies, 1914 - 1922,* London 1922.

Ἰ. **Βασδραβέλλης,** *Τουρκικὰ ἔγγραφα περὶ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος,* Θεσσαλονίκη 1958.

Ἐλ. **Βενιζέλος,** *La Grèce devant le Congrès de Paix, 30 décembre 1918,* Paris 1918.

Γεώργιος **Βεντήρης,** *Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1910 - 1920. Ἱστορικὴ Μελέτη,* I - II, Ἀθήνα 1931.

Ν. **Βλάχος,** *Ἡ συμμαχικὴ προσέγγισις τῶν τεσσάρων χριστιανικῶν κρατῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου κατὰ τὸ ἔτος 1912,* Θεσσαλονίκη 1953.

— *Ἱστορία τῶν Κρατῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου 1908 - 1914,* I, Ἀθήνα 1954.

Τάσος **Βουρνᾶς,** *Γουδί, τὸ κίνημα τοῦ 1909. Χρονικὸ μιᾶς προσπάθειας γιὰ ἀστικὸ μετασχηματισμὸ στὴν Ἑλλάδα,* Ἀθήνα (1972).

Henryk **Batowski,** «The Failure of the Balkan Alliance of 1912», *Balkan Studies,* 7 (1966).

Lt. Col. **Boucabeille,** *La Guerre Turco - Balkanique 1912 - 1913; Thrace - Macédoine - Albanie - Epire,* Paris 1913.

— *La Guerre interbalkanique,* Paris 1914.

Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ, *Ἐπίτομος ἱστορία τῆς εἰς Μικρὰν Ἀσίαν ἐκστρατείας 1919 - 1922,* Ἀθήνα 1967.

— *Ἡ ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία τοῦ Στρατοῦ κατὰ τὴν Μικρασιατικὴν ἐκστρατείαν (1912 - 1922),* Ἀθήνα 1968.

Νεόκοσμος **Γρηγοριάδης,** *Ἡ Ἐθνικὴ Ἄμυνα Θεσσαλονίκης τοῦ 1916,* Ἀθήνα 1960.

Φοῖβος Ν. **Γρηγοριάδης,** *Ἑλληνικὴ Δημοκρατία (1924 - 1935),* Ἀθήνα 1973.

— *4η Αὐγούστου 'Αλβανία (1935 - 1941)*, 'Αθήνα 1973.

M. Caracciolo, *L'intervento della Grecia nella guerra mondiale e l'opera della diplomazia alleata*, Roma 1925.

Svetozar Conkov, «Certains aspects du pacte balkanique sous l'optique d'un diplomate» *Etudes Balkaniques*, 6/4 (1970), 63 - 71.

S. P. Cosmetatos, *Dossiers secrets de la Triple Entente. Grèce 1914 - 1922*, Paris 1969.

S. Cosmin, *L'Entente et la Grèce pendant la Grande Guerre (1914 - 1919)* I - II, Paris 1926.

Γρ. Δαφνῆς, *'Η 'Ελλὰς μεταξὺ δύο πολέμων, 1923 - 1940*, I - II, 'Αθήνα 1955.

Διεύθυνσις 'Ιστορίας Στρατοῦ, *'Επιχειρήσεις εἰς Θράκην (1919 - 1923)*, 'Αθήνα 1969.

Douglas Dakin, «Βρεττανικὲς πηγὲς σχετικὲς μὲ τὸν μακεδονικὸν ἀγῶνα (1901 - 1909)», *Μακεδονικά*, 5 (1961 - 1963), 305 - 318.

M. Dendias, *L'organisation du Proche - Orient et le mouvement de rapprochement balkanique*, Paris 1935.

Col. Dreyer, *La débacle bulgare. Deuxième guerre balkanique de 1913*, Paris 1921.

D. Drossos, *La fondation de l'alliance balkanique: Etude d'Histoire Diplomatique*, Athènes 1928.

Πολ. 'Ενεπεκίδης, *'Η δόξα καὶ ὁ διχασμὸς (1908 - 1916)*, 'Αθήνα 1962.

'Επανάστασις 1909. Τὸ 'Αρχεῖον τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου, 'Αθήνα 1972.

Feyler, *La campagne de Macédoine*, Genève 1921.

G. P. Gooch - H.W.V. Temperley (editors), *British Documents on the Origins of the War, 1914 - 1918*, V, IX, London 1926 - 1930.

Iv. Guéchoff, *L'Alliance balkanique*, Paris 1915.

E. C. Herlmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912 - 1913*, Cambridge Mass., 1938.

'Ιστορία τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ (1915 - 1935) ὅπως τὴν ἐξέθεσαν εἰς σειρὰν ἄρθρων των ὁ 'Ελευθέριος Βενιζέλος καὶ ὁ 'Ιωάννης Μεταξᾶς, 'Αθήνα 1953.

J. Ivanoff, *La Question Macédonienne*, Paris 1920.

Νεοκλῆς Καζάζης, *Τὸ Μακεδονικὸν Πρόβλημα*, 'Αθήνα 1907.

Δ. Ν. Κάκαβος, *'Απομνημονεύματα (Μακεδονικὸς ἀγών)*, Θεσσαλονίκη 1972.

D. Kitsikis, *Propagande et pression en politique internationale: La Grèce et ses revendications à la Conférence de la Paix 1919 - 1920*, Paris 1953.

Σπ. Λιναρδάτος, *Πῶς φτάσαμε στὴν 4η Αὐγούστου*, 2η ἔκδ., 'Αθήνα 1974.

S. P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932.

— *La politique Française et les Balkans, 1933 - 1936* (διάφοροι συγγραφεῖς), *Studia Balcanica*, 9, Sofia 1974.

K. I. Μαζαράκης-Αἰνιάν, *'Ο Μακεδονικὸς ἀγὼν ('Αναμνήσεις)*, 'Αθήνα 1963.

Μ. Ι. Μάλαινος, *Ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1909*, Ἀθήνα 1966.
— *Ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφή*, Ἀθήνα 1962.

Σπῦρος Μελᾶς, *Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1909*, Ἀθήνα 1957.
— *Οἱ πόλεμοι 1912 - 1913*, Ἀθήνα 1958.

Ἰω. Μεταξᾶς, *Ἡ ἱστορία τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ καὶ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς*, Ἀθήνα 1935.

Παν. Δ. Μηλιώτης, *Ἡ ἐν Νεϋγὺ σύμβασις τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς μεταναστεύσεως τῆς 1/27 Νοεμβρίου 1919 καὶ ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς*, Θεσσαλονίκη 1962.

Γ. Μόδης, *Μακεδονικὸς ἀγὼν καὶ Μακεδόνες ἀρχηγοί*, Θεσσαλονίκη 1950.
— *Ὁ Μακεδονικὸς ἀγὼν καὶ ἡ νεώτερη Μακεδονικὴ ἱστορία*, Θεσσαλονίκη 1967.
— *Μακεδονικὲς ἱστορίες. Ὑποσχέσεις ἀνεκπλήρωτες*, Ἀθήνα 1969.

Β. Δ. Μόστρας, *Ἡ μικρασιατικὴ ἐπιχείρησις*, 2η ἔκδ., Ἀθήνα 1969.

Γ. Μπενέκος, *Τὸ κίνημα τοῦ 1935*, Ἀθήνα 1965.

Κλ. Μπουλαλᾶς, *Ἡ Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία 1919 - 1922*, Ἀθήνα 1959.

Χ. Οἰκονόμου - Γκούρας, *Ἱστορικὴ συμβολή, 1922 - 1923. Ἀπὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς εἰς τὴν συνθήκην τῆς Λωζάννης*, (ἀνάτ. ἀπὸ τὸ περ. «Ναυτικὴ Ἑλλάς»), Ἀθήνα 1959.

Π. Παναγάκος, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς δεκαετίας 1912 - 1922*, Ἀθήνα 1961.

Κ. Γ. Πανταζῆς, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας (1912 - 1922)*, Ἀθήνα 1969.

Π. Πιπινέλης, *Ἱστορία τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος, 1923 - 1941*, Ἀθήνα 1948.
— *Περισσότερον φῶς. Ἡ ἐθνική μας πολιτικὴ κατὰ τὸν πρῶτον Παγκόσμιον πόλεμον*, Ἀθήνα 1961.

Στ. Πρωταῖος, (ἐπιμέλεια), *Ἡ Δίκη τῶν Ἕξ. Ἐπίσημα Πρακτικά*, Ἀθήνα 1963.

A.A. Pallis, *Greece's Anatolian Venture and after*, London 1937.

A. Palmer, *The Gardeners of Salonica. The Macedonian Campaign 1915 - 1916*, London, N. York 1965.

Andrey Pantev, «The Macedonian Question in Britain's Policy during the First Years of Stefan Stambolov's regime», *Etudes Balkaniques*, 4 (1968), 357 - 371.

Politika na velikite sili na Balkanite v navecerneto na vtorata svetovna bojna (διάφοροι συγγραφεῖς), *Studia Balkanica*, 4, Sofia 1971

E. Prevelakis, «Eleutherios Venizelos and the Balkan Wars, *Balkan Studies*, 7/2 (1966).

Harry J. Psomiades, «The Diplomacy of Theodoros Pangalos, 1925 - 1926», *Balkan Studies*, XIII/I (1927), 3 - 26.

Κωνστ. Ρακτιβάν, *Ἔγγραφα καὶ σημειώσεις ἐκ τῆς πρώτης ἑλληνικῆς διοικήσεως τῆς Μακεδονίας (1912 - 1913)*, Θεσσαλονίκη 1951.

Richard Reinhardt, *Οἱ στάχτες τῆς Σμύρνης*. Μετάφραση Σπύρου Θεοδωρόπουλου, Ἀθήνα 1973.

Κ. Σακελλαρόπουλος, *Ἡ σκιὰ τῆς Δύσεως. Ἱστορία μιᾶς καταστροφῆς*, Ἀθήνα 1954.

Δ. Κ. Σβολόπουλος, *Ὁ ἱστορικὸς δισταγμὸς τοῦ 1922*, Ἀθήνα 1929.

Κ. Δ. Στεργιόπουλος, *Τὸ μικτὸν ἠπειρωτικὸν στράτευμα κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἠπείρου. (Ὀκτώβριος - Νοέμβριος 1912)*, Ἀθήνα 1964.

Γ. Σκληρός, *Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ ἑλληνισμοῦ*, Ἀλεξάνδρεια 1919, (ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1970).

Γ. Στρέιτ, *Der Lausanner Vertrag und der griechisch - türkisch Bevölkerungs - austausch*, Berlin 1929.

Schramm - E. von Thadden, *Griechenland und die Grossen Mächte, 1913 bis 1923*, Göttingen 1933.

Société des Nations, *L'établissement des réfugiés en Grèce*, Genève 1926.

Edith Pierpant Stickney, *Southern Albania or Northern Epirus in European International Affaires 1912 - 1923*, University of Stanford, California 1926.

Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Μικρασιατικὴ καταστροφή. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστοριογραφικὴν θεώρησιν τοῦ θέματος*, Πάτρα 1962.

— «Βιβλιογραφία Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας», *Μνημοσύνη*, 4 (1974).

Christos Theodoulou, *Greece and the Entente August 1, 1914 - Septembre 25. 1916*, Thessaloniki 1922.

Milan Vanku, *Mala Antanta*, Titovo Uzice 1969.

Ἀ. Φραγκούλης, *La Grèce et la crise mondiale*, I - II, Paris 1926.

Δ. Φωκᾶς, *Ὁ στόλος τοῦ Αἰγαίου (1912 - 1913)*, I - II, Ἀθήνα 1973.

Ἀ. Χατζόπουλος, *Die Flüchtingsfrage in Griechenland*, Athen 1927.

Μάρτζορι Χαουζκιάν, *Ἡ Σμύρνη στὶς φλόγες*, (μετάφρ. Θ. Καρζῆ), Ἀθήνα 1972.

Ν. Ψυρούκης, *Ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ 1918 - 1923. Ἡ Ἐγγὺς Ἀνατολὴ μετὰ τὸν πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, 2η ἐκδ., Ἀθήνα, Ἐπικαιρότητα 1973, (1η ἐκδ. 1964).

— *Ἱστορία τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας*, I (1940 - 1947), Ἀθήνα 1975.

Sidney Waterlow, «Decline and Fall of Greek Democracy, 1933 - 1936», *The Political Quarterly*, 18 (Apr. 1947), 95 - 106 (July), 205 - 219.

G. Zotiadis, *The Macedonian controversy*, Thessaloniki 1922.

2. *1940 - 1949*

α) Πόλεμος 1940 - 1941

Εὐ. Ἀβέρωφ, *Ἡ πολιτικὴ πλευρὰ τοῦ κουτσοβλαχικοῦ ζητήματος*, Ἀθήνα 1948.

Κ. Ἀλεξανδρῆς, *Τὸ ναυτικόν μας κατὰ τὴν πολεμικὴν περίοδον 1941 - 1945*, Ἀθήνα 1952.

Ν. Ἀναγνωστόπουλος, *Ἡ Εὔβοια ὑπὸ κατοχήν*, Ἀθήνα 1950.

— *Παράνομος Τύπος (Κατοχή: 1941 - 1944)*, Ἀθήνα 1960.

Κοσμᾶς Ἀντωνόπουλος, *Ἐθνικὴ ἀντίστασις 1941 - 1945*, I - III, Ἀθήνα 1964.

Ph. P. Argenti, *The Occupation of Chios by the Germans and their Administration of the Island*, Cambridge - London 1966.

Ἠλίας Βενέζης, *Ἐμμανουὴλ Τσουδερός, ὁ πρωθυπουργὸς τῆς μάχης τῆς Κρήτης καὶ ἡ ἐποχή του*, Ἀθήνα 1966.

Σοφ. Βενιζέλος, *Τὸ ἡμερολόγιόν μου ἀπὸ τὴν Μέσην Ἀνατολήν*, Ἀθήνα 1951.

Cristopher Backley, *Greece and Crete, 1941*, London 1953.

Baillie - Grohman, A. Heckstal - Smith, *Greek Tragedy*, London 1961.

Emilio Canevari, *Guerra in Epiro*, Napoli 1950.

Mario Cervi, *Storia della guerra di Grecia*, Verona, Mondatori, 1969.

G. Chandler, *The Divided Land. An Anglo - Greek Tragedy*, London 1955.

Δ. Γατόπουλος, *Ἱστορία τῆς Κατοχῆς. Συμπληρωμένη μὲ τὴν ἱστορία τοῦ παράνομου τύπου τῆς Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως*, 2η ἐκδ., Ἀθήνα 1965.

Γενικὸν Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς κατὰ τὸν δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Ἀθήνα 1956 - 1960.

— *Ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον. Ἡ ἑλληνικὴ ἀντεπίθεσις (14 Νοεμβρίου 1940 - 6 Ἰανουαρίου 1941)*, Ἀθήνα 1965.

— *Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς κατὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον. Ἡ μάχη τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1967.

— *Ἡ πρὸς πόλεμον προπαρασκευὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ 1923 - 1940*, Ἀθήνα 1969.

Τ. Δ. Γιαννάκης, *Πόλεμος (Ἀλβανία - Κρήτη). Χρονικό*, Ἀθήνα 1965.

Ἀθ. Γιαννακόπουλος, *Πίνδος 1940 - ἀλήθειες ποὺ δὲν ἐγράφησαν*, Θεσσαλονίκη 1972.

Ν. Γρηγοριάδης, *Ὁ Ἑλληνο-ἰταλικο-γερμανικὸς πόλεμος 1940 - 1941*, Ἀθήνα 1945.

Σ. Γρηγοριάδης, *Ἱστορία τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος 1941 - 1967, I, Κατοχή*- Ἀθήνα 1973.

Φ. Γρηγοριάδης, *Τὸ Ἀντάρτικο. ΕΛΑΣ - ΕΔΕΣ - ΕΚΚΑ - 5/42*, I - II, Ἀθήνα 1963, 1964. Βλ. καὶ Ζ IV 1.

— *Γερμανοί, Κατοχή, Ἀντίστασις 1941 - 1943*, Ἀθήνα 1973.

Παῦλος Γύπαρης, *Ἥρωες καὶ ἡρωΐδες στὴ μάχη τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1955.

Δ. Ν. Δημητρίου, *Ἀντάρτης στὰ βουνὰ τῆς Ρούμελης (Χρονικὸ 1940 - 1944)*, I - III, Ἀθήνα 1965.

Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941 - 1944. Γράμματα καὶ μηνύματα ἐκτελεσμένων πατριωτῶν, Ἀθήνα 1974.

Πολ. Κ. Ἐνεπεκίδης, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀντίστασις 1941 - 1944, ὅπως ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὰ μυστικὰ ἀρχεῖα τῆς Βέρμαχτ εἰς τὴν Ἑλλάδα. (Μία νεοελληνικὴ τραγωδία)*, Ἀθήνα 1964.

— *Οἱ διωγμοὶ τῶν Ἑβραίων ἐν Ἑλλάδι 1941 - 1944*, Ἀθήνα 1969.

Γ. Ζαφείρης, *Ἡ Κατοχὴ καὶ ἡ ἐθνικὴ Ἀντίσταση στὴ Σάμο 1941 - 1944,* Ἀθήνα 1964.

Rommado Formato, *L'eccidio di Cefalonia. La tragica testimonianza dell'isola della morte,* (Μτφρ. στὴν ἐφημ. *Ἐθνικὸς Κῆρυξ,* : «Στὸ νησὶ τοῦ θανάτου τῶν Ἰταλῶν», 16.11.1947 - 17.1.1948).

Gian Carlo Fusco, *Guerra d'Albania,* Milano 1961.

Δημ. Θεοχαρίδης, *Ἡ Μακεδονία στὶς φλόγες (Ὀκτώβριος 1944 - Φεβρουάριος 1945),* Ἀθήνα 1968.

Don Luigi Ghilardini, *I martiri di Cefalonia,* Milano 1952.

Ἱστορία τῆς Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως 1941 - 1944, I, Ἀθήνα 1962.

J. O. Iatrides, *Revolt in Athens: The Greek Communist «Second Round», 1944 - 1945,* Princeton, New Jersey 1972.

Denis Hamson, *We fell among Greeks,* London 1946.

Π. Καββαδίας, *Ὁ ναυτικὸς πόλεμος τοῦ 1940 ὅπως τὸν ἔζησα (1935 - 1943), Ἀθήνα 1950.*

Κώστας Καλαντζῆς, *Ἡ Δεκεμβριανὴ Ἐπανάσταση: Τὸ χρονικὸ μιᾶς τετραετίας 1941 - 1945,* Ἀθήνα 1954.

Π. Κανελλόπουλος, *Τὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Πολέμου, 1939 - 1941,* Ἀθήνα 1964.

Κ. Καραγιώργης - Γυφτοδῆμος, *Τὰ Δεκεμβριανά,* Ἀθήνα 1945. (2η ἔκδ., Ἀθήνα 1975).

Χαρ. Κατσημῆτρος, *Ἡ Ἤπειρος προμαχοῦσα. Ἡ δρᾶσις τῆς VIII Μεραρχίας κατὰ τὸν πόλεμον 1940 - 1941,* Ἀθήνα 1954.

Δ. Κόκκινος, *Οἱ δύο πόλεμοι 1940 - 1941. Ἡ πολιτική, διπλωματικὴ καὶ στρατιωτικὴ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνοϊταλικοῦ καὶ Ἑλληνογερμανικοῦ πολέμου,* I - II, Ἀθήνα, 1945 - 1946.

Ντίνος Κονόμος, *Ἡ Ἑπτάνησος κατὰ τὴν ἰταλικὴν κατοχὴν (1941 - 1943),* Ἀθήνα 1962.

Μεθόδιος Κοντοστάνος, *Ἀρχεῖον καὶ καθημερινὰ περιστατικὰ ἐπὶ Ἰταλικῆς καὶ γερμανικῆς κατοχῆς,* Κέρκυρα 1949.

Ἀθ. Κορόζης, *Οἱ πόλεμοι 1940 - 1941. Ἐπιτυχίαι καὶ εὐθύναι,* I - II, Ἀθήνα 1958.

Κ. Π. Φωκᾶς Κοσμετάτος, *Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἰταλικῆς ἰονικῆς δραχμῆς εἰς τὴν Ἑπτάνησον (1941 - 1943),* Ἀθήνα 1946.

Γ. Κοτζιούλας, *Ὅταν ἤμουν μὲ τὸν Ἄρη, ἀναμνήσεις,* Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1965.

Π. Κώνστας, *Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὴν δεκαετίαν 1940 - 1950,* Ἀθήνα 1954.

A. Kedros, *La résistance grecque (1940 - 1944),* Paris 1966.

Dimitri Kitsikis, «La Grèce entre l'Angleterre et l'Allemagne de 1936 à 1941», *Revue Historique,* 483 (1967) 85 - 116.

Π. Λυκουρέζος, *Μυστικὴ ὀργάνωσις «Κόδρος». Χρονικὰ ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση,* Ἀθήνα 1964.

R. Leeper, *When Greek Meets Greek,* London 1950.

Δ. Μαχᾶς, *Ἑλληνοϊταλικὸς πόλεμος, 1940 - 1941,* I - II, Ἀθήνα 1967.

Μεγάλη εἰκονογραφημένη ἱστορία τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ καὶ ἑλληνογερμανικοῦ πολέμου 1940 - 1941, Ἀθήνα 1954.

Γ. Μόδης, *Τέσσαρες δίκες στὴ Θεσσαλονίκη (ΟΠΛΑ, ΜΛΑ, Οἰκονομικὴ Διαχείρησις, 'Υπόθεσις Πόλκ)*, 'Αθήνα 1959.

— *Πόλεμος καὶ Κατοχή*, 2η ἐκδ., 'Αθήνα 1967.

Δ. Μπενετάτος, *Τὸ χρονικὸ τῆς Κατοχῆς 1941 - 1944*, 'Αθήνα 1963.

Κ. Μπίρκας, *Γιατὶ πολεμήσαμε. 'Η ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος γιὰ τὴν 'Εθνικὴ ἀντίσταση*, Ἀθήνα 1956.

— *'Η ἐποποιΐα τῆς 'Εθνικῆς 'Αντίστασης (1941 - 1944)*, 'Αθήνα 1960.

A. Margaritis, «Bibliographie sur l'occupation et la résistance en Grèce», *Cahiers d'Histoire de la Guerre*, (1951).

R. Milliex, *A l'école du peuple grec*, Paris 1946.

Luigi Mondini, *Prologo del conflitto italo-greco*, Milano 1945.

E.C.W. Myers, *The Greek Entanglement*, London 1955.

Β. Νεφελούδης, *"Ελληνες πολεμιστὲς στὴ Μέση 'Ανατολή*, 'Αθήνα 1945.

'Αλ. Παπάγος, *'Ο 'Ελληνικὸς Στρατὸς καὶ ἡ πρὸς τὸν πόλεμον προπαρασκευὴ αὐτοῦ (ἀπὸ Αὐγούστου 1923 μέχρις 'Οκτωβρίου 1940)*, 'Αθήνα 1945.

— *'Ο πόλεμος τῆς 'Ελλάδος 1940 - 1941*, 'Αθήνα 1945.

Β. Παπαδάκης, *Διπλωματικὴ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ πολέμου 1940 - 1945*, 'Αθήνα 1957.

Θ. Παπακωνσταντίνου, *'Η μάχη τῆς 'Ελλάδος, 1940 - 1941* 'Αθήνα 1945 (2η ἐκδ. 1970).

Γ. Παπανδρέου, *'Η ἀπελευθέρωσις τῆς 'Ελλάδος*, 'Αθήνα 1945.

'Ε. Παπαστεργιόπουλος, *'Ο Μωριὰς στὰ ὅπλα ('Εθνικὴ 'Αντίσταση 1941 - 1944)*, I - II, 'Αθήνα 1965.

Κομνηνὸς Πυρομάγλου, *'Η 'Εθνικὴ 'Αντίστασις*, 'Αθήνα 1947.

— *'Ο Δούρειος "Ιππος. 'Η ἐθνικὴ καὶ πολιτικὴ κρίσις κατὰ τὴν κατοχήν*, 'Αθήνα 1958.

Sebastiano Visconti Prasca, *Io ho aggredito la Grecia*, Milano 1946.

Πέτρος Ροῦσσος, *'Η Μεγάλη Τετραετία*, χ.τ., 1966.

Heinz Richter, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936 - 1946)*, Frankfurt 1973.

"Αλ. Σακελλαρίου, *'Η θέσις τῆς 'Ελλάδος εἰς τὸν Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Ν. 'Υόρκη 1944.

Γ. Σαμουήλ, *'Η ἐποποιΐα τοῦ Μακρυγιάννη*, 'Αθήνα 1950.

Στ. Σαράφης, *'Ο ΕΛΑΣ*, 'Αθήνα, Τὰ Νέα Βιβλία 1946 (*"Απαντα*, 'Αθήνα 1964).

Δ. Χ. Στραβόλεμος, *'Η Ζάκυνθος στὰ χρόνια τῆς σκλαβιᾶς*, Ζάκυνθος 1949.

Schramm - E. von Thadden, *Griechenland und die Grossmächte im Zweiten Weltkrieg*, Wiesbaden 1955.

L. S. Stavrianos, «The greek national liberation front (EAM) : a study in resistance organization and administration»: *Journal of Modern History* (1952).

— *'Απὸ τὴ Δημοκρατία στὴ Λαοκρατία* (μετάφραση Φοίβου Ν. 'Αρβανίτη), 'Αθήνα 1975.

Pantelej Sterev, «La contribution du peuple grec à la lutte antifasciste de libération et certaines manifestations de la fraternité d'armes greco - bulgares», *Etudes Balkaniques*, 2 - 3 (1965), 37 - 58.

— *Obsi borbi na b'lgarkija i Gr'ckija narod sresu hitlerofasistkata okupacija* (Luttes communes des peuples bulgare et grec contre l'occupation hitlérienne et fasciste), Sofia 1966 (γαλλ. περίληψη 171 - 176).

J. Mcd. Stewart, *'Η μάχη τῆς Κρήτης* (ἑλλ. μετάφραση : Δημήτρης Μακρινός, Γιάννης Ψωμόπουλος), 'Αθήνα 1970.

'Αγγ. Τερζάκης, *'Η ἑλληνικὴ ἐποποιΐα 1940 - 1941*, 'Αθήνα 1964.

Θ. Δ. Τσάτσος, *Παραμοναὶ ἀπελευθερώσεως 1944* (εἰσαγωγὴ Π. Κανελλοπούλου), 'Αθήνα 1974.

'Εμμανουὴλ Τσουδερός, *Διπλωματικὰ παρασκήνια, 1941 - 1944*, 'Αθήνα 1949.

— *'Ελληνικὲς ἀνωμαλίες στὴ Μέση 'Ανατολή*, 'Αθήνα 1945.

Στ. Χούτας, *'Η ἐθνικὴ ἀντίστασις τῶν 'Ελλήνων, 1941 - 1945*, 'Αθήνα 1962.

Χρ. Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχῆς (1941 - 1944). Μαρτυρίες ἡμερολογίου* 'Αθήνα 1971.

Α. Ψηλορείτης, *'Η μάχη τῆς Κρήτης. 20 - 30 τοῦ Μάη 1941. Τέλος τοῦ πολέμου, ἀρχὴ τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης*, 'Αθήνα 1965.

C. M. Woodhouse, *Apple of Discord, a Survey of Recent Greek Politics in their international Setting*, London 1948. 'Ελλην. μετάφραση, *Τὸ μῆλο τῆς ἔριδος*, 'Αθήνα 1976.

β. 'Εμφύλιος πόλεμος 1946 - 1949

Γενικὸν 'Επιτελεῖον Στρατοῦ, *Αἱ μάχαι τοῦ Βίτσι καὶ τοῦ Γράμμου*, 'Αθήνα 1951.

— *'Ο 'Ελληνικὸς στρατὸς κατὰ τὸν ἀντισυμμοριακὸν ἀγῶνα (1946 - 1949). 'Η ἐκκαθάρισις τῆς Ρούμελης καὶ ἡ πρώτη μάχη τοῦ Γράμμου*, 'Αθήνα 1970.

— *'Ο 'Ελληνικὸς στρατὸς κατὰ τὸν ἀντισυμμοριακὸν ἀγῶνα (1946 - 1949). Τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ ἀντισυμμοριακοῦ ἀγῶνος 1946*, 'Αθήνα 1971.

Φ. Ν. Γρηγοριάδης, *'Ιστορία τοῦ ἐμφυλίου πολέμου 1945 - 1949* I - IV 'Αθήνα 1963 - 1965.

Δημοκρατικὸς Στρατὸς 'Ελλάδας. Στὰ δίχρονα 28.X.1946 - 28.X.1948, 'Αθήνα 1974 (1η ἔκδ., 1948).

D. Eudes, *Les Kapetanios*, Paris 1970 (ἑλλ. μετάφραση, *Οἱ Καπετάνιοι. 'Ο ἑλληνικὸς ἐμφύλιος πόλεμος*, 'Αθήνα 1974).

Δ. Ζαφειρόπουλος, *'Ο ἀντισυμμοριακὸς ἀγών. 1945 - 1949*, 'Αθήνα 1956.

Κ. Καραλῆς, *'Ιστορία τῶν δραματικῶν γεγονότων τῆς Πελοποννήσου, 1943 - 1949*, I - II, 'Αθήνα 1958 - 1967.

Ν. Λαζόπουλος, *'Η μάχη τῶν συνόρων*, 'Αθήνα 1952.

Χρ. Μαντᾶς, *Πῶς ἐφθάσαμε εἰς τὰς μάχας τοῦ Γράμμου καὶ Βίτσι τὸ 1948 καὶ 1949*, 'Αθήνα 1950.

Ν. Δ. Μάργαρης, *Ἱστορία τῆς Μακρονήσου*, I - II, Ἀθήνα 1975.

William Hardy McNeill, *The Greek Dilemma : War and Aftermath*, New York 1947.

Edgar O'Ballance, *The Greek Civil War 1944 - 1949*, London 1966.

Ἀλέκος Παπαπαναγιώτου, *Ἡ ἀλήθεια γιὰ τὸ «πισώπλατο χτύπημα» (Μαρτυρία)*, Ἀθήνα 1974.

Θ. Πετζόπουλος, *1941 - 1950. Τραγικὴ πορεία*, Ἀθήνα 1953.

D. Phillips, «La Guerra civile in Grecia», *XX secolo. Storia del mondo contemporaneo*, V, 1942 - 1956, Milano, Mondadori, 1971.

Heinz Richter, βλ. Z IV 2α.

Στρατιωτικὴ διοίκησις Πελοποννήσου, *Κομμουνιστοσυμμοριτισμὸς Πελοποννήσου, 1946 - 1949*, Ἀθήνα 1950.

L. S. Stavrianos, *Greece : American dilemma and opportunity*, Chicago 1952. Ἑλ. μετάφραση Π. Λαμπρόπουλου, *Ἡ Ἑλλάδα σὲ ἐπαναστατικὴ περίοδο. Σαράντα χρόνια ἀγῶνες*, Ἀθήνα 1974.

S. Xydis, *Greece and the Great Powers 1944 - 1947. Prelude to the Truman doctrine*, Thessaloniki 1963.

— «America, Britain and the URRS in the Greek Arena, 1944 - 1947», *Political Science Quarterly*, vol. 78 (1963), 581.

3. *Στρατιωτικὴ Δικτατορία (1967 - 1974)*

G. Catephores - G. Zis, *Fascism in Greece, London, League for Democracy in Greece*, 1967.

M. Cervi, *Dove va la Grecia? dal colpo di stato al referendum*, Milano, Mursia, 1968.

J. F. Chauvel, *La Grèce à l'ombre des épées*, Paris, P. Laffont, 1968.

R. Clogg - G. Yannopoulos (eds), *Greece under Military Rule*, N. York, Basic Books 1972.

Σ. Γρηγοριάδης, *Ἱστορία τῆς Δικτατορίας 1967 - 1974*, I, Ἀθήνα 1975.

Edw. Feit, *The Armed Bureaucrats : Military - Administrative Regimes and Political Development*, Boston, Houghton Mifflin, 1973.

George Frangos - Peter Schwab, *Greece under the junta*, N. York 1967.

A. De Jaco, *Colonelli e Resistenza in Grecia*, Roma, Editori Riuniti 1970.

Γ. Καράγιωργας, *Ἀπὸ τὸν ΙΔΕΑ στὴ Χούντα*, Ἀθήνα 1975.

Γ. Α. Κάτρης, *Ἡ γέννηση τοῦ νεοφασισμοῦ (Ἑλλάδα 1960 - 1970)*, Ἀθήνα 1974 (2η ἐκδ.).

Π. Κοροβέσης, *Ἀνθρωποφύλακες*, Lund 1970.

— *La filière, témoignage sur les tortures en Grèce*, Paris 1969.

Alexandre Kiss - Phédon Vegléris, «L'affaire grecque devant le Conseil de l'Europe et la commission européenne des droits de l'homme, *Annuaire français de Droit International*, XVII (1971), 889 - 931.

Α. Λεντάκης, *Παρακρατικὲς ὀργανώσεις καὶ 21 'Απριλίου*, 'Αθήνα 1975.
Denis Langlois, *Panagoulis, le sang de la Grèce*, Paris 1969.
Marc Marceau, *La Grèce des colonels*, Paris, R. Laffont 1967.
Basil Mathiopoulos, *Athen brennt*, Darmstadt, Schneekluth Verlag 1967.
— *'Εδῶ ντώϋτσε βέλλε. Νοέμβριος 1973-'Ιούλιος 1974*, 'Αθήνα Παπαζήσης, 1975.
Jean Meynaud, *Rapport sur l'abolition de la Démocratie en Grèce*, I - II, Montréal 1967, 1972.
— *La dictature grecque a cinq ans*, Montréal, Nouvelles Frontières, 1972.
N. Minuzzo, *Quanto arrivano i colonelli*, Rapporto dalla Grecia, Milano, Bompiani, 1970.
M. Nicolinakos, *Widerstand und Opposition in Griechenland. Militärputsch 1967 zur neuen Demokratie*, München 1974. 'Ελλην. μετάφραση 'Αγγέλας Βερυκοκάκη - 'Αρτέμη, *'Αντίσταση καὶ ἀντιπολίτευση*, 'Αθήνα 1975.
Μ. Παπάζογλου, *Φοιτητικὸ κίνημα καὶ Δικτατορία*, 'Αθήνα 1975.
A.G. Papandreou, *Democracy at Gunpoint : The Greek Front*, Doubleday and Co., Spring, 1970.
Margaret Papandreou, *Night-mare in Athens*, Prentice Hall, Spring, 1970.
Stephen Rousseas, *The Death of a Democracy*, New York, Grove Press Inc., 1968. 'Ελλ. μετάφραση Κώστα 'Ιορδανίδη, *'Ο θάνατος μιᾶς Δημοκρατίας*, 'Αθήνα 1975.
Joachim Scyppel, *Hellas, Gilbert einer Tyrannis*, Berlin, Lother Blanvalet Verlag 1968.
A. Solaro - G. Vadis, *I Processi di Atene*, Roma, Editori Riuniti 1973.
Mikis Theodorakis, *Journal de Résistance, premier volume : la Dette* (trad. de Jean Criticos et Pierre Comberousse), Paris, Flammarion, 1971 (ἑλλ. μετάφραση : *Τὸ χρέος*, 'Αθήνα, Πλειὰς 1974).
*** *Vérité sur la Grèce*, Lausanne 1960.
Helen Vlachos, *House Arrest*, London, A. Deutsch, 1967.
— (ed) *Free Greek Voice*, London, Doric Publication Ltd., 1971.
Philip Williams, *Athens under the Spartians*, London, Fabian research series 264, 1967.

V. ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Ἀ. Αἰμιλιανίδης, «The Zurich and London Agreements and the Cyprus Republic», *Σύμμεικτα Σεφεριάδου*, 2 (1961), 629 κἑ.

T.W. Adams, *AKEL : The Communist Party of Cyprus*, Hoover Institution Studies No 27, Stanford, Hoover Institution Press, 1971.

Γεώργιος Γρίβας, *Ἀπομνημονεύματα ἀγῶνος Ε.Ο.Κ.Α., 1955 - 1959*, Ἀθήνα 1961.

— *Ἀγὼν Ε.Ο.Κ.Α. καὶ ἀνταρτοπόλεμος* (Πολιτικοστρατιωτικὴ μελέτη), Ἀθήνα 1962.

Fr. Crouzet, *Le conflit de Chypre*, I - II, Bruxelles 1973.

M. Δένδιας, *La Question Chypriote aux points de vue historique et de Droit International*, Paris 1934.

E.N. Dzelepy, *Le Complot de Chypre*, Bruxelles 1965. (Μτφρ. Μ. Δραγούμη, *Τὸ Κυπριακὸ καὶ οἱ συνωμότες του*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1965).

Leontios Ierodiakonou, *The Cyprus Question*, Stockholm 1971.

Stanley Kyriakides, *Cyprus : Constitutionalism and Crisis Government*, Philadelpheia, University of Pensylvania Press 1968.

A. Ξύδης - Σ. Λιναρδάτος - Κ. Χατζηαργύρης, *Ὁ Μακάριος καὶ οἱ σύμμαχοί του*, Ἀθήνα 1972.

A.H. Papadopoulos, *Aspects juridiques et politiques de l'action des Etats Unis à Chypres*, Nicosie 1970.

Πλούτης Σέρβας, *Ἡ τραγωδία τῆς Κύπρου*, Ἀθήνα 1975.

R. Stephens, *Cyprus : A Place of Arms*, London - New York 1966.

J. Stezenga, *The United - Nations Forces in Cyprus*, Ohio, State University Press, 1968.

Π. Τερλεξῆς, *Διπλωματία καὶ πολιτικὴ τοῦ Κυπριακοῦ. Ἀνατομία ἑνὸς λάθους*, Ἀθήνα 1971.

G. Tenekides, *Chypre. Histoire récente et perspectives d'avenir*, Paris 1964.

Cr. Tornaritis, *Constitutional and Legal Problems in the Republic of Cyprus*, Nicosia 1972.

Χρ. Χρηστίδης, *Κυπριακὸ καὶ Ἑλληνοτουρκικά*, Ἀθήνα 1967.

St. G. Xydis, *Cyprus : Conflict and conciliation, 1954 - 1958*, Columbus, Ohio State University Press, 1967.

— *Cyprus : Reluctant Republic*, The Hague - Paris 1973.

VI. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΚΑΙ ΚΟΜΜΑΤΑ

Κ.Α. Βοβολίνης, «Ὁ 'Παρνασσός' εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Μεγάλης Ἰδέας», *Παρνασσός*, Ι (1959), 103 κἑ.

Ι. Κ. Βογιατζίδης, «Ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς Μεγάλης Ἰδέας», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, 1923.

J. D. Baldwin, *Proportional Representation and Greek Political Instability (1946 - 1952)*, Georgetown University (Government 331, 26 Dec. 1959).

A. Benaroja, «A note on the socialist Federation of Salonica», *Jewish Social Studies* II (1948).

— (ἐπιμέλεια : Ἄγγελος Ἐλεφάντης), *Ἡ πρώτη σταδιοδρομία τοῦ ἑλληνικοῦ προλεταριάτου*, Ἀθήνα 1975.

R.V. Burks, «Statistical Profile of the Greek Communist», *Journal of Modern History*, XXVII (1955), 153 κἑ.

Th. A. Couloumbis, *Greek Political Reaction to America and NATO influences*, London 1966.

Γρηγ. Δαφνῆς, *Τὰ ἑλληνικὰ πολιτικὰ κόμματα 1821-1961*, Ἀθήνα 1961.

Κ. Θ. Δημαρᾶς, *«Τῆς Μεγάλης ταύτης ἰδέας» (σχεδίασμα φιλολογικό)* Ἀθήνα 1970.

Π. Δημητρίου, (ἐπιμέλεια), *Ἡ διάσπαση τοῦ ΚΚΕ. Μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς περιόδου 1950 - 1975*, 1 - 2, Ἀθήνα 1975.

Ed. Driault, *La grande idée. La renaissance de l'Hellénisme*, Paris 1920.

L. Dubouis, «La réforme du mode de scrutin et la stabilisation du régime parlémentaire grec», *Etudes de Droit Public*, Paris 1964, 99 κἑ.

Δ. Α. Ζακυθηνός, *Ἡ Βυζαντινὴ Ἰδέα καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις*, Ἀθήνα 1946.

W. Fischer - E. Rondholz - Γ. Φαράντος, *Ἐπανάσταση καὶ ἀντεπανάσταση στὴν Ἑλλάδα (1936 - 1974)*, Ἀθήνα 1974.

A. Goudelis, *Les régimes gouvernementaux de la Grèce, de 1821 à nos jours*, Paris 1921.

Γ. Δ. Καρανικόλας, *Νόθες ἐκλογὲς στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1974.

Γ. Κορδάτος, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος*, Ἀθήνα 1956.

Χαρίτων Κοριζῆς, *Die politischen Parteien Griechenlands. Ein neuer Staat auf dem Weg zur Demokrarie, 1821 - 1910*, Hersbruck, Nürnberg, Karl Pfeiffer, 1966 (ἑλληνικὴ μετάφραση : *Ἡ πολιτικὴ ζωὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα, 1821 - 1910*, Ἀθήνα 1974).

— *Συμβολή στην έρευνα της ελληνικής πολιτικής ζωής και κοινωνίας στο 19ο αιώνα. Ὁ σύλλογος «Ρήγας»*, Ἀθήνα 1969.

Δ. Κωνσταντινίδης, *Ὁ σοσιαλισμός ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1910.

E. Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia* Thessaloniki 1964.

G.D. Kousoulas, *Revolution and defeat : the story of the Greek Communist Party*, London 1965 (ἑλλ. μετάφραση : *Ἐπανάστασις καὶ ἧττα*, Ἀθήνα 1971).

Ε. Λυκούδης, *Ἡ ἐν Ἑλλάδι βιομηχανία καὶ αἱ ἀπεργίαι*, Ἑρμούπολη 1883.

K.R. Legg, *Politics in Modern Greece*, Fall, Stanford University Press, 1969.

Κ. Μοσκώφ, Βλ. Β ΙΙ, Β ΙΙΙ 1.

Jean Meynaud, *Les forces politiques en Grèce*, Lausanne 1965.

Π. Νεφελούδης, *Στὶς πηγὲς τῆς κακοδαιμονίας. Τὰ βαθύτερα αἴτια τῆς διάσπασης τοῦ Κ.Κ.Ε., 1918 - 1968*, Ἀθήνα 1974.

Marios Nikolinakos - Kostas Nicolaou *(ed), Die verhinderte Demokratie : Modell Griechenland*, Suhrkamp, Frankfurt/M 1969.

Heinz Richter, *Griechenland. Zwischen Revolution und Konterrevolution (1936 - 1946)*, Europäische Verlaganstalt, Frankfurt/M 1973.

Γ. Σκληρός, *Τὸ κοινωνικόν μας ζήτημα*, Ἀθήνα 1907 (2η ἐκδ., Ἀθήνα 1971).

— *Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ ἑλληνισμοῦ*, Ἀλεξάνδρεια 1919.

— *Κριτικὲς Σελίδες*, Ἀθήνα 1971.

Antonio Solaro, *Storia dal partito comunista greco*, Milano Tete editore 1973.

Τὸ ΚΚΕ, *Ἐπίσημα κείμενα*, I - V, Πολιτικὲς καὶ Λογοτεχνικὲς ἐκδόσεις, 1963 κέ. (ἀναστατικὴ ἔκδοση, Ἀθήνα 1974 κέ.). Ἐπιμέλεια Α. Παπαπαναγιώτου, *ΚΚΕ. Ἐπίσημα Κείμενα ἐκδ.* ΚΚΕ (ἐσωτερικοῦ), I - V (1918 - 1945) 1963 - 1973.

Charles Vellay, *L'irrédentisme hellénique*, Paris 1913.

VII. ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

D. Alastos, *Venizelos: Patriot, Statesman, Revolutionary*, London 1942.

Άρης Βελουχιώτης, ό πρώτος τοῦ Ἀγώνα (1905 - 1974), I - II, Ἀθήνα 1964.

Ἀρχεῖον Θεοδώρου Παγκάλου (ἐπιμέλεια Θησ. Παγκάλου), I, Ἀθήνα, Κέδρος 1973.

Δημ. Βακᾶς, *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ὡς πολεμικὸς ἡγέτης*, Ἀθήνα 1949.

— *Ἐλευθέριος Βενιζέλος*, Ἀθήνα 1964.

Η. Βενέζης, *Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οἱ χρόνοι τῆς δουλείας*, Ἀθήνα 1952.

Γεώργιος Βοῦρος, *Παναγῆς Τσαλδάρης*, Ἀθήνα 1955.

Ι. Δ. Γατόπουλος, *Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος, 1875 - 1938*, Ἀθήνα 1947.

Στυλιανὸς Ἐπ. Γονατᾶς, *Ἀπομνημονεύματα (1897 - 1957)*, Ἀθήνα 1958.

Σ. Α. Γυαλίστρας, *Ἐθνικοὶ ἀγῶνες 1909 - 1959*, Ἀθήνα 1963.

Παῦλος Γύπαρης, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὁ μέγας δημιουργός*, Ἀθήνα 1955.

Π. Γ. Δαγκλῆς, *Ἀναμνήσεις - ἔγγραφα - Ἀλληλογραφία - Ἀρχεῖον* (ἐπιμ. Ξ. Λευκοπαρίδη), I - II, Ἀθήνα 1965.

Γρ. Δ. Δαφνῆς, *Σοφοκλῆς Ἐλευθερίου Βενιζέλος (1894 - 1964)*, Ἀθήνα 1970.

E. Driault, *Le Roi Constantin*, Versailles 1930 (μτφρ. Ι. Ἰωαννίδη, *Κωνσταντῖνος ΙΒ'*, I - II, Ἀθήνα, 1935. Μτφρ. Φ. Κομνηνοῦ, *Ὁ Βασιλεὺς Κωνσταντῖνος*, Ἀθήνα 1972.

Κ. Κομνηνός, *Γεώργιος Παπανδρέου*, Ἀθήνα 1965.

Κ. Α. Κορέσης, *Γεώργιος Παπανδρέου. Ἡ ζωή του*, Ἀθήνα 1966.

Ἀλέξανδρος Μαζαράκης - Αἰνιάν, *Ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα 1948.

Μ.Ι. Μάλαινος, *Ἀλέξανδρος (ὁ βασιλεὺς μὲ τὸ ἀκάνθινο στέμμα)*, Ἀθήνα 1968.

Ἰω. Μάλλωσης, *Δημήτριος Γούναρης*, Α' Ἀθήνα 1928.

Γ. Μαραβελέας, *Παῦλος Μελᾶς*, Θεσσαλονίκη 1959.

Ναταλία Μελᾶ, *Παῦλος Μελᾶς*, 2η ἐκδ., Ἀθήνα 1963.

Λ.Ι. Μελᾶς, *Μία οἰκογένεια, μία ἱστορία* (οἰκ. Μελᾶ), Ἀθήνα 1967.

Σπῦρος Μελᾶς, *Ὁ γιὸς τοῦ Ψηλορείτη. Ἀνορθωτής*, Ἀθήνα 1958.

Σταμ. Μερκούρης, *Γεώργιος Κονδύλης (1879 - 1936)*, Ἀθήνα 1954.

Ἰω. Μεταξᾶς, *Λόγοι καὶ σκέψεις 1936 - 1941*. Τόμος Α' 1936 - 1937, Ἀθήνα 1969.

— *Τὸ προσωπικό του ἡμερολόγιο*, I - IV, 'Αθήνα 1951 - 1960.

Β. Νεφελούδης, *'Αχτίδα Θ'*, 'Αθήνα 1974.

Θεόδωρος Πάγκαλος, *Τὰ ἀπομνημονεύματά μου.1897 - 1947*, I - II, 'Αθήνα 1950 - 1959.

Γ. Παπανδρέου, *Κείμενα*, I - II, 'Αθήνα 1964.

— *'Η ζωή μου*, I - III, 2η ἐκδ., 'Αθήνα 1972.

Κ. Παππᾶς - Α. Πετρίδης, *'Η κοινοβουλευτικὴ ἱστορία τοῦ 'Ελευθερίου Βενιζέλου*, 'Αθήνα 1936.

Ἰ. Πεπονῆς, *Νικόλαος Πλαστήρας, στὰ γεγονότα 1909 - 1945*, 2η ἐκδ., Θεσσαλονίκη 1965.

Π. Πιπινέλης, *Γεώργιος Β'*, 'Αθήνα 1951.

Δ. Πουρνάρας, *Χαρίλαος Τρικούπης. 'Η ζωὴ καὶ τὸ ἔργον του*, I - II, 'Αθήνα 1950, 2η ἐκδ. 1954, 3η ἐκδ. 1960.

— *'Ελευθέριος Βενιζέλος*, I - II, 'Αθήνα 1973.

Κομνηνὸς Πυρομάγλου, *'Ο Γεώργιος Κάρταλης καὶ ἡ ἐποχή του. 1934 - 1957*. Τόμος Α' : 1934 - 1944, 'Αθήνα 1965.

B. P. Papadakis, *Ephémerides diplomatiques. 1901 - 1959*. (Avec 2 suppléments 1960 - 1961), Athènes 1962.

Στέφανος Σαράφης, *'Ιστορικὲς ἀναμνήσεις*, 'Αθήνα 1952.

Η. Τσιριμῶκος, *'Αλέξανδρος Σβῶλος*, 'Αθήνα 1963.

Γ. Τσολάκογλου, *'Απομνημονεύματά μου*, 'Αθήνα 1959.

Ν. Τωμαδάκης, *'Ο Βενιζέλος ὡς ἔφηβος*, 'Αθήνα 1964.

Προσθῆκες: Ζ IV 1: George B. Leon, *Greece and the Great Powers 1914 - 1917*, Thessaloniki 1974. Ζ. IV 3: *'Αρχεῖο παράνομου ἀντιστασιακοῦ ἐντύπου 1967 - 1974, ΚΚΕ (ἐσωτ.)*, 'Αθήνα 1975. Παν. Κανελλόπουλος, *'Ιστορικὰ δοκίμια, Α': Πῶς ἐφθάσαμε στὴν 21 'Απριλίου 1967. Β': 1940-1944, 'Εθνικὴ 'Αντίσταση*, 'Αθήνα 1975. Γ. Κατηφόρης, *'Η νομοθεσία τῶν βαρβάρων*, 'Αθήνα, Θεμέλιο, 1975. *Οἱ Δίκες τῆς Χούντας. Πλήρη Πρακτικά*, 'Αθήνα 1975. Ν. Πουλαντζᾶς, *'Η κρίση τῶν δικτατοριῶν. Πορτογαλία, 'Ελλάδα, 'Ισπανία*, 'Αθήνα 1975. Ζ VI: Ἄγγελος 'Ελεφάντης, *'Η ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης. ΚΚΕ καὶ ἀστισμὸς στὸν Μεσοπόλεμο*, 'Αθήνα 1976. 'Αλέκος Παπαπαναγιώτου, *Τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα 'Ελλάδας στὸν πόλεμο καὶ στὴν 'Αντίσταση*, 'Αθήνα 1974.

Η΄

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Α. Ἀγγελόπουλος, *Αἱ ἀνώνυμοι ἑταιρεῖαι ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1928.
Α. Ἀγγελόπουλος, *Οἰκονομικὰ ἄρθρα καὶ μελέται 1946 - 1967*, Ἀθήνα 1974.
Σπ. Ἀναζηρόπουλος, *Δημοσιονομικὴ ἐπισκόπησις τῆς Ἑλλάδος, 1821 - 1926*, Ἀθήνα 1926.
Γ. Ἀναστασόπουλος, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας 1840 - 1940*, Ἀθήνα 1947.
Στρ. Ἀνδρεάδης, *Ἡ ναυτιλία τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1964.
Κ. Ἀντωνόπουλος, *Ἱστορία τοῦ ἐμπορικοῦ Ναυτικοῦ*, Πειραιὰς 1963.
A. Alexander, *Greek Industrialists : an Economic and Social Analysis*, Athens 1964.
B. Alivisatos, *La réforme agraire en Grèce*, Paris 1932.
A. Andréadès, *L'impot direct en Grèce et son évolution*, Paris 1904.
— *La marine marchande grecque* (extrait du Journal des économistes, 1913), Paris 1913, =*Ἔργα* 2, 229 - 289.
— *Les finances de la Grèce* (extrait du Journal des Economistes, 1915), Paris 1915.
— *Les progrès matériels de la Thessalie depuis sa libération, Athènes 1919.*
— *Les progrès économiques de la Grèce* (extrait du Journal des Economistes, Janv. - févr. 1919), Paris 1919.
— κ.ἄ., *Les effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce* New Haven 1929.
Kenneth J. Arrow, *Statistical Requirements for Greek Economic Planning*, Athens 1965.
Ι. Α. Βαλαωρίτης, *Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος 1842 - 1902*, Ἀθήνα 1902.
Ἠλίας Βενέζης, *Χρονικὸν τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. Ἱστορία μιᾶς εἰκοσιπενταετίας, 1928 - 1952*, Ἀθήνα 1955.
Κ. Βεργόπουλος, *Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα. Τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἐνσωμάτωσης τῆς γεωργίας*, Ἀθήναι 1975.
Ἀ. Βερναρδάκης, *Περὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐμπορίου*, Ἀθήνα 1885. Πβ. A. H. Bernardakis.
J. Baxevanis, *Economy and Population Movements in the Peloponnesos of Greece*, Athens, National Center of Social Research 1972.
A. N. Bernardakis, *Le présent et l'avenir de la Grèce*, Paris 1870.
L. Berov, «Le capital financier occidental et les pays balkaniques dans les années vingt», *Etudes Balkaniques*, 2 - 3 (1965), 139 - 169.

Ferdinand von Bismarck - Osten, «Strukturwandlungen und Nachkriegsprobleme der Wirtschaft Griechenlands», *Weltwirtschaftliches Archiv*, 68 Hamburg 1952, 262 κέ.

G. F. Break - R. Turvey, *Studies in Greek Taxation*, Athens 1964.

Β. Γαβριηλίδης, *Αἱ νέαι βιομηχανίαι τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1918.

Μ. Γρηγορίου, *Αἱ συνέπειαι τῆς σταθεροποιήσεως διὰ τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1928.

Wray O. Candilis, *The Economy of Greece, 1940-1966*, N. York 1968.

A. Casabacos, *L'accession des agriculteurs à la propriété en Grèce* Paris 1924.

Center of Planning and Economic Research, *Industrial Capital in Greek Development*, Athènes 1964.

G. Charitakis, *Bibliographie d'ouvrages en langues étrangères sur l'économie hellénique contemporaine*, Athènes 1942.

Coroneos, *Aperçu sur l'avenir de la Grèce*, Paris 1857.

Β. Δαμαλᾶς, *Σύντομος Ἱστορία τῆς δραχμῆς (1833 - 1953)*, Ἀθήνα 1953.

Δεμάθας, «Περὶ βιομηχανικῆς προόδου ἐν Ἑλλάδι», *Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον*, 1877, 397 - 438

Π. Δερτιλῆς, *Τὸ ἐξωτερικὸν δημόσιον χρέος τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1956.

— *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Γενικοῦ Λογιστηρίου τοῦ Κράτους*, Ἀθήνα 1958. Πβ. P. Dertilis.

Α. Δόσιος, *Περὶ βιομηχανίας ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1871.

— *Κρίσεις καὶ σκέψεις περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀτμοπλοΐας*, Ἀθήνα 1867.

P. Decasos, *Die Landwirtschaft im heutigen Griechenland*, Berlin 1904.

Dimitrios J. Delivanis, «Griechenlands Wiederaufbau und Stellung in der Weltwirtschaft», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 116 (1960), 283 κέ.

— «Der Beitritt Griechenlands zur Europäischen Wirtschaftsgemeischaft», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 118 (1962), 23 κέ.

P. B. Dertilis, *La reconstruction financière de la Grèce et la Société des Nations*, Paris 1929.

— «Staatshaushalt und Finanzsystem Griechenlands», *Handbuch der Finanzwissenschaft*, Tübingen 1958, 2. Aufl., Bd. 3, 393 κέ.

— «Introduction to the stages of the economy of Greece», *Review of the History of Banking* (Genève 1969).

Vladimir Diculescu, Sava Iancovici, Cornelia P. Danielopolu, Mircea N. Popa, *Relatiile comerciale ale Tarii Romanesti cu peninsula Balcanica, 1829 - 1858*, Bucuresti, Ed. Academiei R.S.R.1970 (Biblioteca istorica, 22).

A. Diomède, *Le probléme monétaire en Grèce*, Athènes 1928.

Χ. Εὐελπίδης, *Ἡ Γεωργία τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1944.

— *Οἰκονομικὴ καὶ Κοινωνικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1950.

H.S. Ellis, *Industrial Capital in Greek Development*, Athens 1964.

Ξ. **Ζολώτας**, *Νομισματική ἰσορροπία καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις. Ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαπενταετίαν. Προβλήματα καὶ προοπτική*, Ἀθήνα 1964.

— *Ἡ Ἑλλὰς εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐκβιομηχανοποιήσεως*, Ἀθήνα 1926.

— *Νομισματικὴ σταθεροποίησις*, Ἀθήνα 1929.

— *Ἡ φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1930.

— *Ἡ δανειακὴ ἐπιβάρυνσις τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1931.

Δ. Α. **Ζωγράφος**, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας*, I - III, Ἀθήνα 1921-1924.

— *Ἱστορία τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης*, I - II, Ἀθήνα 1925-1927.

— *Ἱστορία τῆς σταφίδος*, I, Ἀθήνα 1930.

— *Ἱστορία τῆς παρ' ἡμῖν γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως*, I - II, Ἀθήνα 1936 - 1938.

FAO, *Report of the FAO Mission for Greece*, Washington 1947.

D. **Georgiadès**, *La Grèce économique et financière*, Paris 1893.

— *La Grèce économique et financière en 1893* Athènes 1894.

F. **Gos**, *L'agriculture en Thessalie*, Paris 1884.

Herman Gross, *Südosteuropa. Bau und Entwicklung der Wirtschaft*, Leipzig 1937.

Α. **Καλλιάβας**, *Ὁ Δ.Ο.Ε. τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰ ἀποτελέσματα*, Ἀθήνα 1929.

Παντ. **Καμπούρογλου**, *Ἱστορία τοῦ Πειραιῶς ἀπὸ τοῦ 1833 - 1882*, Ἀθήνα 1883.

Α. **Κιρκιλίτσης**, *Αἱ Τράπεζαι ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1934.

Γ. **Κορδάτος**, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος*, 2η ἐκδ., Ἀθήνα 1956.

— *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος*, Ἀθήνα 1963.

— *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς κεφαλαιοκρατίας*, Ἀθήνα 1974 (4η ἐκδ. 1η ἐκδ., Ἀθήνα 1930).

Δ. **Κορδέλλας**, *Ὁ μεταλλευτικὸς πλοῦτος καὶ αἱ ἁλυκαὶ τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1902.

El. **Katrakis**, *Le développement industriel de la Grèce*, Lausanne 1970.

Bernard Kayser, *Migration de main - d'oeuvre et marchés du travail* OCDE, Paris 1971.

Friedrich Karl Kienitz, *Existenzfragen des griechischen Bauerntums. Agrarverfassung Kreditversorgung und Genossenschaftswesen Entwicklung und Gegenwartsprobleme*, Berlin 1960.

G. **Koutsomaris**, *The Morphology of Greek Industry*, Athens 1963.

Ε. **Λιακόπουλος**, *Ἐθνικὰ χρέη*, Ἀθήνα 1893.

Τ. **Λιγνάδης**, *Ἡ ξενικὴ ἐξάρτησις κατὰ τὴν διαδρομὴν τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους (1821 - 1945). Πολιτικὴ διαμόρφωσις - Ἐθνικὴ Γῆ - Δανειοδότησις*, Ἀθήνα 1975.

Σπ. **Λοβέρδος**, *Ὁ Ἐθνικὸς Πλοῦτος*, 1 - 2, Ἀθήνα 1902.

Ε. **Λυκούδης**, Βλ. ZVI.

G. Leconte, *Etude économique de la Grèce, de sa position actuelle, de son avenir*, Paris 1847.

H. Lefèvre - Méaulle, *La Grèce économique et financière*, Paris 1916.

Κ. Μανδηλαρᾶς, *Αἱ ἁλυκαὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἐξέλιξις αὐτῶν ἀπὸ τοῦ 1824 - 1949*, Ἀθήνα 1951.

Α. Μανσόλας, *Ἀπογραφικαὶ πληροφορίαι περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀτμοκινήτων βιομηχανικῶν καταστημάτων*, Ἀθήνα 1876.

— *Ἀπογραφὴ τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας*, Ἀθήνα 1893.

Μαρία Μαρκοπούλου, *Οἱ Κεφαλλῆνες καὶ οἱ Ἰθακήσιοι στὴν ναυτιλία τοῦ Δουνάβεως*, Ἀθήνα 1967.

Νύσης Μεταξᾶς - Μεσσηνέζης, *Ὁ Γεώργιος Σταῦρος καὶ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα*, Ἀθήνα 1956.

Δ. Μπομπογιάννης, *Ἐμπορικὸς στόλος Γαλαξειδίου κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα*, Ἀθήνα 1958.

Percy Martiu, *Greece in the twentieth Century*, London 1911.

B. Mathiopoulos, *Geschichte des sozialen Frage und des Sozialismus in Griechenland (1821 - 1961)*, Hannover 1961.

W. Mc Neill, *Greece : American Aid in Action, 1947 - 1956*, New York 1957.

Henri Mendras, *Six villages de l'Epire*, Paris 1961.

P. Moraitinis, *La Grèce telle qu'elle est*, Paris 1877.

C. A. Munkman, *American Aide to Greece*, N. York 1958.

Μαρία Νεγρεπόντη - Δεληβάνη, *Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Βορείου Ἑλλάδος ἀπὸ τὸ 1912 ἕως σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1962.

Β. Α. Νεφελούδης, *Ἀπομυθοποίηση μὲ τὴ γλώσσα τῶν ἀριθμῶν. Κριτικὴ ἀνάλυση τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐξελίξεων στὴν εἰκοσαετία 1950 - 1970*, Ἀθήνα 1973.

J. B. Nugent, *Programming the Optimal Development of the Greek Economy, 1954 - 1961*, Athens 1966.

Σ. Ξένος, *Κιβδηλία*, I - II, Λονδίνο 1859 - 1860.

Ἀρ. Οἰκονόμου, *Λαύριον*, Ἀθήνα 1872.

— *Χρηματιστήριον Πειραιῶς*, Ἀθήνα 1875.

Γ. Παχύς, *Τὸ ἐν Ἠπείρῳ ἀγροτικὸν ζήτημα*, Ἀθήνα 1882.

Π. Λ. Παπαγαρυφάλλου, *Ἡ ἐξέλιξις τῶν γεωργικῶν συνεταιρισμῶν ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1940*, Ἀθήνα 1973.

Ἀδ. Πεπελάσης - Π. Κ. Παναγιωτόπουλος, *Ἡ πλεονάζουσα ἐργατικὴ δύναμις εἰς τὴν ἑλληνικὴν γεωργίαν 1935 - 1960*, Ἀθήνα 1963.

Δ. Πουρνάρας, *Ἱστορία τοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1931.

Γ. Πύρσος, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος*, I - II, Ἀθήνα 1934 - 1936.

P. Papageorghiou, *Agricultural Greece*, Athens 1915.

A. Papandreou, *A Strategy for Greek Economic Development*. Athens 1962.

P. Pavlopoulos, *A Statistical Model for the Greek Economy, 1949 - 1959*, Amsterdam 1966.

Pierre-Yves-Pechoux-Michel Roux, «Stagnation démographique et mouvement d'urbanisation en Grèce», *Méditerranée*, No 2 (1972).

I. S. Pesmazoglou, «Wirtschaftsbeziehungen Griechenlands mit dem Ausland, Vergleich und Probleme», *Deutsch-Südosteuropäische Wirtschaftsprobleme*, München 1966.

K. H. Pfeffer - I. Schaafhausen, *Griechenland. Grenzen wirtschaftlicher Hilfe für den Entwicklungserfolg*. Schriften des Hamburger Weltwirtschaftsarchivs, Nr. 9, Hamburg 1959.

Π. Ρακτάρχης, *'Ιστορία τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς 'Ελλάδος*, I - II, 'Αθήνα 1935.

— *'Η δημοσιονομικὴ καὶ οἰκονομικὴ πολιτεία τῶν μοναρχικῶν Κυβερνήσεων τοῦ "Οθωνος, 1833 - 1843*, 'Αθήνα 1937.

Γ. Σιδέρης, *Γεωργικὴ πολιτικὴ τῆς 'Ελλάδος κατὰ τὴν λήξασαν ἑκατονταετίαν 1833 - 1933*, 'Αθήνα 1934.

Β. Σιμωνίδης, *'Ο Αὐτόνομος Σταφιδικὸς Συνεταιρισμὸς καὶ αἱ ἐργασίαι του*, 'Αθήνα 1927.

'Ι. Σκαλτσούνης, *Σκέψεις περὶ τῆς ἐν 'Ελλάδι βιομηχανίας*, 'Αθήνα 1868.

'Ι. Σοῦτσος, *Πλουτολογία*, I - II, 2η ἔκδ., 'Αθήνα 1882 - 1885.

Σ. Σπηλιωτάκης, *Στατιστικὴ τῆς γεωργίας*, Αθήνα 1864.

'Επ. Κ. Στασινόπουλος, *'Η ἱστορία τῆς 'Εθνικῆς Τραπέζης τῆς 'Ελλάδος 1891 - 1966*, 'Αθήνα 1966.

Κ. Στεργίου, *'Η βιομηχανικὴ 'Ελλὰς* (ἔκδ. 'Εμπ. καὶ Βιομ. 'Επιμελ. Θεσσαλονίκης), 1929.

Δ. Σωτηρόπουλος, *Περὶ ἐγγείου φορολογίας ἐν 'Ελλάδι*, 'Αθήνα 1861 καὶ 1867 (δυὸ κείμενα).

F. Strong, *Greece as a Kingdom or a Statistical Description of that from the arrival of King Othon in 1832*, London 1842.

Adolph Struck, *Zur Landeskunde von Griechenland*, Francfort 1912.

B. Sweet - Escott, *Greece. A political and Economic Survey 1939 - 1953*, London - New York 1954.

'Αλ. Τομπάζης, *Τὰ παραγωγικὰ στοιχεῖα ἐν τῇ ἑλληνικῇ γεωργίᾳ*, Λειψία 1871.

Δ. Κ. Τσοποτός, *'Ο Βόλος (ἵδρυσις καὶ ἐμπορικὴ κίνησις αὐτοῦ κατὰ τὰ πρῶτα δέκα ἔτη)*, 'Αθήνα 1933.

— *Γεωργικαὶ σελίδες τῆς Θεσσαλικῆς ἱστορίας* (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς 'Επετηρίδος τοῦ Παρνασσοῦ τοῦ 1914), 'Αθήνα 1914.

'Ι. Α. Τυπάλδος, *'Η Φεουδοκρατία καὶ ἡ Γεωργία κατὰ τὰς 'Ιονίους Νήσους*, 'Αθήνα 1864.

Edmond Théry, *La Grèce actuelle au point de vue économique et financier*, Paris 1905.

Kenneth Thompson, *Farm Fragmentation in Greece*, Athens 1963.

A. Tombazis, *La Grèce au point de vue agricole*, Athènes 1878.

E. Tsouderos, *Le relévement économique de la Grèce*, Paris 1919.

Α.Κ. Φραγκίδης, *Περὶ τῶν πρώτων ἐμπόρων τῆς Σύρου καὶ τοῦ ἐμπορίου αὐτῶν*, 'Αθήνα 1902.

Β. Φίλιας, «Μετανάστευση. Αἴτια καὶ ἐπιπτώσεις», *Σύγχρονα Θέματα*, ἀρ. 20 (1966), 194 - 210.

P. P. Vouras, *The Changing Economy of Northern Greece since World War I*, Chicago 1966.

W. Wapenhans, *Griechenland. Untersuchungen über die Wirtschaft eines kontinental-europäischen Entwicklungslandes*, Giessen 1960.

Ἐκ. Χαριλάου, *Τὸ ζήτημα τῆς βιομηχανίας ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1919.

Γ. Χαριτάκης, *Ἑλληνικὴ βιομηχανία*, Ἀθήνα 1927.

Σ. Χασιώτης, *Ἡ σιτάρκεια τῆς χώρας*, Ἀθήνα 1917.

Δ. Α. Χατζηγιάννης, *Ἡ φορολογία τῶν δημητριακῶν καρπῶν ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1910.

Ἰω. Χολέβας, *Κατευθύνσεις καὶ πραγματοποιήσεις εἰς τὸν οἰκονομικὸν τομέα κατὰ τὴν πρώτην τριακονταετίαν ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους*, Θεσσαλονίκη 1968.

Δ. Χρηστίνης, *Μελέται περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι γεωργίας*, Ἀθήνα 1899.

Χρηστομάνος, *Ἡ μεγάλη βιομηχανία ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1901.

Γ. Χριστάκης Ζωγράφος, *Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα ἐν Θεσσαλίᾳ*, Ἀθήνα 1911.

Yves - Guyot, «La marine marchande grecque», *Annales franco-grecques*, No 2 (Paris 1918).

Zentner, *Gesammelte Notizien über die Industrie und Landwirtschaft im königreiche Griechenland*, Mannheim 1868.

X. Zolotas, *Monetary Equilibrium and Economic Development*, Princeton 1965. Πβ. Ξ. Ζολώτας.

Προσθῆκες: Β Η: Guy Bürgel, *La condition industrielle à Athènes. Étude socio-géographique*, Athènes 1970. Γ. Καραμπελιᾶς, *Τὸ τέλος τοῦ παλιοῦ κόσμου*, Ἀθήνα 1975. Μ. Νικολινάκος, *Μελέτες πάνω στὸν ἑλληνικὸ καπιταλισμὸ* (μετάφραση Ἀγγέλας Βερυκοκάκη-Ἀρτέμη), Ἀθήνα 1976.

Θ΄

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Για τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς Γραμματείας καὶ τοῦ κινήματος τῶν ἰδεῶν ὅπως καὶ γιὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, βασικὸ ἔργο ἡ *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ (πβ. Δ 4). Ἀκολουθοῦν ἐνδεικτικὰ ὁρισμένοι τίτλοι.

Α. Ἀγγέλου, «Τὸ "Ταξίδι μου". Μαρτυρία μιᾶς ἐποχῆς» [= Ψυχάρης *Τὸ Ταξίδι μου*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1971, 9 - 36.

Α. Ἀνδρεάδης, *Ἰάκωβος Πολυλᾶς, Μαρκορᾶς καὶ ἡ Σχολὴ τῆς Κερκύρας* Ἀθήνα 1916.

Σοφία Α. Ἀντωνιάδη, «Ἡ ἐφημερίδα Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Ὄθων ὥς τὸ 1843», *ΔΙΕΕΕ* (1969).

Ντίμης Ἀποστολόπουλος, *Σύντομη ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1949.

Μ. Αὐγέρης, *Ὁ Σικελιανός*, Ἀθήνα 1952.

— *Ἕλληνες Λογοτέχνες*, Ἀθήνα 1871.

Γ. Βαλέτας, *Παπαδιαμάντης*, Μυτιλήνη 1940.

Β. Βαρίκας, *Ὁ ποιητὴς Κώστας Βάρναλης*, Ἀθήνα 1936.

Κ. Βάρναλης, *Ζωντανοὶ ἄνθρωποι*, Ἀθήνα 1939 (= *Ἄνθρωποι*, Ἀθήνα 1958).

— *Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσική*, Ἀθήνα 1925.

— *Αἰσθητικὰ - Κριτικά*, I - II, Ἀθήνα 1958.

G. Chassiotis, Βλ. Δ IV.

Μ. Γιαλουράκης, *Ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴν Αἴγυπτο*, Ἀλεξάνδρεια 1962.

Εἰρήνη Δεντρινοῦ, *Ἡ Κερκυραϊκὴ Σχολή*, I - II, Κέρκυρα 1953 - 1971.

Ἀλέξης Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὴ ἐκπαίδευση, (ἱστορικὸν σχεδίασμα)*, Ἀθήνα 1966 (ἀνάτ. ἀπὸ τὴν *Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Λαρούς)*.

— *Ἡ Μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε, (Τεκμήρια ἱστορίας)*. Α΄ 1821 - 1894, Ἀθήνα, Ἑρμῆς 1973. Β΄ 1895 - 1967, Ἀθήνα, Ἑρμῆς 1974.

Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Σημειώσεις γύρω στὸ Σολωμό», *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, 3 (1948), 272 κέ.

— *Κωστῆς Παλαμᾶς*, Ἀθήνα 1962 (2η ἐκδ. 1972).

— «Ἐπιλεγόμενα», *Σταθμοὶ πρὸς τὴν Νέα Ἑλληνικὴ Κοινωνία*, Ἀθήνα 1965.

— *Ἡ Πάτρα ἰδιότυπο κύτταρο παιδείας* (ἀνάτ. ἀπὸ τὴν Νέα Ἑστία), Ἀθήνα 1967. Πβ. Ζ VI.

— «Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος ὡς τὰ μέσα τῆς ζωῆς του (1815 - 1853)» (= Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (ἡ πρώτη μορφή : 1853, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1970, 7 - 29).

— «Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Ἡ ἀκμὴ καὶ τὸ τέλος» (= Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1970, 9 - 33).

— «L'élan vers l'unité nationale dans le romantisme grec», *Serta Slavica in Memoriam Aloisii Schmans*, München 1971, 120 - 126.

— «Ἡ δεξίωση τοῦ Heine στὸν χῶρο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας», *Heinrich Heine*, Ἀθήνα 1972.

— «Les transformations du langage en Grèce à partir du XVIIIe siècle», *Folia Neohellenica*, 1 t1975t, 27 - 37.

K. Dendrinou Antonakaki, *Greek Education, Reorganization and the Administrative Structure*, Columbia University, N. York 1955.

Jos. Friederich Dürr, *Das greichische Unterrichtswesen*, Leipzig 1910.

Th. Haralambides, *Die Schulpolitik Griechenlands. Studie zur Kulturgeschichte Neugriechenlands von 1821 - 1935*, Berlin 1935.

Θ. Θεοχάρης, *Τὰ ἑκατόχρονα τοῦ Εὐβοϊκοῦ τύπου, Α' (1850 - 1904)*, Χαλκίδα 1959.

Ἄλκης Θρύλος, *Μορφὲς καὶ θέματα τοῦ θεάτρου*, I - II, Ἀθήνα 1961 - 1962.

— *Μορφὲς τῆς ἑλληνικῆς πεζογραφίας*, I - II, Ἀθήνα 1962 - 1963

Σωζ. Θωμόπουλος, *Ἡ περὶ τύπου καὶ δημοσιογραφίας ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις (1831 - 1967)*, Ἀθήνα 1967.

Ἀ. Ἰσηγόνης, *Ἱστορία τῆς Παιδείας*, 2η ἐκδ., Ἀθήνα 1964.

Ἰω. Καλιτσουνάκης, *Ἡ ἀναβίωσις τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ ἐντεῦθεν* (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), Ἀθήνα 1958.

Ν. Καράμπελας, *Μεσσηνιακὸ βιογραφικὸ λεξικό*, Καλαμάτα 1962.

Α. Καραντώνης, *Φυσιογνωμίες*, I - II, Ἀθήνα 1959 - 1960.

— *Πεζογράφοι καὶ πεζογραφήματα τῆς Γενιᾶς τοῦ '30*, Ἀθήνα 1962.

Μαρία Κισσάβου, *Ἡ Φιλοσοφία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ἔθνους* Ἀθήνα 1951.

Ἐ. Κριαράς, *Διονύσιος Σολωμός*, Θεσσαλονίκη 1957.

Τάκης Λάππας, *Ρουμελιώτικος Τύπος, 1821 - 1880*, Ἀθήνα 1959.

Ν. Ι. Λάσκαρις, *Ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου*, I - II, 1938.

Χρ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς Ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθήνα 1942.

Χ. Λογάρης (= Χ. Καροῦζος), «Ἡ ἔκδοση τοῦ Σοφιστῆ» (ἀπὸ τὸ Δ. Γληνό), *Στὴ Μνήμη Δημήτρη Α. Γληνοῦ*, Ἀθήνα 1946, 13 - 24.

Λ. Λυκογιάννης, «Κοντὰ στὸ δάσκαλο» (= Δ. Γληνός), *Στὴ Μνήμη Δημήτρη Α. Γληνοῦ*, Ἀθήνα 1946, 80 - 115.

Κ. Μάγερ, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου*, Α' (1790 - 1900), Β' Ἀθηναϊκαὶ ἐφημερίδες 1901 - 1959, Γ' Ἐφημερίδες καὶ περιοδικά, Ἀθήνα 1959 - 1960.

Τ. Μαλάνος, *Ἕνας ἡγησιακός*, Ἀλεξάνδρεια 1938.

Ἐμμ. Ν. Μοσχονᾶς, [ἐπιμέλεια], *Ἀλ. Πάλλης, Μπρουσός*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1975 (εἰσαγωγή : «Ἕνας αἰώνας Δημοτικισμοῦ).

Π. Μουλλᾶς, «Ἕνας Μακεδόνας ἀπόδημος στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη», *Σταθμοὶ πρὸς τὴν Νέα Ἑλληνικὴ Κοινωνία*, Ἀθήνα 1965.

— *Α. Παπαδιαμάντης, αὐτοβιογραφούμενος*, 'Αθήνα, 'Ερμῆς 1974.

'Ελένη Δ. Μπελιᾶ, *'Η ἐκπαίδευσις εἰς τὴν Λακωνίαν καὶ τὴν Μεσσηνίαν κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν περίοδον (1828 - 1832)*, 'Αθήνα 1970.

Κ. Μπίρης, *'Ιστορία τοῦ Ε.Μ. Πολυτεχνείου*, 'Αθήνα 1957.

N. Moschopoulos, *La presse et la renaissance Balkanique*, Athènes 1931.

E. Niederhauser, «Les "sciences nationales" dans les mouvements de renaissance nationale en Europe orientale», *Etudes Balkaniques*, 8/4 (1972) 41 - 56.

Κούλα Ξηραδάκη, *'Από τὰ ἀρχεῖα τοῦ 'Ελεγκτικοῦ Συνεδρίου. Παρθεναγωγεῖα καὶ δασκάλες ὑποδούλου ἑλληνισμοῦ*, 'Αθήνα 1972.

Κ. Παλαμᾶς, *Γράμματα*, I - II, 1904 - 1907.

— *Τὰ πρῶτα κριτικά*, 'Αθήνα 1913.

— *Πεζοὶ δρόμοι*, I - II, 'Αθήνα 1929 - 1934.

— *Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου. 'Η ποιητική μου*, I - II, 'Αθήνα 1933 - 1940.

— *"Απαντα*, 1962 κἑ.

Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Βαρῶνος Κωνσταντῖνος Μπέλλιος, ἕνας ὁμογενὴς ἀπόδημος στὴν 'Αθήνα τοῦ 1836», *Σταθμοὶ πρὸς τὴν Νέα 'Ελληνικὴ Κοινωνία*, 'Αθήνα 1965.

'Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα*, I - VI, 'Αθήνα 1943 - 1955.

'Ι. Πανταζίδης, *Χρονικὸν τῆς πρώτης Πεντηκονταετίας τοῦ 'Ελληνικοῦ Πανεπιστημίου*, 'Αθήνα 1889.

Σ. Ν. Παπαδημητρίου,, *'Ιστορία τοῦ Δημοτικοῦ μας Σχολείου (1834 - 1895)*, 'Αθήνα 1950.

Χ. Παπαδημητρίου,, «'Η ἐξέλιξις τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ Ναυτικοῦ ἀπὸ τοῦ 1833 - 1892», *Ναυτικὴ 'Επιθεώρησις*, 16 (1928), 342 - 369.

Στ. Ι. Παπαδόπουλος, *'Εκπαιδευτικὴ καὶ κοινωνικὴ δραστηριότης τοῦ 'Ελληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τῆς Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970.

'Ε. Παπανοῦτσος,, *Παλαμᾶς - Καβάφης - Σικελιανός*, 'Αθήνα 1955.

Κ. Παπαπάνος, *Χρονικὸ - ἱστορία τῆς ἀνωτάτης μας ἐκπαιδεύσεως*, 'Αθήνα 1970.

Χ.Κ. Παπαστάθης,, «Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, 8 (1968), 239 - 256.

Κλ. Παράσχος, *Δέκα "Ελληνες λυρικοί*, 'Αθήνα 1937.

— *Μορφὲς καὶ ἰδέες*, 'Αθήνα 1956.

Λ. Πολίτης, *Γύρω στὸ Σολωμό*, 'Αθήνα 1958.

— *Θέματα τῆς Λογοτεχνίας μας*, 'Αθήνα 1947.

— *'Ιστορία τῆς νέας ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, 2η ἔκδ., Θεσσαλονίκη 1969.

— *A History of Modern Greek Literature*, Oxford 1973.

Γ. Β. Σαββίδης, (ἐπιμέλεια), 'Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Φωτεινός*, 'Αθήνα, 'Ερμῆς 1970.

Απ. Σαχίνης, *Τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα,* Ἀθήνα 1957.

— *Τὸ νεοελληνικὸ μυθιστόρημα,* Ἀθήνα 1958.

— *Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Πανδώρας,* Ἀθήνα 1964.

Γιάννης Σιδέρης, *Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνικοῦ θεάτρου,* Α' *1794 - 1908,* Ἀθήνα.

Ἀνδρ. Σκανδάμης, «Ὁ ἑλληνικὸς τύπος κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος (1832 - 1862)», *ΔΙΕΕΕ,* 1969.

Ἐπ. Στασινόπουλος, *Ἡ ἱστορία τῆς Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων. Τὰ 125 χρόνια τῆς Σχολῆς (1828 - 1953),* Ἀθήνα 1954.

Μ. Στασινόπουλος, *Τὰ πρῶτα βήματα τῆς Ἀνωτάτης παιδείας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν,* Ἀθήνα 1971.

Δ. Π. Ταγκόπουλος, *Φιλολογικὰ πορτραῖτα (1886 - 1922),* Ἀθήνα 1922.

Σ.Γ. Τζουμελέας - Π. Δ. Παναγόπουλος, *Ἡ ἐκπαίδευσή μας στὰ τελευταῖα 100 χρόνια,* Ἀθήνα 1933.

Κ. Τσάτσος, *Δοκίμια αἰσθητικῆς καὶ παιδείας,* I - II, Ἀθήνα 1960 - 1961.

Στρατῆς Τσίρκας, *Ὁ Καβάφης καὶ ἡ ἐποχή του,* Ἀθήνα 1958.

Αἰμ. Χουρμούζιος, *Κωνστ. Θεοτόκης,* Ἀθήνα 1946.

M. Valsa, βλ. Δ IV.

Ceorg Veloudis, «Jacob Philipp Fallmerayer und die Entstehung des neugriechischen Historismus», *Südost - Forschungen,* 29 (1970) 43 - 90.

Mario Vitti, *Indroduzione alla poesia greca del novecento,* Napoli 1957.

— *Storia della litteratura neogreca,* Torino 1971.

— *Ἡ ἰδεολογικὴ λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς ἠθογραφίας 1850, 1855, 1870, 1880, 1883, 1896, 1936, 1943,* Ἀθήνα, Κείμενα 1974.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

(Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὶς σελίδες τοῦ κειμένου· τὰ λήμματα τῆς βιβλιογραφίας δὲν εὑρετηριάζονται)

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Ὁ Νίκος Σβορῶνος γεννήθηκε τό 1911 στή Λευκάδα. Ἀφοῦ τελείωσε τίς ἐγκύκλιες σπουδές στήν ἰδιαίτερη πατρίδα του, φοίτησε, ἀπό τό 1928, στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί πῆρε τό πτυχίο του τό 1933.

Ἐργάστηκε ὡς συντάκτης στό *Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* (ἔκδ. Δημητράκου) καί ὡς ἔκτακτος συντάκτης στό *Μεσαιωνικό Ἀρχεῖο* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἀπό τό 1933.

Ἐπιστρατεύτηκε ἀπό τό 1939 καί πῆρε μέρος στόν ἑλληνο-ιταλικό πόλεμο στήν Ἀλβανία (1940-1941), στήν ἀρχή σάν ἁπλός στρατιώτης, ὕστερα σάν ἔφεδρος ἀνθυπολοχαγός (ἀπόφοιτος τῆς στρατ. Σχολῆς Καβάλας). Μετά τήν κατάρρευση τοῦ μετώπου πῆρε μέρος στήν Ἐθνική Ἀντίσταση στίς τάξεις τοῦ ΕΑΜ-ΕΛΑΣ (1941-1944). Παράλληλα δίδασκε στό Λύκειο Ἀθηνῶν.

Τό Δεκέμβρη τοῦ 1945 ἀναχώρησε γιά τή Γαλλία ὑπότροφος τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας καί συνέχισε τίς σπουδές του στήν École Pratique Des Hautes Études, στή Σχολή Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν στή Σορβόνη καί στό Collège de France.

Κατά τή διάρκεια τῶν σπουδῶν του καί τῶν ἐρευνῶν του στή Γαλλία πληροφορεῖται ὅτι ἀπολύθηκε ἀπό τό *Μεσαιωνικό ἀρχεῖο* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1947) καί ὅτι τοῦ ἀφαιρέθηκε ἡ ἑλληνική ἰθαγένεια μέ τό ἀπό 29 Ἰουνίου 1955 Β. Διάταγμα.

Élève Diplomé τῆς E.P.H.E. (1947), Διδάκτωρ Τρίτου Κύκλου (1962), Docteur es Lettres τῆς Σορβόνης (1975), ἐργάστηκε ἀπό τό 1947 στό Ἐθνικό Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν (CNRS) τῆς Γαλλίας. Τό 1961 ἀπόκτησε τή γαλλική ὑπηκοότητα καί ἀπό τό 1969 διδάσκει στήν École Pratique des Hautes Études (IV Section) ὡς καθηγητής - Διευθυντής Σπουδῶν στήν ἕδρα τῆς «Ἱστορίας τῶν Θεσμῶν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας».

Δίδαξε ἐπί ἕνα ἑξάμηνο στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίνης, τό 1976. Ἡ Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τό 1976 καί ἡ Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τό 1977 τοῦ ἀπένειμαν τόν τίτλο τοῦ ἐπίτιμου διδάκτορα. Ἀπό τό 1980 δίδαξε βυζαντινή ἱστορία ὡς ἐπισκέπτης καθηγητής στό Πανεπιστήμιο Κρήτης, τοῦ ὁποίου διετέλεσε μέλος τῆς διοικούσας Ἐπιτροπῆς. Πέθανε τόν Μάιο τοῦ 1989.